
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

॥ अथ श्रीमद्भागवते दशमस्कंधउत्तरार्धं प्रारभ्यते ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ ततःपंचाशत्तमेतुजरासंधभयादिव ॥ कारयित्वांऽबुधौदुर्गंतन्निनायनिजंजनम् ॥१॥ कपटान्कपटैरेवहत्वादैत्यानय
त्ततः॥अजयच्चजरासंधंधर्मेणैवतुधार्मिकः ॥ २ ॥ अस्तिप्राप्तिसंज्ञिके ईयतुर्जग्मतुः ॥ १ ॥ २ ॥ कंसेशोकःकृष्णेचामर्षस्ताभ्यांयुतः ॥३॥
न्यरुणद्रुरोध ॥ ४ ॥ तस्यबलंसैन्यमुद्वेलंलंघितमर्यादंसागरमिव तेनतस्यबलेनसंरुद्धम् ॥ ५ ॥ किंबलमेवहन्मिनमागधम् मागधंवाहत्वा

श्रीशुकउवाच अस्तिःप्राप्तिश्चकंसस्यमहिष्यौभरतर्षभ ॥ मृतेभर्तरिदुःखार्तेईयतुःस्मपितुर्गृहान् ॥ १ ॥ पित्रे
मगधराजायजरासंधायदुःखिते ॥ वेदयांचक्रतुःसर्वमात्मवैधव्यकारणम् ॥ २ ॥ सतदप्रियमाकर्ण्यशोकाम
र्षयुतोनृप ॥ अयादवींमहींकर्तुंचक्रेपरममुद्यमम् ॥ ३ ॥ अक्षौहिणीभिर्विंशत्यातिसृभिश्चापिसंवृतः ॥ यदुरा
जधानींमथुरांन्यरुणत्सर्वतोदिशम् ॥ ४ ॥ निरीक्ष्यतद्बलंकृष्णउद्वेलमिवसागरम् ॥ स्वपुरंतेनसंरुद्धंस्वजनंचभ
याकुलम् ॥ ५ ॥ चिंतयामासभगवान्हरिःकारणमानुषः ॥ तद्देशकालानुगुणंस्वावतारप्रयोजनम् ॥ ६ ॥ हनिष्या
मिबलंह्येतद्भुविभारंसमाहितम् ॥ मागधेनसमानीतंवश्यानांसर्वभूभुजाम् ॥ ७ ॥ अक्षौहिणीभिःसंख्यातंभ
टाश्वरथकुंजरैः ॥ मागधस्तुनहंतव्योभूयःकर्ताबलोद्यमम् ॥ ८ ॥ एतदर्थोऽवतारोयंभूभारहरणायमे ॥ संरक्ष
णायसाधूनांकृतोऽन्येषांवधायच ॥ ९ ॥ अन्योऽपिधर्मरक्षायैदेहःसंभ्रियतेमया ॥ विरामायाप्यधर्मस्यका
लेप्रभवतःक्वचित् ॥ १० ॥ एवंध्यायतिगोविंदआकाशात्सूर्यवर्चसौ ॥ रथावुपस्थितौसद्यःससूतौसपरिच्छ
दौ ॥ ११ ॥ आयुधानिचदिव्यानिपुराणानियदृच्छया ॥ दृष्ट्वातानिहृषीकेशःसंकर्षणमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥

बलंगृह्णामि यद्वा समागधंसर्वंहन्मीतिचिंतयामास ननुप्रथमंकथंजेष्यामीत्येवंचिंतयितुंयुक्तंतत्राऽऽह कारणमानुषइति भूभारावतारकार
णेनमानुषोनतुतत्त्वतइति ॥६॥ एवंत्रिधाविचिंत्यप्रथमंपक्षंनिर्धारितवांस्तदाहचतुर्भिः हनिष्यामीति ॥७॥ बलोद्यमंकर्ताकरिष्यतीति ॥८॥
नन्वतएवहंतव्यस्तत्राऽऽह एतदर्थइति एतच्छब्दार्थंस्पष्टयति भूभारहरणायेति ॥ ९ ॥ अयमेतदर्थोऽवतारइत्युपलक्षणमित्याह अन्योऽपी
ति प्रभवतउद्भवतः ॥ १० ॥ ससूतौसारथिसहितौ परिच्छदःपरिकरोध्वजकवचादिस्तत्सहितौ ॥ ११ ॥ १२ ॥

---

१ भटादिभिःसहितंत्रयोविंशत्यक्षौहिणीभिःसंख्यातंबलंहनिष्यामीतिपूर्वेणान्वयः २ अन्योपिवराहादिर्देहः ३ यदृच्छया उपस्थितानीत्यर्थः

त्वमेवावनूरक्षकोनाथोविद्यतेयेषांतेत्वावंतस्तेषाम ॥ १३ ॥ १४ ॥ दंशितौबद्धकवचौ ॥ १५ ॥ स्वायुधाढ्यौशोभनायुधसंपन्नौ ॥ १६ ॥ पुरुषाअधमायस्मादितिबास्तवोऽर्थः हेपुरुषोत्तमेति ॥ १७ ॥ गुप्तेनसर्वांतरत्वाद्दर्शनानर्हेण हेऽमंद बध्नातीतिबंधुरविद्यातांहंतीतितथा हेअविद्यानिरसनेति याहिप्रामुहि ॥ १८ ॥ अच्छेद्यदेहोऽसाविति स्वयमेवमत्वाऽपरितोषात्पक्षांतरमाह यद्वामांजहीति ॥ १९ ॥ यथाश्रुतार्थ

पश्याऽर्यव्यसनंप्राप्तंयदूनांत्वावतांप्रभो ॥ एषतेरथआयातोदयितान्यायुधानिच ॥ १३ ॥ यानमास्थायजह्येतद्व्यसनात्स्वान्समुद्धर ॥ एतदर्थंहिनौजन्मसाधूनामीशशर्मकृत् ॥ १४ ॥ त्रयोविंशत्यनीकाख्यंभूमेर्भारमपाकुरु ॥ एवंसंमंत्र्यदाशार्हौदंशितौरथिनौपुरात् ॥ १५ ॥ निर्जग्मतुःस्वायुधाढ्यौबलेनाल्पीयसावृत्तौ ॥ शंखंदध्मौविनिर्गत्यहरिर्दारुकसारथिः ॥ १६ ॥ ततोऽभूत्परसैन्यानांहृदिवित्रासवेपथुः ॥ तावाहमागधोवीक्ष्यहेकृष्णपुरुषाधम ॥ १७ ॥ नत्वयायोद्धुमिच्छामिबालेनैकेनलज्जया ॥ गुप्तेनहित्वयामंदनयोत्स्येयाहिबंधुहन् ॥ १८ ॥ तवरामयदिश्रद्धायुध्यस्वधैर्यमुद्वह ॥ हित्वावामच्छरैश्छिन्नंदेहंस्वर्याहिमांजहि ॥ १९ ॥ श्रीभगवानुवाच नवैशूराविकत्थंतेदर्शयंत्येवपौरुषम् ॥ नगृह्णीमोवचोराजन्नातुरस्यमुमूर्षतः ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच जरासुतस्तावभिसृत्यमाधवौमहाबलौघेनबलीयसावृणोत् ॥ ससैन्ययानध्वजवाजिसारथीसूर्यानलौवायुरिवाभ्ररेणुभिः ॥ २१ ॥ सुपर्णतालध्वजचिह्नितौरथावलक्षयंत्योहरिरामयोर्मृधे ॥ स्त्रियःपुराट्टालकहर्म्यगोपुरंसमाश्रिताःसंमुमुहुःशुचाऽर्दिताः ॥ २२ ॥ हरिःपरानीकपयोमुचांमुहुःशिलीमुखात्युल्बणवर्षपीडितम् ॥ स्वसैन्यमालोक्यसुरासुराऽर्चितंव्यस्फूर्जयच्छार्ङ्गशरासनोत्तमम् ॥ २३ ॥

ग्रहणेनभगवतउत्तरम् नवैशूराइति विकत्थंतेश्लाघंते ॥ २० ॥ माधवौमधुवंशभवौ महतासैन्यसमूहेनावृतवान् वायुरभ्रैःसूर्यंरेणुभिश्चाग्निं यथेत्यदर्शनमात्रमेवावरणमितिसूचितम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ परस्यानीकानिसैन्यानितान्येवपयोमुचोमेघास्तेषांशिलीमुखाबाणास्तेषामत्युल्बणंवर्षपतेनपीडितम् व्यस्फूर्जयदुर्ज्जं[illegible]न् ॥ २३ ॥

१ आर्षोयंप्रयोगः २ गुप्तेनस्वजनैरक्षितेन चक्रवर्तीतुगुप्तेनेत्यनेननंदादिभिर्वैश्यैःपालितत्वाद्वैश्येनत्वयामयोत्स्यइतिसूचितमित्येततात्पर्यंकंध्याख्यातवान्

तदाह गृह्णन्निति निषंगादिषुधेःशरान्गृह्णन् अथतान्गुणेसंदधत् गुणमाकृष्यनिशितबाणसमूहान्मुंचन् निघ्नन्प्रहरन् पत्तिःपदातिः निरंतर मितिप्रहणादिक्रियाविशेषणम् ज्वलत्कांश्चभ्रमणेयथाचक्रवद्भवतितद्वद्यस्फूर्जयदिति ॥ २४ ॥ हताअश्वाध्वजाःसूतानायकारथिनश्चयेपुते ॥ २५ ॥ संछिद्यमानाद्विपदाइभावाजिनश्चतेषामंगेभ्यःप्रसूताअसृगापगारुधिरनद्यःपरस्परंप्रवर्तिताइतितृतीयेनान्वयः प्रसिद्धनदीरूपकमाह भुजाएवाहयोयासुताः पुरुषाणांशीर्षाण्येवकच्छपायासुताः हताद्विपाएवद्वीपाअंतर्वर्तितटानिहयाएवग्रहाग्राहास्तैश्चाकुलाव्याप्ताः ॥ २६ ॥ कराऊरवश्चमीनायासुताः नराणांकेशाएवशैवलंयासुताः धनूंष्येवतरंगाआयुधान्येवगुल्मास्तैश्चतैश्चसंकुलाः अच्छूरिकाश्च

गृह्णन्निषंगादथसंदधच्छरान्विकृष्यमुंचन्शितबाणपूगान् ॥ निघ्नन्रथान्कुंजरवाजिपत्तीन्निरंतरंयद्वदलातचक्रम् ॥ २४ ॥ निर्भिन्नकुंभाःकरिणोनिपेतुरनेकशोऽश्वाःशरवृक्णकंधराः ॥ रथाहताश्वध्वजसूतनायकाः पदातयश्छिन्नभुजोरुकंधराः ॥ २५ ॥ संछिद्यमानद्विपदेभवाजिनामंगप्रसूताःशतशोऽसृगापगाः ॥ भुजाऽहयःपुरुषशीर्षकच्छपाहतद्विपद्वीपहयग्रहाकुलाः ॥ २६ ॥ करोरुमीनानरकेशशैवलाधनुस्तरंगायुधगुल्मसंकुलाः ॥ अच्छूरिकावर्तभयानकामहामणिप्रवेकाभरणाश्मशर्कराः ॥ २७ ॥ प्रवर्तिताभीरुभयावहामृधे मनस्विनांहर्षकरीःपरस्परम् ॥ विनिघ्नताऽरीन्मुसलेनदुर्मदान्संकर्षणेनापरिमेयतेजसा ॥ २८ ॥ बलंतदंगार्णवदुर्गभैरवंदुरंतपारंमगधेंद्रपालितम् ॥ क्षयंप्रणीतंवसुदेवपुत्रयोर्विक्रीडितंतज्जगदीशयोःपरम् ॥ २९ ॥ स्थित्युद्भवांतंभुवनत्रयस्ययःसमीहतेऽनंतगुणःस्वलीलया ॥ नतस्यचित्रंपरपक्षनिग्रहस्तथाऽपिमर्त्यानुविधस्यवर्ण्यते ॥ ३० ॥

र्माणिचक्राणिवातान्येवाऽऽवर्तास्तैर्भयानकाः महामणीनांप्रवेकाउत्तमाआभरणानिचयथायथमश्मानःशर्कराश्चयासुताः ॥ २७ ॥ भीरूणांभयावहाः मनस्विनांधीराणांहर्षकर्यः ॥ २८ ॥ किंच संकर्षणेनापितद्बलंक्षयंप्रणीतम् अंगहेराजन् अर्णववद्दुर्गंदुर्गमंभैरवंभयंकरंच यतो दुरंतपारम् अंतोऽत्रतलम् पारमवधिः दुःशब्दोनिषेधेविक्रमेणागाधंदेशतश्चनिरवधिकमित्यर्थः किंचमगधेंद्रेणचपालितंबलम् यदेवंभूतंरामकृष्णयोःकर्मोक्तंतत्परंकेवलंतयोर्विक्रीडितंननुपराक्रमः ॥ २९ ॥ नचैतदाश्चर्यमित्याह स्थित्युद्भवांतमिति तर्हिकिमित्याश्चर्यमिववर्णितंतत्राऽऽह तथाऽपीति मर्त्याननुविधत्तेऽनुकरोतीतिमर्त्यानुविधस्तस्य ॥ ३० ॥

किंच जग्राहेति हतान्यनीकानियस्यअवशिष्टाअसवएवयस्यतंचतंच ॥ ३१ ॥ हताबहुशोऽरातयोयेनतथाभूतमपिजरासंधंबध्यमानंवा रयामासेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पवित्रार्थानिधर्मोपदेशपराणिपदानियेषुतैर्वाक्यैः नयनैर्नीतिभिः प्राकृतैर्लौकिकैः तत्रलौकिकन्यायमाहुः स्वकर्मेति यदुभिरल्पकैःकृत्वातेमहतःपराभवःकेवलंकर्मबंधेनप्राप्तोऽतस्त्वयानलज्जितव्यमिति ॥ ३४ ॥ बार्हद्रथोजरासंधः ॥ ३५ ॥ मुकुं

जग्राहविरथंरामोजरासंधंमहाबलम् ॥ हतानीकावशिष्टासुंसिंहःसिंहमिवौजसा ॥ ३१ ॥ बध्यमानंहता रातिंपाशैर्वारुणमानुषैः ॥ वारयामासगोविंदस्तेनकार्यचिकीर्षया ॥ ३२ ॥ समुक्तोलोकनाथाभ्यांव्रीडि तोवीरसंमतः ॥ तपसेकृतसंकल्पोवारितःपथिराजभिः ॥ ३३ ॥ वाक्यैःपवित्रार्थपदैर्नयनैःप्राकृतैरपि ॥ स्व कर्मबंधप्राप्तोऽयंयदुभिस्तेपराभवः ॥ ३४ ॥ हतेषुसर्वानीकेषुनृपोबार्हद्रथस्तदा ॥ उपेक्षितोभगवतामगधा न्दुर्मनाययौ ॥ ३५ ॥ मुकुंदोऽप्यक्षतबलोनिस्तीर्णारिबलार्णवः ॥ विकीर्यमाणःकुसुमैस्त्रिदशैरनुमोदितः ॥ ३६ ॥ माथुरैरुपसंगम्यविज्वरैर्मुदितात्मभिः ॥ उपगीयमानविजयःसूतमागधबंदिभिः ॥ ३७ ॥ शंख दुंदुभयोनेदुर्भेरीतूर्याण्यनेकशः ॥ वीणावेणुमृदंगानिपुरंप्रविशतिप्रभौ ॥ ३८ ॥ सिक्तमार्गांहृष्टजनांपताका भिरलंकृताम् ॥ निर्घुष्टांब्रह्मघोषेणकौतुकाबद्धतोरणाम् ॥ ३९ ॥ निचीयमानोनारीभिर्माल्यदध्यक्षतांकुरैः ॥ निरीक्ष्यमाणःसस्नेहंप्रीत्युत्कलितलोचनैः ॥ ४० ॥ आयोधनगतंवित्तमनंतंवीरभूषणम् ॥ यदुराजायतत्स र्वमाहृतंप्रादिशत्प्रभुः ॥ ४१ ॥

दोऽपियियाविल्यनुषंगः नक्षतंबलंयस्यसः तस्यैवामृतदृष्ट्याक्षतप्रतिसंधानादितिभावः निस्तीर्णोऽनायासेनैवतीर्णोऽरिबलार्णवोयेन साधु साधुइत्यनुमोदितश्च ॥ ३६ ॥ प्रत्युद्यातैर्मथुरावासिभिर्जनैः उपसंगम्यमिलित्वा ॥ ३७ ॥ तदाप्रभौपुरंप्रविशतिसतिशंखादयोनेदुः ॥ ३८ ॥ कथंभूतांपुरंतदाह सिक्तमार्गामिति ब्रह्मघोषेणवेदघोषेणनिर्घुष्टांनिनादिताम् कौतुकेनोत्सवेनआसर्वतोबद्धानितोरणानियस्यांताम् ॥ ३९ ॥ निचीयमानोविकीर्यमाणः प्रविवेशेतिविपरिणताऽनुषंगः ॥ ४० ॥ आयोधनंरणभूमिस्तत्रस्थंवित्तम् वीराणांभूषणम् ॥ ४१ ॥

तावतीतिच्छेदः तावतिपराजयेवर्तमानेऽत्यक्षौहिण्योबलंयस्यसः सप्तदशकृत्वःसप्तदशवारान्युयुधे ॥ ४२ ॥ अक्षिण्वन्क्षयंनिन्युः ॥ ४३ ॥ अष्टादशमेऽष्टादशेसंग्रामेभाव्येतन्मध्येऽकस्मात्कालयवनःप्राप्तः ॥ ४४ ॥ आत्मसंमितान्स्वतुल्यान् ॥ ४५ ॥ वृजिनंदुःखम् उभयतोयवनाज्जरासंधाच्च ॥ ४६ ॥ तदाहद्वयेन निरुंधेनिरुणद्धि ॥ ४७ ॥ अस्यअनेन ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ समुद्रमध्येदुर्गंतन्मध्येनगरम्

एवंसप्तदशकृत्वस्तावत्यक्षौहिणीबलः ॥ युयुधेमागधोराजायदुभिःकृष्णपालितैः ॥ ४२ ॥ अक्षिण्वंस्तद्बलंसर्वंवृष्णयःकृष्णतेजसा ॥ हतेषुस्वेष्वनीकेषुत्यक्तोऽयादरिभिर्नृपः ॥ ४३ ॥ अष्टादशमसंग्रामआगामिनितदंतरा ॥ नारदप्रेषितोवीरोयवनःप्रत्यदृश्यत ॥ ४४ ॥ रुरोधमथुरामेत्यतिसृभिर्म्लेच्छकोटिभिः ॥ नृलोकेचाप्रतिद्वंद्वोवृष्णीन्श्रुत्वाऽऽत्मसंमितान् ॥ ४५ ॥ तंदृष्ट्वाऽचिंतयत्कृष्णःसंकर्षणसहायवान् ॥ अहोयदूनांवृजिनंप्राप्तंह्युभयतोमहत् ॥ ४६ ॥ यवनोऽयंनिरुंधेऽस्मानद्यतावन्महाबलः ॥ मागधोऽप्यद्यवाश्वोवापरश्वोवाऽऽगमिष्यति ॥ ४७ ॥ आवयोर्युध्यतोरस्ययद्यागंताजरासुतः ॥ बंधून्वधिष्यत्यथवानेष्यतेस्वपुरंबली ॥ ४८ ॥ तस्मादद्यविधास्यामोदुर्गंद्विपददुर्गमम् ॥ तत्रज्ञातीन्समाधाययवनंघातयामहे ॥ ४९ ॥ इतिसंमंत्र्यभगवान्दुर्गंद्वादशयोजनम् ॥ अंतःसमुद्रेनगरंकृत्स्नाद्भुतमचीकरत् ॥ ५० ॥ दृश्यतेयत्रहित्वाष्ट्रंविज्ञानंशिल्पनैपुणम् ॥ रथ्याचत्वरवीथीभिर्यथावास्तुविनिर्मितम् ॥ ५१ ॥

कृत्स्नाद्भुतंसर्वाश्चर्यमयम् अचीकरत्कारयामास ॥ ५० ॥ त्वष्टाविश्वकर्मातदीयंशिल्पनैपुणंचक्रियाकौशलम् तदाहसार्धैस्त्रिभिः रथ्येति रथ्याराजमार्गाःपुरतः वीथ्यउपमार्गाःपश्चिमतः उभयतोऽपिचत्वराण्यंगनानितन्मध्येकोष्ठास्ततोऽप्यंतःसुवर्णभवनानितदुपरिस्फाटिकाट्टालिकास्तदुपरिहेमकुंभाइतिबहुभूमिकम् यथावास्तुवास्तुगृहादिनिर्माणस्थानंतदनतिक्रम्यविनिर्मितम् ॥ ५१ ॥

---

१ तावत्यस्त्रयोविंशतिसंख्याकाअक्षौहिण्योबलंयस्यसः पुंवद्भावाभावआर्षइतिचक्रवर्ती २ तेष्वितिक्वचित्पाठः ३ नृपोजरासंधः नृपेतिपाठेपरीक्षित्संबोधनम ४ क्व०प्रत्यपद्यतेतिपाठः ५ यदून्मत्वात्मसंमितानितिक्वचित्पाठः

सुराणांद्रुमालताश्चयेषुतान्युद्यानानिविचित्राण्युपवनानिचतैरन्वितम् हेममयानिशृंगाणियेषुतैः दिविस्पृग्भिरत्युच्चैः स्फाटिकाअट्टालाउपरिभूमिकागोपुराणिचद्वाराणितैर्निर्मितमित्युत्तरेणान्वयः ॥५२॥ राजतारकुटैःरजतंचआरकुटंचपीतलोहंताभ्यांनिर्मितैःकोष्ठैरश्वशालान्नशालादिभिः कथंभूतैःहेमकुंभैरलंकृतैः तथारत्नकूटैःपद्मरागादिशिखरैः हैमैःसौवर्णैः महामरकतमयानिस्थलानियेषुतैर्गृहैश्च ॥५३॥ किंच नगरगृहादौवास्तोष्पतीनांदेवानांचगृहैर्वलभीभिश्चंद्रशालिकाभिश्चनिर्मितम् यद्देवगृहैराजगृहैरुल्लसच्छोभमानम् ॥ ५४ ॥ पारिजातंच

सुरद्रुमलतोद्यानविचित्रोपवनान्वितम् ॥ हेमशृंगैर्दिविस्पृग्भिःस्फाटिकाट्टालगोपुरैः ॥ ५२ ॥ राजतारकुटैःकोष्ठैर्हेमकुंभैरलंकृतैः ॥ रत्नकूटैर्गृहैर्हैमैर्महामरकतस्थलैः ॥ ५३ ॥ वास्तोष्पतीनांचगृहैर्वलभीभिश्चनिर्मितम् ॥ चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णयदुदेवगृहोल्लसत् ॥ ५४ ॥ सुधर्मांपारिजातंचमहेंद्रःप्राहिणोद्धरेः ॥ यत्रचावस्थितोमर्त्योमर्त्यधर्मैर्नयुज्यते ॥ ५५ ॥ श्यामैककर्णान्वरुणोहयान्शुक्लान्मनोजवान् ॥ अष्टौनिधिपतिःकोशान्लोकपालोनिजोदयान् ॥ ५६ ॥ यद्यद्भगवतादत्तमाधिपत्यंस्वसिद्धये ॥ सर्वंप्रत्यर्पयामासुर्हरौभूमिगतेनृप ॥ ५७ ॥ तत्रयोगप्रभावेननीत्वासर्वजनंहरिः ॥ प्रजापालेनरामेणकृष्णःसमनुमंत्रितः ॥ निर्जगामपुरद्वारात्पद्ममालीनिरायुधः ॥ ५८ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेउत्तरार्धेदुर्गनिवेशनंनामपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

प्राहिणोत्प्रस्थापयामासेतिशुकपरीक्षित्संवादात्पूर्वभावित्वाद्भूतनिर्देशः मर्त्यधर्मैःक्षुत्पिपासादिषडूर्मिभिः ॥ ५५ ॥ निधिपतिःकुबेरः अष्टौकोशान्निधीन् पद्मश्चैवमहापद्मोमत्स्यकूर्मौतथोदकः नीलोमुकुंदःशंखश्चनिधयोऽष्टौप्रकीर्तिताइतिप्रसिद्धान् निजोदयान्निजविभूतीः ॥ ५६ ॥ अन्येचसिद्धादयोभगवतास्वाधिकारसिद्धयेयद्यदाधिपत्यंदत्तमासीत्तत्सर्वंप्रत्यर्पयामासुरिति ॥ ५७ ॥ यथाकालयवनोनवेत्तिनचासौजनस्तथायोगप्रभावेननीत्वात्वमत्रस्थित्वाप्रजाःपालयाहंपलायिष्यइतिसमनुमंत्रितःकृतानुमंत्रइत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ॥इ०भा०द०उ०टी०पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ राजतारकूटकोष्ठैरितिक्वचित्पाठः भिन्नपदपाठेकूटेत्यत्रह्रस्वत्वंछंदोऽनुरोधात् २ हरेरितिल्यब्लोपेपंचमीहरिमुद्दिश्येत्यर्थः

एकपंचाशत्तमेऽहन्मुचुकुंददृशाहरिः ॥ यवनंमुचुकुंदेनस्तुतःसन्नन्वकंपत ॥ १ ॥ यवनेंद्रसुतात्कालयवनाद्यदुभीषणात् ॥ हरिर्हरगिरःस्वैरं पालनायापलायत ॥ २ ॥ यदागार्ग्यःश्यालेनषंढइत्युक्तस्तदायादवैरुपहसितेक्रुद्धोऽसौश्रीमहेशंप्रसाद्ययदुभीषणंपुत्रंवरंलब्धवान् ततश्चय वनेंद्रेणापुत्रेणस्वक्षेत्रेपुत्रोत्पादनायप्रार्थितोगार्ग्यःकालयवनमजीजनदितिपुराणप्रसिद्धम् पुरद्वारान्निष्क्रांतम् उज्जिहानमुद्गच्छंतम् ॥ १ ॥

श्रीशुकउवाच तंविलोक्यविनिष्क्रांतमुज्जिहानमिवोडुपम्॥दर्शनीयतमंश्यामंपीतकौशेयवाससम्॥१॥ श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभामुक्तकंधरम्॥ पृथुदीर्घचतुर्बाहुंनवकंजारुणेक्षणम्॥ २॥ नित्यप्रमुदितंश्रीमत्सुकपोलंशुचिस्मितम्॥ मुखारविंदंबिभ्राणंस्फुरन्मकरकुंडलम् ॥ ३ ॥ वासुदेवोह्ययमितिपुमान्श्रीवत्सलांछनः॥ चतुर्भुजोऽरविंदाक्षोवनमाल्यतिसुंदरः॥ ४ ॥ लक्षणैर्नारदप्रोक्तैर्नान्योभवितुमर्हति॥ निरायुधश्चलन्पद्भ्यांयोत्स्येऽनेननिरायुधः॥५॥ इतिनिश्चित्ययवनःप्राद्रवंतंपराङ्मुखम्॥ अन्वधावज्जिघृक्षुस्तंदुरापमपियोगिनाम्॥६॥ हस्तप्राप्तमिवाऽऽत्मानंहरिणासपदेपदे॥ नीतोदर्शयतादूरंयवनेशोऽद्रिकंदरम्॥७॥ पलायनंयदुकुलेजातस्यतवनोचितम्॥ इतिक्षिपन्ननुगतोनैनंप्रापाहताशुभः॥ ८ ॥ एवंक्षिप्तोऽपिभगवान्प्राविशद्गिरिकंदरम्॥ सोऽपिप्रविष्टस्तत्रान्यंशयानंददृशेनरम्॥ ९॥ नन्वसौदूरमानीयशेतेमामिहसाधुवत्॥ इतिमत्वाऽच्युतंमूढस्तंपदासमताडयत्॥ १० ॥ सउत्थायचिरंसुप्तःशनैरुन्मील्यलोचने॥ दिशोविलोकयन्पार्श्वेतमद्राक्षीदवस्थितम्॥ ११ ॥ सतावत्तस्यरुष्टस्यदृष्टिपातेनभारत॥ देहजेनाग्निनादग्धोभस्मसाद्भवत्क्षणात्॥ १२॥

॥ २ ॥ नित्यप्रमुदितमित्यादिमुखारविंदविशेषणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ नारदोक्तैरेतैर्लक्षणैरयंपुमान्वासुदेवएवनान्योभवितुमर्हति अयंचनिरायुधोऽतोऽनेनपद्भ्यामेवचलन्निरायुधोऽहंयोत्स्यामीतिनिश्चित्यतंपराङ्मुखंप्राद्रवंतमन्वधावदित्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ आत्मानंहस्तप्राप्तमिवदर्शयतादूरंनीतइत्यन्वयः ॥ ७ ॥ अहताशुभोऽक्षीणकर्मा ॥ ८ ॥ ९ ॥ तंशयानमच्युतंमत्वाऽताडयदिति ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्यक्रुद्धस्यदृष्टिपातेनसंदीप्तोयःस्वदेहजोऽग्निस्तेन ॥ १२ ॥

यवनमर्दयतिहिनस्तीतितथासकस्यवंश्यः किंवीर्यः कीदृक्प्रभाववान् किंतेजः कस्यवीर्यंपुत्रइत्यर्थः शिश्येअशयिष्ट ॥ १३ ॥ सत्यःसंगरोयुद्धंप्रतिज्ञावायस्यसः ॥ १४ ॥ १५ ॥ गुहंकार्तिकेयम् स्वःपालंस्वर्गपालकंसेनान्यम् ॥ १६ ॥ उज्झितास्त्यक्तागताइत्यर्थः ॥ १७ ॥ किंच

राजोवाच कोनामसपुमान्ब्रह्मन्कस्यकिंवीर्यएवच ॥ कस्माद्गुहांगतःशिश्येकिंतेजोयवनार्दनः ॥ १३ ॥ श्रीशुकउवाच सइक्ष्वाकुकुलेजातोमांधातृतनयोमहान् ॥ मुचुकुंदइतिख्यातोब्रह्मण्यःसत्यसंगरः ॥ १४ ॥ सयाचितःसुरगणैरिंद्राद्यैरात्मरक्षणे ॥ असुरेभ्यःपरित्रस्तैस्तद्रक्षांसोऽकरोच्चिरम् ॥ १५ ॥ लब्ध्वागुहंतेस्वःपालंमुचुकुंदमथाब्रुवन् ॥ राजन्विरमतांकृच्छ्राद्भवान्नःपरिपालनात् ॥ १६ ॥ नरलोकेपरित्यज्यराज्यंनिहतकंटकम् ॥ अस्मान्पालयतोवीरकामास्तेसर्वउज्झिताः ॥ १७ ॥ सुतामहिष्योभवतोज्ञातयोऽमात्यमंत्रिणः ॥ प्रजाश्चतुल्यकालीयानाऽधुनासंतिकालिताः ॥ १८ ॥ कालोबलीयान्बलिनांभगवानीश्वरोऽव्ययः ॥ प्रजाःकालयतेक्रीडन्पशुपालोयथापशून् ॥ १९ ॥ वरंवृणीष्वभद्रंतेऋतेकैवल्यमद्यनः ॥ एकएवेश्वरस्तस्यभगवान्विष्णुरव्ययः ॥ २० ॥ एवमुक्तःसवैदेवानभिवंद्यमहायशाः ॥ (निद्रामेवततोवव्रेसराजाश्रमकर्षितः ॥ यःकश्चिन्ममनिद्रायाभंगंकुर्यात्सुरोत्तमाः ॥ १ ॥ सहिभस्मीभवेदाशुतथोक्तश्चसुरैस्तदा) ॥ अशयिष्टगुहाविष्टोनिद्रयादेवदत्तया ॥ २१ ॥ स्वापंयातंयस्तुमध्येबोधयत्त्वामचेतनः ॥ सत्वयादृष्टमात्रस्तुभस्मीभवतुतत्क्षणात् ॥ २२ ॥

सुताइति तुल्यकालीयास्त्वत्समानकालीनाः कालिताविचालिताः ॥ १८ ॥ मत्प्रजाःकोऽन्यःकालयेदितिचेदतआह्रःकालइति कालयते इतस्ततश्चालयति ॥ १९ ॥ तस्यकैवल्यस्य ॥ २० ॥ गुहायांप्रविष्टःशेतेस्म ॥ २१ ॥ २२ ॥

१ एवमुक्तःसमुचुकुंदोदेवानभिवंद्यातिश्रांतत्वान्निद्रांवव्रेततःस्वापंयातमित्याद्यग्रिमश्लोकोक्तप्रकारेणनिर्बंधपूर्वकंदेवैर्दत्तयानिद्रयाहेतुभूतयागुहाविष्टःसन्नशयिष्टेति निद्रयादेवदत्तयेतिपदस्वारस्यात्शेषपूरणेनोभयोःश्लोकयोरन्वयः मध्येनिद्रामेवततोवव्रेइत्यादिसार्धश्लोकस्तुएतदतिरिक्तेषुबहुषुश्रीधरीयटीकापुस्तकेषुटीकांतरपुस्तकेषुचादृष्टत्वात्प्रक्षिप्तएव अग्रिमःस्वापंयातमित्यादिःश्लोकोपिक्वचिन्नास्ति

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ धर्षितोऽभिभूतः दुर्धर्षमप्रधृष्यम् ॥ २७ ॥ विपिनेऽरण्येतत्रापिगिरेर्गह्वरेदुष्प्रवेशस्थानेतत्राप्युरुकंटके पद्मपलाशसदृशाभ्यांपद्भ्यांविचरसीति ॥ २८ ॥ तेजोमूर्तिःप्रभावोदीप्तिर्वा ॥ २९ ॥ सर्वत्रापरितोषादाह मन्यइति पुरुषर्षभंश्रीविष्णुम्

यवनेभस्मसान्नीतेभगवान्सात्वतर्षभः ॥ आत्मानंदर्शयामासमुचुकुंदायधीमते ॥ २३ ॥ तमालोक्यघनश्यामंपीतकौशेयवाससम् ॥ श्रीवत्सवक्षसंभ्राजत्कौस्तुभेनविराजितम् ॥ २४ ॥ चतुर्भुजंरोचमानंवैजयंत्याचमालया ॥ चारुप्रसन्नवदनंस्फुरन्मकरकुंडलम् ॥ २५ ॥ प्रेक्षणीयंनृलोकस्यसानुरागस्मितेक्षणम् ॥ अपीच्यवयसंमत्तमृगेंद्रोदारविक्रमम् ॥ २६ ॥ पर्यपृच्छन्महाबुद्धिस्तेजसातस्यधर्षितः ॥ शंकितःशनकैराजादुर्धर्षमिवतेजसा ॥ २७ ॥ मुचुकुंदउवाच कोभवानिहसंप्राप्तोविपिनेगिरिगह्वरे ॥ पद्भ्यांपद्मपलाशाभ्यांविचरस्युरुकंटके ॥ २८ ॥ किंस्वित्तेजस्विनांतेजोभगवान्वाविभावसुः ॥ सूर्यःसोमोमहेंद्रोवालोकपालोपरोपिवा ॥ २९ ॥ मन्येत्वांदेवदेवानांत्रयाणांपुरुषर्षभम् ॥ यद्बाधसेगुहाध्वांतंप्रदीपःप्रभयायथा ॥ ३० ॥ शुश्रूषतामव्यलीकमस्माकंनरपुंगव ॥ स्वजन्मकर्मगोत्रंवाकथ्यतांयदिरोचते ॥ ३१ ॥ वयंतुपुरुषव्याघ्रऐक्ष्वाकाःक्षत्रबंधवः ॥ मुचुकुंदइतिप्रोक्तोयौवनाश्वात्मजःप्रभो ॥ ३२ ॥ चिरप्रजागरश्रांतोनिद्रयापहतेंद्रियः ॥ शयेऽस्मिन्विजनेकामंकेनाप्युत्थापितोऽधुना ॥ ३३ ॥ सोऽपिभस्मीकृतोनूनमात्मीयेनैवपाप्मना ॥ अनंतरंभवान्श्रीमाँल्लक्षितोऽमित्रशातनः ॥ ३४ ॥ तेजसातेऽविषह्येणभूरिद्रष्टुंनशक्नुमः ॥ हतौजसोमहाभागमाननीयोऽसिदेहिनाम् ॥ ३५ ॥ एवंसंभाषितोराज्ञाभगवान्भूतभावनः ॥ प्रत्याहप्रहसन्वाण्यामेघनादगभीरया ॥ ३६ ॥

गुहाध्वांतमंतस्तमः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ वयंत्विति वंश्याभिप्रायेणबहुवचनम् तेष्वहंमुचुकुंदइतिप्रोक्तइति युवनाश्वोमांधातुःपिताऽतोमांधातायौवनाश्वः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ क्वचित्कदाचित्कश्चिद्यद्यपिरजांस्यपिविममेगणितवांस्तथापिजन्मानिकर्माणिनविमिमीते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तेतिग्मचक्षुषानिमित्तेनमयैवदग्धः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अपूर्णोऽहमितिशोचितुम् यद्वा अन्यैर्दत्तेषुवरेषुक्षीयमाणेषुयथाशोचतिनैवंमांप्रपन्नः मद्दत्तवराणामक्षय्यत्वादितिभावः ॥ ४४ ॥ अष्टाविंशतिमेयुगेभगवानवतरिष्यतीतिवृद्धगर्गवाक्यमनुस्मरन्नित्यर्थः ॥ ४५ ॥ त्वद्भक्ति

श्रीभगवानुवाच जन्मकर्माभिधानानिसंतिमेंऽगसहस्रशः ॥ नशक्यंतेऽनुसंख्यातुमनंतत्वान्मयाऽपिहि ॥ ॥३७॥ क्वचिद्रजांसिविममेपार्थिवान्युरुजन्मभिः ॥ गुणकर्माभिधानानिनमेजन्मानिकर्हिचित् ॥३८॥ कालत्रयोपपन्नानिजन्मकर्माणिमेनृप ॥ अनुक्रमंतोनैवांतंगच्छंतिपरमर्षयः ॥ ३९ ॥ तथाप्यद्यतनान्यंगशृणुष्वगदतोमम ॥ विज्ञापितोविरिंचेनपुराऽहंधर्मगुप्तये ॥ भूमेर्भारायमाणानामसुराणांक्षयायच ॥ ४० ॥ अवतीर्णोयदुकुलेगृहआनकदुंदुभेः ॥ वदंतिवासुदेवेतिवसुदेवसुतंहिमाम् ॥ ४१ ॥ कालनेमिर्हतःकंसःप्रलंबाद्याश्चसद्द्विषः ॥ अयंचयवनोदग्धोराजंस्तेतिग्मचक्षुषा ॥ ४२ ॥ सोऽहंतवानुग्रहार्थंगुहामेतामुपागतः ॥ प्रार्थितःप्रचुरंपूर्वंत्वयाऽहंभक्तवत्सलः ॥ ४३ ॥ वरान्वृणीष्वराजर्षेसर्वान्कामान्ददामिते ॥ मांप्रपन्नोजनःकश्चिन्नभूयोऽर्हतिशोचितुम् ॥४४॥ श्रीशुकउवाच इत्युक्तस्तंप्रणम्याऽऽहमुचुकुंदोमुदान्वितः ॥ ज्ञात्वानारायणंदेवंगर्गवाक्यमनुस्मरन् ॥ ४५ ॥ मुचुकुंदउवाच विमोहितोऽयंजनईशमाययात्वदीययात्वांनभजत्यनर्थदृक् ॥ सुखायदुःखप्रभवेषुसज्जतेगृहेषुयोषित्पुरुषश्चवंचितः ॥ ४६ ॥

रेवकेवलंदुर्लभाकामास्तुतुच्छानवरणयोग्याइत्याशयेनाभक्तानांसंसारमष्टभिःप्रपंचयन्स्तौति विमोहितइति हेईशयोषित्पुरुषश्चेतिद्विविधोऽप्ययंजनस्त्वदीययामाययाविमोहितोऽतोऽनर्थदृक् (अनर्थेसंसारेदृक्दृष्टिर्यस्यासौ यद्वा) अर्थंपरमार्थस्वरूपंत्वांनपश्यतीतितथा अतस्त्वांनभजतिकिंतुपरस्परंवंचितःसन्सुखेच्छयादुःखानामेवप्रभवोयेषुतेषुगृहेष्वेवसज्जतइति ॥४६ ॥

१ अनर्थेइत्यारभ्ययद्वेत्यंतंबहुषुप्रा०पुस्तकेषुनोपलभ्यते

किंच कामसुखंसूकरादिष्वपिसंभवतिभगवद्भजनंतुनमानुषजन्मव्यतिरेकेणेतिमानुषत्वंप्राप्यत्वामभजन्नतिमूढइत्याह लब्ध्वेति अत्रकर्मभू
मौ अव्यंगमविकलांगम् किंच असतिविषयसुखेमतिर्यस्यसः गृहमेवांधकूपस्तस्मिन्निपततिः यथापशुस्तृणलुब्धोंऽधकूपेपततीति ॥४७॥
नकेवलमस्यजनस्येयंगतिःकिंतुममापितथैवेत्याह ममैषइति मर्त्येशरीरेआत्मबुद्धिर्यस्यतस्यममातएवसुतादिष्वासज्जमानस्य॥ ४८॥ उन्न
द्धमदत्वंप्रपंचयति कलेवरइति घटकुड्यादिसदृशेदृश्येऽनात्मनियतएवंसुदुर्मदोऽभवमतोममैषकालोनिष्फलोगतइति ॥ ४९॥ त्वामगणयंतं
त्वमाक्रमसीत्याह प्रमत्तमिति प्रमत्तमनवहितम् त्वामंतकमविगणय्यदेहादिष्वासक्तमितियावत् कुतःप्रमत्तम् इतिकृत्यचिंतयाएवमेवंक

लब्ध्वाजनोदुर्लभमत्रमानुषंकथंचिदव्यंगमयत्नतोऽनघ॥ पादारविंदंनभजत्यसन्मतिर्गृहांधकूपेपतितोय
थापशुः॥ ४७॥ ममैषकालोऽजितनिष्फलोगतोराज्यश्रियोन्नद्धमदस्यभूपतेः॥ मर्त्यात्मबुद्धेःसुतदारकोश
भूष्वासज्जमानस्यदुरंतचिंतया॥ ४८॥ कलेवरेऽस्मिन्घटकुड्यसंनिभेनिरूढमानोनरदेवइत्यहम्॥ वृतोरथे
भाश्वपदात्यनीकपैर्गांपर्यटंस्त्वागणयन्सुदुर्मदः॥४९॥ प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचिंतयाप्रवृद्धलोभंविषयेषुला
लसम्॥ त्वमप्रमत्तःसहसाभिपद्यसेक्षुल्लेलिहानोऽहिरिवाखुमंतकः॥ ५०॥ पुरारथैर्हेमपरिष्कृतैश्चरन्मतंग
जैर्वानरदेवसंज्ञितः॥ सएवकालेनदुरत्ययेनतेकलेवरोविट्कृमिभस्मसंज्ञितः॥ ५१॥

रणीयमितिमनोरथपरंपरया मनोरथेभग्नेऽपिविषयेषुलालसमुत्सुकम् प्राप्तेऽपिपुनःप्रवृद्धोलोभस्तृष्णायस्यतमंतकस्त्वमभिपद्यसेऽभिभवसी
त्यर्थः क्षुधासृक्किणीलेलिहानोऽहिराखुंमूषकमिवेति ॥ ५०॥ किंच कालात्मनात्वयाऽभिपन्नोदेहएवंभवतीत्याह पुरेति श्वसृगालादिभि
र्भक्षितोविट्संज्ञितस्तैरभक्षितःकृमिसंज्ञनोदग्धोभस्मसंज्ञितोभवति इतिबुद्ध्याविचार्यैवंभूतशरीरेममतांकुर्वंतोजनाहरिनाराधयंतितेआत्म
निशत्रुभूताज्ञेयाःसततम् यतः योनेःसहस्राणिबहूनिगत्वादुःखेनलब्ध्वापिचमानुषत्वम् सुखावहंयेनभजंतिविष्णुंतेवैमनुष्यात्मनिशत्रुभूता
इति॥ ५१॥

१ दुर्लभमुद्यमकोटिभिरपिदुष्प्रापम् २ अभिपन्नोऽभिभूतः ३ इतीत्यारभ्यशत्रुभूताइतीत्यंताटीकाप्राचीनपुस्तकद्वयेऽधिका

किंच अंतकप्राप्तेःप्रागपिदिग्विजयिनोराज्ञोऽपिपारतंत्र्यदुःखंतद्वस्थमेवेत्याह निर्जित्येति अभूतविग्रहोऽविद्यमानसंग्रामः पूर्वेयेसमाना राजानस्तैराजभिर्वंदितोऽपिमिथुनीभावःसुरतमेवपरंसुखंयेषुतेषुयोषितांगृहेषुक्रीडामृगइवइतस्ततोनीयते ॥ ५२ ॥ किंच तत्रातितृष्णाकुलस्यनभोगक्षणःकश्चिदस्तीत्याह करोतीति तपस्यधःशयनब्रह्मचर्यादौसुनिष्ठितःपुनश्चस्वराडिंद्रःस्यामिति यद्वा जन्मांतरेष्वेवमेवचक्रवर्तीस्यामिति ॥ ५३ ॥ तदेवमष्टभिःश्लोकैरीशबहिर्मुखानांसंसारंप्रपंच्यभक्त्यातन्निवृत्तिक्रममाह भवापवर्गइति भोअच्युतभ्रमतःसंसरतोजनस्ययदात्वदनुग्रहेणभवस्यबंधस्यापवर्गोऽतोभवेत्प्राप्तकालःस्यात्तदासतांसंगमोभवेत् यदाचसत्संगमोभवेत्तदासर्वसंगनिवृत्त्याकार्यकारणनि

निर्जित्यदिक्चक्रमभूतविग्रहोवरासनस्थःसमराजवंदितः ॥ गृहेषुमैथुन्यसुखेषुयोषितांक्रीडामृगःपूरुषईशनीयते ॥ ५२ ॥ करोतिकर्माणितपःसुनिष्ठितोनिवृत्तभोगस्तदपेक्षयाददत् ॥ पुनश्चभूयेयमहंस्वराडितिप्रवृद्धतर्षोनसुखायकल्पते ॥ ५३ ॥ भवापवर्गोभ्रमतोयदाभवेज्जनस्यतर्ह्यच्युतसत्समागमः ॥ सत्संगमोयर्हितदैवसद्गतौपरावरेशेत्वयिजायतेमतिः ॥५४ ॥मन्येममानुग्रहईशतेकृतोराज्यानुबंधापगमोयदृच्छया ॥ यःप्रार्थ्यतेसाधुभिरेकचर्ययावनंविविक्षद्भिरखंडभूमिपैः ॥ ५५ ॥ नकामयेऽन्यंतवपादसेवनादकिंचनप्रार्थ्यतमाद्वरंविभो ॥ आराध्यकस्त्वांह्यपवर्गदंहरेवृणीतआर्योवरमात्मबंधनम् ॥५६॥तस्माद्विसृज्याऽऽशिषईशसर्वतोरजस्तमःसत्त्वगुणानुबंधनाः ॥ निरंजनंनिर्गुणमद्वयंपरंत्वांज्ञप्तिमात्रंपुरुषंव्रजाम्यहम् ॥ ५७॥

यंतरित्वयिभक्तिर्भवतिततोमुच्यतइत्यर्थः ॥ ५४ ॥ ममतुसत्संगमात्पूर्वमेवयोराज्यादिसंगविच्छेदोजातःसोऽयंत्वयामहाननुग्रहःकृतइत्याह मन्यइति तेत्वया साधुभिर्विवेकिभिस्तपसेवनंप्रवेष्टुमिच्छद्भिःस्वयंत्यक्तुमलभमानैःप्रार्थ्यतइति॥५५॥तदेवंविषयसेवामार्गंभगवत्सेवामार्गंचविविच्यवरान्वृणीष्वेतियदुक्तंतत्रोत्तरमाह नकामयइति अकिंचनानिवृत्ताभिमानाः आर्योविवेकी ॥ ५६ ॥ रजस्तमःसत्त्वगुणैरनुबंध्यतइतितथाताआशिषऐश्वर्यादिशत्रुमारणादिधर्मादिरूपाविसृज्यपरंपुरुषमीश्वरंज्ञप्तिमात्रंज्ञानघनम् कुतः निरंजनम् तत्कुतः निर्गुणम् तदपिकुतः अद्वयम् अतएवअक्षरंत्वांशरणंव्रजामीति ॥ ५७ ॥

१ आददत्राजादिशरीरंगृह्णन्नपि यद्वाधनादिददद्वितरन्. २ इदंफलितार्थकथनम्.

भुंक्ष्वतावद्भोगान्कैवल्यंतुकरस्थमेवेतिपुनर्वरैःप्रलोभयंतंश्रीकृष्णंपादोपग्रहणेनप्रार्थयते चिरमिति वृजिनैःकर्मफलैरार्तःपुनस्तद्वासनाभि स्तप्यमानस्तथाप्यवितृषषडमित्रः तृडेवतृषातृष्णा नविगततृषाःषडमित्राःशत्रवइंद्रियलक्षणायस्यसः अतएवालब्धशांतिःकथंचिद्दैववशे नलब्धशांतिरितिवा शरणंस्वज्ञानंतद्ददातीतितथाहेशरणद समुपेतःप्राप्तोऽहं अशोकत्वेहेतुः अभयम् तत्रापिहेतुःऋतंसत्यम् आपन्नमापदा

चिरमिहवृजिनार्तस्तप्यमानोऽनुतापैरवितृषषडमित्रोलब्धशांतिःकथंचित् ॥ शरणदसमुपेतस्त्वत्पदाब्जं परात्मन्नभयमृतमशोकंपाहिमापन्नमीश॥५८॥ श्रीभगवानुवाच सार्वभौममहाराजमतिस्तेविमलो र्जिता॥वरैःप्रलोभितस्यापिनकामैर्विहतायतः॥५९॥ प्रलोभितोवरैर्यत्त्वमप्रमादायविद्धितत्[1]॥ नधीर्मय्ये कभक्तानामाशीर्भिर्भिद्यतेक्वचित्॥६०॥ युंजानानामभक्तानांप्राणायामादिभिर्मनः॥ अक्षीणवासनंराज न्दृश्यतेपुनरुत्थितम्॥ ६१ ॥ विचरस्वमहींकामंमय्यावेशितमानसः॥ अस्त्वेवनित्यदातुभ्यंभक्तिर्मय्य नपायिनी ॥ ६२ ॥ क्षात्रधर्मस्थितोजंतून्न्यवधीर्मृगयादिभिः॥ समाहितस्तत्तपसाजह्यघंमदुपाश्रितः ॥६३॥ जन्मन्यनंतरेराजन्सर्वभूतसुहृत्तमः॥ भूत्वाद्विजवरस्त्वंवैमामुपैष्यसिकेवलम्॥ ६४ ॥ ॥इति श्रीभा० म०द०उ० मुचुकुंदस्तुतिर्नामैकपंचाशत्तमोऽध्यायः॥५१॥ ॥७॥ श्रीशुकउवाच इत्थं सोऽनुगृहीतोऽगकृष्णेनेक्ष्वाकुनंदनः॥ तंपरिक्रम्यसंनम्यनिश्चक्राम गुहामुखात्॥ १॥

व्याप्तंपाहीति ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अप्रमादायप्रमादायनभवत्येव कुतइत्यतआह नधीरिति एकांतभक्तानांधीराशीर्भिःप्राप्ताभिरपिनभिद्यते नासज्जतइत्यर्थः ॥ ६० ॥ व्यतिरेकमाह युंजानानामिति उत्थितंविषयाभिमुखम् ॥ ६१ ॥ तुभ्यंतव ॥ ६२ ॥ युक्त्याभासेनभीषयंस्तप सिलोकसंग्रहेप्रवर्तयति क्षात्रधर्मेति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ इ०भा०द०उ०टी०एकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ द्विपंचाशत्तमेधाव न्भयादिवगतःपुरीम् अन्वमोदतसंदेशंरुक्मिण्याद्विजवर्णितम् ॥ १ ॥ १ ॥

---

1. तत्प्रलोभनम्

क्षुल्लकानल्पप्रमाणान् ॥ २ ॥ तपसिश्रद्धायुतः ॥ ३ ॥तत्रचबदर्याश्रमम् ॥ ४ ॥ निन्येनयन्मार्गेचलतिस्म ॥ ५ ॥ ६ ॥ वेगरभसंवेगोद्रेकम् ॥ ७ ॥ भीरुभीतवद्भीरोरपिभीतवत् अतिभीतवदित्यर्थः चेलतुःपलायेताम् बहुयोजनंदेशम् ॥ ८ ॥ अप्रमाणवित् प्रमाणमियत्ता

सवीक्ष्यक्षुल्लकान्मर्त्यान्पशून्वीरुद्वनस्पतीन् ॥ मत्वाकलियुगंप्राप्तंजगामदिशमुत्तराम् ॥ २ ॥ तपःश्रद्धायुतो धीरोनिःसंगोमुक्तसंशयः ॥ समाधायमनःकृष्णेप्राविशद्गंधमादनम् ॥ ३ ॥ बदर्याश्रममासाद्यनरनारायणालयम् ॥ सर्वद्वंद्वसहःशांतस्तपसाराधयद्धरिम् ॥ ४ ॥ भगवान्पुनराव्रज्यपुरींयवनवेष्टिताम् ॥ हत्वाम्लेच्छबलंनिन्येतदीयंद्वारकांधनम् ॥ ५ ॥ नीयमानेधनेगोभिर्नृभिश्चाच्युतचोदितैः ॥ आजगामजरासंधस्त्रयोविंशत्यनीकपः ॥ ६ ॥ विलोक्यवेगरभसंरिपुसैन्यस्यमाधवौ ॥ मनुष्यचेष्टामापन्नौराजन्दुद्रुवतुर्द्रुतम् ॥ ७ ॥ विहायवित्तंप्रचुरमभीतौभीरुभीतवत् ॥ पद्भ्यांपद्मपलाशाभ्यांचेलतुर्बहुयोजनम् ॥ ८ ॥ पलायमानौतौदृष्ट्वा मागधःप्रहसन्बली ॥ अन्वधावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणवित् ॥ ९ ॥ प्रद्रुत्यदूरंसंश्रांतौतुंगमारुहतांगिरिम् ॥ प्रवर्षणाख्यंभगवान्नित्यदायत्रवर्षति ॥ १० ॥ गिरौनिलीनावाज्ञायनाधिगम्यपदंनृप ॥ ददाहगिरिमेधोभिःसमंतादग्निमुत्सृजन् ॥ ११ ॥ ततउत्पत्यतरसादह्यमानतटादुभौ ॥ दशैकयोजनोत्तुंगान्निपेततुरधोभुवि ॥ १२ ॥ अलक्ष्यमाणौरिपुणासानुगेनयदूत्तमौ ॥ स्वपुरंपुनरायातौसमुद्रपरिखांनृप ॥ १३ ॥ सोऽपिदग्धावितिमृषामन्वानोबलकेशवौ ॥ बलमाकृष्यसुमहन्मगधान्मागधोययौ ॥ १४ ॥ आनर्ताधिपतिःश्रीमान्रैवतोरेवतींसुताम् ॥ ब्रह्मणाचोदितःप्रादाद्बलायेतिपुरोदितम् ॥ १५ ॥

तन्नवेत्तीतितथा ॥ ९ ॥ तुंगमेकादशयोजनोन्नतम् प्रकर्षेणवर्षत्यस्मिन्निति प्रवर्षणइत्याख्यायस्यतम् तदाह भगवानिति भगवानिंद्रः ॥ ॥ १० ॥ तत्रविचिन्वन्नपितयोःपदंनिलयस्थानमनधिगम्य ॥ ११ ॥ ततोगिरेः दशचैकंचयोजनानितावदुत्तुंगान्मागधसंरोधदेशमतिक्रम्यपरतोऽधोनिपेततुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ श्रीकृष्णस्यविवाहान्निरूपयितुंबलदेवविवाहंनवमस्कंधोक्तमनुस्मारयति आनर्तेति ॥ १५ ॥

मात्रांकलाम् ॥ १६ ॥ गरुडोयथादेवान्प्रमथ्यसुधामहरत्तथेति ॥ १७ ॥ राक्षसोयुद्धहरणादितिस्मृतेःराज्ञःप्रमथ्येतिचत्वदुक्त्याराक्षसेनविधानेनोपयेमेपरिणीतवानितिश्रुतम् पूर्वमेववा ॥ १८ ॥ सामान्यतएवश्रुतम् विशेषंतुश्रोतुमिच्छामि ॥ १९ ॥ श्रवणौत्सुक्यमाविष्करोति

भगवानपिगोविंदउपयेमेकुरूद्वह ॥ वैदर्भींभीष्मकसुतांश्रियोमात्रांस्वयंवरे ॥ १६ ॥ प्रमथ्यतरसाराज्ञः शाल्वादींश्चैद्यपक्षगान् ॥ पश्यतांसर्वलोकानांतार्क्ष्यपुत्रःसुधामिव ॥ १७॥ राजोवाच भगवान्भीष्मकसुतांरुक्मिणींरुचिराननाम् ॥ राक्षसेनविधानेनउपयेमइतिश्रुतम् ॥ १८ ॥ भगवन्श्रोतुमिच्छामिकृष्णस्यामिततेजसः ॥ यथामागधशाल्वादीन्जित्वाकन्यामुपाहरत् ॥ १९ ॥ ब्रह्मन्कृष्णकथाःपुण्यामाध्वीर्लोकमलापहाः ॥ कोनुतृप्येतशृण्वानःश्रुतज्ञोनित्यनूतनाः ॥२०॥ श्रीशुकउवाच राजाऽऽसीद्भीष्मकोनामविदर्भाधिपतिर्महान् ॥ तस्यपंचाभवन्पुत्राःकन्यैकाचवरानना ॥ २१ ॥ रुक्म्यग्रजोरुक्मरथोरुक्मबाहुरनंतरः ॥ रुक्मकेशोरुक्ममालीरुक्मिण्येषांस्वसासती ॥ २२ ॥ सोपश्रुत्यमुकुंदस्यरूपवीर्यगुणश्रियः ॥ गृहागतैर्गीयमानास्तंमेनेसदृशंपतिम् ॥ २३ ॥ तांबुद्धिलक्षणौदार्यरूपशीलगुणाश्रयाम् ॥ कृष्णश्चसदृशींभार्यांसमुद्वोढुंमनोदधे ॥ २४ ॥ बंधूनामिच्छतांदातुंकृष्णायभगिनींनृप ॥ ततोनिवार्यकृष्णद्विड्रुक्मीचैद्यममन्यत ॥ २५ ॥ तदवेत्यासितापांगीवैदर्भीदुर्मनाभृशम् ॥ विचिंत्याप्तंद्विजंकंचित्कृष्णायप्राहिणोद्द्रुतम् ॥ २६ ॥ द्वारकांससमभ्येत्यप्रतीहारैःप्रवेशितः ॥ अपश्यदाद्यंपुरुषमासीनंकांचनासने ॥ २७ ॥ दृष्ट्वाब्रह्मण्यदेवस्तमवरुह्यनिजासनात् ॥ उपवेश्यार्हयांचक्रेयथाऽऽत्मानंदिवौकसः ॥ २८ ॥

ब्रह्मन्निति पुण्यामहाफलामाध्वीः श्रुतिसुखाःलोकस्यमलापहाश्चशृण्वानःशृण्वन्नित्यर्थः श्रुतज्ञःश्रुतसारवित् नित्यनूतनाःप्रतिक्षणमाश्चर्यवत्प्रतीयमानाः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ चैद्यममन्यततस्यावरमित्यर्थः ॥ २५ ॥ अवेत्यज्ञात्वा असितापांगीसुनीलकटाक्षा कृष्णायकृष्णमानेतुंप्रेषयामास ॥ २६ ॥ प्रतीहारैर्द्वारपालैः ॥ २७ ॥ आत्मानंश्रीकृष्णम् ॥ २८ ॥

---

१ विवाहसंबंधिनंविशेषमित्यर्थः २ शृणवन्निति पाठोमूलेटीकायांचबहुपुस्तकेषु तत्रवर्णविश्लेषश्छांदसः

अभिमृशन्शनैःसंमर्दयन् ॥ २९ ॥ ३० ॥ सधर्मोऽस्यब्राह्मणस्याखिलकामदोग्धाभवति यद्वा सब्राह्मणोऽस्यविश्वस्याखिलकामधुगि
ति ॥ ३१ ॥ लोकानाप्नोतिलोकाल्लोकांतरंपर्यटतिनैकत्रनिर्वृतस्तिष्ठतीत्यर्थः नाप्नोतीतिपाठेसुरेश्वरोऽपिभूत्वालोकान्नाप्नोत्युत्तमलोकान्प्रा
प्तोऽप्यप्राप्तइवक्लिश्यतीत्यर्थः शेतेसुखमास्तेइत्यर्थः तदेवाऽऽह सर्वेष्वंगेषुवाक्पाण्यादिषुविज्वरस्तापरहितः ॥ ३२ ॥ स्वलाभःस्वतएवप्राप्तो
लाभआत्मलाभोवातेनसंतुष्टान्पूर्णान्साधून्स्वधर्मनिष्ठान् ॥ ३३ ॥ यस्यराज्ञोविषयेदेशे ॥ ३४ ॥ यतःस्थानात् यदिच्छयायत्कार्येच्छया

तंभुक्तवंतंविश्रांतमुपगम्यसतांगतिः॥ पाणिनाऽभिमृशन्पादावव्यग्रस्तमपृच्छत॥ २९॥ कच्चिद्द्विजवरश्रे
ष्ठधर्मस्तेवृद्धसंमतः॥ वर्ततेनातिकृच्छ्रेणसंतुष्टमनसःसदा ॥ ३०॥ संतुष्टोयर्हिवर्तेतब्राह्मणोयेनकेनचित्॥
अहीयमानःस्वाद्धर्मात्सह्यस्याखिलकामधुक् ॥ ३१ ॥ असंतुष्टोऽसकृल्लोकानाप्नोत्यपिसुरेश्वरः॥ अकिंच
नोऽपिसंतुष्टःशेतेसर्वांगविज्वरः ॥ ३२ ॥ विप्रान्स्वलाभसंतुष्टान्साधून्भूतसुहृत्तमान्॥ निरहंकारिणःशांता
न्नमस्येशिरसाऽसकृत्॥ ३३ ॥ कच्चिद्वःकुशलंब्रह्मन्राजतोयस्यहिप्रजाः॥ सुखंवसंतिविषयेपाल्यमानाःस
मेप्रियः ॥ ३४ ॥ यतस्त्वमागतोदुर्गंनिस्तीर्येहयदिच्छया ॥ सर्वंनोब्रूह्यगुह्यंचेत्किंकार्यंकरवामते॥ ३५॥
एवंसंपृष्टसंप्रश्नोब्राह्मणःपरमेष्ठिना॥ लीलागृहीतदेहेनतस्मैसर्वमवर्णयत्॥ ३६॥ रुक्मिण्युवाच श्रुत्वा
गुणान्भुवनसुंदरशृण्वतांतेनिर्विश्यकर्णविवरैर्हरतोंऽगतापम् ॥ रूपंदृशांदृशिमतामखिलार्थलाभंत्वय्य
च्युताविशतिचित्तमपत्रपंमे॥ ३७॥

दुर्गंसमुद्रम् ॥ ३५ ॥ संपृष्टःसंप्रश्नःप्रष्टव्योऽर्थोयंसः परमेष्ठिनापरमेश्वरेण बंधूनामनभिप्रेतंरुक्मिणश्चेष्टितमित्यादिसर्वम् ॥ ३६ ॥ रुक्मि
ण्यास्वयमेकांतेलिखित्वादत्तपत्रिकाम् ॥ मुद्रामुन्मुच्यकृष्णायप्रेमचिन्हामदर्शयत्॥ १ ॥ ब्राह्मणःश्रीकृष्णानुज्ञयावाचयति श्रुत्वेति अय
मर्थः हेअच्युतहेभुवनसुंदरेत्यौत्सुक्यंद्योतयति क्वतवमहिमाक्वचाहंरूपकुलशीलादियुक्तापितथाऽप्यपगतात्रपायस्मात्तन्मेचित्तंत्वय्याविश
त्यासज्जते तत्कुतस्तत्राऽऽह शृण्वतांकर्णविवरैरंतःप्रविश्यांगतापम् अंगेतिपृथक्संबोधनंवा हरतस्तवगुणान्श्रुत्वातथादृशिमतांचक्षुष्मतां
दृशामखिलार्थलाभात्मकंरूपंचश्रुत्वेति ॥ ३७ ॥

अहोकुलकन्यानामिदमतिधार्ष्ट्यमितिमाशंकीरित्याह कात्वेति हेमुकुंदहेनृसिंहनरश्रेष्ठकानामकन्याकुलवतीतथामहतीपुरुगुणोदारातथा धीराधृतिमतीत्वात्वांपतिंनवृणीत मय्येवकेयंदोषशंकेतिभावः कथंभूतम् कुलशीलादिभिरात्मनैवतुल्यंनिरुपममित्यर्थः द्रविणंद्रव्यसंपत् धामप्रभावः तथानरलोकस्यमनसामभिरामोऽभिरमणंयस्मात्तम् किंच कालेविवाहावसरे ॥ ३८ ॥ हेविभोतत्तस्मान्मेमयाभवान्खलु पतिर्वृतःआत्माचभवतोऽर्पितोऽतस्त्वमत्रागत्यमांभवतोजायांविधेहि विपक्षेबाधकंद्योतयंत्याह मावीरभागमिति वीरस्यतवभागंमामा राच्छीघ्रमेत्याऽऽगत्यचैद्योमाभिमर्शतुमास्पृशतु मृगपतेर्बलिंगोमायुवत्गोमायुःसृगालइवेति ॥ ३९ ॥ अनेकजन्मकृतैःसुकृतैरिदमेवभूया

कात्वामुकुंदमहतीकुलशीलरूपविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यम् ॥ धीरापतिंकुलवतीनवृणीतकन्या कालेनृसिंहनरलोकमनोभिरामम् ॥ ३८ ॥ तन्मेभवान्खलुवृतःपतिरंगजायामात्मार्पितश्चभवतोऽत्रविभो विधेहि ॥ मावीरभागमभिमर्शतुचैद्यआराद्गोमायुवन्मृगपतेर्बलिमंबुजाक्ष ॥ ३९ ॥ पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्रगुर्वर्चनादिभिरलंभगवान्परेशः ॥ आराधितोयदिगदाग्रजएत्यपाणिंगृह्णातुमेनदमघोषसुतादयोऽन्ये ॥ ४० ॥ श्वोभाविनित्वमजितोद्वहनेविदर्भान्गुप्तःसमेत्यपृतनापतिभिःपरीतः ॥ निर्मथ्यचैद्यमगधेंद्रबलंप्रसह्यमांराक्षसेनविधिनोद्वहवीर्यशुल्काम् ॥ ४१ ॥ अंतःपुरांतरचरीमनिहत्यबंधूंस्त्वामुद्वहेकथमितिप्रवदाम्युपायम् ॥ पूर्वेद्युरस्तिमहतीकुलदेवियात्रायस्यांबहिर्नववधूर्गिरिजामुपेयात् ॥ ४२ ॥

दितिप्रार्थयते पूर्तेति पूर्तंकूपादि इष्टमग्निहोत्रादि दत्तंहिरण्यादिदानम् नियमस्तीर्थाटनादिः व्रतंकृच्छ्रादि ॥ ४० ॥ ननुचैद्यायबंधुभिरर्पितायांत्वयिकिमधुनाकरणीयमित्यपेक्षायामाह श्वोभाविनीति हेअजितश्वोभाविनिउद्वहनेविवाहेप्रथमंगुप्तोऽलक्षितएवागत्यपश्चात्पृतनापतिभिःपरिवृतःसंश्चैद्यादिबलंनिर्मथ्यप्रसह्यबलाद्वीर्यप्रभावदर्शनमेवशुल्कंवैवाहिकंदेयंयस्यास्तांमाम् अनेनराक्षसविधिनोद्वहेत्युपदेशरहस्यम ॥ ४१ ॥ ननुभवतुशिशुपालादिबलप्रमथनमंतःपुरमध्यगतायास्तवहरणेत्वद्बंधुवधोऽपिप्रसज्जेतेत्यतआह अंतःपुरेति पुराद्बहिर्वर्तमानांगिरिजामंबिकाम् अंबिकागृहादेवममहरणंसुकरमितिभावः ॥ ४२ ॥

---

१ ह्रस्वश्छांदसः एकस्मिन्प्राचीनपु०कुलदेवयात्रेतिपाठः

ननुकिमनेनानर्थकारिणानिर्बंधेनचैद्योऽपितावत्प्रख्यातगुणकर्मायोग्यएववरइतितत्राऽऽह यस्येति हेअंबुजाक्षयस्यभवतोंऽघ्रिपंकजरजोभिःस्नपनमात्मनस्तमसोऽपहत्यैउमापतिरिवमहांतोवांछंतितस्यभवतः प्रसादंयर्ह्यहंनलभेयनप्राप्नुयांतर्हिव्रतैरुपवासादिभिःकृशानसून्प्राणानूजह्यांत्यजेयम् ततःकिमित्यतआह शतजन्मभिरिति एवमेववारंवारंजह्यांयावच्छतजन्मभिरपितवप्रसादःस्यादिति ॥ ४३ ॥ अत्रयत्कर्तुंकरणीयंतद्विमृश्यक्रियतांतच्चानंतरमेवक्रियतामिति ॥ ४४ ॥ ॥ इतिभा०द०टी०उ०द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥छ॥ ॥ त्रिपं

यस्यांघ्रिपंकजरजःस्नपनंमहांतोवांछंत्युमापतिरिवात्मतमोऽपहत्यै ॥ यर्ह्यंबुजाक्षनलभेयभवत्प्रसादंजह्यामसून्व्रतकृशान्शतजन्मभिःस्यात् ॥४३॥ ब्राह्मणउवाच इत्येतेगुह्यसंदेशायदुदेवमयाहृताः॥ विमृश्यकर्तुंयच्चात्रक्रियतांतदनंतरम्॥४४॥ ॥ इति०भा०म०द०उ०रुक्मिण्युद्वाहेद्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥५२॥ ॥छ॥ श्रीशुकउवाच वैदर्भ्याःसतुसंदेशंनिशम्ययदुनंदनः॥ प्रगृह्यपाणिनापाणिंप्रहसन्निदमब्रवीत्॥१॥ श्रीभगवानुवाच तथाऽहमपितच्चित्तोनिद्रांचनलभेनिशि॥ वेदाहंरुक्मिणाद्वेषान्ममोद्वाहोनिवारितः॥२॥ तामानयिष्यउन्मथ्यराजन्यापसदान्मृधे॥ मत्परामनवद्यांगीमेधसोऽग्निशिखामिव॥३॥ श्रीशुकउवाच उद्वाहर्क्षंचविज्ञायरुक्मिण्यामधुसूदनः॥ रथःसंयुज्यतामाशुदारुकेत्याहसारथिम्॥ ४ ॥ सचाश्वैःशैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकैः॥ युक्तंरथमुपानीयतस्थौप्रांजलिरग्रतः॥ ५ ॥ आरुह्यस्यंदनंशौरिर्द्विजमारोप्यतूर्णगैः॥ आनर्तादेकरात्रेणविदर्भानगमद्धयैः॥ ६ ॥ राजासकुंडिनपतिःपुत्रस्नेहवशंगतः॥ शिशुपालायस्वांकन्यांदास्यन्कर्माण्यकारयत्॥७॥

चाशत्तमेगत्वाविदर्भानद्भुतेहितः ॥ रुक्मिणीमहरत्कृष्णोमिषतांद्विषतांबलात् ॥ १ ॥ १ ॥ निद्रायाअलाभेकारणांतरम् वेदेति तयाअकथितमप्यहंजानामीति ॥ २ ॥ आनयिष्येआनेष्यामि राजन्यापसदान्राजसुहीनान् उन्मथ्यानयनेदृष्टांतः एधसइति ॥ ३ ॥ उद्वाहर्क्षमितिपरश्वोरात्रौविवाहनक्षत्रमितिविज्ञायतस्यांरात्र्यांप्रस्थायप्रातर्विदर्भदेशानगमत् श्वोभाविनित्वमजितोद्वहनेविदर्भान्गुप्तःसमेत्येतिरुक्मिणीसंदेशात् ॥४ ॥ शैब्येत्यादीनिचत्वार्यश्वनामानि ॥ ५ ॥ ६ ॥ पुत्रस्यरुक्मिणःस्नेहेनतद्वशमनुगच्छतीतितथा अनेनशिशुपालेऽनभिरुचिंद्योतयति कर्माणिपुरालंकारपितृदेवार्चनादीनि ॥ ७ ॥

तान्येवाऽऽह पुरमित्यादिचतुर्भिः संमृष्टाःसंसिक्ताश्चमार्गादयोयस्मिंस्तत् चित्राध्वजेषुपताकास्ताभिःसमलंकृतमकारयत् ॥ ८ ॥ स्रग्गंधमाल्याभरणैरित्यत्रमत्वर्थोद्रष्टव्यः यद्वा स्रग्गंधमाल्यान्याबिभ्रतीतितथातैः तथाविरजोंऽबरैर्भूषितैश्चस्त्रीपुरुषैर्जुष्टम् तथाश्रीमद्भिर्गृहैश्चजुष्टम् ॥ ९ ॥ यथान्यायमन्यांश्च कन्यांप्रतिमंगलंवाचयामास ॥ १० ॥ कृतंकौतुकेनविवाहसूत्रेणमंगलंयस्यास्ताम् अहतंनवीनम् भूष

पुरंसंमृष्टसंसिक्तमार्गरथ्याचतुष्पथम् ॥ चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणैःसमलंकृतम् ॥ ८ ॥ स्रग्गंधमाल्याभरणैर्विरजोंऽबरभूषितैः ॥ जुष्टंस्त्रीपुरुषैःश्रीमद्गृहैरगुरुधूपितैः ॥ ९ ॥ पितॄन्देवान्समभ्यर्च्यविप्रांश्चविधिवन्नृप ॥ भोजयित्वायथान्यायंवाचयामासमंगलम् ॥ १० ॥ सुस्नातांसुदतींकन्यांकृतकौतुकमंगलाम् ॥ अहतांशुकयुग्मेनभूषितांभूषणोत्तमैः ॥ ११ ॥ चक्रुःसामर्ग्यजुर्मंत्रैर्वध्वारक्षांद्विजोत्तमाः ॥ पुरोहितोऽथर्वविद्वै जुहावग्रहशांतये ॥ १२ ॥ हिरण्यरूप्यवासांसितिलांश्चगुडमिश्रितान् ॥ प्रादाद्धेनूश्चविप्रेभ्योराजाविधिविदांवरः ॥ १३ ॥ एवंचेदिपतीराजादमघोषःसुतायवै ॥ कारयामासमंत्रज्ञैःसर्वमभ्युदयोचितम् ॥ १४ ॥ मदच्युद्भिर्गजानीकैःस्यंदनैर्हेममालिभिः ॥ पत्त्यश्वसंकुलैःसैन्यैःपरीतःकुंडिनंययौ ॥ १५ ॥ तंवैविदर्भाधिपतिःसमभ्येत्याभिपूज्यच ॥ निवेशयामासमुदाकल्पितान्यनिवेशने ॥ १६ ॥ तत्रशाल्वोजरासंधोदंतवक्रोविदूरथः ॥ आजग्मुश्चैद्यपक्षीयाःपौंड्रकाद्याःसहस्रशः ॥ १७ ॥ कृष्णरामद्विषोयत्ताःकन्यांचैद्यायसाधितुम् ॥ यद्यागत्यहरेत्कृष्णोरामाद्यैर्यदुभिर्वृतः ॥ १८ ॥ योत्स्यामःसंहतास्तेनइतिनिश्चितमानसाः ॥ आजग्मुर्भूभुजःसर्वेसमग्रबलवाहनाः ॥ १९ ॥ श्रुत्वैतद्भगवान्रामोविपक्षीयनृपोद्यमम् ॥ कृष्णंचैकंगतंहर्तुंकन्यांकलहशंकितः ॥ २० ॥ बलेनमहतासार्धंभ्रातृस्नेहपरिप्लुतः ॥ त्वरितःकुंडिनंप्रागाद्गजाश्वरथपत्तिभिः ॥ २१ ॥

णोत्तमैश्चभूषिताम् ॥ ११ ॥ वध्वास्तस्याःकन्यायाः अथर्वविदथर्वणमंत्रवित् ॥ १२ ॥ १३ ॥ अभ्युदयेउचितम् ॥ १४ ॥ ततश्चतुरंगसैन्यैःपरीतःपरिवृतःकुंडिनंभीष्मकस्यपुरंययौ मदंच्यवंतेइतिमदच्युतस्तैः स्यंदनैरथैः हेमरचितामालाविद्यंतेयेषुतैः ॥ १५ ॥ कल्पितंनिर्मितं यदन्यनिवेशनंतस्मिन् ॥ १६ ॥ १७ ॥ यदिश्रीकृष्णोहरेदितिशंकिताः कन्यांसाधयितुमित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

१ एततएतम्

सूर्योदयात्पूर्वमेवौत्सुक्येनरुक्मिण्यचिंतयदित्याह भीष्मकन्येति प्रत्यापत्तिंप्रत्यागमनम् ॥ २२ ॥ त्रियामारात्रिस्तावन्मात्रेणांतरितः अ ल्पराधसोमंदभाग्यायाः ॥ २३ ॥ जुगुप्सितंधाष्ट्यादि अपीतिशंकायाम् नायातिहिकृतोद्यमइति अयमर्थः आदौकृतोद्यमत्वात्तंनप्रस्था पितवान् प्रस्थानावसरेचाकिंचिन्मयिजुगुप्सितंमत्वाप्रत्याचष्ट अतःसोऽपिद्विजोनूनंनायातीति ॥ २४ ॥ यद्वा ततोनिर्गतोऽपिश्रीकृष्णोमद्दै ववैमुख्यात्क्कचित्प्रतिबद्धोभवेदित्याह दुर्भगायाइति ॥ २५ ॥ कालज्ञानाधुनापिगोविंदागमनकालइतिमन्वानाकिंचिदाश्वस्तचित्तासती

भीष्मकन्यावरारोहाकांक्षंत्यागमनंहरेः ॥ प्रत्यापत्तिमपश्यंतीद्विजस्याचिंतयत्तदा ॥ २२ ॥ अहोत्रियामां तरितउद्वाहोमेऽल्पराधसः ॥ नागच्छत्यरविंदाक्षोनाहंवेद्म्यत्रकारणम् ॥ सोऽपिनावर्ततेऽद्यापिमत्संदेशह रोद्विजः ॥ २३ ॥ अपिमय्यनवद्यात्मादृष्ट्वाकिंचिज्जुगुप्सितम् ॥ मत्पाणिग्रहणेनूनंनायातिहिकृतोद्यमः ॥ २४ ॥ दुर्भगायानमेधातानानुकूलोमहेश्वरः ॥ देवीवाविमुखागौरीरुद्राणीगिरिजासती ॥ २५ ॥ एवंचिं तयतीबालागोविंदहृतमानसा ॥ न्यमीलयतकालज्ञानेत्रेचाश्रुकलाकुले ॥ २६ ॥ एवंवध्वाःप्रतीक्षंत्यागो विंदागमनंनृप ॥ वामऊरुर्भुजोनेत्रमस्फुरन्प्रियभाषिणः ॥ २७ ॥ अथकृष्णविनिर्दिष्टःसएवद्विजसत्तमः ॥ अंतःपुरचरींदेवींराजपुत्रींददर्शह ॥ २८ ॥ सातंप्रहृष्टवदनमव्यग्रात्मगतिंसती ॥ आलक्ष्यलक्षणाभिज्ञा समपृच्छच्छुचिस्मिता ॥ २९ ॥ तस्याआवेदयत्प्राप्तंशशंसयदुनंदनम् ॥ उक्तंचसत्यवचनमात्मोपनय नंप्रति ॥ ३० ॥

चिंतास्तब्धेलोचनेनिमीलितवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ प्रियभाषिणःप्रियसूचकाः ॥ २७ ॥ पुरोपवनंप्राप्तेनश्रीकृष्णेनविनिर्दिष्टःप्राप्तंमांकथये त्यादिष्टः ॥ २८ ॥ नव्यग्रा आत्मनोदेहस्यगतिर्यस्यतम् लक्षणाभिज्ञादूतस्यलक्षणंतत्तत्कार्यसूचकमभिजानातीतितथा ॥ २९ ॥ तस्यैप्राप्तं यदुनंदनमावेदितवान् तंचशशंस आत्मोपनयनंप्रतिआत्मनास्वयंश्रीकृष्णस्यानयनंप्रतितेनद्विजेनसत्यवचनंप्रोक्तमिति आत्मनःप्राणेश्व रस्येतिवा यद्वा आत्मनस्तस्याउपनयनंप्रतिश्रीकृष्णोनयदुक्तंसत्यवचनंतामानयिष्यइत्यादितच्चशशंसावर्णयदित्यर्थः ॥ ३० ॥

---

१ एकशेषेपुंस्त्वमार्षम् २ तंचब्राह्मणंसाशशंसस्तुतवती तदाकारमाह आत्मेत्यादि तच्चेतिपाठःकेषुचित्पुस्तकेषुदृश्यतेसचानन्वितार्थत्वादयुक्तइतिभाति एतस्याति क्लिष्टत्वारुच्याप्रकारांतरमाह यद्वेति

तंश्रीकृष्णम् अस्मिन्कार्येसर्वस्वार्पणमप्यपर्याप्तमितितदुचितंप्रियमपश्यंतीतदाकेवलंननाम पश्चाद्बहुददावित्यर्थः यद्वा मांश्रियंयेनमंतिते तावत्सर्वसंपदामास्पदंभवंतिकिंपुनर्मयिप्रणतायामितिततोऽधिकमन्यत्प्रियमपश्यंतीननामेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ महामतिरित्यनेनश्रीकृष्णोबाढंकन्यामुद्वोढुमेवाऽऽगतःस्यादितिवरोचितेनविधिनासमपूजयदितिसूचितम् यथायथावत् ॥ ३४ ॥ समेतानांराज्ञांमध्येवीर्याद्यन

तमागतंसमाज्ञायवैदर्भीहृष्टमानसा ॥ नपश्यंतीब्राह्मणायप्रियमन्यन्ननामसा ॥ ३१ ॥ प्राप्तौश्रुत्वास्वदुहितुरुद्वाहप्रेक्षणोत्सुकौ ॥ अभ्ययात्तूर्यघोषेणरामकृष्णौसमर्हणैः ॥ ३२ ॥ मधुपर्कमुपानीयवासांसिविरजांसिसः ॥ उपायनान्यभीष्टानिविधिवत्समपूजयत् ॥ ३३ ॥ तयोर्निवेशनंश्रीमदुपकल्प्यमहामतिः ॥ ससैन्ययोःसानुगयोरातिथ्यंविदधेयथा ॥ ३४ ॥ एवंराज्ञांसमेतानांयथावीर्यंयथावयः ॥ यथाबलंयथावित्तंसर्वैःकामैःसमर्हयत् ॥ ३५ ॥ कृष्णमागतमाकर्ण्यविदर्भपुरवासिनः ॥ आगत्यनेत्रांजलिभिःपपुस्तन्मुखपंकजम् ॥ ॥ ३६ ॥ अस्यैवभार्याभवितुंरुक्मिण्यर्हतिनापरा ॥ असावप्यनवद्यात्माभैष्म्याःसमुचितःपतिः ॥ ३७ ॥ किंचित्सुचरितंयन्नस्तेनतुष्टस्त्रिलोककृत् ॥ अनुगृह्णातुगृह्णातुवैदर्भ्याःपाणिमच्युतः ॥ ३८ ॥ एवंप्रेमकलाबद्धावदंतिस्मपुरौकसः ॥ कन्याचांतःपुरात्प्रागाद्भटैर्गुप्तांऽबिकालयम् ॥ ३९ ॥ पद्भ्यांविनिर्ययौद्रष्टुंभवान्याःपादपल्लवम् ॥ साचानुध्यायतीसम्यङ्मुकुंदचरणांबुजम् ॥ ४० ॥

तिक्रम्यतंतंसमार्हितवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥ श्रीकृष्णेभाविकर्मसूचकंजनानुरागंदर्शयति कृष्णमागतमितित्रिभिः ॥ ३६ ॥ अस्यैवरुक्मिण्येवार्हत्येवअसावेवभैष्म्याएवसमुचितएवेतिषडवधारणानि तत्रैकस्मिन्व्यतिरेकप्रदर्शनमुपलक्षणार्थंनापरेति नचवाक्यभेददोषः अनूद्यविधेयभेदेनविभिन्नानामेववाक्यानांसहप्रयोगात् ग्रहंसंमार्ष्टीत्यादिवदिति ॥ ३७ ॥ अयमेवानुग्रहइतिनिर्दिशंति गृह्णात्विति ॥ ३८ ॥ प्रेम्णःकलालेशस्तेनबद्धावदंतिस्म संपूर्णप्रेमतेषांहृद्येवाऽवर्ततइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ गमनंविशिनष्टिद्वयेन पद्भ्यामिति ॥ ४० ॥

---

१ भीष्मकइतिशेषः २ विरजानिसइतिप्रचुरःपाठस्तत्रादंतत्वमार्षम् ३ ग्रहशब्देनसोमपात्राणि अत्रग्रहगतैकत्वाविवक्षयासर्वग्रहसंमार्जनबोधकमेकमेववाक्यंतथेत्यर्थः ४ इयंटीकाप्राचीनपुस्तकद्वयेउपलभ्यते

अपिच मृदंगेत्यादि जघ्निरेआहताः वादिताइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ वारमुख्यागणिकोत्तमाः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ उपस्पृश्याऽऽचम्य ॥ ४४ ॥ प्रवयसोवृद्धाः भवान्वितामितिभवस्योपसर्जनत्वंस्त्रीकर्मौचितमुक्तम् ॥ ४५ ॥ नमस्यइति रुक्मिण्यातदैवदृष्टोऽयंमंत्रः स्वसंतानयुतां गणेशादिसहिताम् आत्मारामोऽसौकथंत्वत्पतिर्भवेदितिचेदतआह तदनुमोदतामिति भवतीश्रीकृष्णएववा ॥ ४६ ॥ वासःस्रग्गंधादिभिरं

यतवाङ्मातृभिःसार्धसखीभिःपरिवारिता ॥ गुप्ताराजभटैःशूरैःसन्नद्धैरुद्यतायुधैः॥ मृदंगशंखपणवास्तूर्य भेर्यश्चजघ्निरे ॥ ४१ ॥ नानोपहारबलिभिर्वारमुख्याःसहस्रशः ॥ स्रग्गंधवस्त्राभरणैर्द्विजपत्न्यःस्वलंकृताः ॥ ४२ ॥ गायंतश्चस्तुवंतश्चगायकावाद्यवादकाः ॥ परिवार्यवधूंजग्मुःसूतमागधबंदिनः ॥ ४३ ॥ आसाद्यदेवीसदनंधौतपादकरांबुजा ॥ उपस्पृश्यशुचिःशांताप्रविवेशांबिकांऽतिकम् ॥ ४४ ॥ तांवैप्रवयसोबालांविधिज्ञाविप्रयोषितः ॥ भवानींवंदयांचक्रुर्भवपत्नींभवान्विताम् ॥ ४५ ॥ नमस्येत्वांबिकेऽभीक्ष्णंस्वसंतानयुतांशिवाम् ॥ भूयात्पतिर्मेभगवान्कृष्णस्तदनुमोदताम् ॥ ४६ ॥ अद्भिर्गंधाक्षतैर्धूपैर्वासःस्रङ्माल्यभूषणैः ॥ नानोपहारबलिभिःप्रदीपावलिभिःपृथक् ॥ ४७॥ विप्रस्त्रियःपतिमतीस्तथातैःसमपूजयत् ॥ लवणापूपतांबूलकंठसूत्रफलेक्षुभिः ॥ ४८॥ तस्यैस्त्रियस्ताःप्रददुःशेषांयुयुजुराशिषः॥ ताभ्योदेव्यैनमश्चक्रेशेषांचजगृहेवधूः ॥४९ ॥ मुनिव्रतमथत्यक्त्वानिश्चक्रामांबिकागृहात् ॥ प्रगृह्यपाणिनाभृत्यांरत्नमुद्रोपशोभिना ॥५० ॥ तांदेवमायामिववीरमोहिनींसुमध्यमांकुंडलमंडिताननाम् ॥ श्यामांनितंबार्पितरत्नमेखलांव्यंजत्स्तनींकुंतलशंकितेक्षणाम् ॥ ५१ ॥ शुचिस्मितांबिंबफलाधरद्युतिशोणायमानद्विजकुंदकुड्मलाम् ॥ पदाचलंतींकलहंसगामिनींसिंजत्कलानूपुरधामशोभिना ॥ ५२ ॥

बिकांसमपूजयत् ॥ ४७ ॥ तथाविप्रस्त्रियोऽपितैर्द्रव्यैर्लवणादिभिश्चसमपूजयदिति ॥ ४८ ॥ शेषांनिर्माल्यम् ॥ ४९ ॥ मुनिव्रतंमौनम् भृत्यांसखीम् ॥ ५० ॥ तांविलोक्यवीरामुमुहुरितितृतीयेनान्वयः श्यामामजातरजस्काम् कुंतलेभ्यःशंकितेइवचपलेईक्षणेयस्यास्ताम्॥ ५१॥ द्विजाएवकुंदानांकुड्मलानिमुकुलानि बिंबफलवद्योऽधरस्तस्यद्युतिभिःशोणायमानानितानियस्यास्ताम् कलाशोभातद्युक्तंनूपुरंसिंजच्चतत्कलानूपुरंचतस्यधामदीप्तिस्तेनशोभितुंशीलमस्यतेनपदाचलंतीम् ॥ ५२ ॥

नकेवलंमुमुहुःपेतुश्चेत्याह यामिति यात्रामिषेणहरयेस्वलावण्यंसमर्पयंतींयांवीक्ष्यक्षितौपेतुःसातान्प्राप्तान्ह्रियाऐक्षतततदैवाच्युतंचददर्श त्युत्तरेणान्वयः ॥ ५३ ॥ चलत्पद्मकोशतुल्यौचरणौचालयंती ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सुपर्णलक्षणंगरुडध्वजम् हरिःसिंहः ॥ ५६ ॥ असह मानानांतेषामाक्रोशमाह अहोधिगस्मान् यतोऽस्माकंयशोगोपैर्हृतमिति ॥ ५७ ॥ इ० भा० द० उ० टी० त्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥

विलोक्यवीरामुमुहुःसमागतायशस्विनस्तत्कृतहृच्छयार्दिताः ॥ यांवीक्ष्यतेनृपतयस्तदुदारहासव्रीडावलो कहृतचेतसउज्झितास्त्राः ॥ ५३ ॥ पेतुःक्षितौगजरथाश्वगताविमूढायात्राच्छलेनहरयेऽर्पयतींस्वशोभाम् ॥ सैवंशनैश्चलयतीचलपद्मकोशौप्राप्तिंतदाभगवतःप्रसमीक्षमाणा ॥ ५४ ॥ उत्सार्यवामकरजैरलकानपां गैःप्राप्तान्ह्रियैक्षतनृपान्ददृशेऽच्युतंसा ॥ तांराजकन्यांरथमारुरुक्षतींजहारकृष्णोद्विषतांसमीक्षताम् ॥ ५५ रथंसमारोप्यसुपर्णलक्षणंराजन्यचक्रंपरिभूयमाधवः ॥ ततोययौरामपुरोगमैःशनैःसृगालमध्यादिवभा गहृद्धरिः ॥ ५६ ॥ तंमानिनःस्वाभिभवंयशःक्षयंपरेजरासंधवशानसेहिरे ॥ अहोधिगस्मान्यशआत्तधन्व नांगोपैर्हृतंकेसरिणांमृगैरिव ॥ ५७ ॥ ॥ इ० भा० म० द० उ० रुक्मिणीहरणंनामत्रिपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीशुकउवाच इतिसर्वेसुसंरब्धावाहानारुह्यदंशिताः ॥ स्वैःस्वैर्बलैःपरिक्रांताअन्वीयुर्धृ तकार्मुकाः ॥ १ ॥ तानापततआलोक्ययादवानीकयूथपाः ॥ तस्थुस्तत्संमुखाराजन्विस्फूर्ज्यस्वधनूंषिते ॥ २ ॥ अश्वपृष्ठेगजस्कंधेरथोपस्थे[४]चकोविदाः ॥ मुमुचुःशरवर्षाणिमेघा[५]अद्रिष्वपोयथा ॥ ३ ॥

चतुष्पंचाशत्तमेतुजित्वाराज्ञोऽरिपक्षगान् रुक्मिणंचविरूप्याथभैष्म्याःपाणिंपुरेऽग्रहीत् ॥ १ ॥ इतीति अहोधिगस्मानित्येवंवदंतः सुसंरब्धाः क्रोधाविष्टाः दंशिताःकृतसन्नाहाः परिक्रांताःपरिवृताः अन्वीयुरन्वधावन् ॥ १ ॥ विस्फूर्ज्यटंकारयित्वा ॥ २ ॥ परेषांशराणांबाहुल्येयाद वानामचलत्वेदृष्टांतः मेघाइति ॥ ३ ॥

---

१ इतस्तृतीयश्लोकस्थेनेत्यर्थः २ अत्रैवमितिपाठोपेक्षितइतिभातिसेत्यस्यपौनरुक्त्यात् ३ तेजरासंधादयोऽश्वपृष्ठादौशरवर्षाणिमुमुचुरित्यन्वयः ४ रथोपस्थेऽस्त्रको विदाइत्यपिपाठः ५ तेषांशरवर्षाणियादवेष्वकिंचित्कराण्यभूवन्निति भावः

ऐक्षदैक्षत ॥ ४ ॥ मास्मभैःमाभयंकुरु हेवामलोचनेवराक्षि तावकैस्त्वदीयैःकृत्वा ॥ ५ ॥ सचासौविक्रमश्चतम् ॥ ६ ॥ उष्णीषाणिशिरोऽवतंसवस्त्राणितत्सहितानिशिरांसि ॥ ७ ॥ करभाःप्रकोष्ठाऊरुर्विशेषणंवा ॥ ८ ॥ ९ ॥ अप्राप्तदारमेवतंल्हृतदारमिवातुरम् ॥ १० ॥

पत्युर्बलंशरासारैश्छन्नंवीक्ष्यसुमध्यमा ॥ सव्रीडमैक्षत्तद्वक्त्रंभयविह्वललोचना ॥ ४ ॥ प्रहस्यभगवानाहमास्मभैर्वामलोचने ॥ विनंक्ष्यत्यधुनैवैतत्तावकैःशात्रवंबलम् ॥ ५ ॥ तेषांतद्विक्रमंवीरागदसंकर्षणादयः ॥ अमृष्यमाणानाराचैर्जघ्नुर्हयगजात्रथान् ॥ ६ ॥ पेतुःशिरांसिरथिनामश्विनांगजिनांभुवि ॥ सकुंडलकिरीटानिसोष्णीषाणिचकोटिशः ॥ ७ ॥ हस्ताःसासिगदेष्वासाःकरभाऊरवोंऽघ्रयः ॥ अश्वाश्वतरनागोष्ट्रखरमर्त्यशिरांसिच ॥ ८ ॥ हन्यमानबलानीकावृष्णिभिर्जयकांक्षिभिः ॥ राजानोविमुखाजग्मुर्जरासंधपुरःसराः ॥ ९ ॥ शिशुपालंसमभ्येत्यहृतदारमिवाऽऽतुरम् ॥ नष्टत्विषंगतोत्साहंशुष्यद्वदनमब्रुवन् ॥ १० ॥ भोभोःपुरुषशार्दूलदौर्मनस्यमिदंत्यज ॥ नप्रियाप्रिययोराजन्निष्ठादेहिषुदृश्यते ॥ ११ ॥ यथादारुमयीयोषिन्नृत्यतेकुहकेच्छया ॥ एवमीश्वरतंत्रोऽयमीहतेसुखदुःखयोः ॥ १२ ॥ शौरेःसप्तदशाहंवैसंयुगानिपराजितः ॥ त्रयोविंशतिभिःसैन्यैर्जिग्यएकमहंपरम् ॥ १३ ॥ तथाऽप्यहंनशोचामिनप्रहृष्यामिकर्हिचित् ॥ कालेनदैवयुक्तेनजानन्विद्रावितंजगत् ॥ १४ ॥ अधुनाऽपिवयंसर्वेवीरयूथपयूथपाः ॥ पराजिताःफल्गुतंत्रैर्यदुभिःकृष्णपालितैः ॥ १५ ॥ रिपवोजिग्युरधुनाकालआत्मानुसारिणि ॥ तदावयंविजेष्यामोयदाकालःप्रदक्षिणः ॥ १६ ॥

निष्ठास्थैर्यम् ॥ ११ ॥ कुहकोनर्तयितातस्येच्छया दुःखेऽपीहमानत्वेनपारवश्यंव्यक्तंदर्शितम् ॥ १२ ॥ अत्रचाहमेवदृष्टांतइत्याहजरासंधः शौरेरिति कृष्णात्सकाशात् एकंसंयुगम् परंकेवलमंतिमंवा जिग्येजितवानहम् ॥ १३ ॥ दैवमदृष्टंतद्युक्तेन ॥ १४ ॥ फल्गुतंत्रैःस्वल्पसैन्यैः ॥ १५ ॥ प्रदक्षिणोऽनुकूलःस्यात् ॥ १६ ॥

१ करभसदृशाइत्यर्थः २ प्रवर्तमानत्वेनेत्यर्थः ३ ईहतेचेष्टतेप्रवर्ततइतियावत् ४ क्व०पु०यदादैवप्रदक्षिणमितिपाठोमूलेटीकायामपिप्रदक्षिणमनुकूलमितिपाठः

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ गोपालस्यवेदपालकस्येतिवास्तवोऽर्थः तथा सुदुर्मतेरिति शोभनाऽनुग्रहवतीदुष्टेष्वपिमतिर्यस्य तस्येति ॥ २२ ॥ २३ ॥ यदूनांकुलपांसनकुलदूषण वस्तुतस्तुयदूनांकुलस्यपते हेअंसनस्वयंचारिपुहननचतुर अंससमाघातइत्यस्माद्धातोः

एवंप्रबोधितोमित्रैश्चैद्योऽगात्सानुगःपुरम् ॥ हतशेषाःपुनस्तेऽपिययुःस्वंस्वंपुरंनृपाः ॥ १७ ॥ रुक्मीतुराक्षसोद्वाहंकृष्णद्विडसहन्स्वसुः ॥ पृष्ठतोऽन्वगमत्कृष्णमक्षौहिण्यावृतोबली ॥ १८ ॥ रुक्म्यमर्षीसुसंरब्धःशृण्वतांसर्वभूभुजाम् ॥ प्रतिजज्ञेमहाबाहुर्दंशितःसशरासनः ॥ १९ ॥ अहत्वासमरेकृष्णमप्रत्यूह्यचरुक्मिणीम् ॥ कुंडिनंनप्रवेक्ष्यामिसत्यमेतद्ब्रवीमिवः ॥ २० ॥ इत्युक्त्वारथमारुह्यसारथिंप्राहसत्वरः ॥ चोदयाश्वान्यतःकृष्णस्तस्यमेसंयुगंभवेत् ॥ २१ ॥ अद्याहंनिशितैर्बाणैर्गोपालस्यसुदुर्मतेः ॥ नेष्येवीर्यमदंयेनस्वसामेप्रसभंहृता ॥ २२ ॥ विकत्थमानःकुमतिरीश्वरस्याप्रमाणवित् ॥ रथेनैकेनगोविंदंतिष्ठतिष्ठेत्यथाह्वयत् ॥ २३ ॥ धनुर्विकृष्यसुदृढंजघ्नेकृष्णंत्रिभिःशरैः ॥ आहचात्रक्षणंतिष्ठयदूनांकुलपांसन ॥ २४ ॥ कुत्रयासिस्वसारंमेमुषित्वाध्वांक्षवद्धविः ॥ हरिष्येऽद्यमदंमंदमायिनःकूटयोधिनः ॥ २५ ॥ यावन्नमेहतोबाणैःशयीथामुंचदारिकाम् ॥ स्मयन्कृष्णोधनुश्छित्त्वाषड्भिर्विव्याधरुक्मिणम् ॥ २६ ॥ अष्टभिश्चतुरोवाहान्द्वाभ्यांसूतंध्वजंत्रिभिः ॥ सचान्यद्धनुरादायकृष्णंविव्याधपंचभिः ॥ २७ ॥ तैस्ताडितःशरौघैस्तुचिच्छेदधनुरच्युतः ॥ पुनरन्यदुपादत्ततदप्यच्छिनदव्ययः ॥ २८ ॥ परिघंपट्टिशंशूलंचर्मासीशक्तितोमरौ ॥ यद्यदायुधमादत्ततत्सर्वंसोऽच्छिनद्धरिः ॥ २९ ॥

कर्तरिल्युट्प्रत्ययोनंद्यादिविहितः ॥ २४ ॥ ध्वांक्षःकाकःसयथाहविर्मुष्णातितद्वत् वस्तुतस्तुअध्वांक्षवदितिच्छेदः सहस्राक्षवदित्यर्थः हेमंदस्थिरेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

---

१ अप्रत्यूह्यअनिवर्त्य २ आदद्यादितिक्वचित्पाठः ३ ध्वांक्षशब्देनहविरुपघातकारस्तद्भिन्नवदित्यर्थः

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ परित्रासेनविकंपितान्यंगानियस्यास्तया शुचाशोकेनावशुष्यन्मुखंयस्याःरुद्धःकंठोयस्याःसाचसाच तथा कातर्येणवैक्लव्येनविस्रंसिताहेममयीमालायस्यास्तया गृहीतौपादौयस्यसः ॥ ३४ ॥ सश्मश्रुकेशंसहितानिस्थानेस्थानेऽवशिष्टानिश्मश्रूणिकेशाश्चयथाभवंतितथा तेनैवासिनाप्रवपन्मुंडयन्व्यरूपयद्विरूपमकरोत् ॥ ३५ ॥ तथाभूतंहतप्रायमित्युत्तरवाक्येऽप्यनुषंगः ॥ ३६ ॥

ततोरथादवप्लुत्यखड्गपाणिर्जिघांसया ॥ कृष्णमभ्यद्रवत्क्रुद्धःपतंगइवपावकम् ॥ ३० ॥ तस्यचापततःखड्गं तिलशश्चर्मचेषुभिः ॥ छित्वासिमाददेतिग्मंरुक्मिणंहंतुमुद्यतः ॥ ३१ ॥ दृष्ट्वाभ्रातृवधोद्योगंरुक्मिणीभयविह्वला ॥ पतित्वापादयोर्भर्तुरुवाचकरुणंसती ॥ ३२ ॥ योगेश्वराप्रमेयात्मन्देवदेवजगत्पते ॥ हंतुंनार्हसिकल्याणभ्रातरंमेमहाभुज ॥ ३३ ॥ श्रीशुकउवाच तयापरित्रासविकंपितांगयाशुचावशुष्यन्मुखरुद्धकंठया ॥ कातर्यविस्रंसितहेममालयागृहीतपादःकरुणोन्यवर्तत ॥ ३४ ॥ चैलेनबद्ध्वातमसाधुकारिणंसश्मश्रुकेशंप्रवपन्व्यरूपयत् ॥ तावन्ममर्दुःपरसैन्यमद्भुतंयदुप्रवीरानलिनींयथागजाः ॥ ३५ ॥ कृष्णांतिकमुपव्रज्यददृशुस्तत्ररुक्मिणम् ॥ तथाभूतंहतप्रायंदृष्ट्वासंकर्षणोविभुः ॥ विमुच्यबद्धंकरुणोभगवान्कृष्णमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ असाध्विदंत्वयाकृष्णकृतमस्मज्जुगुप्सितम्[1] ॥ वपनंश्मश्रुकेशानांवैरूप्यंसुहृदोवधः ॥ ३७ ॥ मैवास्मान्साध्व्यसूयेथाभ्रातुर्वैरूप्यचिंतया ॥ सुखदुःखदोनचान्योऽस्तियतःस्वकृतभुक्पुमान् ॥ ३८ ॥ बंधुर्वधार्हदोषोऽपिनबंधोर्वधमर्हति ॥ त्याज्यःस्वेनैवदोषेणहतःकिंहन्यतेपुनः ॥ ३९ ॥ क्षत्रियाणामयंधर्मःप्रजापतिविनिर्मितः ॥ भ्राताऽपिभ्रातरंहन्याद्येनघोरतरस्ततः ॥ ४० ॥

॥ ३७ ॥ रुक्मिणींसांत्वयति मैवास्मानिति ॥ ३८ ॥ पुनःकृष्णमाक्षिपति बंधुरिति ॥ ३९ ॥ पुनर्देवींप्रत्याह क्षत्रियाणामिति येनधर्मेण भ्राताऽपिभ्रातरंहन्यात् ततस्तस्माद्घोरतरोऽतिदारुणोधर्मश्च अतःकोऽस्माकमपराधइतिभावः ॥ ४० ॥

---

1 अस्माकंजुगुप्सितंनिंदितम् कृतमस्यजुगुप्सितमित्यपिक्वचित्पाठः

पुनःश्रीकृष्णंप्रत्याह राज्यस्येति तथाऽप्यस्माकमेतदनुचितमितिभावः ॥ ४१ ॥ पुनर्देवींप्रत्याह तवेयमिति सर्वभूतेषुदुर्हृदामहितानां भ्रातृणामज्ञवद्यद्भद्रंमन्यसेइच्छसिइयंतवविषमाअसमीचीनाबुद्धिः कुतः यतस्तेदेवसुहृदामभद्रमिति यद्वा सर्वभूतेषुदुर्हृदामपिस्वसुहृदां भद्रमेवदंडरूपंमुंडनमभद्रंयन्मन्यसेतवेयंविषमाबुद्धिरिति अथवा सर्वभूतेषुमध्येदुर्हृदांशिशुपालादीनामभद्रंसुहृदिभद्रंचयन्मन्यसेतवेयं विषमाबुद्धिःसमानभवति अज्ञवदज्ञानामिव ॥ ४२ ॥ कुतइत्यतआह आत्ममोहइति ॥४३ ॥ परमार्थमाह एकएवेति परःशुद्धःज्योतिश्चं द्रादिर्यथोदकेषु नभोयथाघटादिष्विति ॥ ४४ ॥ कुतस्तर्हिनचंद्रादिवदात्मानमेकंशुद्धंप्रतीमस्तत्राऽऽह देहइति द्रव्यमधिभूतम् प्राणाइं द्रियाण्यध्यात्मम् गुणशब्देनाधिदैवंतत्रितयात्मकः देहोपाधिनाशुद्धोनप्रतीयतइत्यर्थः ॥४५॥ ननुदेहसंबंधेनाऽपिसंसारेसतिशुद्धत्वंगतमेवत

राज्यस्यभूमेर्वित्तस्यस्त्रियोमानस्यतेजसः॥ मानिनोऽन्यस्यवाहेतोःश्रीमदांधाःक्षिपंतिहि॥ ४१ ॥ तवेयंवि षमाबुद्धिःसर्वभूतेषुदुर्हृदाम्॥ यन्मन्यसेसदाऽभद्रंसुहृदांभद्रमज्ञवत्॥ ४२॥ आत्ममोहोनृणामेषकल्प्यते देवमायया॥सुहृद्दुर्हृदुदासीनइतिदेहात्ममानिनाम्॥ ४३॥ एकएवपरोह्यात्मासर्वेषामपिदेहिनाम्॥ ना नेवगृह्यतेमूढैर्यथाज्योतिर्यथानभः॥ ४४ ॥ देहआद्यंतवानेषद्रव्यप्राणगुणात्मकः॥ आत्मन्यविद्ययाक्लृ प्तःसंसारयतिदेहिनम्॥ ४५ ॥ नात्मनोऽन्येनसंयोगोवियोगश्चासतःसति॥ तद्धेतुत्वात्तत्प्रसिद्धेर्दृग्रूपाभ्यां यथारवेः॥ ४६॥

त्राऽऽह नात्मनइति हेसतिअन्येनाधिभूतादिनाऽऽत्मनःसंयोगवियोगौनस्तः कुतः असतः असत्त्वादन्यस्येत्यर्थः कुतोऽसत्त्वंतत्राऽऽह तद्धेतु त्वादिति तस्यान्यस्यभूतेंद्रियादेःप्रसिद्धेःप्रकाशस्यतद्धेतुत्वादात्महेतुत्वात् ननुदेवैरधिष्ठितेभ्यइंद्रियेभ्योभूतानांप्रतीतिःप्रसिद्धाभूतप्रतीत्या चतत्प्रसिद्धिर्नात्मनइत्यतआह दृग्रूपाभ्यांयथारवेः यथाप्रकाश्यप्रकाशकत्वेनवर्तमानयोरपिचक्षूरूपयोःरवेःसकाशात्प्रसिद्धिर्द्वयोरपितै जसत्वात्तदभेदश्चतथाभूतेंद्रियादीनांपरस्परंसिद्धानामपिचैतन्याधीनएवप्रकाशस्तत्कार्यत्वाच्चतद्व्यतिरेकेणासत्त्वंचेत्यर्थः तथाचद्वादशेवक्ष्य ति दीपश्चक्षुश्चरूपंचज्योतिषोनपृथक्भवेत् एवंधीःखानिमात्राश्चनस्युरन्यतमादृतादिति यद्वा रवेःप्रसिद्धाभ्यामेवदृग्रूपाभ्यांपरस्परंप्रसि द्धिर्यथाभवतितद्वदिति ॥ ४६ ॥

१ मानिनोदेहाद्यात्माभिमानिनःश्रीमदांधाः

देहसंबंधाभावादेवनाऽऽत्मनोजन्मादयोऽपीतिवक्तुंजन्मादीनांदेहधर्मत्वमाह जन्मादयस्त्विति कथंतर्हिजातोऽहंबालोऽहंवृद्धोऽहमित्यात्मनि जन्मादिप्रतीतिः देहजन्मादिनैवेतिसदृष्टांतमाह कलानामिवेति इंदोःकलानामेवजन्मादयोनैवेंदोर्यथातद्वत् यथाचकलानाशादेवकुहूरमावास्याइंदुक्षयउच्यतेतद्वदस्याऽऽत्मनोदेहनाशादेवमृतिव्यवहारइत्यर्थः ॥ ४७ ॥ नन्वात्मनोदेहादिसंबंधाभावेकथंभोक्तृभोग्यभोगप्रतीतिरित्याशंक्यस्वमदृष्टांतेनसमर्थयति यथाशयानइति आत्मानंभोक्तारंविषयान्भोग्यान्फलंभोगमसत्यप्यर्थेऽनुभुंक्तेतथाऽबुधःसंसारंप्रामो

जन्मादयस्तुदेहस्यविक्रियानाऽऽत्मनःक्वचित् ॥ कलानामिवनैवेंदोर्मृतिर्ह्यस्यकुहूरिव ॥ ४७ ॥ यथाशयान आत्मानंविषयान्फलमेवच ॥ अनुभुंक्तेऽप्यसत्यर्थेतथाऽऽप्नोत्यबुधोभवम् ॥ ४८ ॥ तस्मादज्ञानजंशोकमात्मशोषविमोहनम् ॥ तत्त्वज्ञानेननिर्हृत्यस्वस्थाभवशुचिस्मिते ॥ ४९ ॥ श्रीशुकउवाच एवंभगवतातन्वीरामेणप्रतिबोधिता ॥ वैमनस्यंपरित्यज्यमनोबुद्ध्यासमादधे ॥ ५० ॥ प्राणावशेषउत्सृष्टोद्विड्भिर्हतबलप्रभः ॥ स्मरन्विरूपकरणंवितथात्ममनोरथः ॥ ५१ ॥ (चक्रेभोजकटंनामनिवासायमहत्पुरम्) ॥ अहत्वादुर्मतिंकृष्णमप्रत्यूह्ययवीयसीम् ॥ कुंडिनंनप्रवेक्ष्यामीत्युक्त्वातत्रावसद्रुषा ॥ ५२ ॥ भगवान्भीष्मकसुतामेवंनिर्जित्यभूमिपान् ॥ पुरमानीयविधिवदुपयेमेकुरूद्वह ॥ ५३ ॥ तदामहोत्सवोनॄणांयदुपुर्यांगृहेगृहे ॥ अभूदनन्यभावानांकृष्णेयदुपतौनृप ॥ ५४ ॥ नरानार्यश्चमुदिताःप्रमृष्टमणिकुंडलाः ॥ पारिबर्हमुपाजह्रुर्वरयोश्चित्रवाससोः ॥ ५५ ॥

ति ॥ ४८ ॥ आत्मानंशोषयतिविमोहयतिचेतितथातम् निर्हृत्यापाकृत्य ॥ ४९ ॥ समादधेसमाहितमकरोत् ॥ ५० ॥ रुक्मिणस्त्वेवंश्रुतवतोनाज्ञानंनिवृत्तमितिदर्शयन्नाह प्राणावशेषइति ॥ ५१ ॥ अहत्वाअज्ञात्वाऽदुर्मतिमितिचसत्योऽर्थः अप्रत्यूह्यानावर्त्य अप्रतिबुध्येतितुसत्यम् यवीयसींस्वसारम् यत्रविरूपितस्तत्रैवावसत् तंत्रचभोजकटंनामपुरमभवत् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ वरयोर्वरवध्वोः पारिबर्हंदेयमुपस्करम् ॥ ५५ ॥

---

१ चक्रेइत्याद्यर्धंप्राचीनबहुपुस्तकेषुटीकांतरपुस्तकेषुचोपलब्धत्वादत्रनिवेशितम् वस्तुतोनेदंस्वामिसंमतम् यत्रविरूपितइत्यादिव्याख्यानात् २ लक्ष्म्यवतारत्वेनाज्ञात्वेत्यर्थः ३ वक्ष्यमाणभोजकटनगरस्यापिविरूपकरणदेशएवदेशइत्यर्थः

उत्तंभितैरिंद्रकेतुभिर्ध्वजविशेषैः उपक्लृप्तानिमंगलानिलाजांकुरपुष्पप्रकरादीनितैः ॥ ५६ ॥ आहूताःप्रेष्ठाभूभुजस्तेषांगजैः परामृष्टाउच्छ्रि
तारंभाश्चपूगाश्चतैरुपशोभिता यद्वा तैरेवगजैःपरामृष्टाःसंस्पृष्टारंभाश्चपूगाश्चतैरुपशोभिता ॥ ५७ ॥ संभ्रमादौत्सुक्यात्परिधावतांबंधूनांम
ध्येमिथःसमेत्यमुदंप्रापुः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ॥ इतिदशमे उ०टीकायांचतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पंचपंचाश
त्तमेतुप्रद्युम्नोऽजनिकृष्णतः ॥ शंबरेणहृतःसोऽथहत्वातंकांतयाऽगमत् ॥ १ ॥ प्रद्युम्नहानिलाभाद्यैःशंबराहरणादिना ॥ कुटुंबिनामपत्यादि

सार्द्ध्विपुर्युत्तभितैंद्रकेतुभिर्विचित्रमाल्यांबररत्नतोरणैः॥ बभौप्रतिद्वार्युपक्लृप्तमंगलैरापूर्णकुंभाऽगुरुधूप
दीपकैः॥ ५६ ॥ सिक्तमार्गामदच्युद्भिराहूतप्रेष्ठभूभुजाम् ॥ गजैर्द्वास्सुपरामृष्टरंभापूगोपशोभिता ॥ ५७ ॥
कुरुसृंजयकैकेयविदर्भयदुकुंतयः॥ मिथोमुमुदिरेतस्मिन्संभ्रमात्परिधावताम् ॥ ५८ ॥ रुक्मिण्याहरणंश्रु
त्वागीयमानंततस्ततः॥ राजानोराजकन्याश्चबभूवुर्भृशविस्मिताः॥ ५९ ॥ द्वारकायामभूद्राजन्महामोदःपु
रौकसाम् ॥ रुक्मिण्यारमयोपेतंदृष्ट्वाकृष्णंश्रियःपतिम् ॥ ६० ॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधे
उ०रुक्मिण्युद्वाहोत्सवेचतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीशुकउवाच कामस्तुवासुदेवांशोद
ग्धःप्राग्रुद्रमन्युना॥ देहोपपत्तयेभूयस्तमेवप्रत्यपद्यत ॥ १ ॥ सएवजातोवैदर्भ्यांकृष्णवीर्यसमुद्भवः॥ प्रद्युम्न
इतिविख्यातःसर्वतोऽनवमःपितुः॥ २ ॥ तंशंबरःकामरूपीहृत्वातोकमनिर्दशम् ॥ सविदित्वाऽऽत्मनःशत्रुंप्रा
स्योदन्वत्यगाद्गृहम् ॥ ३ ॥

सुखदुःखमसूसुचत् ॥ २ ॥ जांबवत्यादिविवाहेभ्यःप्रागेवप्रद्युम्नजन्मततोविवाहास्ततःशंबरागारात्प्रद्युम्नप्रत्यागमनम् अतःपुत्रकथनप्रस्तावे
ऽपिप्रथमंप्रद्युम्नस्यजातमात्रस्यशंबरेणहरणंनिरूप्यते प्रत्यागमनंतूत्तरकालीनमपिकथापर्यवसानायात्रोक्तमिति वासुदेवाधिष्ठितचित्तप्र
भवत्वाद्वासुदेवांशः सृष्टिहेतुत्वाच्च देहोपपत्तयेदेहप्राप्तये ॥ १ ॥ अनवमोऽन्यूनः ॥ २ ॥ सप्रसिद्धःकामशत्रुःशंबरस्तमात्मनःशत्रुंविदित्वा
हृत्वासमुद्रेप्रास्यप्रक्षिप्यगृहमगादिति ॥ ३ ॥

१ उच्चस्तंभेनिवेशितैरित्यर्थः २ तस्मिन्पुरे ३ जगत्पतिमितिक्वचित्पाठः ४ तंवासुदेवम् ५ सर्वतःसर्वैःप्रकारैः ६ विष्णुपुराणात्षष्ठेहनीतिचक्रवर्ती

निर्जगारगिलितवान् ॥ ४ ॥ स्वधितिनाशस्त्रिकया अवद्यन्नवद्यन्खंडितवंतः ॥ ५ ॥ तत्त्वंकामोयंतवभर्तेति उत्पत्तिंश्रीकृष्णाद्रुक्मिण्या मुत्पन्नइति ॥ ६ ॥ यशस्विनीपतिव्रता भर्तृदेहप्राप्तिंप्रतीक्षमाणा ॥ ७ ॥ तंशिशुंकामदेवंबुद्ध्वाविज्ञाय ॥ ८ ॥ विभ्रमंसंमोहम् ॥ ९ ॥ अंग

तंनिर्जगारबलवान्मीनःसोऽप्यपरैःसह ॥ वृतोजालेनमहतागृहीतोमत्स्यजीविभिः ॥ ४ ॥ तंशंबरायकैवर्ता उपाजह्रुरुपायनम् ॥ सूदामहानसंनीत्वाऽवद्यन्स्वधितिनाऽद्भुतम् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वातदुदरेबालंमायावत्यैन्यवेदयन् ॥ नारदोऽकथयत्सर्वंतस्याःशंकितचेतसः ॥ बालस्यतत्त्वमुत्पत्तिंमत्स्योदरनिवेशनम् ॥ ६ ॥ साचकामस्यवैपत्नीरतिर्नामयशस्विनी ॥ पत्युर्निर्दग्धदेहस्यदेहोत्पत्तिंप्रतीक्षती ॥ ७ ॥ निरूपिताशंबरेणसासूपौदनसाधने ॥ कामदेवंशिशुंबुद्ध्वाचक्रेस्नेहंतदाऽर्भके ॥ ८ ॥ नातिदीर्घेणकालेनसकार्ष्णीरूढयौवनः ॥ जनयामासनारीणांवीक्षंतीनांचविभ्रमम् ॥ ९ ॥ सातंपतिंपद्मदलायतेक्षणंप्रलंबबाहुंनरलोकसुंदरम् ॥ सव्रीडहासोत्तभितभ्रुवेक्षतीप्रीत्योपतस्थेरतिरंगसौरतैः ॥ १० ॥ तामाहभगवान्कार्ष्णिर्मातस्तेमतिरन्यथा ॥ मातृभावमतिक्रम्यवर्तसेकामिनीकथा ॥ ११ ॥ रतिरुवाच भवान्नारायणसुतःशंबरेणाऽऽहृतोगृहात् ॥ अहंतेऽधिकृतापत्नीरतिःकामोभवान्प्रभो ॥ १२ ॥ एषत्वाऽनिर्दशंसिंधावक्षिपच्छंबरोऽसुरः ॥ मत्स्योऽग्रसीत्तदुदरादितःप्राप्तोभवान्प्रभो ॥ १३ ॥ तमिमंजहिदुर्धर्षंदुर्जयंशत्रुमात्मनः ॥ मायाशतविदंत्वंचमायाभिर्मोहनादिभिः ॥ १४ ॥ परिशोचतितेमाताकुररीवगतप्रजा ॥ पुत्रस्नेहाकुलादीनाविवत्सागौरिवाऽऽतुरा ॥ १५ ॥

हेराजन् सौरतैर्भावैरुपतस्थेऽभजत् ॥ १० ॥ ११ ॥ अधिकृतापत्नीत्यत्रहेतुः रतिरहंभवान्कामइति ॥ १२ ॥ १३ ॥ दुर्जयत्वेहेतुःमायाशतविदमिति कथंतर्हिहंतव्यस्तत्राऽऽह मायाभिरिति ॥ १४ ॥ नचात्रविलंबःकार्यइत्याह परिशोचतिरोदितीत्यर्थः ॥ १५ ॥

---

१ कामदहनानंतरंपुनस्तद्देहप्राप्तयेशिवमाराधयंतीरतिःशिवाज्ञयाशंबरगृहेमायावत्यभिधानातस्थावितिमत्स्यपुराणोक्ताकथात्रानुसंधेया.

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ वज्रस्यनिष्पेषेनिर्घातेयथानिष्ठुरस्तीव्रोनादोभवतितथाभूतंनादंव्यनदत् सामान्यविशेषतयाव्याप्यव्यापकत्वमो
दनंपाकंपचतीतिवत् अतिनिष्ठुरंनादमकरोदित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ वैहायसआकाशेस्थितः ॥ २१ ॥ सत्त्वात्मिकांसत्त्वगुणमयींप्रायुंक्ते

प्रभाष्यैवंददौविद्यांप्रद्युम्नायमहात्मने ॥ मायावतीमहामायांसर्वमायाविनाशिनीम् ॥ १६ ॥ सचशंबरम
भ्येत्यसंयुगायसमाह्वयत् ॥ अविषह्यैस्तमाक्षेपैःक्षिपन्संजनयन्कलिम् ॥ १७ ॥ सोऽधिक्षिप्तोदुर्वचोभिःप
दाहतइवोरगः ॥ निश्चक्रामगदापाणिरमर्षात्ताम्रलोचनः ॥ १८ ॥ गदामाविध्यतरसाप्रद्युम्नायमहात्मने ॥
प्रक्षिप्यव्यनदन्नादंवज्रनिष्पेषनिष्ठुरम् ॥ १९ ॥ तामापतंतींभगवान्प्रद्युम्नोगदयागदाम् ॥ अपास्यशत्रवे
क्रुद्धःप्राहिणोत्स्वगदांनृप ॥ २० ॥ सचमायांसमाश्रित्यदैतेयींमयदर्शिताम् ॥ मुमुचेऽस्त्रमयंवर्षंकार्ष्णौवैहा
यसोऽसुरः ॥ २१ ॥ बाध्यमानोऽस्त्रवर्षेणरौक्मिणेयोमहारथः ॥ सत्त्वात्मिकांमहाविद्यांसर्वमायोपमर्दिनीम्
॥ २२ ॥ ततोगौह्यकगांधर्वपैशाचोरगराक्षसीः ॥ प्रायुंक्तशतशोदैत्यःकार्ष्णिर्व्यधमयत्सताः ॥ २३ ॥ निशात
मसिमुद्यम्यसकिरीटंसकुंडलम् ॥ शंबरस्यशिरःकायात्ताम्रश्मश्र्वोजसाऽहरत् ॥ २४ ॥ आकीर्यमाणोदिवि
जैःस्तुवद्भिःकुसुमोत्करैः ॥ भार्ययांऽबरचारिण्यापुरंनीतोविहायसा ॥ २५ ॥ अंतःपुरवरंराजन्ललनाशतसं
कुलम् ॥ विवेशपत्न्यागगनाद्विद्युतेवबलाहकः ॥ २६ ॥ तंदृष्ट्वाजलदश्यामंपीतकौशेयवाससम् ॥ प्रलंबबाहुं
ताम्राक्षंसुस्मितंरुचिराननम् ॥ २७ ॥ स्वलंकृतमुखांभोजंनीलवक्रालकालिभिः ॥ कृष्णंमत्वास्त्रियोह्रीतानि
लिल्युस्तत्रतत्रह ॥ २८ ॥ अवधार्यशनैरीषद्वैलक्षण्येनयोषितः ॥ उपजग्मुःप्रमुदिताःसस्त्रीरत्नंसुविस्मिताः २९

त्युत्तरस्यानुषंगः ॥ २२ ॥ तामायाः व्यधमयद्व्यनाशयत् ॥ २३ ॥ ताम्राणिश्मश्रूणियस्मिंस्तत् ओजसाबलेन ॥ २४ ॥ २५ ॥ विद्यु
तासहबलाहकोमेघइव ॥ २६ ॥ २७ ॥ नीलाश्चवक्राश्चयेऽलकास्तएवालयस्तैः ह्रीतालज्जिताः ॥ २८ ॥ श्रीकृष्णोनभवतीत्यवधार्य
स्त्रीपुरत्नंश्रेष्ठारतिस्तत्सहितम् ॥ २९ ॥

१ महामायाख्यांविद्याम्

॥ ३० ॥ सुतंस्मरंत्याह कोऽन्वयमिति नरवैदूर्यःपुरुषश्रेष्ठः ॥ ३१ ॥ एतेनतुल्यंवयोरूपंचयस्यसभवेदिति ॥ ३२ ॥ तस्यस्वपुत्रत्वंसंभावयं त्याह कथंत्विति ॥ ३३ ॥ तदेवाधिकंसंभावयति सएवेति ॥ ३४ ॥ देवक्यानकदुंदुभ्यांदेवक्यानकदुंदुभिभ्यामित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अतिसौंदर्येणप्रद्युम्नंवर्णयति यमिति पिताश्रीकृष्णस्तत्सरूपेतत्सदृशेप्रद्युम्नेनिजआत्मीयईशोभर्तेतिभावोभावना

अथतत्रासितापांगीवैदर्भीवल्गुभाषिणी॥ अस्मरत्स्वसुतंनष्टंस्नेहस्नुतपयोधरा॥३०॥कोऽन्वयंनरवैदूर्यःकस्यवाकमलेक्षणः ॥ धृतःकयावाजठरेकेयंलब्धात्वनेनवा ॥ ३१ ॥ ममचाप्यात्मजोनष्टोनीतोयःसूतिकागृहात्॥ एतत्तुल्यवयोरूपोयदिजीवतिकुत्रचित् ॥ ३२॥ कथंत्वनेनसंप्राप्तंसारूप्यंशार्ङ्गधन्वनः॥ आकृत्याऽवयवैर्गत्यास्वरहासावलोकनैः॥३३॥ सएववाभवेन्नूनंयोमेगर्भेधृतोऽर्भकः॥ अमुष्मिन्प्रीतिरधिकावामःस्फुरतिमेभुजः ॥ ३४ ॥ एवंमीमांसमानायांवैदर्भ्यांदेवकीसुतः ॥ देवक्यानकदुंदुभ्यामुत्तमश्लोकआगमत् ॥ ३५॥ विज्ञातार्थोऽपिभगवांस्तूष्णीमासजनार्दनः॥ नारदोऽकथयत्सर्वंशंबराहरणादिकम्॥ ३६॥ तच्छ्रुत्वामहदाश्चर्यंकृष्णांतःपुरयोषितः॥अभ्यनंदन्बहूनब्दान्नष्टंमृतमिवाऽऽगतम्॥ ३७॥ देवकीवसुदेवश्चकृष्णरामौतथास्त्रियः ॥ दंपतीतौपरिष्वज्यरुक्मिणीचययुर्मुदम् ॥ ३८ ॥ नष्टप्रद्युम्नमायातमाकर्ण्यद्वारकौकसः॥अहोमृतइवाऽऽयातोबालोदिष्ट्येतिहाब्रुवन्॥३९॥ यंवैमुहुःपितृसरूपनिजेशभावास्तन्मातरोयदभजन्रहरूढभावाः ॥ चित्रंनतत्खलुरमास्पदबिंबबिंबेकामेस्मरेऽक्षिविषयेकिमुतान्यनार्यः ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेम० दशमस्कंधेउ० प्रद्युम्नोत्पत्तिनिरूपणंनामपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः॥ ५५॥ ॥ ७॥

यासांतास्तन्मातरःकृष्णपत्न्योऽपिरहसिनिरूढभावाःसत्योयमभजन्नितियत्तन्नखलुचित्रम् कथंसति स्मरेस्मर्यमाणत्वेनैवक्षोभकेकामेऽक्षिविषयेसति किंच रमास्पदंश्रीकृष्णस्तस्यबिंबंश्रीमूर्तिस्तस्यबिंबेप्रतिबिंबेपुत्रे तदाकिंनुवक्तव्यमन्यनार्योभेजुरिति ॥ ४० ॥ ॥ इतिदशमेउ० टीकायांपंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

१ केषुचित्पुस्तकेषुमूलेअक्षविषयेइतिपाठः अक्षाणामिंद्रियाणांविषयेइतिटीकायांचपाठः

षट्पंचाशत्तमेमिथ्याऽभियोगेमणिमाहरत् ॥ कन्यांजांबवतःप्रापकृष्णःसत्राजितस्ततः ॥ १ ॥ पुत्रादिकामसौख्यस्यनिष्ठामुक्ताऽतिचंच
लाम् ॥ अर्थस्यानर्थतामाहस्यमंतहरणादिना ॥२॥ सत्यभामाजांबवत्योर्विवाहप्रस्तावायस्यमंतकाख्यानमाह सत्राजितइति सत्राजितइ
त्यकारांतःक्वचित्तकारांतोऽप्यन्वयानुसारेणद्रष्टव्यः कृतापराधस्तच्छांतयेस्वयमेवोद्यमंकृत्वामणिनासहप्रादादिति ॥ १ ॥ २ ॥ भक्तस्य
सत्राजितःसूर्यःस्वाम्यपिसखेवाऽऽसीदित्यर्थः सचतुष्टस्तस्मैस्यमंतकंनाममणिंप्रादात् प्रीतःस्निग्धः ॥३॥ नोपलक्षितःसत्राजितोऽसावित्यवि

श्रीशुकउवाच सत्राजितःस्वतनयांकृष्णायकृतकिल्बिषः॥ स्यमंतकेनमणिनास्वयमुद्यम्यदत्तवान्॥ १ ॥
राजोवाच सत्राजितःकिमकरोद्ब्रह्मन्कृष्णस्यकिल्बिषम्॥ स्यमंतकःकुतस्तस्यकस्माद्दत्तासुताहरेः॥ २ ॥
श्रीशुकउवाच आसीत्सत्राजितःसूर्योभक्तस्यपरमःसखा॥प्रीतस्तस्मैमणिंप्रादात्सूर्यस्तुष्टःस्यमंतकम्॥३॥
सतंबिभ्रन्मणिंकंठेभ्राजमानोयथारविः॥ प्रविष्टोद्वारकांराजंस्तेजसानोपलक्षितः॥ ४ ॥ तंविलोक्यजना
दूरात्तेजसामुष्टदृष्टयः॥ दीव्यतेऽक्षैर्भगवतेशशंसुःसूर्यशंकिताः॥ ५ ॥ नारायणनमस्तेऽस्तुशंखचक्रगदाध
र॥ दामोदरारविंदाक्षगोविंदयदुनंदन॥ ६॥ एषआयातिसविताव्वांदिदृक्षुर्जगत्पते॥ मुष्णन्गभस्तिचक्रे
णनृणांचक्षूंषितिग्मगुः॥७॥ नन्वन्विच्छंतितेमार्गंत्रिलोक्यांविबुधर्षभाः॥ ज्ञात्वाऽद्यगूढंयदुषुद्रष्टुंत्वांयात्य
जःप्रभो॥८॥ श्रीशुकउवाच निशम्यबालवचनंप्रहस्यांबुजलोचनः॥ प्राहनासौरविर्देवःसत्राजिन्मणि
नाज्वलन्॥ ९ ॥ सत्राजित्स्वगृहंश्रीमत्कृतकौतुकमंगलम्॥ प्रविश्यदेवसदनेमणिंविप्रैर्न्यवेशयत्॥ १० ॥

ज्ञातः ॥ ४ ॥ दीव्यतेक्रीडते सूर्योऽयमितिशंकिताःसंतःकथयामासुरिति ॥ ५ ॥ सूर्यंनमस्कारार्थमागतंकल्पयित्वोद्रिक्तभक्तीनांसंबोधना
निनारायणेत्यादीनि ॥६ ॥ गभस्तिचक्रेणरश्मिजालेन मुष्णन्प्रतिघ्नन् तिग्मास्तीक्ष्णागावोरश्मयोयस्यसः ॥ ७ ॥ नचेदमघटमानमित्याहुः
नन्विति अन्विच्छंतिमृगयंते अजःसूर्यः ॥ ८ ॥ बालानामज्ञानांवचनम् ज्वलन्विद्योतमानः ॥ ९ ॥ कृतानिकौतुकेनोत्सवेनमंगलानिय
स्मिंस्तत् विप्रैःकृत्वा ॥ १० ॥

---

१ सचतुष्टइत्यादिव्याख्यानान्मूलेसचतुष्टइतिपाठोपेक्षितइतिभाति

भारप्रमाणंच चतुर्भिर्व्रीहिभिर्गुंजंगुंजान्पंचपणंपणान् अष्टौधरणमष्टौचकर्षतांश्चतुरःपलम् तुलांपलशतंप्राहुर्भारःस्याद्विंशतिस्तुलाइति मारीनामाकालमृत्युः अरिष्टमभद्रम् अशुभाःदुःखहेतवः ॥ ११ ॥ क्वापिकदाचित् अनेनभगवत्यसमर्प्यस्त्वयमप्रभोजिनःसर्वानिष्टनिव

दिनेदिनेस्वर्णभारानष्टौसस्तृजतिप्रभो ॥ दुर्भिक्षमार्यरिष्टानिसर्पाधिव्याधयोऽशुभाः ॥ नसंतिमायिनस्तत्र यत्राऽऽस्तेऽभ्यर्चितोमणिः ॥ ११ ॥ सयाचितोमणिंक्वापियदुराजायशौरिणा ॥ नैवार्थकामुकःप्रादाद्याञ्चाभं गमतर्कयन् ॥ १२ ॥ तमेकदामणिंकंठेप्रतिमुच्यमहाप्रभम् ॥ प्रसेनोहयमारुह्यमृगयांव्यचरद्वने ॥ १३ ॥ प्रसेनंसहयंहत्वामणिमाच्छिद्यकेसरी ॥ गिरिंविशञ्जांबवतानिहतोमणिमिच्छता ॥ १४ ॥ सोऽपिचक्रेकु मारस्यमणिंक्रीडनकंबिले ॥ अपश्यन्भ्रातरंभ्रातासत्राजित्पर्यतप्यत ॥ १५ ॥ प्रायःकृष्णेननिहतोमणिग्री वोवनंगतः ॥ भ्राताममेतितच्छ्रुत्वाकर्णेकर्णेऽजपञ्जनाः ॥ १६ ॥ भगवांस्तदुपश्रुत्यदुर्यशोलिप्तमात्मनि ॥ मार्ष्टुंप्रसेनपदवीमन्वपद्यतनागरैः ॥ १७ ॥ हतंप्रसेनमश्वंचवीक्ष्यकेसरिणावने ॥ तंचाद्रिपृष्ठेनिहतमृक्षेण ददृशुर्जनाः ॥ १८ ॥ ऋक्षराजबिलंभीममंधेनतमसावृतम् ॥ एकोविवेशभगवानवस्थाप्यबहिःप्रजाः ॥ १९ ॥ तत्रदृष्ट्वामणिश्रेष्ठंबालक्रीडनकंकृतम् ॥ हर्तुंकृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भकांतिके ॥ २० ॥ तमपूर्वंन रंदृष्ट्वाधात्रीचुक्रोशभीतवत् ॥ तच्छ्रुत्वाऽभ्यद्रवत्क्रुद्धोजांबवान्बलिनांवरः ॥ २१ ॥ सवैभगवतातेनयुयुधे स्वामिनाऽऽत्मनः ॥ पुरुषंप्राकृतंमत्वाकुपितोनानुभाववित् ॥ २२ ॥ द्वंद्वयुद्धंसुतुमुलमुभयोर्विजिगीषतोः ॥ आयुधाश्मद्रुमैर्दोर्भिःक्रव्यार्थेश्येनयोरिव ॥ २३ ॥

र्तकमप्यनिष्टहेतुरेवभवतीतिसूचितम् ॥ १२ ॥ तदेवदर्शयितुमाह तमेकदेति प्रतिमुच्यबद्ध्वा प्रसेनःसत्राजिद्भ्राता ॥ १३ ॥ आच्छिद्यआ कृष्यगृहीत्वा ॥ १४ ॥ १५ ॥ अजपन्नुपांशुअवोचन् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ क्रव्यार्थेआमिषार्थे ॥ २३ ॥

१ पदवीमनुअगमत् २ तस्मिन्बिले

अष्टाविंशाहं अष्टचविंशतिश्चाहानिदिनानियस्मिंस्तदष्टाविंशाहम् विंशतिशब्देतिलोपआर्षः वज्रस्यनिष्पेषोनिर्घातस्तद्वत्परुषैर्निष्ठुरैः ॥ २४ ॥ श्रीकृष्णस्यमुष्टीनांविनिष्पातैराघातैर्निष्पिष्टानिश्लथान्यंगानामुरूणिबंधनानिसंधिस्थानानियस्यसः ॥ २५ ॥ लोकेकोवाऽयंमत्तो बलीयानितिविस्मितःसन्विमृश्याह जानेइति सर्वभूतानांयःप्राणस्तंत्वयदोजःसहोबलंचइंद्रियहृदयदेहबलानितत्सर्वंत्वमित्यहंजाने कथं तथात्वमतआह विष्णुमित्यादि ॥ २६ ॥ पुराणत्वेहेतुः त्वंहीति स्रष्टानिमित्तम् यच्चसदुपादानम् अतःपुराणम् प्रभविष्णुत्वेहेतुः काल

आसीत्तदष्टाविंशाहमितरेतरमुष्टिभिः ॥ वज्रनिष्पेषपरुषैरविश्रममहर्निशम् ॥ २४ ॥ कृष्णमुष्टिविनिष्पातनिष्पिष्टांगोरुबंधनः ॥ क्षीणसत्त्वःस्विन्नगात्रस्तमाहातीवविस्मितः ॥ २५ ॥ जानेत्वांसर्वभूतानांप्राण ओजःसहोबलम् ॥ विष्णुंपुराणपुरुषंप्रभविष्णुमधीश्वरम् ॥ २६ ॥ त्वंहिविश्वसृजांस्रष्टासृज्यानामपियच्चसत्[१] ॥ कालःकलयतामीशःपरआत्मातथाऽऽत्मनाम् ॥ २७ ॥ यस्येषदुत्कलितरोषकटाक्षमोक्षैर्वर्त्मादिशत्क्षुभितनक्रतिमिंगिलोऽब्धिः ॥ सेतुःकृतःस्वयशउज्ज्वलिताचलंकारक्षःशिरांसिभुविपेतुरिषुक्षतानि ॥ २८ ॥ इति विज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः ॥ व्याजहारमहाराजभगवान्देवकीसुतः ॥ २९ ॥ अभिमृश्यारविंदाक्षःपाणिनाशंकरेणतम् ॥ कृपयापरयाभक्तंप्रेमगंभीरयागिरा ॥ ३० ॥

इति अधीश्वरस्त्वमप्यतएवेत्याह ईशःपरइति नचतटस्थइत्याह आत्मनामात्मेति[३] ॥ २७ ॥ यतएवंभूतोऽतोममेष्टदैवतंरघुनाथएवत्वमित्याह यस्येति ईषदुत्कलितउद्दीपितोयोरोषस्तेनयेकटाक्षमोक्षास्तैःक्षुभितानक्राग्राहास्तिमिंगिलामहामत्स्याश्चयस्मिन्सोऽब्धिर्वर्त्ममार्गमादिशद्दत्तवांस्तथाऽपितस्मिन्येनत्वयास्वयशएवसेतुःकृतः उज्ज्वलिताचदग्धा यस्येषुभिःक्षतानिच्छिन्नानिरक्षसोदशग्रीवस्यशिरांसिभुविपेतुः सएवत्वमितिजाने ॥ २८ ॥ इतिविज्ञातंविज्ञानंयेनतम् विज्ञानशब्दःकरणसाधनःकर्मसाधनोवा ऋक्षराजंप्रत्युक्तवान् ॥ २९ ॥ ३० ॥

१ तत्रसर्वभूतेषु २ अस्यव्याजहारेतिपूर्वेणसंबंधः मेघगंभीरयेतिक्वचित्पाठः ३ आत्मनांजीवानामात्मास्वरूपभूतः

वेयंबहवोबिलद्वारंप्राप्तास्तत्रमिथ्याभिशापममुनामणिनाप्रमृजन्प्रमार्ष्टुमहमंतर्बिलमिहप्राप्तइत्यर्थः ॥ ३१ ॥ सहमणिना समर्पयामास ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ श्रीकृष्णप्राप्तयेचंद्रभागांनामदुर्गामभजन् ॥ ३५ ॥ सचकृष्णस्तेषांप्रादुर्बभूव आँसवइतिपाठे असवइंद्रियाणितेषांप्रेष्टइत्यर्थः कदा देव्याउपस्थानात् तयाताम्प्रतिआदिष्टादत्तायाआशीःकृष्णंद्रक्ष्यथेतितयासहैव ॥ ३६ ॥ लोकेजनाःकथंचिन्मृतंबंधुं

मणिहेतोरिहप्राप्तावयमृक्षपतेबिलम् ॥ मिथ्याऽभिशापंप्रमृजन्नात्मनोमणिनाऽमुना ॥ ३१ ॥ इत्युक्तःस्वां दुहितरंकन्यांजांबवतींमुदा ॥ अर्हणार्थंसमणिनाकृष्णायोपजहारह ॥ ३२ ॥ अदृष्ट्वानिर्गमंशौरेःप्रविष्टस्य बिलंजनाः ॥ प्रतीक्ष्यद्वादशाहानिदुःखिताःस्वपुरंययुः ॥ ३३ ॥ निशम्यदेवकीदेवीरुक्मिण्यानकदुंदुभिः ॥ सुहृदोज्ञातयोऽशोचन्बिलात्कृष्णमनिर्गतम् ॥ ३४ ॥ सत्राजितंशपंतस्तेदुःखिताद्वारकौकसः ॥ उपतस्थुर्महामायांदुर्गांकृष्णोपलब्धये ॥ ३५ ॥ तेषांतुदेव्युपस्थानात्प्रत्यादिष्टाऽऽशिषासच ॥ प्रादुर्बभूवसिद्धार्थःसदारोहर्षयन्हरिः ॥ ३६ ॥ उपलभ्यहृषीकेशंमृतंपुनरिवाऽऽगतम् ॥ सहपत्न्यामणिग्रीवंसर्वेजातमहोत्सवाः ॥ ३७ ॥ सत्राजितंसमाहूयसभायांराजसन्निधौ ॥ प्राप्तिंचाख्यायभगवान्मणिंतस्मैन्यवेदयत् ॥ ३८ ॥ सचातिव्रीडितोरत्नंगृहीत्वाऽवाङ्मुखस्ततः ॥ अनुतप्यमानोभवनमगमत्स्वेनपाप्मना ॥ ३९ ॥ सोऽनुध्यायंस्तदेवाघंबलवद्विग्रहाकुलः ॥ कथंमृजाम्यात्मरजःप्रसीदेद्वाऽच्युतःकथम् ॥ ४० ॥ किंकृत्वासाधुमह्यंस्यान्नशपेद्वाजनो यथा ॥ अदीर्घदर्शनंक्षुद्रंमूढंद्रविणलोलुपम् ॥ ४१ ॥

पुनरागतमुपलभंतेतद्वदुपलभ्यसर्वेजातमहोत्सवाआसन्निति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पाप्मनाऽपराधेनानुतप्यमानः ॥ ३९ ॥ अघंदोषम् आत्मनोरजोमलमपराधमिति ॥ ४० ॥ किंकृत्वाकस्मिन्कृतेइत्यर्थः साधुभद्रम् अदीर्घदर्शनमविचारकंमाम् क्षुद्रंकृपणम् मूढंमंदमतिम् ॥ ४१ ॥

---

१ मणिहेतोःसर्वेवयंबिलंबिलद्वारंप्राप्तास्तत्राहमिहांतःप्राप्तइतिमूलयोजना २ मूलेसःमणिनेतिच्छेदः सहार्थेतृतीया ३ एतद्व्याख्यानुरोधान्मूले उपतस्थुश्चंद्रभागांदुर्गामितिपाठोपेक्षितइतिभाति ४ सचेत्यत्र असूनांप्रेष्ठआसवइतिशैषिकोण्

एवंध्यायन्नुपायंनिश्चिनोति दास्यइति स्त्रीरत्नंदुहितरंतावद्दास्यामितदनंतरंपारिबर्हत्वेनरत्नमपीति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ बहुभिःकृतवर्मादिभिः ॥ ४४ ॥ मणिंनप्रतीच्छामोनस्वीकुर्मः देवःसूर्यस्तद्भक्तस्येतिकटाक्षः फलभागिनइति तवापुत्रत्वात्त्वदीयंधनमस्माकमेवेतिगूढोऽभिप्रायः ॥ ४५ ॥ ॥ इतिभा०दशमे०उ०टीकायांषट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सप्तपंचाशत्तमेतुपुनःशतधनोर्वधे ॥

दास्येदुहितरंतस्मैस्त्रीरत्नंरत्नमेवच ॥ उपायोऽयंसमीचीनस्तस्यशांतिर्नचान्यथा ॥ ४२ ॥ एवंव्यवसितोबुद्ध्या सत्राजित्स्वसुतांशुभाम् ॥ मणिंचस्वयमुद्यम्यकृष्णायोपजहारह ॥ ४३ ॥ तांसत्यभामांभगवानुपयेमेयथा विधि ॥ बहुभिर्याचितांशीलरूपौदार्यगुणान्विताम् ॥ ४४ ॥ भगवानाहनमणिंप्रतीच्छामोवयंनृप ॥ तवाऽऽ स्तांदेवभक्तस्यवयंचफलभागिनः ॥ ४५ ॥ इ०भा०म०दशमस्कंधेउ०स्यमंतकोपाख्यानेषट्पंचाशत्तमो ऽध्यायः ॥ ५६ ॥ श्रीशुकउवाच विज्ञातार्थोऽपिगोविंदोदग्धानाकर्ण्यपांडवान् ॥ कुंतींचकुल्यकरणेसहरा मोययौकुरून् ॥ १ ॥ भीष्मंकृपंसविदुरंगांधारींद्रोणमेवच ॥ तुल्यदुःखौचसंगम्यहाकष्टमितिहोचतुः ॥ २ ॥ लब्ध्वैतदंतरंराजन्शतधन्वानमूचतुः ॥ अक्रूरकृतवर्माणौमणिःकस्मान्नगृह्यते ॥ ३ ॥ योऽस्मभ्यंसंप्रति श्रुत्यकन्यारत्नंविगर्ह्यनः ॥ कृष्णायादान्नसत्राजित्कस्माद्भ्रातरमन्वियात् ॥ ४ ॥ एवंभिन्नमतिस्ताभ्यांस त्राजितमसत्तमः ॥ शयानमवधील्लोभात्सपापःक्षीणजीवितः ॥ ५ ॥

प्राप्तंस्मदुर्यशोमार्ष्टिकृष्णोऽक्रूराद्धृतान्मणेः ॥ १ ॥ अक्रूरमुररीकृत्यमणेःपात्रमथाच्युतः ॥ उपामंत्र्यतमेकांतेसरामोऽगाद्गजाह्वयम् ॥ २ ॥ सत्राजितःश्रीकृष्णाज्ञाभंगफलंव्यक्तीकर्तुमाह विज्ञातार्थोऽपीति पांडवाबिलद्वारेणजतुगृहान्निर्गताइत्येवंविज्ञातोऽर्थोयेनसः कुंतींचदग्धा माकर्ण्य कुल्यकरणेकुलोचितसंव्यवहारार्थम् ॥ १ ॥ अन्येषांतद्दाहदुःखाभावाद्भीष्मादीन्संगम्येत्युक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ननुजीवन्सत्राजि त्कथंमणिंदास्यतितत्रोचतुः योऽस्मभ्यमिति भ्रातरंप्रसेनंमृतंकस्मान्नान्वियान्नानुगच्छेत् म्रियतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

---

१ परीक्षित्संबोधनम् २ भीष्मादिभिःसमानदुःखौ

जग्मिवान्जगाम ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ हेलनंप्रतिकूलम् वृजिनमपराधम् ॥ १२ ॥ अपीतोमृतः सप्तदशसंख्याकान्संयु

स्त्रीणांविक्रोशमानानांक्रंदंतीनामनाथवत् ॥ हत्वापशून्सौनिकवन्मणिमादायजग्मिवान् ॥६॥ सत्यभामा
चपितरंहतंवीक्ष्यशुचाऽर्पिता ॥ व्यलपत्तातताततेतिहाहतास्मीतिमुह्यती ॥७॥ तैलद्रोण्यांमृतंप्रास्यजगामग
जसाह्वयम् ॥ कृष्णायविदितार्थायतप्ताऽऽचख्यौपितुर्वधम् ॥८॥ तदाकर्ण्येश्वरौराजन्ननुसृत्यनृलोकताम् ॥
अहोनःपरमंकष्टमित्यस्राक्षौविलेपतुः ॥ ९ ॥ आगत्यभगवांस्तस्मात्सभार्यःसाग्रजःपुरम् ॥ शतधन्वानमा
रेभेहंतुंहर्तुंमणिंततः ॥ १० ॥ सोऽपिकृष्णोद्यमंज्ञात्वाभीतःप्राणपरीप्सया ॥ साहाय्येकृतवर्माणमयाचतस
चाब्रवीत् ॥ ११ ॥ नाहमीश्वरयोःकुर्यांहेलनंरामकृष्णयोः ॥ कोनुक्षेमायकल्पेततयोर्वृजिनमाचरन् ॥ १२ ॥
कंसःसहानुगोऽपीतोयद्द्वेषात्त्याजितःश्रिया ॥ जरासंधःसप्तदशसंयुगान्विरथोगतः ॥ १३ ॥ प्रत्याख्यातःस
चाक्रूरंपार्ष्णिग्राहमयाचत ॥ सोप्याहकोविरुध्येतविद्वानीश्वरयोर्बलम् ॥ १४ ॥ यइदंलीलयाविश्वंसृजत्य
वतिहंतिच ॥ चेष्टांविश्वसृजोयस्यनविदुर्मोहिताजया ॥ १५ ॥ यःसप्तहायनःशैलमुत्पाट्यैकेनपाणिना ॥
दधारलीलयाबालउच्छिलींध्रमिवार्भकः ॥ १६ ॥ नमस्तस्मैभगवतेकृष्णायाद्भुतकर्मणे ॥ अनंतायादिभूता
यकूटस्थायाऽऽत्मनेनमः ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यातःसतेनापिशतधन्वामहामणिम् ॥ तस्मिन्न्यस्याश्वमारुह्यशत
योजनगंययौ ॥ १८ ॥ गरुडध्वजमारुह्यरथंरामजनार्दनौ ॥ अन्वयातांमहावेगैरश्वैराजनगुरुद्रुहम् ॥ १९ ॥

गान् ॥ १३ ॥ १४ ॥ तौरामकृष्णावेकमेवतत्त्वमित्यभिप्रेत्याऽऽह यइदमिति अजयामायया मोहिताऽजयेतिसंधिरार्षः ॥ १५ ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ अंतर्यामिकृष्णनियुक्तस्तस्मिन्नक्रूरेमणिंन्यस्ययथावपलायत ॥ १८ ॥ गुरुःश्वशुरस्तद्धंतारम् ॥ १९ ॥

---

१ अर्पिताव्याप्ता २ नृलोकशब्दादर्शआद्यजंतात्तल् मनुष्यलोकमनुसृत्येत्यर्थः ३ तस्माद्धस्तनापुरात

शतयोजनमात्रगामित्वात्ततःपरंगंतुमशक्तस्तत्रपतितः तंहयंविसृज्य ॥ २०॥ व्यचिनोन्मृगयामास अक्रूरेमणिरस्तीतिसर्वज्ञतयाविदित्वाऽपिरामंवंचनायतथाकृतवानितिभावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अन्वेषान्विच्छ ॥ २३ ॥ सर्वज्ञस्यैवंविचेष्टितंमद्वंचनायेतिमत्वागूढमन्युराह अहमिति ॥ २४ ॥ २५ ॥ कतिचित्समाःसंवत्सरान् प्रासंगिकमाह ततइति ॥ २६ ॥ सत्यभामामप्यवंचयदितिसूचयन्नाह केशवइति

मिथिलायामुपवनेविसृज्यपतितंहयम् ॥ पद्भ्यामधावत्संत्रस्तःकृष्णोऽप्यन्वद्रवद्रुषा ॥ २० ॥ पदातिर्भगवांस्तस्यपदातिस्तिग्मनेमिना ॥ चक्रेणशिरउत्कृत्यवाससोर्व्यचिनोन्मणिम् ॥ २१ ॥ अलब्धमणिरागत्यकृष्णआहाग्रजांतिकम् ॥ वृथाहतःशतधनुर्मणिस्तत्रनविद्यते ॥ २२ ॥ ततआहबलोनूनंसमणिःशतधन्वना ॥ कस्मिंश्चित्पुरुषेन्यस्तस्तमन्वेषपुरंव्रज ॥ २३ ॥ अहंविदेहमिच्छामिद्रष्टुंप्रियतमंमम ॥ इत्युक्त्वामिथिलांराजन्विवेशयदुनंदनः ॥ २४ ॥ तंदृष्ट्वासहसोत्थायमैथिलःप्रीतमानसः ॥ अर्हयामासविधिवदर्हणीयंसमर्हणैः ॥ २५ ॥ उवासतस्यांकतिचिन्मिथिलायांसमाविभुः ॥ मानितःप्रीतियुक्तेनजनकेनमहात्मना ॥ ततोऽशिक्षद्गदांकालेधार्तराष्ट्रःसुयोधनः ॥ २६ ॥ केशवोद्वारकामेत्यनिधनंशतधन्वनः ॥ अप्राप्तिंचमणेःप्राहप्रियायाःप्रियकृद्विभुः ॥ २७ ॥ ततःसकारयामासक्रियाबंधोर्हतस्यवै ॥ साकंसुहृद्भिर्भगवान्यायाःस्युःसांपरायिकाः ॥ २८ ॥ अक्रूरःकृतवर्माचश्रुत्वाशतधनोर्वधम् ॥ व्यूषतुर्भयवित्रस्तौद्वारकायाःप्रयोजकौ ॥ २९ ॥

॥ २७ ॥ बंधोःसत्राजितः सांपरायिकाःपारलौकिक्यः ॥ २८ ॥ व्यूषतुर्द्वारकायाःसकाशात्क्वापिपलायितौ प्रयोजकौमणिहरणेशतधन्वनःप्रवर्तकौ तत्राक्रूरःकृष्णानुमतेनैवगतः कृतवर्मातुभक्तपक्षपातप्राकट्यभयादिवोपेक्षितइतिगम्यते कथमन्यथासर्वज्ञेश्वरवंचनंतयोःसंभवतीति ॥ २९ ॥

---

१ तद्वंचनंत्वस्माद्वियुक्तस्यतस्यत्वप्रियेबहुलाश्वेनृपेकृपाभरमापणार्थमितिचक्रवर्ती २ प्रियतरमितिप्रचुरःपाठः

तदेवंवाराणस्यांदानपतिसमाख्ययामणिहस्तेऽक्रूरेरुक्मवेदिकैर्महार्घ्यैरर्थजमानेनिवसतिपुनःश्रीकृष्णेनैवप्रस्थापितोऽक्रूरइतिकर्णेकर्णेजप
तिजनेसत्यभामारामादीनामप्यविश्वासेजनसंग्रहायाक्रूरंसमाहूयसाक्षेपंश्रीकृष्णःप्राह इदंचभगवन्मतंसंगोप्यकेचनऋषयोऽन्यत्कारणमक्रू
रानयनेवर्णयंतितद्यथाश्रुतंदूषयितुमनुवदंति अक्रूरेप्रोषितइति ॥ ३० ॥ दूषयति इतीति अंगहेराजन् श्रीकृष्णमाहात्म्यंविस्मृत्येति तदे
वाऽऽह मुनिवासनिवासइति मुनीनांवासोयस्मिन्सश्रीकृष्णस्तस्यनिवासेसत्यक्रूरापगममात्रेणारिष्टदर्शनंकिंघटेत तदिच्छांविनानघटेतेत्यर्थः

अक्रूरेप्रोषितेऽरिष्टान्यासन्वैद्वारकौकसाम् ॥ शारीरामानसास्तापामुहुर्दैविकभौतिकाः ॥३० ॥ इत्यंगोपदि
शंत्येकेविस्मृत्यप्रागुदाहृतम् ॥ मुनिवासनिवासेकिंघटेतारिष्टदर्शनम् ॥३१॥ देवेऽवर्षतिकाशीशःश्वफल्का
यागतायवै ॥ स्वसुतांगांदिनींप्रादात्ततोऽवर्षत्स्मकाशिषु ॥ ३२ ॥ तत्सुतस्तत्प्रभावोऽसावक्रूरोयत्रयत्रह ॥
देवोऽभिवर्षतेतत्रनोपतापानमारिकाः ॥३३॥ इतिवृद्धवचःश्रुत्वानैतावदिहकारणम् ॥ इतिमत्वासमानाय्य
प्राहाक्रूरंजनार्दनः ॥ ३४ ॥ पूजयित्वाऽभिभाष्यैनंकथयित्वाप्रियाःकथाः ॥ विज्ञाताखिलचित्तज्ञःस्मयमा
नउवाचह ॥३५॥ ननुदानपतेन्यस्तस्त्वय्यास्तेशतधन्वना ॥ स्यमंतकोमणिःश्रीमान्विदितःपूर्वमेवनः ॥३६॥
सत्राजितोऽनपत्यत्वाद्गृह्णीयुर्दुहितुःसुताः ॥ दायंनिनीयापःपिंडान्विमुच्यर्णंचशेषितम् ॥ ३७ ॥

॥ ३१ ॥ पुनस्तन्मतमेवानुवर्णयति देवइति काशिषुदेशेषुदेवेमघवत्यवर्षतिसति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इत्येवंभूतमक्रूरमहिमप्रतिपादनपरंवृ
द्धानांवाक्यंश्रुत्वासत्यमेवंतथाप्येतावदेवकारणंनभवतिकिंतुमणेरप्यपगमइतिमत्वेत्येतदंतंपरमतम् ॥ ३४ ॥ विज्ञातमखिलंयेनसचासा
वतएवचित्तज्ञश्च अयंभावः महाभागवतस्यास्यमयादत्तेऽपिमणावपेक्षानास्त्येव यस्मादाहूतोमणिनासहैवाऽऽगतइतिज्ञात्वेति ॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥ ननःकिमतआह सत्राजितइति अपःपिंडांश्चनिनीयदत्त्वाऋणंचविमुच्यापाकृत्यशेषितमवशिष्टंदायंदुहितुःसत्यभामायाःसुतागृ
ह्णीयुरितिशास्त्रम् तथाचस्मरंति पत्नीदुहितरश्चैवपितरौभ्रातरस्तथा तत्सुतागोत्रजाबंधुशिष्यसब्रह्मचारिणइति ॥ ३७ ॥

अग्रजोऽपिनप्रत्येतिनविश्वसितीति ॥ ३८ ॥ नास्तीतिनवक्तव्यम् यतोऽव्युच्छिन्नाःसंततामखावर्ततइति ॥ ३९ ॥ आलब्धउक्तोह्रदिस्थ
इतिवा ॥ ४० ॥ रजोमिथ्याभिशापंसंमृज्य अन्यैर्दुर्धरइत्यादिमिषेणप्रीत्याभूयस्तस्मैप्रत्यर्पितवानिति ॥ ४१ ॥ दुष्कीर्तितन्मूलंदुरितंचे
ति ॥ ४२ ॥ ॥ इतिभा०द०उ०टी०सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ५७ ॥ ॥ अष्टपंचाशत्तमेतुकृष्णःपंचकरेऽग्रहीत् ॥

तथापिदुर्धरस्त्वन्यैस्त्वय्यास्तांसुव्रतेमणिः ॥ किंतुमामग्रजःसम्यङ्नप्रत्येतिमणिंप्रति ॥ ३८ ॥ दर्शयस्वम
हाभागबंधूनांशांतिमावह ॥ अव्युच्छिन्नामखास्तेऽद्यवर्ततेरुक्मवेदयः ॥ ३९ ॥ एवंसामभिरालब्धःश्वफ
ल्कतनयोमणिम् ॥ आदायवाससाच्छन्नंददौसूर्यसमप्रभम् ॥ ४० ॥ स्यमंतकंदर्शयित्वाज्ञातिभ्योरजआ
त्मनः ॥ विमृज्यमणिनाभूयस्तस्मैप्रत्यर्पयत्प्रभुः ॥ ४१ ॥ यस्त्वेतद्भगवतईश्वरस्यविष्णोर्वीर्याढ्यंवृजिनहरंसु
मंगलंच ॥ आख्यानंपठतिशृणोत्यनुस्मरेद्वादुष्कीर्तिंदुरितमपोह्ययातिशांतिम् ॥ ४२ ॥ इति०भा०म०द०
उ०स्यमंतकोपाख्यानेसप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥ ५७ ॥ श्रीशुकउवाच एकदापांडवान्द्रष्टुंप्र
तीतान्पुरुषोत्तमः ॥ इंद्रप्रस्थंगतःश्रीमान्युयुधानादिभिर्वृतः ॥ १ ॥ दृष्ट्वातमागतंपार्थामुकुंदमखिलेश्वरम् ॥
उत्तस्थुर्युगपद्वीराःप्राणामुख्यमिवाऽऽगतम् ॥ २ ॥ परिष्वज्याच्युतंवीराअंगसंगहतैनसः ॥ सानुरागस्मितंव
क्त्रंवीक्ष्यतस्यमुदंययुः ॥ ३ ॥ युधिष्ठिरस्यभीमस्यकृत्वापादाभिवंदनम् ॥ फाल्गुनंपरिरभ्याथयमाभ्यांचा
भिवंदितः ॥ ४ ॥ परमासनआसीनंकृष्णाकृष्णमनिंदिता ॥ नवोढाव्रीडिताकिंचिच्छनैरेत्याभ्यवंदत ॥ ५ ॥

कालिंदींमित्रविंदांचसत्यांभद्रांचलक्ष्मणाम् ॥ १ ॥ कालिंदींनिजलाभायतपःपरमुपेयुषीम् ॥ परिणेष्यन्प्रियावासमिंद्रप्रस्थमथाऽऽगमत्
॥ २ ॥ प्रतीतान्नष्टानपिद्रुपदगृहेपुनःसर्वैर्दृष्टान् युयुधानःसात्यकिः ॥ १ ॥ प्राणाइंद्रियाणिमुख्यंपंचवृत्तिंप्राणमिव ॥ २ ॥ ३ ॥ ज्येष्ठयोः
प्रणामंकृत्वासमेनालिंगितःकनिष्ठाभ्यामभिवंदितोबभूव ॥ ४ ॥ कृष्णाद्रौपदी बहुभार्यासत्यपिनिंदारहिता पार्थैर्नवमचिरमूढापरिणीता ॥ ५ ॥

---

१ लाक्षागारेइत्यर्थः

॥ ६ ॥ अतिहार्देनस्नेहेनाऽऽर्द्रेसजलेदृशौयस्यास्तयापरिष्वक्तः तयापरिपृष्टाबांधवायस्यसः ॥ ७ ॥ प्रेम्णावैक्लव्यंतेनरुद्धःकंठोयस्याः क्लेशापायेआत्मनिदर्शनंयस्यतम् भजतांक्लेशापायायआत्मानंदर्शयतीतिवा ॥ ८ ॥ ज्ञातीन्बंधून् नोऽस्मान् यदाभ्राताऽक्रूरःप्रेषितः ॥ ९ ॥

तथैवसात्यकिःपार्थैःपूजितश्चाभिवंदितः ॥ निषसादाऽऽसनेऽन्येचपूजिताःपर्युपासत ॥ ६ ॥ पृथांसमागत्यकृताभिवादनस्तयातिहार्दार्द्रदृशाऽभिरंभितः ॥ आपृष्टवांस्तांकुशलंसहस्नुषांपितृष्वसारंपरिपृष्टबांधवः ॥ ७॥ तमाहप्रेमवैक्लव्यरुद्धकंठाश्रुलोचना ॥ स्मरंतीतान्बहून्क्लेशान्क्लेशापायात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥ तदैवकुशलंनोभूत्सनाथास्तेकृतावयम् ॥ ज्ञातीन्नःस्मरताकृष्णभ्रातामेप्रेषितस्त्वया ॥ ९ ॥ नतेऽस्तिस्वपरभ्रांतिर्विश्वस्यसुहृदात्मनः ॥ तथाऽपिस्मरतांशश्वत्क्लेशान्हंसिहृदिस्थितः ॥ १० ॥ युधिष्ठिरउवाच किंनआचरितंश्रेयोनवेदाहमधीश्वर ॥ योगेश्वराणांदुर्दर्शोयन्नोदृष्टःकुमेधसाम् ॥ ११ ॥ इतिवैवार्षिकान्मासान्राज्ञासोऽभ्यर्थितःसुखम् ॥ जनयन्नयनानंदमिंद्रप्रस्थौकसांविभुः ॥ १२ ॥ एकदारथमारुह्यविजयोवानरध्वजम् गांडीवंधनुरादायतूणौचाक्षयसायकौ ॥ १३ ॥ साकंकृष्णेनसन्नद्धोविहर्त्तुंविपिनंवनम् ॥ बहुव्यालमृगाकीर्णंप्राविशत्परवीरहा ॥ १४ ॥ तत्राविध्यच्छरैर्व्याघ्रान्सूकरान्महिषान्रुरून् ॥ शरभान्गवयान्खड्गान्हरिणान्शशशल्लकान् ॥ १५ ॥

ज्ञातीनितिवचनात्प्राप्तंमोहंवारयंतिस्तौति नतेऽस्तीति तत्रहेतुः विश्वस्येति सुहृच्चआत्माचतस्य हंसिनाशयसि ॥ १० ॥ कुमेधसांविषयासक्तचित्तानांदृष्टोसि ॥ ११ ॥ सुखमवसदितिशेषः सुखंमभ्यर्थितइतिवाक्रियासमाप्तिः ॥ १२ ॥ कालिंदीदर्शनप्रसंगमाह एकदेति अक्षयाःसायकाययोस्तौतूणौइषुधी ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

---

१ अविद्यादिक्लेशानामपायोनाशोयस्मिन्नेवंविधेआत्मनिमनसिदर्शनंसाक्षात्कारोयस्यतमित्यर्थः २ वेपंतेकंपंतेजनाअस्मिन्नितिव्युत्पत्त्यागहनमित्यर्थकंवनविशेषणम् अंकितपुस्तकेगहनंवनमितिपाठस्तुप्राचीनबहुपुस्तकेषुटीकांतरपुस्तकेषुचनदृश्यते क्वचिद्विपिनंमहदितिपाठः ३ दृष्टोदृग्गोचरोऽसि ४ सुखंसहवाससुखंप्रति

राज्ञेयुधिष्ठिराय मेध्यान्कर्मार्हान् बीभत्सुरर्जुनः ॥ १६ ॥ १७ ॥ सख्याश्रीकृष्णेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अयंमांकामयेदित्याशंकाया माह नान्यमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ आदावेवतद्विद्वान् ॥ २३ ॥ प्रसंगात्तत्कालीनंचरित्रांतरमाह यदैवेति पार्थैर्यदैवसंदिष्टोविज्ञापितःश्रीकृ

तान्निन्युःकिंकराराज्ञेमेध्यान्पर्वण्युपागते ॥ तद्रूपरीतःपरिश्रांतोबीभत्सुर्यमुनामगात् ॥ १६ ॥ तत्रोपस्पृश्य विशदंपीत्वावारिमहारथौ ॥ कृष्णौददर्शतुःकन्यांचरंतींचारुदर्शनाम् ॥ १७ ॥ तामासाद्यवरारोहांसुद्विजां रुचिराननाम् ॥ पप्रच्छप्रेषितःसख्याफाल्गुनःप्रमदोत्तमाम् ॥ १८ ॥ कात्वंकस्यासिसुश्रोणिकुतोऽसिकिं चिकीर्षसि ॥ मन्येत्वांपतिमिच्छंतींसर्वंकथयशोभने ॥ १९ ॥ कालिंद्युवाच अहंदेवस्यसवितुर्दुहितापतिमि च्छती ॥ विष्णुंवरेण्यंवरदंतपःपरममास्थिता ॥ २० ॥ नान्यंपतिंवृणेवीरतमृतेश्रीनिकेतनम् ॥ तुष्यतांमेसभ गवान्मुकुंदोऽनाथसंश्रयः ॥ २१ ॥ कालिंदीतिसमाख्यातावसामियमुनाजले ॥ निर्मितेभवनेपित्रायावदच्यु तदर्शनम् ॥ २२ ॥ तथाऽवदद्गुडाकेशोवासुदेवायसोऽपिताम् ॥ रथमारोप्यतद्विद्वान्धर्मराजमुपागमत् ॥ २३ ॥ यदैवकृष्णःसंदिष्टःपार्थानांपरमाद्भुतम् ॥ कारयामासनगरंविचित्रंविश्वकर्मणा ॥ २४ ॥ भगवांस्तत्र निवसन्स्वानांप्रियचिकीर्षया ॥ अग्नयेखांडवंदातुमर्जुनस्याऽऽससारथिः ॥ २५ ॥ सोऽग्निस्तुष्टोधनुरदाद्धया न्श्वेतान्रथंनृप ॥ अर्जुनायाक्षयौतूणौवर्मचाभेद्यमस्त्रिभिः ॥ २६ ॥ मयश्चमोचितोवह्नेःसभांसख्यउपाह रत् ॥ यस्मिन्दुर्योधनस्याऽऽसीज्जलस्थलदृशिभ्रमः ॥ २७ ॥

ष्णस्तदैवतेषांविश्वकर्मणादेवशिल्पिनानगरंकारयामास ॥ २४ ॥ किंच भगवान्निरतिशयैश्वर्यगुणवानप्यर्जुनस्यधनुरादिलाभायसारथि रास खांडवंनामेंद्रस्यवनम् ॥ २५ ॥ अक्षयावक्षयसायकौ ॥ २६ ॥ खांडवदाहकाद्वह्नेः सख्येअर्जुनाय यस्मिन्निति सामान्यतोनिर्देशः यस्यामित्यर्थः जलस्थलयोर्दृशेर्दृष्टेर्भ्रमः यद्वा जलेस्थलवत्दृक्दृष्टिर्यस्मिंस्तज्जलस्थलदृक्तस्मिन्भ्रमआसीदिति ॥ २७ ॥

---

१ आर्षोगणः क्वचिद्दशतुरित्येवपाठः २ क०कुतोवेतिपाठः ३ अत्रायंक्रमः पूर्वंनगररचनंततःखांडवदाहस्ततःसभाहरणंततःकालिंदीलाभइतीतिचक्रवर्ती अतएव पूर्वंमृगयानिर्गमनसमयेगांडीवंधनुराद्यायेत्यादिसंगतिः

॥ २८ ॥ सुपुण्यकृतुःऋक्षंचयस्मिन् ॥ २९ ॥ पंचमंमित्रविंदाविवाहमाह विंदानुविंदाविति द्वाभ्याम् आवंत्यावबंत्याराजानौ ॥ ३० ॥ ॥ ३१ ॥ षष्ठमाह नग्नजिदिति कौशल्योऽयोध्यापतिस्तस्यसत्यानामकन्याऽभवदासीत् देवीकांतिमती नाग्नजितीतिपितृनाम्नाप्रसिद्धेत्य

सतेनसमनुज्ञातःसुहृद्भिश्चानुमोदितः ॥ आययौद्वारकांभूयःसात्यकिप्रमुखैर्वृतः ॥ २८ ॥ अथोपयेमेकालिंदींसुपुण्यर्त्वृक्षऊर्जिते ॥ वितन्वन्परमानंदंस्वानांपरममंगलम् ॥ २९ ॥ विंदानुविंदावावंत्यौदुर्योधनवशानुगौ ॥ स्वयंवरेस्वभगिनींकृष्णेसक्तांन्यषेधताम् ॥ ३० ॥ राजाधिदेव्यास्तनयांमित्रविंदांपितृष्वसुः ॥ प्रसह्यहृतवान्कृष्णोराजन्राज्ञांप्रपश्यताम् ॥ ३१ ॥ नग्नजिन्नामकौशल्यआसीद्राजाऽतिधार्मिकः ॥ तस्यसत्याऽभवत्कन्यादेवीनाग्नजितीनृप ॥ ३२ ॥ नतांशेकुर्नृपावोढुमजित्वासप्तगोवृषान् ॥ तीक्ष्णशृंगान्सुदुर्धर्षान्वीरगंधासहान्खलान् ॥ ३३ ॥ तांश्रुत्वावृषजिल्लभ्यांभगवान्सात्वतांपतिः ॥ जगामकौशल्यपुरंसैन्येनमहतावृतः ॥ ३४ ॥ सकोशलपतिःप्रीतःप्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ अर्हणेनापिगुरुणापूजयन्प्रतिनंदितः ॥ ३५ ॥ वरंविलोक्याभिमतंसमागतंनरेंद्रकन्याचकमेरमापतिम् ॥ भूयादयंमेपतिराशिषोऽमलाःकरोतुसत्यायदिमेधृतोव्रतैः ॥ ३६ ॥ यत्पादपंकजरजःशिरसाबिभर्तिश्रीरब्जजःसगिरिशःसहलोकपालैः ॥ लीलातनूःस्वकृतसेतुपरीप्सयेशःकालेदधत्सभगवान्ममकेनतुष्येत् ॥ ३७ ॥ अर्चितंपुनरित्याहनारायणजगत्पते ॥ आत्मानंदेनपूर्णस्यकरवाणिकिमल्पकः ॥ ३८ ॥ श्रीशुकउवाच तमाहभगवान्हृष्टःकृतासनपरिग्रहः ॥ मेघगंभीरयावाचासस्मितंकुरुनंदन ॥ ३९ ॥

र्थः ॥ ३२ ॥ वीरस्यगंधमपिनसहंतइतितथातान् खलान्दुर्वृत्तान् ॥ ३३ ॥ वृषान्जयतियस्तेनलभ्याम् ॥ ३४ ॥ प्रतिनंदितस्तंप्रतिनंदितवान् श्रीकृष्णेनवासप्रतिनंदितः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

१ ऊर्जितेप्रहबलवतिमुहूर्तइतिशेषः २ राजाधिदेवीनाम्न्याः ३ यदिमेमयाव्रतैरेतत्संतोषहेतुभिर्नियमैर्धृतोत्वदिचिंतितस्तर्ह्ययंमेपतिर्भूयादमलाआशिषोमनोरथान्सत्याःकरोत्वित्यन्वयः ४ वरमित्यादिश्लोकद्वयेननाग्नजित्युत्साहंनिरूप्यराजप्रार्थनामाह अर्चितमिति क०पु०अर्चितमितिश्लोकानंतरंयत्पादपंकजेतिश्लोकद्वयेनराजप्रार्थनम्

हेनरेंद्र राजन्यबंधोःक्षत्रियस्य शुल्कदाद्रव्यादिप्रदाः ॥ ४० ॥ गुणानामेकमेवधामस्थानंतथाभूतस्ययस्यतवांगे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ दुर्दांता अशिक्षिताः दुरवग्रहाअपरायत्ताः कुतस्तदाह एतैरिति भग्नाभंगंप्रापिताः ॥ ४३ ॥ यद्यदीमेगोवृषानिगृहीतादमितानाथिताइतियावत् ॥ ४४ ॥ एतान्योनिगृह्णातितस्यकन्येतिसमयःकृतस्तम् सप्तधाकृत्वेति बह्वीनांयोषितांसंपूर्णएवाहंसंभोगयोग्यःस्यामितिसत्यांप्रत्यसाप

श्रीभगवानुवाच नरेंद्रयाच्ञाकविभिर्विगर्हिताराजन्यबंधोर्निजधर्मवर्तिनः॥ तथाऽपियाचेतवसौहृदेच्छयाकन्यांत्वदीयांनहिशुल्कदावयम्॥ ४०॥ राजोवाच कोऽन्यस्तेऽभ्यधिकोनाथकन्यावरइहेप्सितः॥ गुणैकधाम्नोयस्यांगेश्रीर्वसत्यनपायिनी॥ ४१॥ किंत्वस्माभिःकृतःपूर्वंसमयःसात्वतर्षभ॥ पुंसांवीर्यपरीक्षार्थंकन्यावरपरीप्सया॥ ४२॥ सप्तैतेगोवृषावीरदुर्दांतादुरवग्रहाः॥ एतैर्भग्नाःसुबहवोभिन्नगात्रानृपात्मजाः॥ ४३॥ यदिमेनिगृहीताःस्युस्त्वयैवयदुनंदन॥ वरोभवानभिमतोदुहितुर्मेश्रियःपते॥ ४४॥ एवंसमयमाकर्ण्यबद्ध्वापरिकरंप्रभुः॥ आत्मानंसप्तधाकृत्वान्यगृह्णाल्लीलयैवतान्॥ ४५॥ बद्ध्वातान्दामभिःशौरिर्भग्नदर्पान्हतौजसः॥ व्यकर्षल्लीलयाबद्धान्बालोदारुमयान्यथा॥ ४६॥ ततःप्रीतःसुतांराजाददौकृष्णायविस्मितः॥ तांप्रत्यगृह्णाद्भगवान्विधिवत्सदृशींप्रभुः॥ ४७॥ राजपत्न्यश्चदुहितुःकृष्णंलब्ध्वाप्रियंपतिम्॥ लेभिरेपरमानंदंजातश्चपरमोत्सवः॥४८॥ शंखभेर्यानकानेदु[1]र्गीतवाद्यद्विजाशिषः॥ नरानार्यःप्रमुदिताःसुवासःस्रगलंकृताः॥४९॥ दशधेनुसहस्राणिपारिबर्हमदाद्विभुः॥ युवतीनांत्रिसाहस्रंनिष्कग्रीवसुवाससाम् ॥५०॥ नवनागसहस्राणिनागाच्छतगुणान्रथान्॥ रथाच्छतगुणानश्वानश्वाच्छतगुणान्नरान्॥ ५१॥

त्यप्रदर्शनार्थमात्मनःसप्तधाकरणम्॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ निष्कग्रीवाश्चताःसुवाससश्चतासांयुवतीनांचदासीनाम्॥ ५० ॥ नागान्नागेभ्यःशतगुणान्नवलक्षाणि रथाद्रथेभ्यःशतगुणान्नवकोटीः अश्वादश्वेभ्यःशतगुणान्नवपद्मानि॥ ५१ ॥

१ शंखादिनादसंमर्दवशाद्गीतादयोनेदुरव्यक्तध्वनिरूपाबभूवुरित्यर्थः

॥ ५२ ॥ यदुभिर्गोवृषैश्चभग्नवीर्या अपिसुदुर्मर्षा असहनशीलारुरुधुः ॥ ५३ ॥ अस्यतःक्षिपतःप्रयुंजानानितियावत् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सप्तमंविवाहमाह श्रुतकीर्तेरिति श्रुतकीर्तिर्नामयापितृष्वसातस्याःसुतांभद्रांनाम कैकेयींतद्देशजाम् ॥ ५६ ॥ अष्टमंविवाहमाह सुतांचेति एकएवसश्रीकृष्णोलक्ष्मणांजहार ॥ ५७ ॥ तस्यनिरोधोंऽतःपुरंतस्मात् ॥५८॥ भैष्मीजांबवतीभामासत्याभद्राचलक्ष्मणा ॥ कालिंदीमित्रविंदा

दंपतीरथमारोप्यमहत्यासेनयाययौ ॥ स्नेहप्रक्लिन्नहृदयोयापयामासकोशलः ॥५२॥ श्रुत्वैतद्रुरुधुर्भूपानयंतंपथिकन्यकाम् ॥ भग्नवीर्याःसुदुर्मर्षायदुभिर्गोवृषैःपुरा ॥५३॥ तानस्यतःशरव्रातान्बंधुप्रियकृदर्जुनः ॥ गांडीवीकालयामाससिंहःक्षुद्रमृगानिव ॥५४॥ पारिबर्हमुपागृह्यद्वारकामेत्यसत्यया ॥ रेमेयदूनामृषभोभगवान्देवकीसुतः ॥५५॥ श्रुतकीर्तेःसुतांभद्रामुपयेमेपितृष्वसुः ॥ कैकेयींभ्रातृभिर्दत्तांकृष्णःसंतर्दनादिभिः ॥५६॥ सुतांचमद्राधिपतेर्लक्ष्मणांलक्षणैर्युताम् ॥ स्वयंवरेजहारैकःससुपर्णःसुधामिव ॥५७॥ अन्याश्चैवंविधाभार्याःकृष्णस्याऽऽसन्सहस्रशः ॥ भौमंहत्वातन्निरोधादाहृताश्चारुदर्शनाः ॥५८॥ इतिश्रीभा० म०द०उ० अष्टमहिष्युद्वाहोनामाष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥छ॥ राजोवाच यथाहतोभगवताभौमोयेनचताःस्त्रियः ॥ निरुद्धाएतदाचक्ष्वविक्रमंशार्ङ्गधन्वनः ॥ १ ॥

चेत्यष्टौपट्टमहास्त्रियः ॥ १ ॥ ॥ इतिदशमेउ०टीकायामष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ ॥छ॥ ॥ ऊनषष्टितमेभौमंहत्वातेनाहृताहरिः ॥ कन्याःसहस्रशःप्रापपारिजातंदिवोऽहरत् ॥ १ ॥ परिणीयततस्ताभिस्तन्मनोरथपूरणैः ॥ आत्मारामोऽप्यसौरेमेतद्वद्देहेषुगृहस्थवत् ॥ २ ॥ येनताःस्त्रियोनिरुद्धाःसभौमः चकाराद्येनकारणेनहतस्तदाचक्ष्वेति ॥ १ ॥

१ भ्रातृभिरन्यस्मैदत्तामपितान्जित्वोपयेमेइत्यर्थः अतएवाग्रेऽष्यशीतितमेऽध्यायेभ्रातृश्चमेऽपकारंकुर्वतोजित्वेत्युक्तम्

इंद्रेणभौमविचेष्टितंज्ञापितःसन्प्राग्ज्योतिषपुरंभौमनगरंययाविल्यन्वयः किंभूतेन ह्रतंछत्रंयस्यतेन लोकपालप्रधानत्वादिंद्रस्यवरुणच्छत्र
हरणेऽपितस्यैवमानभंगइतितथोक्तम् ह्रतेकुंडलेयस्याःसाअदितिर्बंधुर्मातायस्यतेन ह्रतममराद्रेःस्थानंमणिपर्वतलक्षणंयस्यतेन सत्यभामा
यागृहेभगवंतमिंद्रआगत्यविज्ञापितवांस्तदातस्याःकौतुकायतयाभार्ययासहययाविति यद्वा त्वदनुज्ञयैवत्वत्पुत्रंहनिष्यामीतिइतिहासोक्तं

श्रीशुकउवाच इंद्रेणह्रतच्छत्रेणह्रतकुंडलबंधुना॥ ह्रतामराद्रिस्थानेनज्ञापितोभौमचेष्टितम्॥ सभार्योग
रुडारूढःप्राग्ज्योतिषपुरंययौ॥२॥ गिरिदुर्गैःशस्त्रदुर्गैर्जलाग्न्यनिलदुर्गमम्॥ मुरपाशायुतैर्घोरैर्दृढैःसर्वतआ
वृतम्॥३॥ गदयानिर्बिभेदाद्रीन्शस्त्रदुर्गाणिसायकैः॥ चक्रेणाग्निंजलंवायुंमुरपाशांस्तथाऽसिना॥ ४॥
शंखनादेनयंत्राणिह्रदयानिमनस्विनाम्॥प्राकारंगदयागुर्व्यानिर्बिभेदगदाधरः॥५॥पांचजन्यध्वनिंश्रुत्वा
युगांताशनिभीषणम्॥ मुरःशयानउत्तस्थौदैत्यःपंचशिराजलात्॥ ६॥ त्रिशूलमुद्यम्यसुदुर्निरीक्षणोयुगां
तसूर्यानलरोचिरुल्बणः॥ ग्रसंस्त्रिलोकीमिवपंचभिर्मुखैरभ्यद्रवत्ताक्ष्यसुतंयथोरगः॥ ७॥ आविध्यशूलंत
रसागरुत्मतेनिरस्यवक्त्रैर्व्यनदत्सपंचभिः॥ सरोदसीसर्वदिशोंऽबरंमहानापूरयन्नंडकटाहमावृणोत्॥ ८॥
तदाऽऽपतद्वैत्रिशिखंगरुत्मतेहरिःशराभ्यामभिनत्त्रिधौजसा॥ मुखेषुतंचापिशरैरताडयत्तस्मैगदांसोऽपिरु
षाव्यमुंचत॥ ९॥ तामापतंतींगदयागदांमृधेगदाग्रजोनिर्बिभिदेसहस्रधा॥ उद्यम्यबाहूनभिधावतोऽजि
तःशिरांसिचक्रेणजहारलीलया॥ १०॥

भूम्यैवरंदत्तंसत्यंकर्तुंसत्यभामायाभूम्यंशत्वात्तयासहययौ यद्वा नारदानीतपारिजातैककुसुमेरुक्मिण्यैदत्तेसतिकुपितांसत्यभामांसांत्वयता
तुभ्यंपारिजातमेवदास्यामीतिश्रीकृष्णेनप्रतिश्रुतमितिहरिवंशेप्रसिद्धंतदर्थंतांनीतवानिति॥ २॥ गरुडेनयानेकारणम् गिरिदुर्गैरित्यादि तैरुप
लक्षितम् जलाग्न्यनिलैश्चसर्वतोवर्तमानैर्दुर्गमम्॥ ३॥ ४॥ ५॥ युगांताशनेर्ध्वनिवद्भीषणम् परिखायाजलात्॥ ६॥ ७॥ आविध्य
आतोल्य समहान्नादइत्यन्वयः॥ ८॥ तस्मैश्रीकृष्णायगदांव्यमुंचतव्यक्षिपत्॥ ९॥ १०॥

इंद्रतेजसावज्रेण प्रतिक्रिययाहेतुभूतयाअमर्षजुषः ॥ ११ ॥ पीठंपीठनामानम् निरगन्निरगमन् ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृत्तानिशीर्षादीनियेषां तान् ॥ १४ ॥ शतघ्नींशक्तिविशेषम् ॥ १५ ॥ विचित्रावाजाःपत्राणियेषांतैर्बाणैर्निकृत्ताबाहवऊरवःशिरोधाःकंधराविग्रहादेहाश्वयस्मिंस्तत्

व्यसुःपपातांऽभसिकृत्तशीर्षो[1]निकृत्तश्रृंगोऽद्रिरिवेंद्रतेजसा॥तस्यात्मजाःसप्तपितुर्वधातुराःप्रतिक्रियामर्षजुषःसमुद्यताः॥ ११॥ ताम्रोंऽतरिक्षःश्रवणोविभावसुर्वसुर्नभस्वानरुणश्चसप्तमः॥ पीठंपुरस्कृत्यचमूपतिंमृधेभौमप्रयुक्तानिरगन्धृतायुधाः॥ १२ ॥ प्रायुंजताऽऽसाद्यशरानसीन्गदाःशक्त्यृष्टिशूलान्यजितेरुषोल्बणाः॥ तच्छस्त्रकूटंभगवान्स्वमार्गणैरमोघवीर्यस्तिलशश्चकर्तह॥ १३॥ तान्पीठमुख्याननयद्यमक्षयंनिकृत्तशीर्षोरुभुजांघ्रिवर्मणः॥ स्वानीकपानच्युतचक्रसायकैस्तथानिरस्तान्नरकोधरासुतः॥ १४ ॥ निरीक्ष्यदुर्मर्षणआस्रवन्मदैर्गजैःपयोधिप्रभवैर्निराक्रमत्॥ दृष्ट्वासभार्यंगरुडोपरिस्थितंसूर्योपरिष्टात्सतडिद्घनंयथा॥ कृष्णंसतस्मैव्यसृजच्छतघ्नींयोधाश्चसर्वेयुगपत्स्मविव्यधुः ॥ १५ ॥ तद्भौमसैन्यंभगवान्गदाग्रजोविचित्रवाजैर्निशितैःशिलीमुखैः॥ निकृत्तबाहूरुशिरोध्रविग्रहंचकारतर्ह्येवहताश्वकुंजरम्॥ १६॥ यानियोधैःप्रयुक्तानिशस्त्रास्त्राणिकुरूद्वह ॥ हरिस्तान्यच्छिनत्तीक्ष्णैःशरैरेकैकशस्त्रिभिः ॥ १७॥ उह्यमानःसुपर्णेनपक्षाभ्यांनिघ्नतागजान्॥गरुत्मताहन्यमानास्तुंडपक्षनखैर्गजाः॥ १८॥ पुरमेवाऽऽविशन्नार्तानरकोयुध्ययुध्यत॥ दृष्ट्वाविद्रावितंसैन्यंगरुडेनाऽऽर्दितंस्वकम्॥ १९ ॥ तंभौमःप्राहरच्छक्त्यावज्रप्रतिहतोयतः ॥ नाकंपतत[2]याविद्धोमालाहतइवद्विपः॥ २० ॥

तर्ह्येवतंयदाविव्यधुस्तस्मिन्नेवक्षणे ॥ १६ ॥ अत्याश्चर्येकुरूद्वहेतिसंबोधनम् तथाहि तैर्यानिप्रयुक्तानिशस्त्रास्त्राणितत्प्राप्तेःपूर्वमेवतत्सर्वंसैन्यंहत्वापश्चात्तानिशस्त्राण्यस्त्राणिचचिच्छेद तत्राप्येकैकंशस्त्रमस्त्रंचत्रिभिःशरैरित्याश्चर्यम् ॥ १७ ॥ किंच गरुत्मतेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ यतोययाशक्त्यावज्रःप्रतिहतआस गरुडस्तुनाकंपत ॥ २० ॥

१ कृत्तशीर्षाइतिप्रचुरःपाठः २ यमालयमितिक्वचित्पाठः

गरुडेवितथोद्यमःसन्शूलंत्रिशूलमाददेधृतवान् ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रतप्तेजांबूनदेयानिरत्नानितैर्भास्वरे मेर्वंशभूतंमंदरशिखरंमहामणिंचार्पयदिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ ऐश्वर्यंज्ञात्वाभूमिःस्तौति नमस्तइति परमात्मन्देवाद्यंतर्यामिन् ॥ २५॥ येनमंत्रेणकुंत्याःप्रसन्नःपूर्वमासीत्तेनमंत्रेणनमस्यति नमइति पंकजंनाभौयस्यतस्मैजगत्कारणायेत्यर्थः अतएवसत्कीर्तिमयीपंकजमालाविद्यतेयस्यतस्मै एवंभूतंध्यायतांपंकजवत्सुप्रसन्नेतापोपशमनेनेत्रेयस्यतस्मै पंकजवत्सुसेव्यौपंकजांकितौवांऽघ्रीयस्यतस्मैनमइति ॥ २६ ॥ किंच भगवतेनिरतिशयैश्वर्यायवासुदेवायस

शूलंभौमोऽच्युतंहंतुमाददेवितथोद्यमः ॥ तद्विसर्गात्पूर्वमेवनरकस्यशिरोहरिः ॥ अपाहरद्गजस्थस्यचक्रेण क्षुरनेमिना ॥२१॥ सकुंडलंचारुकिरीटभूषणंबभौपृथिव्यांपतितंसमुज्वलत् ॥ हाहेतिसाध्वित्यृषयःसुरेश्वरामाल्यैर्मुकुंदंविकिरंतईडिरे ॥ २२ ॥ ततश्चभूःकृष्णमुपेत्यकुंडलेप्रतप्तजांबूनदरत्नभास्वरे ॥ सवैजयंत्यावनमालयाऽर्पयत्प्राचेतसंछत्रमथोमहामणिम् ॥ २३ ॥ अस्तौषीदथविश्वेशंदेवीदेववरार्चितम् ॥ प्रांजलिःप्रणताराजन्भक्तिप्रवणयाधिया ॥ २४ ॥ भूमिरुवाच नमस्तेदेवदेवेशशंखचक्रगदाधर ॥ भक्तेच्छोपात्तरूपायपरमात्मन्नमोऽस्तुते ॥ २५ ॥ नमःपंकजनाभायनमःपंकजमालिने ॥ नमःपंकजनेत्रायनमस्तेपंकजांघ्रये ॥ २६ ॥ नमोभगवतेतुभ्यंवासुदेवायविष्णवे ॥ पुरुषायाऽऽदिबीजायपूर्णबोधायतेनमः ॥ २७ ॥ अजायजनयित्रेऽस्यब्रह्मणेऽनंतशक्तये ॥ परावरात्मन्भूतात्मन्परमात्मन्नमोऽस्तुते ॥ २८ ॥

र्वभूताश्रयायातएवविष्णवेव्यापिने नहिसर्वभूताश्रयत्वंपरिच्छिन्नस्यसंभवतीतिकुतःसर्वाश्रयत्वंतत्राऽऽह पुरुषायसर्वस्मात्कार्यात्पूर्वमेवसतेपूर्वमेवाहमिहासमितितत्पूरुषस्यपुरुषत्वमितिश्रुतेः एतदपिकुतः आदिबीजाय आदेर्जगत्कारणस्यापिकारणाय एवमपिनमृदादिवज्जाड्यमित्याह पूर्णबोधायेति ॥ २७ ॥ नन्वेवमपिस्वस्यकारणात्पूर्वंसत्त्वंनस्यादतआह अजायेति स्वयमजाय अस्यचजगतोजनयित्रे उभयत्रापिक्रमेणहेतुद्वयम् ब्रह्मणेबृहतेअनंतशक्तयइतिच बृहत्त्वादजत्वमनंतशक्तित्वात्तज्जनयितृत्वमित्यर्थः ननुपित्रादयःपुत्रादीनांजनकास्तेषांचतत्पूर्वंतेषांचभूतानितेषांचस्वकर्मद्वारेजीवाःकिमत्राहंतत्राऽऽहपरावरात्मन्नित्यादि पित्राद्यात्मकत्वात्त्वमेवजनकइत्यर्थः ॥ २८ ॥

ननुगुणाविश्वोत्पत्त्यादिहेतवस्तेचप्रधानस्यैवतस्यचपुरुषःक्षोभकस्तत्रचकालोनिमित्तमितिप्रसिद्धंकिमत्राहंतत्राऽऽह त्वंवाइति तमसोधार णेऽप्यसंवृतएव स्थानायपालनाय जगतःसृष्ट्याद्यर्थमुत्कटंरजआदित्वमेवबिभर्षिसृजसीत्यर्थः कालप्रधानपुरुषाश्चत्वद्व्यतिरिक्तानसंतित्वं तुपरःसर्वव्यतिरिक्तः अतस्त्वमेवजनयितेत्यर्थः ॥ २९ ॥ कार्यकारणप्रपंचस्यतदव्यतिरेकंतस्यचसर्वव्यतिरेकमुपपादयति अहमिति अहं भूमिः मात्राणीतिदेवामनइंद्रियाणीतिचत्रिविधाहंकारकार्याणि कर्ताऽहंकारः ॥ ३० ॥ एवंस्तुत्वाप्रार्थयते तस्येति हेप्रपन्नार्तिहर तस्यनर

त्वंवैसिसृक्षूरजउत्कटंप्रभोतमोनिरोधायबिभर्ष्यसंवृतः ॥ स्थानायसत्त्वंजगतोजगत्पतेकालःप्रधानंपुरुषोभवान्परः ॥ २९ ॥ अहंपयोज्योतिरथानिलोनभोमात्राणिदेवामनइंद्रियाणि ॥ कर्तामहानित्यखिलंचराचरंत्वय्यद्वितीयेभगवन्नयंभ्रमः[1] ॥ ३० ॥ तस्याऽऽत्मजोऽयंतवपादपंकजंभीतःप्रपन्नार्तिहरोपसादितः ॥ तत्पालयैनंकुरुहस्तपंकजंशिरस्यमुष्याखिलकल्मषापहम् ॥ ३१ ॥ श्रीशुकउवाच इतिभूम्याऽर्थितोवाग्भिर्भगवान्भक्तिनम्रया ॥ दत्त्वाऽभयंभौमगृहंप्राविशत्सकलर्द्धिमत् ॥ ३२ ॥ तत्रराजन्यकन्यानांषट्सहस्राधिकायुतम् ॥ भौमाहृतानांविक्रम्यराजभ्योददृशेहरिः ॥ ३३ ॥ तंप्रविष्टंस्त्रियोवीक्ष्यनरवीरंविमोहिताः ॥ मनसावव्रिरेऽभीष्टंपतिंदैवोपसादितम् ॥ ३४ ॥ भूयात्पतिरयंमह्यंधातातदनुमोदताम् ॥ इतिसर्वाःपृथक्कृष्णेभावेनहृदयंदधुः ॥ ३५ ॥ ताःप्राहिणोद्द्वारवतींसुमृष्टविरजोंबराः ॥ नरयानैर्महाकोशान्रथाश्वान्द्रविणंमहत् ॥ ३६ ॥ ऐरावतकुलेभांश्चचतुर्दंतांस्तरस्विनः ॥ पांडुरांश्चतुःषष्टिंप्रेषयामासकेशवः ॥ ३७ ॥

कस्य अयंभगदत्तोनाम भीतोऽतएवमयातवपादपंकजमुपसादितः ॥ ३१ ॥ अभयंदत्त्वा ॥ ३२ ॥ शताधिकमित्यपिज्ञातव्यम् यथाहश्री पराशरः कन्यापुरेसकन्यानांषोडशातुलविक्रमः शताधिकानिददृशेसहस्राणिमहामतेइति राजभ्यइत्युपलक्षणंसिद्धादिभ्यश्चेति तथाच तेनैवोक्तम् देवसिद्धासुरादीनांनृपाणांचजनार्दन हृत्वाहिसोऽसुरःकन्यारुरोधनिजमंदिरइति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्राहिणोत्प्रस्थापयामास सुमृष्टाःकमनीयाश्चताविरजोंऽबराश्चताः नरयानैःशिबिकाभिः अपिच महाकोशानिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

[1] भगवन्नयंभ्रमइत्येतदग्रे " यदाहमद्धृतानाथत्वयासूकरमूर्तिना ॥ त्वत्स्पर्शसंभवःपुत्रस्तदायंमेऽभ्यजायत ॥ सोयत्वयैवदत्तोमेत्वयाचविनिपातितः " इतिसार्धश्लोकएकस्मिन्प्राचीनपुस्तकेवर्तते बहुषुपु० टीकांतरेषु० चादृष्टत्वान्नमूलेनिवेशितः

सप्रियःसत्यभामासहितः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ गृहोद्यानंनिष्कुटंतदुपशोभयतियः ॥ ४० ॥ सैंद्रान्विबुधान्निर्जित्येतींद्रकृष्णयोःसंग्रामउक्त स्तत्रननुकथंप्रसाधितस्वमनोरथेनश्रीकृष्णेनमहेंद्रस्यसंग्रामइत्याह ययाचइति अच्युतमर्थसाधनमितिचकर्मद्वयंयाचतिधातोः विगृह्यतेवि ग्रहंकरोतिमहानपि तमःक्रोधः आढ्यतांधनिकतांधिगिति ॥ ४१ ॥ यथायथावत् अनेनदेवक्यादिबंधुजनसमागमोऽपिप्रतिगृहंयौगपद्ये नसूचितः अव्ययःसर्वत्रापिसंपूर्णएव ॥ ४२ ॥ अहोभाग्यंनारीणामित्याहत्रिभिः गृहेष्विति अतर्क्याणिकर्माणिकरोतितथासः निरस्तं

गत्वासुरेंद्रभवनंदत्त्वाऽदित्यैचकुंडले॥ पूजितस्त्रिदशेंद्रेणसहेंद्राण्याचसप्रियः॥ ३८ ॥ चोदितोभार्ययोत्पा ट्यपारिजातंगरुत्मति॥ आरोप्यसेंद्रान्विबुधान्निर्जित्योपानयत्पुरम्॥ ३९ ॥ स्थापितःसत्यभामायागृहो द्यानोपशोभनः॥ अन्वगुर्भ्रमराःस्वर्गात्तद्गंधासवलंपटाः॥४०॥ ययाचआनम्यकिरीटकोटिभिःपादौस्पृश न्नच्युतमर्थसाधनम्॥ सिद्धार्थएतेनविगृह्यतेमहानहोसुराणांचतमोधिगाढ्यताम्॥४१॥ अथोमुहूर्तएक स्मिन्नानागारेषुताःस्त्रियः ॥ यथोपयेमेभगवांस्तावद्रूपधरोऽव्ययः॥ ४२॥ गृहेषुतासामनपाय्यतर्क्यकृन्नि रस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः॥ रेमेरमाभिर्निजकामसंप्लुतोयथेतरोगार्हकमेधिकांश्चरन्॥ ४३ ॥ इत्थंरमा पतिमवाप्यपतिंस्त्रियस्ताब्रह्मादयोऽपिनविदुःपदवींयदीयाम् ॥ भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयाऽनुरागहासाव लोकनवसंगमजल्पलज्जाः॥४४॥ प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचतांबूलविश्रमणवीजनगंधमाल्यैः॥ केश प्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशताअपिविभोर्विदधुःस्मदास्यम्॥॥ ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहा० दश० उ० पारिजातहरणनरकवधोनामएकोनषष्टितमोऽध्यायः॥ ५९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

साम्यमतिशयश्चयैरन्येषांतेषुगृहेष्वनपाय्यवस्थितः रमाभिर्लक्ष्म्याअंशभूताभिः निजकामसंप्लुतःस्वानंदपरिपूर्णः गार्हकमेधिकान्गृह स्थधर्मान् ॥ ४३ ॥ अनुरागंहाससहितमवलोकंचतत्पूर्वकंनवसंगमंचतद्गतंजल्पंचतस्मिन्लज्जांचभेजुः ॥ ४४ ॥ विश्रमणंपादसंवाहनम् केशप्रसारःकेशप्रसाधनम् दासीनांशतानिविद्यंतेयासांतथाभूताअपिस्वयंविभोर्दास्यंविदधुः ॥ ४५ ॥ ॥ इतिदशमेउ० टीकायामे कोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥ ॥ ५ ॥

१ महेंद्राण्येतिप्रचुरःपाठः तत्रमहतीचासाविंद्राणीचतयेत्यर्थः २ अनपायीविश्लेषरहितः

अथषष्टितमेकृष्णःपरिहासेनरुक्मिणीम् ॥ कोपयित्वाततःप्रेमकलहेतामसांत्वयत् ॥१॥ रामारामजनानंदमहोदयविडंबनैः ॥ रुक्मिण्याःप्रेमकलहच्छद्मनैश्वर्यमीर्यते ॥ २ ॥ स्वतल्पस्थंस्वपर्यंकस्थम् ॥१॥ वक्ष्यमाणंरुक्मिण्याःश्रीकृष्णेपरमंप्रेमसंभावयितुंतस्योक्तमेवतत्त्वमनुस्मारयति यस्त्विति ॥ २ ॥ आदौतावत्त्रिभिःश्लोकैर्मंदिरमनुवर्णयति तस्मिन्निति तच्छब्देनातिप्रसिद्धमाह भ्राजंतिमुक्तादामानितेषांविलंबाः संतियस्मिंस्तेनवितानेनविराजिते तृतीयांतानांविराजितपदेनान्वयः ॥ ३ ॥ सुगंधितयाद्विरेफकुलैर्नादिते प्रविशद्भिश्चंद्ररश्मिभिः ॥४ ॥ नि

श्रीशुकउवाच कर्हिंचित्सुखमासीनंस्वतल्पस्थंजगद्गुरुम् ॥ पतिंपर्यचरद्भैष्मीव्यजनेनसखीजनैः॥ १ ॥ यस्त्वेतल्लीलयाविश्वंसृजत्यत्त्यवतीश्वरः॥ सहिजातःस्वसेतूनांगोपीथाययदुष्वजः॥ २॥ तस्मिन्नंतर्गृहेभ्राजन्मुक्तादामविलंबिना॥ विराजितेवितानेनदीपैर्मणिमयैरपि ॥ ३ ॥ मल्लिकादामभिःपुष्पैर्द्विरफकुलनादिते ॥ जालरंध्रप्रविष्टैश्चगोभिश्चंद्रमसोऽमलैः ॥ ४॥ पारिजातवनामोदवायुनोद्यानशालिना॥ धूपैरगुरुजैराजन्जालरंध्रविनिर्गतैः॥ ५॥ पयःफेननिभेशुभ्रेपर्यंकेकशिपूत्तमे ॥ उपतस्थेसुखासीनंजगतामीश्वरंपतिम्॥ ६॥ वालव्यजनमादायरत्नदंडंसखीकरात्॥ तेनवीजयतीदेवीउपासांचक्रईश्वरम्॥ ७॥ सोपाच्युतंक्कणयतीमणिनूपुराभ्यांरेजेंऽगुलीयवलयव्यजनाग्रहस्ता ॥ वस्त्रांतगूढकुचकुंकुमशोणहारभासानितंबधृतयाचपरार्ध्यकांच्या॥८ ॥

र्गच्छद्भिरगुरुसंभवैर्धूपैश्चातिमनोहरत्वंदर्शितम् ॥ ५ ॥ पयसःक्षीरस्यफेनइवमृदुनिपर्यंकस्थे कशिपूत्तमेहंसतूलिकायाम् उपतस्थेअसेवत ॥ ६ ॥ तदेवाभिनयति वालव्यजनमिति ॥ ७ ॥ उपाच्युतमच्युतस्यसमीपेसामणिनूपुराभ्यांरेजे क्वणयतीमणिमयौनूपुरौकूजयंती तथा अंगुलीयवलयव्यजनान्यग्रहस्तेहस्ताग्रेयस्याःसा वस्त्रांतेनगूढौस्थगितौकुचौतयोःकुंकुमंतेनशोणोहारस्तस्यभासा तथानितंबेधृतायापरार्ध्याअमूल्याकांचीतयाचरेजे ॥ ८ ॥

---

१ रामाभिरारमंतीतिरामारामायेजनास्तेषांयआनंदमहोदयस्तदनुकरणैः २ स्वकृतधर्मसेतूनांगोपीथायरक्षणाय

तांनिरीक्ष्यप्रीतःसन्स्मयमानोहरिराबभाषे कथंभूताम् यालीलयाधृतनरतनोस्तस्यानुरूपरूपाअनुरूपंरूपंयस्यास्ताम् यथोक्तंश्रीपराशरेण देवत्वेदेवदेहेयंमनुष्यत्वेचमानुषी विष्णोर्देहानुरूपांवैकरोत्येषाऽऽत्मनस्तनुमिति किंचालकैःकुंडलाभ्यांनिष्केणपदकेनालंकृतकंठेनचचतुर्दि क्षुशोभितेवक्त्रेउल्लसंतीस्मितसुधायस्यास्ताम्॥९॥सर्वगुणयुक्ताऽपितवबुद्धिर्मेदेत्याशयेनाऽऽह राजपुत्रीत्याद्येकादशभिः हेराजपुत्रिलोकपा लानामिवविभूतिरैश्वर्यंयेषांतैस्तथामहाप्रभावैराढ्यैरूपादिभिरूर्जितैश्चपूर्वमीप्सिताऽसि॥१०॥तान्हित्वानोऽस्मानसमानान्कस्माद्वृतवत्यसितव

तांरूपिणींश्रियमनन्यगतिंनिरीक्ष्ययालीलयाधृततनोरनुरूपरूपा ॥ प्रीतःस्मयन्नलककुंडलनिष्ककंठव क्त्रोल्लसत्स्मितसुधांहरिराबभाषे ॥ ९ ॥ श्रीभगवानुवाच राजपुत्रीप्सिताभूपैर्लोकपालविभूतिभिः ॥ महानुभावैःश्रीमद्भीरूपौदार्यबलोर्जितैः ॥ १० ॥ तांस्त्राप्तानर्थिनोहित्वाचैद्यादीन्स्मरदुर्मदान् ॥दत्ताभ्रात्रा स्वपित्राचकस्मान्नोववृषेऽसमान् ॥ ११ ॥ राजभ्योबिभ्यतःसुभ्रूःसमुद्रंशरणंगतान् ॥ बलवद्भिःकृतद्वेषा न्प्रायस्त्यक्तनृपासनान् ॥ १२ ॥ अस्पष्टवर्त्मनांपुंसामलोकपथमीयुषाम् ॥ आस्थिताःपदवींसुभ्रूःप्रायःसी दंतियोषितः ॥ १३ ॥ निष्किंचनावयंशश्वन्निष्किंचनजनप्रियाः ॥ तस्मात्प्रायेणनह्याढ्यामांभजंतिसुम ध्यमे ॥ १४ ॥ ययोरात्मसमंवित्तंजन्मैश्वर्याकृतिर्भवः ॥ तयोर्विवाहोमैत्रीचनोत्तमाधमयोःक्वचित् ॥ १५ ॥ वैदर्भ्येतदविज्ञायत्वयाऽदीर्घसमीक्षया ॥ वृतावयंगुणैर्हीनाभिक्षुभिःश्लाघितामुधा ॥ १६ ॥ अथाऽऽत्मनोऽ नुरूपंवैभजस्वक्षत्रियर्षभम् ॥ येनत्वमाशिषःसत्याइहामुत्रचलप्स्यसे ॥ १७ ॥ चैद्यशाल्वजरासंधदंतव क्त्रादयोनृपाः ॥ ममद्विषंतिवामोरुरुक्मीचापितवाग्रजः ॥ १८ ॥

तीत्वम् ॥ ११ ॥ किंच प्रायशोराजभ्योजरासंधादिभ्योबिभ्यतोभयंप्राप्नुवतः ॥ १२ ॥अस्पष्टवर्त्मनामविज्ञाताचाराणाम् अलोकपथमस्त्रीपा रतंत्र्यम् पदवींमार्गम् आस्थिताअनुसृताः ॥ १३ ॥ किंच निष्किंचनाइति ॥ १४ ॥ आत्मसमंपरस्परमनुरूपम् जन्मैश्वर्याभ्यांसहिताआ कृतिःरूपंजातिर्वासमा भवआयतिः ॥ १५ ॥ नदीर्घासमीक्षाविचारोयस्यास्तया ॥ १६ ॥ अथइदानीमपि ॥ १७ ॥ तर्हिकिमित्यानीता हमितिचेत्तत्राऽऽह चैद्यशाल्वजरासंधेति ममद्विषंति ॥ १८ ॥

१ भ्रात्रास्वपित्राचचैद्यादिभ्योदत्तापिवाग्दत्तापितान्हित्वेत्यादिरन्वयः २ संबंध्यभिप्रायेणबहुवचनम् ३ सुभ्रुइतिपाठेह्रस्वत्वमार्षम् ४ सहस्रार्जुनादिभीराज्योपभोग करणात्प्रायःपदम् ५ ऋष्यादिपत्नीनांक्लेशाभावात्प्रायःपदम् ६ आशिषोमनोरथान्

स्मयनुत्तयेगर्वापनयनाय ॥ १९ ॥ स्त्रीणामतिदुःसहमौदासीन्यमकामत्वंचाऽऽह उदासीनाइति गेहयोर्देहगेहयोरुदासीनाअतएवज्योतिरक्रियाःज्योतिःप्रदीपादितद्वत्साक्षिमात्रतयाक्रियारहिताआस्महेवर्तामहइति॥ २० ॥ अविश्लेषाद्धेतोःआत्मानमेववल्लभामित्येवार्थेइवशब्दः ॥ २१ ॥ २२ ॥ चिंतालक्षणमाह पदेति नखैररुणाश्रीःकांतिर्यस्यतेनसुजातेनसुकोमलेनपदा ॥ २३ ॥ सुदुःखमप्रियश्रवणात् भयंत्यागशंकया शोकोऽनुतापःतैर्विनष्टाबुद्धिर्यस्यास्तस्याः श्लथंतिपतंतिवलयानियस्माद्धस्तात् देहश्चपपात विक्लवाअवशाधीर्यस्यास्तस्याः ॥ २४ ॥ हास्यस्यप्रौढिंगांभीर्यम् ॥ २५ ॥ चतुर्भुजइतिउत्थापनाश्लेषणवक्त्रपरिमार्जनाद्यर्थमाविष्कृतचतुर्भुजइत्यर्थः समुह्यनिबध्य ॥ २६ ॥ अश्रुकलेअश्रुभिःशोभिते शुचाशोकाश्रुभिः ॥ २७ ॥ सांत्वयामासानुनीतवान् ॥ २८ ॥

तेषांवीर्यमदांधानांदृप्तानांस्मयनुत्तये ॥ आनीताऽसिमयाभद्रेतेजोऽपहरताऽसताम् ॥ १९ ॥ उदासीनावयंनूनंनस्त्र्यपत्यार्थकामुकाः ॥ आत्मलब्ध्याऽऽस्महेपूर्णागेहयोर्ज्योतिरक्रियाः ॥ २० ॥ श्रीशुकउवाच एतावदुक्त्वाभगवानात्मानंवल्लभामिव ॥ मन्यमानामविश्लेषात्तद्दर्पघ्नउपारमत् ॥ २१ ॥ इतित्रिलोकेशपतेस्तदाऽऽत्मनःप्रियस्यदेव्यश्रुतपूर्वमप्रियम् ॥ आश्रुत्यभीताहृदिजातवेपथुश्चिंतांदुरंतांरुदतीजगामह ॥ २२ ॥ पदासुजातेननखारुणश्रियाभुवंलिखंत्यश्रुभिरंजनासितैः ॥ आसिंचतीकुंकुमरूषितौस्तनौतस्थावधोमुख्यतिदुःखरुद्धवाक् ॥ २३ ॥ तस्याःसुदुःखभयशोकविनष्टबुद्धेर्हस्ताच्छ्लथद्वलयतोव्यजनंपपात ॥ देहश्चविक्लवधियःसहसैवमुह्यन्रंभेववायुविहताप्रविकीर्यकेशान् ॥ २४ ॥ तद्दृष्ट्वाभगवान्कृष्णःप्रियायाःप्रेमबंधनम् ॥ हास्यप्रौढिमजानंत्याःकरुणःसोऽन्वकंपत ॥ २५ ॥ पर्यंकादवरुह्याशुतामुत्थाप्यचतुर्भुजः ॥ केशान्समुह्यतद्वक्त्रंप्रामृजत्पद्मपाणिना ॥ २६ ॥ प्रमृज्याश्रुकलेनेत्रेस्तनौचोपहतौशुचा ॥ आश्लिष्यबाहुनाराजन्ननन्यविषयांसतीम् ॥ २७ ॥ सांत्वयामाससांत्वज्ञःकृपयाकृपणांप्रभुः ॥ हास्यप्रौढिभ्रमच्चित्तामतदर्हांसतांगतिः ॥ २८ ॥

१ आश्लिष्यसांत्वयामासेत्यन्वयः क्वचिदाश्लिषदितिपाठः

मामाम् त्वद्वचः किंनुवदिष्यसीतिश्रोतुकामेनश्रोतुमिच्छताक्ष्वेल्यानर्मणाएवमाचरितमुक्तंनतत्त्वतः हेअंगनेसुंदरि ॥ २९ ॥ प्रेमसंरंभेणप्रणयकोपेनस्फुरितःकंपितोऽधरोयस्मिंस्तत् कटाशब्देनकटाक्षास्तैराक्षेपैररुणावपांगौयस्मिंस्तत् अतएवसुंदरंकुटिलंभ्रुकुटीतटंयस्मिंस्तत्॥३०॥ ननुकलहेकिंकौतुकंसुखंवाऽतआह अयंहीति नर्मैर्नर्मभिः यामःकालः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भगवतस्तस्यऐश्वर्ययुक्तंमुखंसव्रीडेनहासेनरुचिरेणस्निग्धेनापांगेनवीक्षमाणा॥३३॥असमत्वंभयंदुर्गाश्रयणंप्रबलैःकलिः ॥ अराजत्वमविज्ञातालौकिकेहाऽवसादनम्॥१॥निष्किंचनत्वंतत्प्रीति

श्रीभगवानुवाच मामावैदर्भ्यसूयेथाजानेत्वांमत्परायणाम् ॥ त्वद्वचःश्रोतुकामेनक्ष्वेल्याचरितमंगने ॥ २९ ॥ मुखंचप्रेमसंरंभस्फुरिताधरमीक्षितुम् ॥ कटाक्षेपारुणापांगंसुंदरभ्रुकुटीतटम् ॥ ३० ॥ अयंहिपरमोलाभोगृहेषुगृहमेधिनाम् ॥ यन्नर्मैर्नीयतेयामःप्रिययाभीरुभामिनि ॥ ३१ ॥ श्रीशुकउवाच सैवंभगवताराजन्वैदर्भीपरिसांत्विता ॥ ज्ञात्वातत्परिहासोक्तिंप्रियत्यागभयंजहौ ॥ ३२ ॥ बभाषऋषभंपुंसांवीक्षंतीभगवन्मुखम् ॥ सव्रीडहासरुचिरस्निग्धापांगेनभारत ॥ ३३ ॥ रुक्मिण्युवाच नन्वेवमेतदरविंदविलोचनाऽऽहयद्वैभवान्भगवतोसदृशीविभूम्नः ॥ क्वस्वेमहिम्न्यभिरतोभगवांस्त्र्यधीशःक्वाहंगुणप्रकृतिरज्ञगृहीतपादा ॥ ३४ ॥

राढ्यानादरणीयता ॥ अनौचित्यंनिर्गुणत्वंवृथाश्लाघाचभिक्षुभिः ॥ २ ॥ औदासीन्यमकामत्वंस्वदोषान्षोडशाऽसतः॥अज्ञत्वाद्दीर्घदर्शित्वेभैम्याराज्ञांवहून्गुणान् ॥ कृष्णनर्मोदितान्भैष्मीन्यषेधत्तद्गुणस्तवैः ॥ ३ ॥ भगवतास्वनिंदापराणीवयानिवचनान्युक्तानितानिसर्वोत्कर्षपरतयाव्याचक्षाणाप्रतिभाषतेस्म तत्रयदुक्तंकस्मान्नोवव्रषेऽसमानितितत्रासाम्यंसत्यमेवेत्याह नन्वेवमिति हेअरविंदविलोचनत्र्यधीशस्त्रयाणांब्रह्मादीनामप्यधीशोनियंतात्वंक्वक्वचाहंगुणप्रकृतिस्त्रिगुणस्वभावाप्राकृतागुणमयीप्रकृतिर्वा ननुत्वमेवाधीश्वरीश्रीःसर्वैरुपास्यत्वादितिचेदतआह अज्ञैःसकामैर्गृहीतौपादौयस्याःसा ॥ ३४ ॥

---

१ परिहासवचनैः

यदुक्तंराजभ्योबिभ्यतःसुभ्रूःसमुद्रंशरणंगतानितितत्राऽऽह सत्यमिति हेउरुक्रमेतिभयाभावंदर्शयति गुणाःशब्दादयएवराजंतइतिराजानस्ते भ्योभयादिवेति अंतर्हृदयेसमुद्रेतद्वदगाधेविषयाकारैरपरिच्छिन्नइत्यर्थः शेतेनिश्चलतयाप्रकाशते उपलंभनमात्रश्चैतन्यघनआत्माभवा निति बलवद्भिःकृतद्वेषानितियदुक्तंतदपिसत्यमित्याह नित्यमिति कदिंद्रियगणैःकुत्सितैर्बहिर्मुखैरिंद्रियगणैः वृत्त्यभिप्रायेणबहुवचनम् कु त्सितइंद्रियगणोयेषामितिवा तैस्त्वंनित्यंकृतविग्रहः तेषुतवाप्रतीतेः यदुक्तंत्यक्तनृपासनानितितदपियुक्तमेवेत्याह त्वत्सेवकैरिति नृपाणांपद मासनमंधंगाढंतमएवतत् अविवेकबहुलत्वात् त्वत्सेवकैरवतत्त्यक्तंकिंपुनर्वक्तव्यंत्वयात्यक्तमिति ॥ ३५ ॥ अस्पष्टवर्त्मनांपुंसामलोकपथ मीयुषामितियदुक्तंतदपितथैवेत्याह त्वत्पादेति नृपशुभिर्नराकारैःपशुभिः किंपुनर्वक्तव्यंतववर्त्मास्फुटमिति किंचयस्माद्येभवंतमनुवर्तंतेतेषा

सत्यंभयादिवगुणेभ्यउरुक्रमांतःशेतेसमुद्रउपलंभनमात्रआत्मा॥ नित्यंकदिंद्रियगणैःकृतविग्रहस्त्वंत्वत्से वकैर्नृपपदंविधुतंतमोऽधम्॥ ३५॥ त्वत्पादपद्ममकरंदजुषांमुनीनांवर्त्मास्फुटंनृपशुभिर्ननुदुर्विभाव्यम्॥ यस्मादलौकिकमिवेहितमीश्वरस्यभूमं[1]स्तवेहितमथोअनुयेभवंतम्॥ ३६॥ निष्किंचनो[2]ननुभवान्नयतोऽ स्तिकिंचिद्यस्मैबलिंबलिभुजोऽपिहरंत्यजाद्याः ॥ नत्वाविदंत्यसुतृपोऽतकमाढ्यतांधाःप्रेष्ठोभवान्बलिभु जामपितेऽपितुभ्यम्॥ ३७॥

मपीहितमलौकिकमिव अथोअतःकिमुवक्तव्यंतवेश्वरस्येहितमलौकिकमित्यर्थः आस्थिताःपदवींसुभ्रूःप्रायःसीदंतियोषितइत्यस्यपरिह रंवक्ष्यतियद्वांछयेतिपंचमश्लोके ॥ ३६ ॥ निष्किंचनावयंशश्वन्निष्किंचनजनप्रियाः तस्मात्प्रायेणनह्याढ्यामांभजंतिसुमध्यमेइत्येतच्छ्लो कोक्तंदोषत्रयंपरिहरति निष्किंचनइति दरिद्रतालक्षणंनिष्किंचनत्वंतुतवनघटतइत्याह यस्माइति अन्यतोबलिभुजःपूज्याअपिब्रह्मादयो यस्मैभवतेबलिंहरंतितस्यसर्वेश्वरस्यभवतोदरिद्रतानघटतइत्यर्थः निष्किंचनजनप्रियाइत्यत्रतत्पुरुषेणबहुव्रीहिणावानिंदास्यादितिस्वयमप्यु भयथास्तौति प्रेष्ठोभवानिति बलिभुजांब्रह्मादीनांलोकेश्वराणांत्वंप्रेष्ठस्तेऽपितुभ्यंतवेति तस्मात्प्रायेणनह्याढ्यामांभजंतीतितस्योत्तरंनत्वा विदंतीति आढ्यतयांऽधास्त्वात्वामंतकंनविदंति अतस्तेअसुतृपःअसूनेवतर्पयंतिनत्वांभजंतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

[1] भूम्नइतिक्वचित्पाठः [2] यतोयदपेक्षयाऽधिकंकिंचिदपिनास्त्यतोननुनिश्चितंनिष्किंचनः यद्वासार्वविभक्तिकस्तसिः यस्यैश्वर्यादिकंकिंचित्स्वल्पंनास्तिकिंतुपूर्णमेवे त्यतोनिष्किंचनइतिप्रथमपादार्थः

बलिभुजामपिभवान्श्रेष्ठइत्यत्रहेतुंवदंतीययोरेवसमंवित्तमित्यनेनोक्तमनौचित्यंपरिहरति त्वंवाइति फलात्मापरमानंदरूपः एतस्यैवानंदस्या न्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः समाजःसेव्यसेवकलक्षणसंबंधोनतुपुंसःस्त्रियाश्चमिथोरतयोः अतएवतत्कृतसुखदुःखिनोः तदाकुल योरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ भिक्षुभिःश्लाघितामुधेत्यस्यपरिहारः त्वमिति भिक्षुपदव्याख्यानंन्यस्तदंडैर्मुनिभिरिति मुधेत्यस्यपरिहारः आत्मेति यदर्थंसर्वंप्रियंभवतितस्यजगतामात्मनस्तववरणंनवृथेत्यर्थः किंच आत्मदइति वैदर्भ्यैतदविज्ञायत्वयाऽदीर्घसमीक्षयेतिस्वस्मिन्नुक्तंदोषद्वयं परिहरति इतीति इतिज्ञात्वैवमेमयावृतोऽसीत्यज्ञानपरिहारः हित्वेत्यदीर्घसमीक्षापरिहारः भवतोभुवःसकाशादुदीरितोयःकालस्तस्यवेगस्ते

त्वंवैसमस्तपुरुषार्थमयःफलात्मायद्वांछयासुमतयोविसृजंतिकृत्स्नम्॥ तेषांविभोसमुचितोभवतःसमाजः पुंसःस्त्रियाश्चरतयोःसुखदुःखिनोर्न॥३८॥ त्वंन्यस्तदंडमुनिभिर्गदितानुभावआत्माऽऽत्मदश्चजगतामितिमे वृतोऽसि ॥ हित्वाभवद्भुवउदीरितकालवेगध्वस्ताशिषोऽब्जभवनाकपतीन्कुतोऽन्ये ॥ ३९ ॥ जाड्यंवचस्तव गदाग्रजयस्तुभूपान्विद्राव्यशार्ङ्गनिनदेनजहर्थमांत्वम्॥ सिंहोयथास्वबलिमीशपशून्स्वभागंतेभ्योभयाद्य दुदधिंशरणंप्रपन्नः॥ ४० ॥ यद्वांछयानृपशिखामणयोऽगवैन्यजायंतनाहुषगयादयऐकपत्यम्॥ राज्यंवि सृज्यविविशुर्वनमंबुजाक्षसीदंतितेऽनुपदवींतइहास्थिताःकिम्॥ ४१ ॥

नध्वस्ताआशिषोयेषांतान्ब्रह्मादीनपिविहाय कुतोऽन्येवराकाइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ स्वाज्ञानंपरिहृत्यपुरुषांतरगुणवर्णनप्रदीप्तकोपसंरंभेणत स्मिन्नेवाज्ञानमापादयति जाड्यमिति सिंहोयथापशून्विद्राव्यस्वबलिंहरतितथाशार्ङ्गधनुर्निनादेनैवजरासंधादीन्विद्राव्यमांस्वभागंश्रियंय स्त्वंहृतवानसितस्यतवराजभ्योभयादुदधिप्रपन्नइतियद्वचोभाषणंतज्जाड्यंमांद्यम् नघटतइत्यर्थः ॥ ४० ॥ यच्चान्यदस्पष्टवर्त्मनामित्यादि नाअर्थात्त्वांभजंतःसीदंतीत्यवसादनंश्रमावहत्वमुक्तंतदपिमंदमेवेत्याह यद्वांछयेति यस्यतवभजनवांछयानृपोत्तमाः अंगोवेनस्यपिता वै न्यःपृथुः जायंतोभरतः नाहुषोययातिः गयश्चादिर्येषांते यएतेतवपदवींमार्गमाश्रितास्तेकिंसीदंतिनसीदंत्येव अपितुत्वत्पदंप्राप्ताइत्यर्थः एवं कोपावेशेनावसादनस्यपरिहारादस्पष्टवर्त्मनामित्येतदानंतर्यंविहायात्रोत्कर्षः ॥ ४१ ॥

---

१ कृत्स्नंव्यवहारमित्यर्थः कृत्यमितिपाठेपिसएवार्थः

यच्चोक्तमथात्मनोऽनुरूपमितितत्राऽऽह काऽन्यमितिश्लोकद्वयेन गुणानामालयस्यतवपादसरोजगंधंजनतायाअपवर्गंमोक्षरूपंलक्ष्म्याआलयंतत्सेव्यंसद्भिर्मुखरितंवर्णितमाघ्रायतमविगणय्यमर्त्यामरणधर्मिकासदाउरुभयंयस्यतमन्यंकास्त्रीश्रयेतसेवेत अर्थेविविक्तादृष्टिर्यस्याःसा गुणालयस्येत्यनेनगुणैर्हीनाइतियदुक्तंतदपास्तम् ॥ ४२ ॥ अतस्त्वामेवाहमभजमित्याह तंत्वेति किंचप्रार्थयते स्यादिति अरणंशरणम् स्तुतिभिर्देवतिर्यगादिभिर्जन्मभिः पाठांतरेत्वर्थवादबहुलकर्मश्रवणैरित्यर्थः कथंभूतस्यतव यस्त्वमनृतस्यसंसारस्यापवर्गोनाशोयस्मात्तभजं

काऽन्यंश्रयेततवपादसरोजगंधमाघ्रायसन्मुखरितंजनताऽपवर्गम् ॥ लक्ष्म्यालयंत्वविगणय्यगुणालयस्यमर्त्यासदोरुभयमर्थविविक्तदृष्टिः॥ ४२॥ तंत्वाऽनुरूपमभजंजगतामधीशमात्मानमत्रचपरत्रचकामपूरम् ॥ स्यान्मेतवांघ्रिररणंस्तृतिभिर्भ्रमंत्यायोवैभजंतमुपयात्यनृतापवर्गः॥ ४३॥ तस्याःस्युरच्युतनृपाभवतोपदिष्टाःस्त्रीणांगृहेषुखरगोश्वबिडालभृत्याः॥ यत्कर्णमूलमरिकर्षणनोपयायाद्युष्मत्कथामृडविरिंचसभासुगीता॥ ४४॥ त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धमंतर्मांसास्थिरक्तकृमिविट्कफपित्तवातम्॥ जीवच्छवंभजतिकांतमतिर्विमूढायातेपदाब्जमकरंदमजिघ्रतीस्त्री॥ ४५॥

तमुपयात्यात्मसात्करोतितस्यतवांघ्रिरिति भीतस्यहिशरणमेवानुरूपंभजनयोग्यमतस्त्वामहमभजमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ येचोक्ताराज्ञांबहवोगुणाराजपुत्रीप्सिताभूपैर्लोकपालविभूतिभिरित्यादिनातत्रसेर्ष्यंसशापंसांगुलिभंगंचाहद्वाभ्याम तस्याःस्युरिति खराइवकेवलंभारवाहागावोबलीवर्दाइवनित्यंव्यापारक्लिष्टाःश्वानइवावमताबिडालाइवकृपणाहिंस्राश्वभृत्याइवाकिंकरानृपास्तस्यादुर्भगायाःपतयःस्युः यस्याःकर्णपथंत्वत्कथानप्राप्नुयादिति ॥ ४४ ॥ तथाहि तेपदाब्जमकरंदमजिघ्रतीसतीयास्त्रीविमूढासाकांतोऽयमितिमतिर्यस्याःसाकांतमतिर्जीवच्छवंभजति त्वगादिभिर्बहिःपिनद्धंछन्नमंतर्मांसादिमयमिति ॥ ४५ ॥

१ स्वहिताहितविवेकवती २ श्रुतिभिरित्येवंरूपे ३ शरणंरक्षितृतदेव

कर्णमूल

यदुक्तमुदासीनावयमित्यादिनातत्राऽऽह अस्त्विति यद्यपित्वंनिरपेक्षस्तथाऽपिममतेचरणानुरागोऽस्तु मयिचमय्यपिनातिरिक्ताअतिशयवतीदृष्टिर्यस्यतस्यते आत्मन्आत्मन्येवरतस्य तर्हितवतेनकोलाभः त्वच्चरणानुरागएवमहान्लाभः किंच यर्ह्यस्यविश्वस्यवृद्धयेउपात्तारजसोऽतिमात्राऔत्कट्यंयेनसतथाभूतःसन्मामीक्षसे उएवार्थे हहर्षे तदेवनःपरमानुकंपाअत्यनुग्रहइति ॥ ४६ ॥ तदेवंसर्वंतदुक्तंप्रतिव्याख्याय प्रसन्नचित्तामंत्रमुपदिशंत्याहद्वाभ्याम् नैवेति अथाऽऽत्मनोऽनुरूपमित्यादितेवचोऽलीकंमिथ्येतिनैवमन्ये यतोलोकेकन्यायाएवंकचिद्रति

अस्त्वंबुजाक्षममतेचरणानुरागआत्मन्रतस्यमयिचानतिरिक्तदृष्टेः ॥ यर्ह्यस्यवृद्धयउपात्तरजोऽतिमात्रो मामीक्षसेतदुहनःपरमाऽनुकंपा ॥ ४६ ॥ नैवालीकमहंमन्येवचस्तेमधुसूदन ॥ अंबायाइवहिप्रायःकन्यायाःस्याद्रतिःक्वचित् ॥ ४७॥ व्यूढायाश्चापिपुंश्चल्यामनोऽभ्येतिनवंनवम् ॥ बुधोऽसतींनबिभृयात्तांबिभ्रदुभयच्युतः ॥ ४८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ साध्व्येतच्छ्रोतुकामैस्त्वंराजपुत्रिप्रलंभिता ॥ मयोदितंयदन्वात्थसर्वंतत्सत्यमेवहि ॥ ४९ ॥ यान्यान्कामयसेकामान्मय्यकामायभामिनि ॥ संतिह्येकांतभक्तायास्तवकल्याणिनित्यदा ॥५०॥ उपलब्धंपतिप्रेमपातिव्रत्यंचतेऽनघे ॥ यद्वाक्यैश्चाल्यमानायानधीर्मय्यपकर्षिता ॥५१॥ येमांभजंतिदांपत्येतपसाव्रतचर्यया ॥ कामात्मानोऽपवर्गेशंमोहितामममायया ॥५२॥

र्भवति यथाकाशिराजकन्यानामंबांऽबालिकांऽबिकानांतिसृणांमध्येअंबायाःकन्यायाएवशाल्वेरतिर्जातातद्वत् ॥ ४७ ॥ व्यूढायाःपरिणीतायाअपीति उभयस्मादिहपरलोकद्वयाच्च्युतोभ्रष्टइति ॥ ४८ ॥ प्रलंभिताउपहसिता अन्वात्थान्वाख्यातवती ॥ ४९ ॥ मयिएकांतभक्तायास्तेकामाःसंत्येव अकामायकामनिवृत्तये मोक्षपर्यवसायिनइत्यर्थः ॥ ५० ॥ अनुवादेनवरानूदत्त्वातामभिनंदति उपलब्धमिति यद्यस्मान्मयिवर्तमानाधीर्नापकर्षितानान्यविषयाजाता ॥ ५१ ॥ एकांतभक्तिमभिनंद्यतामेवदृढीकर्तुंसकामान्भक्तान्निंदति येमामिति दांपत्येदंपत्युपभोग्यसुखार्थम् ॥ ५२ ॥

---

१ तद्वीक्षणमेव २ अवांतरसख्यभिप्रायेणबहुवचनम् श्रोतुकामेनेतिप्रचुरःपाठः ३ ममरतिस्त्वय्येवजातेत्यर्थः ४ मदुक्तिमेवभंग्यंतरेणव्याख्यातवतीत्यर्थः

मायामोहितत्वमेवोपपादयति मांप्राप्येति अपवर्गेणसहसंपदोयस्मिंस्तंमांप्राप्यप्रसाद्ययेकेवलंसंपदएवविषयान्वांछंतिनतुमाम् तत्पतितासां संपदामपियोऽहमेवपतिस्तम् तथायेविषयानिरयेऽप्यतिनिकृष्टयोनावपिस्युस्तान् किंच तेषांपुंसांमात्रात्मकत्वाद्विषयात्मकत्वान्निरयःसुसंगमःशोभनसंगमएवस्यादतोमंदभाग्याएवतेइत्यर्थः ॥ ५३ ॥ तस्मात्हेगृहेश्वरित्वयामयिभवमोचनीनिष्कामाऽनुवृत्तिःकृताएतद्दिष्ट्या भद्रम् कथंभूता खलैःसुदुष्करा दुराशिषोदुरभिप्रायायाअतएवअसुंभरायाःप्राणतर्पणपरायानिकृतिंजुषोवंचनपरायाःस्त्रियाःसुतरामसा

मांप्राप्यमानिन्यपवर्गसंपदंवांछंतियेसंपदएवतत्पतिम् ॥ तेमंदभाग्यानिरयेऽपियेनृणांमात्रात्मकत्वान्निरयःसुसंगमः ॥ ५३ ॥ दिष्ट्यागृहैश्वर्यसकृन्मयित्वयाकृताऽनुवृत्तिर्भवमोचनीखलैः ॥ सुदुष्कराऽसौसुतरांदुराशिषोह्यसुंभरायानिकृतिंजुषःस्त्रियाः ॥ ५४ ॥ नत्वादृशींप्रणयिनींगृहिणींगृहेषुपश्यामिमानिनियया स्वविवाहकाले ॥ प्राप्तान्नृपानवगणय्य[1]रहोहरो[2]मे[3]प्रस्थापितोद्विजउपश्रुतसत्कथस्य ॥ ५५ ॥ भ्रातुर्विरूपकरणंयुधिनिर्जितस्यप्रोद्वाहपर्वणिचतद्वधमक्षगोष्ठ्याम् ॥ दुःखंसमुत्थमसहोऽस्मद्योगभीत्यानैवाब्रवीःकिमपितेनवयं[4]जितास्ते ॥ ५६ ॥

वनुवृत्तिर्दुष्करेति ॥ ५४ ॥ किंच संतिनिष्कामाःप्रेम्णैवमय्यनुवर्तमानाबह्व्यःकिंतुत्वयासदृशींक्वापिनपश्यामीतितस्याभक्तिंवहुमानेनाभिनंदति नत्वादृशीमितित्रिभिः उपश्रुताःसत्यःकथायस्यमे ॥ ५५ ॥ प्रोद्वाहपर्वण्यनिरुद्धविवाहे अक्षगोष्ठ्यांद्यूतसभायाम् तस्यभ्रातुर्वधम् तस्मिन्कालेकालांतरेवातदनुस्मरणतःपुनःपुनःसमुत्थंदुःखमस्माभिरयोगोवियोगस्तद्भीत्याअसहः सोढवत्यसि अनेनैवानिरुद्धविवाहानंतर्यमस्यज्ञातव्यम् ॥ ५६ ॥

---

१ एवकारव्यावर्त्यमाह नतुमामिति २ रहोहरोगुह्यसंदेशप्रापकः ३ मेमांप्रति ४ वसुदेवरामाद्यभिप्रायेणबहुवचनम्

अपिच दूतइति आत्मलभनेमत्प्राप्त्यर्थम् मयिचिरायतिश्वोभाविनिविवाहेआगंतव्यमितिकृतेसमयेकथंचिदप्राप्तवतिसत्येतद्विश्वंशून्यं
मत्वेदमनन्ययोग्यमंगंजिहासेत्यक्तुमिच्छामित्यक्ष्यामीत्येवंदूतःप्रस्थापितः तथाप्युक्तंत्वया यस्यांबुजाक्षनलभेयभवत्प्रसादंजह्यामसूनूव्रत
कृशान्शतजन्मभिःस्यादिति यद्वा अजिहासइतिच्छेदः त्यक्तुमैच्छइत्यर्थः तत्तवकर्मत्वय्येवतिष्ठेत् नतत्प्रतिकर्तुंशक्यमित्यर्थः किंतुकेवलं
त्वाप्रतिनंदयामोहर्षयामइति ॥ ५७ ॥ सौरतसंलापैःसुरतनर्मगोष्ठीभिः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ॥ इतिदशमेउ०टी०षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥

दूतस्त्वयाऽऽत्मलभनेसुविविक्तमंत्रःप्रस्थापितोमयिचिरायतिशून्यमेतत् ॥ मत्वाजिहासइदमंगमनन्ययोग्यंतिष्ठततत्त्वयिवयंप्रतिनंदयामः॥५७॥ श्रीशुकउवाच एवंसौरतसंलापैर्भगवान्जगदीश्वरः॥स्वरतोरमयारेमेनरलोकंविडंबयन् ॥ ५८ ॥ तथाऽन्यासामपिविभुर्गृहेषुगृहवानिव ॥ आस्थितोगृहमेधीयान्धर्मांल्लोकगुरुर्हरिः॥ ५९ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेउ० कृष्णरुक्मिणीसंवादोनामषष्टितमोऽध्यायः॥ ६० ॥ ॥ ६१ ॥ ॥श्रीशुकउवाच एकैकशस्ताःकृष्णस्यपुत्रान्दशदशाबलाः॥ अजीजनन्ननवमान्पितुःसर्वात्मसंपदा ॥ १ ॥ गृहादनपगंवीक्ष्यराजपुत्र्योऽच्युतंस्थितम् ॥ प्रेष्ठंन्यमंसतस्वंस्वंनतत्त्वविदःस्त्रियः ॥ २ ॥ चार्वब्जकोशवदनायतबाहुनेत्रसप्रेमहासरसवीक्षितवल्गुजल्पैः ॥ संमोहिताभगवतोनमनोविजेतुंस्वैर्विभ्रमैःसमशकन्वनिताविभूम्नः॥ ३॥

एकषष्टितमेशौरेःपुत्रपौत्रादिसंततिः॥अनिरुद्धविवाहेचरुक्मिणोरामतोवधः ॥ १ ॥ अष्टाधिकशतद्व्यष्टसहस्रस्त्रीसमुद्भवान् ॥ कोटिशःपुत्रपौत्रादीन्हरिर्दारैरयोजयत् ॥ २ ॥ तदेतद्वक्तुमाह एकैकशइति कृष्णस्याबलाभार्याः सर्वायाआत्मनिसंपत्तयापितुःसकाशादनवमानन्यूनान् ॥ १ ॥ प्रेष्ठंन्यमंसतअच्युतस्यप्रियतमंप्रत्येकंस्वंस्वंमेनिरे नतस्यतत्त्वमात्मारामत्वंविददितिताः ॥ २ ॥ आत्मारामत्वंव्यनक्तिद्वयेन चार्विति चार्वब्जकोशवद्वदनंचआयतानिबाहुनेत्राणिचसप्रेम्णाहासरसेनवीक्षितानिचवल्गुजल्पाश्चभगवतःएतैःसंमोहितावनिताःस्वैःस्वैरनेकैर्विभ्रमैस्तस्यश्रीकृष्णस्यमनोविजेतुंहर्तुंनसमशकन्नशक्ताबभूवुः विभूम्नःपरिपूर्णस्य ॥ ३ ॥

१ एवंनिश्चित्येतिशेषः २ विविक्तःपार्थक्येनज्ञापितोमंत्रोगुह्यवादोयस्यतथाविधः

तासांविभ्रमान्वर्णयन्नेतद्विवृणोति स्मायेति स्मायोगूढहसितंतद्युक्तोऽवलोकलवः कटाक्षस्तेनदर्शितः सूचितोभावोऽभिप्रायस्तेनहारिमनोहरणशीलंयद्भ्रूमंडलंतेनप्रहिताः प्रस्थापितायेसौरतामंत्रास्तेषुशौंडैः प्रगल्भैरनंगस्यबाणैः शरैरन्यैश्वकरणैः कामशास्त्रप्रसिद्धैर्यस्येंद्रियंमनोविमथितुंक्षोभयितुंषोडशसहस्रमपिपत्न्योनशेकुरिति ॥ ४ ॥ अनुरागेणहासोऽवलोकश्चनवसंगमेलालसमौत्सुक्यंचतेआद्यायस्यविभ्रमक

स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रूमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौंडैः ॥ पत्न्यस्तुषोडशसहस्रमनंगबाणैर्यस्येंद्रियंविमथितुंकरणैर्नशेकुः ॥ ४ ॥ इत्थंरमापतिमवाप्यपतिंस्त्रियस्ताब्रह्मादयोऽपिनविदुःपदवींयदीयाम् ॥ भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयानुरागहासावलोकनवसंगमलालसाद्यम् ॥ ५ ॥ प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचतांबूलविश्रमणवीजनगंधमाल्यैः ॥ केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशताअपिविभोर्विदधुःस्मदास्यम् ॥ ६ ॥ तासांयादशपुत्राणांकृष्णस्त्रीणांपुरोदिताः ॥ अष्टौमहिष्यस्तत्पुत्रान्प्रद्युम्नादीन्गृणामिते ॥ ७ ॥ चारुदेष्णःसुदेष्णश्वचारुदेहश्ववीर्यवान् ॥ सुचारुश्चारुगुप्तश्वभद्रचारुस्तथापरः ॥ ८ ॥ चारुचंद्रोविचारुश्वचारुश्वदशमोहरेः ॥ प्रद्युम्नप्रमुखाजातारुक्मिण्यांनावमाःपितुः ॥ ९ ॥ भानुःसुभानुःस्वर्भानुःप्रभानुर्भानुमांस्तथा ॥ चंद्रभानुर्बृहद्भानुरतिभानुस्तथाऽष्टमः ॥ १० ॥ श्रीभानुःप्रतिभानुश्वसत्यभामात्मजादश ॥ सांबःसुमित्रःपुरुजिच्छतजिच्चसहस्रजित् ॥ ११ ॥ विजयश्चित्रकेतुश्ववसुमान्द्रविडःक्रतुः ॥ जांबवत्याःसुताह्येतेसांबाद्याःपितृसंमताः ॥ १२ ॥

दंबस्यतंभेजुः अनुरागहासावलोकनवसंगमलालसाद्यंभेजुस्तस्यमनोविजेतुंनशेकुरितिवा ॥ ५ ॥ किंतुप्रत्युद्गमादिभिर्विभोस्तस्यदास्यंनित्यंविदधुरिति प्रौढभावेऽपिनवसंगमाद्यभिधानमगतसारत्वेनौत्सुक्येनचतथाप्रतीतेः तेषामेवश्लोकानांप्रस्तावांतरेपुनःपुनरावृत्तिरतिसौंदर्यात् ॥ ६ ॥ प्रासंगिकमुक्त्वाप्रस्तुतमाह तासामिति दशदशपुत्रायासांतासांमध्येऽष्टौमहिष्योयाःप्रागुक्तास्तत्पुत्रानिति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

---

१ सौरताःसुरतवर्धकामंत्राःसाधनानितेषुशौंडैःप्रगल्भैरनंगस्यबाणैःशरैःसंमोहनादिभिःकोशप्रसिद्धैः

श्रीमानितिवसोःकुंतेर्वाविशेषणम् ॥ १३ ॥ भद्रोनामएकलएकः सोमकोऽवरःकनीयान् एतेकालिंद्याःसुताइति ॥ १४ ॥ माद्र्यालक्ष्मणायाः ॥ १५ ॥ क्षुधिश्चदशमः एतेमित्रविंदात्मजाः ॥ १६ ॥ संग्रामजित्प्रमुखाःसत्यकांताभद्रायाःसुताः शैब्यानामापिसैव ॥ १७ ॥ रोहिण्याःसुतानामुक्तिरन्यासामुपलक्षणार्थम् ॥ १८ ॥ एतेषामिति अन्येषामपिश्रीकृष्णपुत्राणांशतसंख्यस्त्रीषुपुत्राःपौत्राश्चकोटिशोबभूवुः

वीरश्चंद्रोऽश्वसेनश्चचित्रगुर्वेगवान्वृषः ॥ आमःशंकुर्वसुःश्रीमान्कुंतिर्नाग्नजितेःसुताः ॥ १३ ॥ श्रुतःकविर्वृषो वीरःसुबाहुर्भद्रएकलः ॥ शांतिर्दर्शःपूर्णमासःकालिंद्याःसोमकोऽवरः ॥ १४ ॥ प्रघोषोगात्रवान्सिंहोबलः प्रबलऊर्ध्वगः ॥ माद्र्याःपुत्रामहाशक्तिःसहओजोऽपराजितः ॥ १५ ॥ वृकोहर्षोऽनिलोगृध्रोवर्धनोन्नादए वच ॥ महाशःपावनोवह्निर्मित्रविंदात्मजाःक्षुधिः ॥ १६ ॥ संग्रामजिद्बृहत्सेनःशूरप्रहरणोऽरिजित् ॥ जयः सुभद्रोभद्रायावामआयुश्चसत्यकः ॥ १७ ॥ दीप्तिमांस्ताम्रतप्ताद्यारोहिण्यास्तनयाहरेः ॥ प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोभूद्रुक्मवत्यांमहाबलः ॥ १८ ॥ पुत्र्यांतुरुक्मिणोराजन्नाम्नाभोजकटेपुरे ॥ एतेषांपुत्रपौत्राश्चबभूवुःकोटिशोनृप ॥ मातरःकृष्णजातानांसहस्राणिचषोडश ॥ १९ ॥ राजोवाच कथंरुक्म्यरिपुत्रायप्रादाद्दुहितरंयुधि ॥ कृष्णेनपरिभूतस्तंहंतुंरंध्रंप्रतीक्षते ॥ एतदाख्याहिमेविद्वन्द्विषोर्वैवाहिकंमिथः ॥ २० ॥ अनागतमतीतंचवर्तमानमतींद्रियम् ॥ विप्रकृष्टंव्यवहितंसम्यक्पश्यंतियोगिनः ॥ २१ ॥ श्रीशुकउवाच वृतःस्वयंवरे साक्षादनंगोंऽगयुतस्तया ॥ राज्ञःसमेतान्निर्जित्यजहारैकरथोयुधि ॥ २२ ॥ यद्यप्यनुस्मरन्वैरंरुक्मीकृष्णावमानितः ॥ व्यतरद्भागिनेयायसुतांकुर्वन्स्वसुःप्रियम् ॥ २३ ॥

तत्रहेतुत्वेनश्रीकृष्णपत्नीनांबाहुल्यमनुस्मारयति मातरःकृष्णजातानामिति चशब्देनाधिकाश्चेत्युक्तम् ॥ १९ ॥ यःकृष्णंहंतुंरंध्रंप्रतीक्षतेस कथंप्रादादिति वैवाहिकंविवाहनिमित्तम् ॥ २० ॥ रुक्मिणोऽभिप्रायंकथंजानीमइतिचेदतआह अनागतमिति अतींद्रियमस्मदादींद्रियागोचरम् विप्रकृष्टंदूरस्थम् व्यवहितंकुड्याद्यंतरितम् ॥ २१ ॥ तत्रोत्तरम् स्वयंवरेरुक्मवत्यावृतःसन्राज्ञोनिर्जित्यजहारेति ॥ २२ ॥ यद्यपि श्रीकृष्णावमानितस्तथाऽपिवैरमनुस्मरन्नपिव्यतरत्प्रादात् अन्वमोदतेत्यर्थः ॥ २३ ॥

---

१ इयंटीकापूर्वश्लोकटीकायां 'एतेमित्रविंदात्मजा' इत्यस्याग्रेअपेक्षितेतिभातिअतएवाग्रेग्यशीतितमाध्यायस्थषष्ठश्लोकव्याख्यायाम् शैब्येमित्रविंदेइतिपर्यायलेखनम् २ इयंचषोडशसहस्रस्त्रीमध्यपातिनी ३ भोजकटेपुरेवसतःप्रद्युम्नात्

सर्वासामपि एकैकाकन्यातत्सर्वविवाहोपलक्षणार्थं ज्येष्ठकन्याविवाहमाह रुक्मिण्याइति ॥ २४ ॥ यौनंविवाहः तद्यौनमधर्मंजानन्निति द्विषदन्नंनभोक्तव्यंद्विषंतंनैवभोजयेदितिलोकविरोधात् अस्वर्ग्यंलोकविद्विष्टंधर्ममप्याचरेन्नत्वितिनिषेधाच्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ लोक

रुक्मिण्यास्तनयांराजन्कृतवर्मसुतोबली ॥ उपयेमेविशालाक्षींकन्यांचारुमतींकिल ॥ २४ ॥ दौहित्रायानिरुद्धायपौत्रींरुक्म्यददाद्धरेः ॥ रोचनांबद्धवैरोऽपिस्वसुःप्रियचिकीर्षया ॥ जानन्नधर्मंतद्यौनंस्नेहपाशानुबंधनः ॥ २५ ॥ तस्मिन्नभ्युदयेराजन्रुक्मिणीरामकेशवौ ॥ पुरंभोजकटंजग्मुःसांबप्रद्युम्नकादयः ॥ २६ ॥ तस्मिन्निवृत्तउद्वाहेकालिंगप्रमुखान्नृपाः ॥ दृप्तास्तेरुक्मिणंप्रोचुर्बलमक्षैर्विनिर्जय ॥ २७ ॥ अनक्षज्ञोह्ययंराजन्नपितद्व्यसनंमहत् ॥ इत्युक्तोबलमाहूयतेनाक्षैरुक्म्यदीव्यत ॥ २८ ॥ शतंसहस्रमयुतंरामस्तत्राऽऽददेपणम् ॥ तंतुरुक्म्यजयत्तत्रकालिंगःप्राहसद्बलम् ॥ दंतान्संदर्शयन्नुच्चैर्नामृष्यत्तद्धलायुधः ॥ २९ ॥ ततोलक्षंरुक्म्यगृह्णाद्ग्लहंतत्राजयद्बलः ॥ जितवानहमित्याहरुक्मीकैतवमाश्रितः ॥ ३० ॥ मन्युनाक्षुभितःश्रीमान्समुद्रइवपर्वणि ॥ जात्यारुणाक्षोऽतिरुषान्यर्बुदंग्लहमाददे ॥ ३१ ॥ तंचापिजितवात्रामोधर्मेणच्छलमाश्रितः ॥ रुक्मीजितंमयात्रेमेवदंतुप्राश्निकाइति ॥ ३२ ॥ तदाऽब्रवीन्नभोवाणीबलेनैवजितोग्लहः ॥ धर्मतोवचनेनैवरुक्मीवदतिवैमृषा ॥ ३३ ॥ तामनादृत्यवैदर्भोदुष्टराजन्यचोदितः ॥ संकर्षणंपरिहसन्बभाषेकालचोदितः ॥ ३४ ॥ नैवाक्षकोविदायूयंगोपालावनगोचराः ॥ अक्षैर्दीव्यंतिराजानोबाणैश्चनभवादृशाः ॥ ३५ ॥

विरुद्धाचरणफलंवक्तुमाह तस्मिन्निति ॥ २७ ॥ अदीव्यतक्रीडितवान् ॥ २८ ॥ २९ ॥ निष्काणांलक्षंग्लहंपणंकृतवान् कैतवंकपटम् ॥ ३० ॥ न्यर्बुदंदशकोटीर्ग्लहंक्षुभितोरामआददे ॥ ३१ ॥ छलमाश्रितोरुक्मीमयाजितमित्याह ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

---

१ बल्याख्यः २ कन्यावस्थापन्नांचारुमतीनाम्नीम् ३ हरेःपौत्रायेतिशेषपूरणेनव्याख्यानंबालबोधिन्यांविजयध्वज्यांच ४ अस्येतिशेषः

नृम्णसंसदिमंगलसभायाम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सूर्ययानवोढया सिद्धाअखिलाअर्थाअभ्युदयशत्रुवधादयोयेषांते ॥ ४० ॥
इतिद० उ० टीकायामेकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ९ ॥ ॥ द्वियुक्षष्टितमेप्रोक्तमनिरुद्धस्यरोधनम् ॥ कन्ययारममाणस्य

रुक्मिणैवमधिक्षिप्तोराजभिश्चोपहासितः ॥ क्रुद्धःपरिघमुद्यम्यजघ्नेतंनृम्णसंसदि ॥ ३६ ॥ कलिंगराजंतर
सागृहीत्वादशमेपदे ॥ दंतानपातयत्क्रुद्धोऽयोहसद्विवृतैर्द्विजैः ॥ ३७ ॥ अन्येनिर्भिन्नबाहूरूशिरसोरुधिरोक्षि
ताः ॥ राजानोदुद्रुवुर्भीताबलेनपरिघार्दिताः ॥ ३८ ॥ निहतेरुक्मिणिश्यालेनाब्रवीत्साध्वसाधुवा ॥ रुक्मि
णीबलयोराजन्स्नेहभंगभयाद्धरिः ॥ ३९ ॥ ततोऽनिरुद्धंसहसूर्यया वरंरथंसमारोप्ययुयुःकुशस्थलीम् ॥ रा
मादयोभोजकटाद्दशार्हाःसिद्धाखिलार्थामधुसूदनाश्रयाः ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कं
धेउ० अनिरुद्धविवाहेरुक्मिवधोनामैकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ९ ॥ राजोवाच बाणस्यतनया
मूषामुपयेमेयदूत्तमः ॥ तत्रयुद्धमभूद्धोरंहरिशंकरयोर्महत् ॥ एतत्सर्वंमहायोगिन्समाख्यातुंत्वमर्हसि ॥ १ ॥
श्रीशुकउवाच बाणःपुत्रशतज्येष्ठोबलेरासीन्महात्मनः ॥ येनवामनरूपायहरयेऽदायिमेदिनी ॥ २ ॥ त
स्यौरसःसुतोबाणःशिवभक्तिरतःसदा ॥ मान्योवदान्योधीमांश्चसत्यसंधोदृढव्रतः ॥ ३ ॥ शोणिताख्येपुरे
रम्येसराज्यमकरोत्पुरा ॥ तस्यशंभोःप्रसादेनकिंकराइवतेऽमराः ॥ सहस्रबाहुर्वाद्येनतांडवेतोषयन्मृडम्
॥ ४ ॥ भगवान्सर्वभूतेशःशरण्योभक्तवत्सलः ॥ वरेणच्छंदयामाससतंवव्रेपुराधिपम् ॥ ५ ॥ सएकदाऽऽह
गिरिशंपार्श्वस्थंवीर्यदुर्मदः ॥ किरीटेनार्कवर्णेनसंस्पृशंस्तत्पदांबुजम् ॥ ६ ॥ नमस्येत्वांमहादेवलोकानांगु
रुमीश्वरम् ॥ पुंसामपूर्णकामानांकामपूरामरांघ्रिपम् ॥ ७ ॥ दोःसहस्रंत्वयादत्तंपरंभारायमेऽभवत् ॥ त्रिलो
क्यांप्रतियोद्धारंनलभेत्वदृतेसमम् ॥ ८ ॥

बाणेनबहुबाहुना ॥ १ ॥ अनिरुद्धोद्वहेऽन्यस्मिन्बाणयादवसंयुगे ॥ श्रीकृष्णःश्रीहरंजित्वाबाणबाहूनथाच्छिनत् ॥ २ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
पुराधिपंपुरपालकम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ कामान्पूरयतीतिकामपूरःसचासावमरांघ्रिपःकल्पतरुस्तंत्वाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥

---

१ बाणःपुत्रशतेत्यनेनसामान्यतउक्त्वाबलेर्माहात्म्यकथनपूर्वकंबाणस्यवृत्तंविशेषतोवर्णयितुमाह येनेति येनबलिना औरसइत्यनेनदत्तादिव्यावृत्तिः

हेआद्य निभृतैर्भ्रारतैर्दोर्भिरद्रींश्चूर्णयन् अयामगच्छम् ॥ ९ ॥ १० ॥ स्ववीर्यस्यनशनंनाशनंकेतुभंगंप्रतीक्षमाणः ॥ ११ ॥ श्रीमद्देशाद्दिष्टसंग्रामस्यप्रसंगमाह तस्योषेति प्राद्युम्निनाऽनिरुद्धेन तत्रापिस्वप्ने ॥ १२ ॥ तंकांतमपश्यंतीसाउत्तस्थौ ॥ १३ ॥ ततःकिंवृत्तंतत्राऽऽह बाण

कंडूत्यानिभृतैर्दोर्भिर्युयुत्सुर्दिग्गजानहम् ॥ आद्याऽयांचूर्णयन्नद्रीन्भीतास्तेऽपिप्रदुद्रुवुः ॥९॥ तच्छ्रुत्वाभगवान्क्रुद्धः¹केतुस्तेभज्यतेयदा ॥ त्वद्दर्पघ्नंभवेन्मूढसंयुगंमत्समेनते ॥ १० ॥ इत्युक्तःकुमतिर्हृष्टःस्वगृहंप्राविशन्नृप ॥ प्रतीक्षन्गिरिशादेशंस्ववीर्यनशनंकुधीः ॥ ११ ॥ तस्योषानामदुहिता²स्वप्नेप्राद्युम्निनारतिम् ॥ कन्या³ऽलभतकांतेनप्रागदृष्टश्रुतेनसा ॥ १२ ॥ सातत्रतमपश्यंतीक्वासिकांतेतिवादिनी ॥ सखीनांमध्यउत्तस्थौविह्वलाव्रीडिताभृशम् ॥ १३ ॥ बाणस्यमंत्रीकुंभांडश्चित्रलेखाचतत्सुता ॥ सख्यपृच्छत्सखीमूषांकौतूहलसमन्विता ॥ १४ ॥ कंत्वंमृगयसेसुभ्रूःकीदृशस्तेमनोरथः ॥ हस्तग्राहंनतेऽद्यापिराजपुत्र्युपलक्षये ॥ १५ ॥ ऊषोवाच दृष्टःकश्चिन्नरःस्वप्नेश्यामःकमललोचनः ॥ पीतवासाबृहद्बाहुर्योषितांहृदयंगमः ॥ १६ ॥ तमहंमृगयेकांतंपाययित्वाऽधरंमधु ॥ क्वापियातःस्पृहयतींक्षिप्त्वामांवृजिनार्णवे ॥ १७ ॥ चित्रलेखोवाच व्यसनंतेऽपकर्षामित्रिलोक्यांयदिभाव्यते ॥ तमानेष्येनरंयस्तेमनोहर्तातमादिश ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वादेवगंधर्वसिद्धचारणपन्नगान् ॥ दैत्यविद्याधरान्यक्षान्मनुजांश्चयथाऽलिखत् ॥ १९ ॥ मनुजेषुचसावृष्णीन्शूरमानकदुंदुभिम् ॥ व्यलिखद्रामकृष्णौचप्रद्युम्नंवीक्ष्यलज्जिता ॥ २० ॥ अनिरुद्धंविलिखितंवीक्ष्योषावाङ्मुखीह्रिया ॥ सोऽसावसावितिप्राहस्मयमानामहीपते ॥ २१ ॥ चित्रलेखातमाज्ञायपौत्रंकृष्णस्ययोगिनी ॥ ययौविहायसाराजन्द्वारकांकृष्णपालिताम् ॥ २२ ॥

स्येति ॥ १४ ॥ हस्तग्राहंभर्तारम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ स्वप्नेत्वयादृष्टएषांमध्येकोवाभवेदितिदेवादीन्यथावत्पटेऽलिखत् ॥ १९ ॥ प्रद्युम्नंलिखितंवीक्ष्यश्वशुरोयमितिलज्जिता ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

---

१ क्रुद्धःसन्नुवाचेतिशेषः २ आसीदितिशेषः ३ साचकन्याअविवाहितैवसतीप्राद्युम्निनारतिंलेभेइत्यन्वयः

शोणितपुरंनीत्वा ॥ २३ ॥ पुंभिर्दुष्प्रेक्ष्येप्रेक्षितुमशक्ये ॥ २४ ॥ सचपरार्ध्यैरमूल्यैर्वासःस्रगादिभिःशुश्रूषणपूर्वकमर्चितःसन् ॥ २५॥ तया ऊषयाऽपह्नतेंद्रियोऽहर्गणान्दिनसमूहान्नबुबुधे ॥ २६ ॥ आप्रीतामतिह्नष्टाम् दुरवच्छदैश्छादयितुमशक्यैः ॥ २७ ॥ विचेष्टितंविरुद्धाचरणम् ॥ २८ ॥ अनपायिभिःअपायोऽपसर्पणंप्रमादोवातद्रहितैः पाठांतरेदुष्टाप्रेष्यासखीयस्यास्तस्याः पुंभिर्दूषणंकुतोवेतिनजानीमइत्यर्थः

तत्रसुप्तंसुपर्यंकेप्राद्युम्निंयोगमास्थिता ॥ गृहीत्वाशोणितपुरंसख्यैप्रियमदर्शयत् ॥ २३ ॥ साचतंसुंदरवरं विलोक्यमुदितानना ॥ दुष्प्रेक्ष्येस्वगृहेपुंभीरेमेप्राद्युम्निनासमम् ॥ २४ ॥ परार्ध्यवासःस्रग्गंधधूपदीपासनादिभिः ॥ पानभोजनभक्ष्यैश्चवाक्यैःशुश्रूषयाऽर्चितः ॥ २५ ॥ गूढःकन्यापुरेशश्वत्प्रवृद्धस्नेहयानया ॥ नाहर्गणान्सबुबुधेऊषयापह्नतेंद्रियः ॥ २६ ॥ तांतथायदुवीरेणभुज्यमानांहतव्रताम् ॥ हेतुभिर्लक्षयांचक्रुराप्रीतां दुरवच्छदैः ॥ २७ ॥ भटाआवेदयांचक्रूराजंस्तेदुहितुर्वयम् ॥ विचेष्टितंलक्षयामःकन्यायाःकुलदूषणम् ॥ २८ ॥ अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तायाश्चगृहेप्रभो ॥ कन्यायादूषणंपुंभिर्दुष्प्रेक्षायानविद्महे ॥ २९ ॥ ततःप्रव्यथितोबाणोदुहितुःश्रुतदूषणः ॥ त्वरितःकन्यकागारंप्राप्तोऽद्राक्षीद्यदूद्वहम् ॥ ३० ॥ कामात्मजंतंभुवनैकसुंदरंश्यामं पिशंगांबरमंबुजेक्षणम् ॥ बृहद्भुजंकुंडलकुंतलत्विषास्मितावलोकेनचमंडिताननम् ॥ ३१ ॥ दीव्यंतमक्षैः प्रिययाऽभिनृम्णयातदंगसंगस्तनकुंकुमस्रजम् ॥ बाह्वोर्दधानंमधुमल्लिकाश्रितांतस्याग्रआसीनमवेक्ष्यविस्मितः ॥ ३२ ॥ सतंप्रविष्टंवृतमाततायिभिर्भटैरनीकैरवलोक्यमाधवः ॥ उद्यम्यमौर्वंपरिघंव्यवस्थितोयथांऽतकोदंडधरोजिघांसया ॥ ३३ ॥

॥ २९ ॥ ३० ॥ कामस्याऽऽत्मनोदेहाज्जातम् ॥ ३१ ॥ अभिनृम्णयासर्वमंगलया तस्याअंगसंगेनस्तनकुंकुमंयस्यांस्रजितांबाह्वोर्मध्येवक्षसिदधानम् मधुमल्लिकावसंतभवामल्लिकास्तदाश्रिताम् तस्याग्रइत्यार्षःसंधिःतस्याअग्रइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ आततायिभिरुद्यतशस्त्रैः माधवोऽनिरुद्धः मौर्वंमुरुर्लोहविशेषस्तन्निर्मितम् ॥ ३३ ॥

१ दुष्प्रेष्यायाइत्येवंरूपे

॥ ३४ ॥ शोकविषादाभ्यांविह्वलाअवशा अश्रूणांकलाबिंदवोययोस्तेअक्षिणीयस्याःसा ॥ ३५ ॥ ॥ इतिदशमेउ० टीकायांद्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ त्रियुक्षष्टितमेचाथबाणयादवसंगरे ॥ स्तुतिज्वरेणरुद्रेणबाणबाहुभिदोहरेः ॥ १ ॥ १ ॥ कर्म

जिघृक्षयातान्परितःप्रसर्पतःशुनोयथासूकरयूथपोऽहनत् ॥ तेहन्यमानाभवनाद्विनिर्गतानिर्भिन्नमूर्द्धोरुभुजाःप्रदुद्रुवुः ॥ ३४ ॥ तंनागपाशैर्बलिनंदनोबलीघ्नंतंस्वसैन्यंकुपितोबबंधह ॥ ऊषाभृशंशोकविषादविह्वलाबद्धंनिशम्याश्रुकलाक्ष्यरौदिषीत् ॥ ३५ ॥ इतिश्रीभा०म०द०उ० अनिरुद्धबंधोनामद्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीशुकउवाच अपश्यतांचानिरुद्धंतद्बंधूनांचभारत ॥ चत्वारोवार्षिकामासाव्यतीयुरनुशोचताम् ॥ १ ॥ नारदात्तदुपाकर्ण्यवार्तांबद्धस्यकर्मच ॥ प्रययुःशोणितपुरंवृष्णयःकृष्णदेवताः ॥ २ ॥ प्रद्युम्नोयुयुधानश्चगदःसांबोऽथसारणः ॥ नंदोपनंदभद्राद्यारामकृष्णानुवर्तिनः ॥ ३ ॥ अक्षौहिणीभिर्द्वादशभिःसमेताःसर्वतोदिशम् ॥ रुरुधुर्बाणनगरंसमंतात्सात्वतर्षभाः ॥ ४ ॥ भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरम् ॥ प्रेक्षमाणोरुषाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्ययौ ॥ ५ ॥ बाणार्थेभगवान्रुद्रःससुतैःप्रमथैर्वृतः ॥ आरुह्यनंदिवृषभंयुयुधेरामकृष्णयोः ॥ ६ ॥ आसीत्सुतुमुलंयुद्धमद्भुतंरोमहर्षणम् ॥ कृष्णशंकरयोराजन्प्रद्युम्नगुहयोरपि ॥ ७ ॥ कुंभांडकूपकर्णाभ्यांबलेनसहसंयुगः ॥ सांबस्यबाणपुत्रेणबाणेनसहसात्यकेः ॥ ८ ॥ ब्रह्मादयःसुराधीशामुनयःसिद्धचारणाः ॥ गंधर्वाप्सरसोयक्षाविमानैर्द्रष्टुमागमन् ॥ ९ ॥ शंकरानुचराञ्शौरिर्भूतप्रमथगुह्यकान् ॥ डाकिनीर्यातुधानांश्चवेतालान्सविनायकान् ॥ १० ॥

चयुद्धादिकम् ॥ २ ॥ रामकृष्णानुवर्तिनइति तौपुरतोनिर्गतावित्यर्थः ॥ ३ ॥ सर्वतोदिशमित्यस्योत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ भज्यमानानिपुरोद्यानादीनि द्वंद्वैकवद्भावः अट्टालाःप्राकारादुपरितनान्युन्नतस्थानानि अभिनिर्ययौबाणः ॥ ५ ॥ सुतःस्कंदस्तत्सहितैःप्रमथैर्गणैःरामकृष्णाभ्यांयुयुधे ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

---

१ इदमार्षम् अरोदीदित्यर्थः २ बद्धस्यवार्तांतत्कर्मचोपाकर्ण्येत्यन्वयः बालबोधिन्यांतुबद्धस्यतद्बंधनम् वार्ताचित्रलेखाकृतहरणोषारमणादिरूपामितिव्याख्यातम्

॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रत्यस्त्राण्येवाऽऽह ब्रह्मास्त्रस्येति नैजंनारायणास्त्रम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ शिखिनामयूरेणवाहनेन ॥ १५ ॥ तयोरनीकानि ह

प्रेतमातृपिशाचांश्चकूष्मांडान्ब्रह्मराक्षसान् ॥ द्रावयामासतीक्ष्णाग्रैःशरैःशार्ङ्गधनुश्च्युतैः ॥ ११ ॥ पृथग्विधा
निप्रायुंक्तपिनाक्यस्त्राणिशार्ङ्गिणे ॥ प्रत्यस्त्रैःशमयामासशार्ङ्गपाणिरविस्मितः ॥ १२ ॥ ब्रह्मास्त्रस्यचब्रह्मास्त्रं
वायव्यस्यचपार्वतम् ॥ आग्नेयस्यचपार्जन्यंनैजंपाशुपतस्यच ॥ १३ ॥ मोहयित्वातुगिरिशंजृंभणास्त्रेणजृं
भितम् ॥ बाणस्यपृतनांशौरिर्जघानासिगदेषुभिः ॥ १४ ॥ स्कंदःप्रद्युम्नबाणौघैरर्द्यमानःसमंततः ॥ असृग्वि
मुंचन्गात्रेभ्यःशिखिनाऽपाक्रमद्रणात् ॥ १५ ॥ कुंभांडःकूपकर्णश्चपेततुर्मुसलार्दितौ ॥ दुद्रुवुस्तदनीकानि
हतनाथानिसर्वतः ॥ १६ ॥ विशीर्यमाणंस्वबलंदृष्ट्वाबाणोऽत्यमर्षणः ॥ कृष्णमभ्यद्रवत्संख्येरथीहित्वैवसात्य
किम् ॥ १७ ॥ धनूंष्याकृष्ययुगपद्बाणःपंचशतानिवै ॥ एकैकस्मिन्शरौद्वौद्वौसंदधेरणदुर्मदः ॥ १८ ॥ तानि
चिच्छेदभगवान्धनूंषियुगपद्धरिः ॥ सारथिंरथमश्वांश्चहत्वाशंखमपूरयत् ॥ १९ ॥ तन्माताकोटरानामनग्ना
मुक्तशिरोरुहा ॥ पुरोऽवतस्थेकृष्णस्यपुत्रप्राणरिरक्षया ॥ २० ॥ ततस्तिर्यङ्मुखोनग्नामनिरीक्षन्गदाग्रजः ॥
बाणश्चतावद्विरथश्छिन्नधन्वाऽविशत्पुरम् ॥ २१ ॥ विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तुत्रिशिरास्त्रिपात् ॥ अभ्यधा
वतदाशार्हंदहन्निवदिशोदश ॥ २२ ॥

तौनाथौयेषांतानि ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अनिरीक्षमाणस्तिर्यङ्मुखोबभूवेति ॥ २१ ॥ ज्वरस्तुयोद्धुमभ्यधावदिति ॥ २२ ॥

---

१ कोटरापार्वत्याएवमूर्तिर्दैत्योपास्यानतज्जननी षष्ठस्कंधेतज्जनन्याअशनायाउक्तत्वात् चक्रवर्तिसंमतमेतत् २ पुत्रवत्त्वोपासकस्यप्राणरिरक्षिषया ३ अभ्यपद्यतेति
अन्वपद्यतेतिचेतिपाठौकेषुचित्पुस्तकेषु

श्रीनारायणःशीतज्वरमसृजत्॥२३॥माहेश्वरःसमाक्रंदन्युयुधे ॥२४॥ आत्मानंपरमशक्तिमंतंमन्यमानःश्रीकृष्णंतापयितुंप्रवृत्तःस्वयमेवतप्तः संस्तंपरमेश्वरंज्ञात्वास्तुवन्नमस्करोति नमामीति त्वात्वामनंतशक्तिंनमामि कुतः परेशांब्रह्मादीनामीशम् तत्रहेतुः सर्वात्मानंसर्वस्याऽऽत्मानंचे तयितारम् तत्कुतः केवलंशुद्धम् ज्ञप्तिमात्रंचैतन्यघनम् तदेवंसर्वचेतयितृत्वेनपरमेश्वरत्वमुक्तम् किंच विश्वसृष्ट्यादिहेतुत्वादपीत्याह विश्वो त्पत्तीति नन्वेवंभूतंब्रह्मप्रसिद्धंनाहमितितत्राऽऽह यत्तद्ब्रह्मेति यद्ब्रह्मतदेवत्वमित्यर्थः किंतद्ब्रह्मेत्यतआह ब्रह्मलिंगंब्रह्मणावेदेनलिंग्यतेद्योत्यतइ तितत्कुतः प्रशांतम् सर्वविक्रियारहितत्वान्नसाक्षाद्वाच्यमितिभावः॥२५॥ किंच यत्सविशेषंवस्तुतत्रवयंप्रभवामस्त्वयितुसर्वविशेषातीतेनक

अथनारायणोदेवस्तंदृष्ट्वाव्यसृजज्ज्वरम् ॥ माहेश्वरोवैष्णवश्चयुयुधातेज्वरावुभौ ॥ २३ ॥ माहेश्वरःसमा क्रंदन्वैष्णवेनबलार्दितः ॥ अलब्ध्वाऽभयमन्यत्रभीतोमाहेश्वरोज्वरः॥शरणार्थीहृषीकेशंतुष्टावप्रयतांज लिः॥ २४॥ ज्वरउवाच नमामित्वाऽनंतशक्तिंपरेशंसर्वात्मानंकेवलंज्ञप्तिमात्रम् ॥ विश्वोत्पत्तिस्थानसं रोधहेतुंयत्तद्ब्रह्मब्रह्मलिंगंप्रशांतम् ॥ २५॥ कालोदैवंकर्मजीवःस्वभावोद्रव्यंक्षेत्रंप्राणआत्माविकारः ॥ त त्संघातोबीजरोहप्रवाहस्त्वन्मायैषातन्निषेधंप्रपद्ये॥ २६॥नानाभावैर्लीलयैवोपपन्नैर्देवान्साधून्लोकसेतू न्बिभर्षि॥ हंस्युन्मार्गान्हिंसयावर्तमानान्जन्मैतत्तेभारहारायभूमेः॥ २७॥

स्यापिप्रभुत्वंकिंतुत्वमेवसर्वप्रभुरितिज्ञप्तिमात्रत्वंविवृण्वन्स्तौति कालइति कालःक्षोभकः कर्मनिमित्तम् तदेवफलाभिमुखमभिव्यक्तंदैवं स्वभावस्तत्संस्कारः जीवस्तद्वान् द्रव्यंभूतसूक्ष्माणि क्षेत्रंशरीरम् प्राणःसूत्रम् आत्माअहंकारः विकारएकादशेंद्रियाणिमहाभूतानिचे तिषोडशकः तत्संघातोलिंगदेहः एतस्यचबीजरोहवत्प्रवाहः रोहोंऽकुरोदेहाद्बीजरूपंकर्मततोंऽकुररूपोदेहस्ततःपुनरेवमितिप्रवाहः एषात्वन्मा या तस्यानिषेधःअपोहोयस्मिंस्तंत्वांनिषेधावधिभूतंप्रपद्येभजइति ॥ २६ ॥ ननुदेवकीतनयस्यमेकथमेवंभूतत्वंतत्राऽऽह नानाभावैरिति स र्वोपाधिविनिर्मुक्तएवत्वंयथालीलयास्वीकृतैर्मत्स्याद्यवतारैर्देवान्बिभर्षिपालयसि तदर्थंलोकसेतून्वर्णाश्रमधर्मान् तदर्थंतदनुष्ठातॄन्साधून् तदंगत्वेनोन्मार्गान्दैत्यादीन्हंसिसंहरसि एवमेतदपितवजन्मभूमेर्भारहरणाय लीलावतारोऽयंनकस्यापित्वंतनयइत्यर्थः ॥ २७ ॥

---

१ बालबोधिन्यांतुसमाक्रंददितिपाठमंगीकृत्यरुरोदेतिव्याख्यातम् चक्रवर्तीतुसमाक्रंदनरुदन्बभूवेतिव्याचख्यौ २ तद्वान्कर्मसंस्कारवान्

अतोऽज्ञानतस्त्वदभिभवेप्रवृत्तंमांतमंरक्षेत्याशयेनाऽऽह तप्तोऽहमिति तेतेजसात्वत्सृष्टेनज्वरेणशांतोग्रेणशीतज्वरेण परसंतापकस्ययुक्तएवता
पइतिचेदतआह तावदिति सेवायांप्रवृत्तानामनुचितइतिभावः ॥ २८ ॥ हेत्रिशिरः व्येतुअपयातु मदाज्ञापालकःसन्मुखंविचर काऽसावा
ज्ञातामाह यइति नौआवयोरिमंसंवादंयःस्मरेत्तस्यत्वत्त्वत्तोनभयंभवेत् त्वयाभयंनोत्पादनीयमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
॥ ३३ ॥ भक्तरक्षणार्थंश्रीरुद्रोभगवंतंस्तौति त्वंहीति अयमर्थः त्वामज्ञात्वाऽयंयुध्यतइतिनचित्रम् यतस्त्वंवाङ्मयेब्रह्मण्यपिगूढंब्रह्मअभि

तप्तोऽहंतेतेजसादुःसहेनशांतोग्रेणात्युल्बणेनज्वरेण ॥ तावत्तापोदेहिनांतेंऽघ्रिमूलंनोसेवेरन्यावदाशानुब
द्धाः ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच त्रिशिरस्तेप्रसन्नोऽस्मिव्येतुतेमज्ज्वराद्भयम् ॥ योनौस्मरतिसंवादंतस्यत्व
न्नभवेद्भयम् ॥ २९ ॥ इत्युक्तोऽच्युतमानम्यगतोमाहेश्वरोज्वरः ॥ बाणस्तुरथमारूढःप्रागाद्योत्स्यन्जनार्दनम्
॥ ३० ॥ ततोबाहुसहस्रेणनानायुधधरोऽसुरः ॥ मुमोचपरमक्रुद्धोबाणांश्चक्रायुधेनृप ॥ ३१ ॥ तस्यास्यतोऽ
स्त्राण्यसकृच्चक्रेणक्षुरनेमिना ॥ चिच्छेदभगवान्बाहून्शाखाइववनस्पतेः ॥ ३२ ॥ बाहुषुच्छिद्यमानेषुबाण
स्यभगवान्भवः ॥ भक्तानुकंप्युपव्रज्यचक्रायुधमभाषत ॥ ३३ ॥ श्रीरुद्रउवाच त्वंहिब्रह्मपरंज्योतिर्गूढंब्रह्म
णिवाङ्मये ॥ यंपश्यंत्यमलात्मानआकाशमिवकेवलम् ॥ ३४ ॥ नाभिर्नभोग्निर्मुखमंबुरेतोद्यौःशीर्षमाशा
श्रुतिरंघ्रिरुर्वी ॥ चंद्रोमनोयस्यदृगर्कआत्माअहंसमुद्रोजठरंभुजेंद्रः ॥ ३५ ॥

धाऽविषयत्वात् कुतः परंज्योतिः ज्योतिषामपिप्रकाशकत्वादविषयइत्यर्थः कथंतर्हिप्रतीतिरतआह यमिति अमलात्मनांस्वतःप्रकाश
सइत्यर्थः ॥ ३४ ॥ आस्तांतावन्निर्गुणस्यतवज्ञानंलीलयाऽधिष्ठितस्त्वयायोविराड्विग्रहःसोऽपिनज्ञायतेउदुंबरफलांतर्वर्तिमशकैरिवोदुंबर
फलमित्याशयेनविराड्रूपेणस्तौतिद्वाभ्याम् नाभिरिति यस्यनभआदयोनाभ्याद्यवयवाःसभवान्लोककल्पःपुरुषइत्युत्तरेणान्वयः नभो
यस्यनाभिः अग्निर्मुखम् अंबुरेतः द्यौःशीर्षम् आशादिशःश्रुतिःश्रवणेंद्रियम् उर्वीअंघ्रिः चंद्रोमनः अर्कोदृक् अहंशिवआत्माऽहंकारः
समुद्रोजठरम् इंद्रोभुजाबाहुः इंद्रादयोलोकपालाबाहवइत्यर्थः ॥ ३५ ॥

---

१ शीतत्वेनशांतत्वंतापकत्वेनोग्रत्वम्.

ओषधयोरोमाणि यच्छब्दावृत्तिःस्पष्टतार्था अंबुवाहाःकेशाः विरिंचोधिषणाबुद्धिः प्रजापतिर्विसर्गोमेढ्रम् धर्मोहृदयम् लोकैःकल्प्यतेऽवकल्प्यतइतिलोककल्पः ॥ ३६ ॥ ननुतत्त्वतःप्रादेशिकशरीरस्यकथंनभोनाभित्वादीत्यतआह तवेति हेअकुंठधामन्नप्रच्युतस्वरूप भवायाभ्युदयाय नकेवलमेतावत्किंत्वस्मदनुग्रहार्थमपीत्याह वयंचेति सर्वेलोकपालास्त्वयापालिताःसन्तापिभुवनानिपालयामइति ॥३७॥ननुयदिविभावयितारोयूयंविभाव्यानिचभुवनानिसंतितर्हिकथमुक्तंत्वंहिब्रह्मेतिनहिब्रह्मत्वेममसजातीयविजातीयभेदःसंभवतीत्यतआह त्वमिति एकःसजातीयभेदरहितः कुतः आद्यःपुरुषःपुरुषाणामवस्थात्रयवतामाद्यःप्रकृतिभूतःपुरुषः कुतः तुरीयः शुद्धइत्यर्थः तदपिकुतः स्वदृक्स्वप्रकाशज्ञानरूपः शुद्धादेवस्तुपाधियोगाज्जीवाजायंते यथाऽग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वएवआत्मानोव्युच्चरंती

रोमाणियस्यौषधयोंऽबुवाहाःकेशाविरिंचोधिषणाविसर्गः॥ प्रजापतिर्हृदयंयस्यधर्मःसवैभवान्पुरुषोलोककल्पः॥ ३६॥ तवावतारोऽयमकुंठधामन्धर्मस्यगुप्त्यैजगतोभवाय ॥ वयंचसर्वेभवतानुभाविताविभावयामोभुवनानिसप्त॥ ३७॥ त्वमेकआद्यःपुरुषोद्वितीयस्तुर्यःस्वदृग्घेतुरहेतुरीशः ॥ प्रतीयसेऽथापियथाविकारंस्वमाययासर्वगुणप्रसिध्यै॥ ३८॥ यथैवसूर्यःपिहितश्छाययास्वयाछायांचरूपाणिचसंचकास्ति॥ एवंगुणेनापिहितोगुणांस्त्वमात्मप्रदीपोगुणिनश्चभूमन् ॥ ३९ ॥ यन्मायामोहितधियःपुत्रदारगृहादिषु॥ उन्मज्जंतिनिमज्जंतिप्रसक्तावृजिनार्णवे॥ ४० ॥

तिश्रुतेः अतःसजातीयरहितः किंच अद्वितीयोविजातीयरहितोऽपि कुतः हेतुःसर्वस्य तथास्वयंहेतुरहितश्चेति कथंतर्हिप्रतिशरीरंजीवभेदः प्रतीयतेऽतआह प्रतीयसइति सर्वगुणप्रसिद्ध्यैसर्वविषयप्रकाशनाय ॥ ३८ ॥ तर्हिकिमहमेवंसंसारीत्युच्यते नहिनहीतिसदृष्टांतमाह यथैवेति हेभूमन्स्वयाछाययामेघलक्षणयापरदृष्ट्यापिहितश्छादितोऽपिसूर्यश्छायांमेघंचरूपाणिचमेघांतरितान्घटादीनपिसंचकास्तिप्रकाशयति एवंगुणेनाहंकारेणस्वकार्येणजीवावरकेणतद्दृष्ट्यापिहितोऽपिगुणान्सत्त्वादीनुपाधीन्गुणिनश्चोपहितान्जीवानपिचकास्ति आत्मप्रदीपःस्वप्रकाशः अतःसर्वसाक्षिणस्तवनसंसारइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ किंच मायाश्रयस्यान्यान्मोहयतस्तवकुतःसंसृतिरित्याशयेनाऽऽह यन्मायेति पुत्रादिषुप्रसक्ताः वृजिनार्णवेदुःखसागरे उन्मज्जंतिदेवादियोनिषु निमज्जंतिस्थावरादिषु तदुक्तंवायवीये विपर्ययश्चभवतिब्रह्मत्वस्थावरत्वयोरिति ॥ ४० ॥

एवंजीवेश्वरव्यवस्थांनिरूप्येदानीमभजंतंनिंदतिद्वाभ्याम् देवेति देवेनत्वयाकर्माध्यक्षेणदत्तंनृदेहमिमंलब्ध्वाऽपीति ॥ ४१॥ शोच्यत्वेहेतुः यस्त्वामिति विपर्ययाविपरीताअनात्माप्रियाऽनीश्वरायेइंद्रियार्थाःपुत्रादयस्तदर्थम् ॥ ४२ ॥ अहमन्येचशुद्धमनसस्त्वामेवप्रापाइत्याह अहमिति ॥४३॥ भगवतोभजनीयत्वेहेतून्वदंस्तद्भक्तिंप्रार्थयते तंत्वेति समत्वेहेतुः प्रशांतमिति सुसेव्यत्वमाह सुहृदात्मदैवंसुहृद्बुद्धिप्रवर्तकत्वात्

देवदत्तमिमंलब्ध्वानृलोकमजितेंद्रियः॥ योनाद्रियेतत्वत्पादौसशोच्योह्यात्मवंचकः ॥ ४१ ॥ यस्त्वांविसृजतेमर्त्यआत्मानंप्रियमीश्वरम्॥ विपर्ययेंद्रियार्थार्थंविषमत्त्यमृतंत्यजन्॥ ४२॥ अहंब्रह्माऽथविबुधामुनयश्चामलाशयाः॥ सर्वात्मनाप्रपन्नास्त्वामात्मानंप्रेष्ठमीश्वरम्॥४३॥ तंत्वाजगत्स्थित्युदयांतहेतुंसमंप्रशांतंसुहृदात्मदैवम्॥ अनन्यमेकंजगदात्मकेतंभवापवर्गायभजामदेवम्॥ ४४॥ अयंममेष्टोदयितोऽनुवर्तीमयाऽभयंदत्तममुष्यदेव ॥ संपाद्यतांतद्भवतःप्रसादोयथाहितेदैत्यपतौप्रसादः॥ ४५॥ श्रीभगवानुवाच यदात्थभगवंस्त्वन्नःकरवामप्रियंतव॥ भवतोयद्व्यवसितंतन्मेसाध्वनुमोदितम् ॥ ४६ ॥ अवध्योऽयंममाप्येषवैरोचनिसुतोऽसुरः॥प्रह्लादायवरोदत्तोनवध्योमेतवान्वयः ॥ ४७ ॥ दर्पोपशमनायास्यप्रवृक्णाबाहवोमया॥ सूदितंचबलंभूरियच्चभारायितंभुवः॥४८ ॥ चत्वारोऽस्यभुजाःशिष्टाभविष्यंत्यजरामराः॥ पार्षदमुख्योभवतानकुतश्चिद्भयोऽसुरः॥ ४९॥

आत्माचसर्वात्मकत्वात् एवंभूतंदेवमीश्वरंत्वाम् नचान्योभजनीयोऽस्तीत्याह अनन्यमेकंसमानासमानजातीयरहितम् तत्कुतः जगतामात्मनांचकेतमधिष्ठानम् ॥ ४४ ॥ स्वयंभक्तिमाशास्यस्वभक्तस्याभीष्टमाशास्ते अयमिति दैत्यपतौप्रह्लादे ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वैरोचनिर्बलिर्मद्भक्तस्तत्सुतत्वादवध्यस्तावत् किंच प्रह्लादायेति अन्वयोवंशः ॥ ४७ ॥ तर्हिकिमित्येवंकृतंतत्राऽऽह दर्पोपशमनायेति ॥४८॥ अनुगृह्णाति चत्वारइति ॥ ४९ ॥ .

---

१ तत्तस्माद्भवताप्रसादःसंपाद्यताम् २ भविष्यत्यजरामरइतिक्वचित्पाठः

सहवध्वाऊषया ॥ ५० ॥ रुद्रानुमोदितइति तदभिप्रेतस्यैवबाणभुजभंगस्यकृतत्वात् ॥ ५१ ॥ पौरादिभिरभ्युद्यतोऽभिमुखमागत्यसत्कृतः
॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इतिद०उ०टी०त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥६३॥ ॥छ॥ ॥चतुःषष्टितमेकृष्णोनृगंपापादमोचयत्॥ब्रह्मस्वहारिदोषोक्त्याराज्ञोद

इतिलब्ध्वाऽभयंकृष्णंप्रणम्यशिरसाऽसुरः॥ प्राद्युम्निंरथमारोप्यसवध्वासमुपानयत्[1] ॥ ५० ॥ अक्षौहिण्या
परिवृतंसुवासःसमलंकृतम्॥ सपत्नीकंपुरस्कृत्ययौरुद्रानुमोदितः[2]॥ ५१ ॥ स्वराजधानींसमलंकृतांध्वजैः
सतोरणैरुक्षितमार्गचत्वराम्॥ विवेशशंखानकदुंदुभिस्वनैरभ्युद्यतःपौरसुहृद्द्विजातिभिः॥ ५२ ॥ यएवंकृ
ष्णविजयंशंकरेणचसंयुगम्॥ संस्मरेत्प्रातरुत्थायनतस्यस्यात्पराजयः॥ ५३ ॥ ॥इतिश्रीभा०म०द०उ०
अनिरुद्धानयनंनामत्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३॥ ॥ छ ॥ श्रीशुकउवाच एकदोपवनंराजञ्जग्मुर्यदुकु
मारकाः॥ विहर्तुंसांबप्रद्युम्नचारुभानुगदादयः॥१॥ क्रीडित्वासुचिरंतत्रविचिन्वंतःपिपासिताः॥ जलंनिरु
दकेकूपेददृशुःसत्त्वमद्भुतम्॥ २ ॥ कृकलासंगिरिनिभंवीक्ष्यविस्मितमानसाः॥ तस्यचोद्धरणेयत्नंचक्रुस्तेकृ
पयान्विताः॥ ३ ॥ चर्मजैस्तांतवैःपाशैर्बद्धापतितमर्भकाः॥ नाशक्नुवन्समुद्धर्तुंकृष्णायाचख्युरुत्सुकाः॥४॥
तत्राऽऽगत्यारविंदाक्षोभगवान्विश्वभावनः॥ वीक्ष्योज्जहारवामेनतंकरेणसलीलया॥५॥सउत्तमश्लोकक
राभिमृष्टोविहायसद्यःकृकलासरूपम्॥ संतप्तचामीकरचारुवर्णःस्वर्ग्यद्भुतालंकरणांबरस्रक्॥ ६ ॥

प्मानशिक्षयत् ॥ १ ॥ विभूतिभाग्यभोगादिमदोन्नद्धमनोरथान् ॥ अन्वशासद्यदून्कृष्णोनृगोद्धारप्रसंगतः ॥२॥ १ ॥ पिपासितास्तृषिताज
लंविचिन्वंतः सत्त्वंजीवम् ॥ २ ॥ तंचकृकलासंवीक्ष्य ॥ ३ ॥ चर्मजैश्चर्ममयैःपाशैस्तांतवैस्तंतुमयैश्च ॥४॥५॥ संतप्तंचामीकरंसुवर्णंतद्वद्वर्णो
यस्यसः अद्भुताअलंकारांबरस्रजोयस्यसः स्वर्गीदेवोबभूवेति ॥ ६ ॥

---

1 समुपानयत्कृष्णसमीपमनयत् 2 कृष्णइतिशेषः

॥७॥यद्यदि क्षमंयोग्यम् ॥८॥९॥ यद्दितेकर्णमस्पृशमित्यसंदेहेसंदेहवचनंयद्विद्वांसःप्रमाणंस्युरितिवत् कर्णपथंनूनंप्राप्तःस्यामित्यर्थः ॥१०॥ किंच किंन्विति सर्वेषांभूतानामात्मनोबुद्धेःसाक्षिणस्तेऽविदितंकिंनुनकिंचित् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ऋतव्रतेभ्योऽदंभाचारेभ्यः तपसा

पप्रच्छविद्वानपितन्निदानंजनेषुविख्यापयितुंमुकुंदः ॥ कस्त्वंमहाभागवरेण्यरूपोदेवोत्तमंत्वांगणयामिनूनम् ॥ ७ ॥ दशामिमांवाकतमेनकर्मणासंप्रापितोऽस्यतदर्हःसुभद्र ॥ आत्मानमाख्याहिविवित्सतांनोयन्मन्यसेनःक्षममत्रवक्तुम् ॥ ८ ॥ श्रीशुकउवाच इतिस्मराजासंपृष्टःकृष्णेनानंतमूर्तिना ॥ माधवंप्रणिपत्याहकिरीटेनार्कवर्चसा ॥ ९ ॥ नृगउवाच नृगोनामनरेंद्रोऽहमिक्ष्वाकुतनयःप्रभो ॥ दानिष्वाख्यायमानेषुयदितेकर्णमस्पृशम् ॥ १० ॥ किंनुतेऽविदितंनाथसर्वभूतात्मसाक्षिणः ॥ कालेनाव्याहतदृशोवक्ष्येऽथापितवाऽऽज्ञया ॥ ११ ॥ यावंत्यःसिकताभूमेर्यावंत्योदिवितारकाः ॥ यावंत्योवर्षधाराश्चतावतीरददंस्मगाः ॥ १२ ॥ पयस्विनीस्तरुणीःशीलरूपगुणोपपन्नाःकपिलाहेमशृंगीः ॥ न्यायार्जितारूप्यखुराःसवत्सादुकूलमालाभरणाददावहम् ॥ १३ ॥ स्वलंकृतेभ्योगुणशीलवद्भ्यःसीदत्कुटुंबेभ्यऋतव्रतेभ्यः ॥ तपश्श्रुतब्रह्मवदान्यसद्भ्यःप्रादांयुवभ्योद्विजपुंगवेभ्यः ॥ १४ ॥ गोभूहिरण्यायतनाश्वहस्तिनःकन्याःसदासीस्तिलरूप्यशय्याः ॥ वासांसिरत्नानिपरिच्छदान्रथानिष्टंचयज्ञैश्चरितंचपूर्तम् ॥ १५ ॥ कस्यचिद्द्विजमुख्यस्यभ्रष्टागौर्ममगोधने ॥ संपृक्ताऽविदुषासाचमयादत्ताद्विजातये ॥ १६ ॥ तांनीयमानांतत्स्वामीदृष्ट्वोवाचममेतितम् ॥ ममेतिप्रतिग्राह्याहनृगोमेदत्तवानिति ॥ १७ ॥ विप्रौविवदमानौमामूचतुःस्वार्थसाधकौ ॥ भवान्दाताऽपहर्तेतितच्छ्रुत्वामेऽभवद्भ्रमः ॥ १८ ॥

श्रुताःप्रख्याताश्चतेब्रह्मणिवदान्याअत्युदाराअध्यापनशीलाश्चतेसंतश्चतेभ्यः ॥ १४ ॥ पूर्तंवापीकूपादि चरितंकृतम् ॥ १५ ॥ एवंवर्तमानस्यममसंकटंकिंचिदापन्नंशृण्वित्याह कस्यचिदिति द्विजमुख्यस्यप्रतिग्रहनिवृत्तस्य संपृक्तामिलिता अविदुषाब्राह्मणस्येयमित्यजानता ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रतिग्राहिणोक्तंदातेतिस्वामिनोक्तमपहर्तेति अभवद्भ्रमः व्याकुलोऽभवमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तद्दोभावविप्रत्येकमनुनीतौप्रार्थितौ कथंतदाह गवामितिसार्धेन ॥ १९॥२० ॥ अपरःप्रतिग्राही दुराग्रहोयल्लक्षंत्वयोक्तमन्यदपिगवामयुतं यदितदपीमांविहायनेच्छामीत्युक्त्वागांत्यक्त्वाययावित्यर्थः॥२१॥ एतस्मिन्नंतरइति इतःपूर्वपापाभावान्नेतुमसमर्थाइतिभावः॥२२॥उताहो इत्येकंपदम् अथवापूर्वंशुभमिति नांतमितियमस्यस्वस्यवावाक्यम् पश्येपश्यामि ॥ २३ ॥ हेदेवयमपूर्वमशुभंभुंजइतिमयोक्तेसयमःपतेति प्राह ॥ २४ ॥ २५ ॥ दुर्घटेनश्रीकृष्णदर्शनेनविस्मितःसन्नात्मनोभाग्यमभिनंदति सत्वमिति हेविभोसत्वंममाक्षिपथोलोचनगोचरःसन्कथं

अनुनीतावुभौविप्रौधर्मकृच्छ्रगतेनवै ॥ गवांलक्षंप्रकृष्टानांदास्याम्येषाप्रदीयताम् ॥ १९॥ भवंतावनुगृह्णीतांकिंकरस्याविजानतः ॥ समुद्धरतंमांकृच्छ्रात्पतंतंनिरयेऽशुचौ ॥ २० ॥ नाहंप्रतीच्छेवैराजन्नित्युक्त्वास्वाम्यपाक्रमत् ॥ नान्यद्गवामप्ययुतमिच्छामीत्यपरोययौ ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नंतरेयाम्यैर्दूतैर्नीतोयमक्षयम् ॥ यमेनपृष्टस्तत्राहंदेवदेवजगत्पते ॥ २२॥ पूर्वंत्वमशुभंभुंक्षेउताहोनृपतेशुभम् ॥ नांतंदानस्यधर्मस्यपश्येलोकस्यभास्वतः ॥ २३ ॥ पूर्वंदेवाशुभंभुंजइतिप्राहपतेतिसः ॥ तावदद्राक्षमात्मानंकृकलासंपतन्प्रभो ॥ २४ ॥ ब्रह्मण्यस्यवदान्यस्यतवदासस्यकेशव ॥ स्मृतिर्नाद्यापिविध्वस्ताभवत्संदर्शनार्थिनः ॥ २५ ॥ सत्वंकथंममविभोऽक्षिपथःपरात्मायोगेश्वरैःश्रुतिदृशाऽमलहृद्विभाव्यः ॥ साक्षादधोक्षजउरुव्यसनांधबुद्धेःस्यान्मेऽनुदृश्यइहयस्यभवाऽपवर्गः ॥ २६ ॥ देवदेवजगन्नाथगोविंदपुरुषोत्तम ॥ नारायणहृषीकेशपुण्यश्लोकाच्युताव्यय ॥ २७ ॥ अनुजानीहिमांकृष्णयांतंदेवगतिंप्रभो ॥ यत्रक्वापिसतश्चेतोभूयान्मेत्वत्पदास्पदम् ॥ २८ ॥

साक्षात्प्रत्यक्षोऽसीत्यर्थः किमत्राश्चर्यंतदाह परआत्मा अतएवयोगेश्वरैरपिश्रुतिदृशाउपनिषच्चक्षुषाऽमलेहृदिविभाव्यश्चिंत्यः यतोऽधोक्षजः अक्षजमैंद्रियकज्ञानंतदधोऽर्वागेवयस्मात्सः यस्येहभवापवर्गोभवेत्तस्यभवाननुदृश्यःस्यात् उरुव्यसनेनकृकलासभवदुःखेनांधबुद्धेस्तुममैतच्चित्रमित्यर्थः ॥ २६ ॥ उद्रिक्तभक्तिर्बहुधासंबोधयन्नाह देवदेवेति ॥ २७ ॥ अनुज्ञापयति अनुजानीहीति देवलोकेऽपिसतोवर्तमानस्याऽऽत्मनोमनसःसन्निधिंप्रार्थयते यत्रक्वापीति त्वत्पदमास्पदंविषयोयस्यतथाभूतंभूयादिति ॥ २८ ॥

यास्यन्नमस्यति नमइति सर्वभावायसर्वस्यभावोजन्मयेनतस्मैब्रह्मणेकर्तृत्वेऽप्यविकाराय कुतः अनंतशक्तये अनंतामायाख्याशक्तिर्यस्य तस्मै वासुदेवायसर्वभूताश्रयायेत्युपादानत्वमुक्तम् श्रीकृष्णायसदानंदरूपायेतिपुरुषार्थत्वमुक्तम् कृषिर्भूवाचकःशब्दोणश्चनिर्वृतिवाचकः तयारैक्यंपरंब्रह्मकृष्णइत्यभिधीयतइतिस्मृतेः किंच योगानामिष्टापूर्तादिकर्मणांपतयेफलदात्रे अयंभावः एवंभूतंत्वांविहायगंतुमनिच्छुरपि गमिष्यामित्वद्दत्तकर्मफलभोगायेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मनागीषदपिभुक्तंसदग्नेरग्निसदृशस्यतेजीयसोऽतितेजस्विनोऽपिदुर्जरम॥३२॥

नमस्तेसर्वभावायब्रह्मणेऽनंतशक्तये ॥ कृष्णायवासुदेवाययोगानांपतयेनमः ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वातंपरिक्रम्य पादौस्पृष्ट्वास्वमौलिना ॥ अनुज्ञातोविमानाग्र्यमारुहत्पश्यतांनृणाम् ॥ ३० ॥ कृष्णःपरिजनंप्राहभगवान्देवकीसुतः ॥ ब्रह्मण्यदेवोधर्मात्माराजन्याननुशिक्षयन् ॥ ३१ ॥ दुर्जरंबतब्रह्मस्वंभुक्तमग्नेर्मनागपि ॥ तेजीयसोऽपिकिमुतराज्ञामीश्वरमानिनाम् ॥ ३२ ॥ नाहंहालाहलंमन्येविषंयस्यप्रतिक्रिया ॥ ब्रह्मस्वंहिविषंप्रोक्तंनास्यप्रतिविधिर्भुवि ॥ ३३ ॥ हिनस्तिविषमत्तारंवह्निरद्भिःप्रशाम्यति ॥ कुलंसमूलंदहतिब्रह्मस्वारणिपावकः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मस्वंदुरनुज्ञातंभुक्तंहंतित्रिपूरुषम् ॥ प्रसह्यतुबलाद्भुक्तंदशपूर्वान्दशापरान् ॥ ३५ ॥ राजानोराजलक्ष्म्यांऽधानात्मपातंविचक्षते ॥ निरयंयेऽभिमन्यंतेब्रह्मस्वंसाधुबालिशाः ॥ ३६ ॥ गृह्णंतियावतःपांसून्क्रंदतामश्रुबिंदवः ॥ विप्राणांहृतवृत्तीनांवदान्यानांकुटुंबिनाम् ॥ ३७ ॥ राजानोराजकुल्याश्चतावतोऽब्दान्निरंकुशाः ॥ कुंभीपाकेषुपच्यंतेब्रह्मदायापहारिणः ॥ ३८ ॥ स्वदत्तांपरदत्तांवाब्रह्मवृत्तिंहरेच्चयः ॥ षष्टिर्वर्षसहस्राणिविष्ठायांजायतेकृमिः ॥ ३९ ॥

॥ ३३ ॥ किंचविषादपिघोरमित्याह हिनस्तीति संसर्गिसंसर्गेणमारकत्वादग्नितुल्यतास्यात्तदपिनेत्याह वह्निरिति अपिच समूलमिति वह्निर्मूलान्यवशेषयति ब्रह्मस्वलक्षणारणिजःपापपावकस्तुकुलतदपिसमूलमिति ॥ ३४ ॥ दुरनुज्ञातंयथावदननुज्ञातम् त्रिपूरुषंकुलंस्वयंपुत्रंपौत्रंच प्रसह्यहठात् बलाद्राजाद्याश्रयतः ॥ ३५ ॥ येब्रह्मस्वमभिमन्यंतेइच्छंतितेनिरयमेवाभिमन्यंते अतोबालिशाअज्ञाआत्मपातंनविचक्षतइति ॥ ३६ ॥ अपिच गृह्णंतीति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

---

१ लक्ष्म्याचेतिक्वचित्पाठः

गृद्धा अभिकांक्ष्य ॥ ४० ॥ ४१ ॥ प्रणमेनमामि ॥ ४२ ॥ नकेवलमर्थवादबिभीषिकेयंकिंतुप्रत्यक्षमित्याह ब्राह्मणार्थइति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥
इतिदशमेउ० टीकायांचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥छ॥ ॥ पंचषष्टितमेरामश्चक्रेगोकुलमागतः ॥ रममाणस्तुगोपीभिःका

॥ ४० ॥

नमेब्रह्मधनंभूयाद्यद्गृद्ध्वाऽल्पायुषोनराः ॥ पराजिताश्च्युताराज्याद्भवंत्युद्वेजिनोऽहयः ॥ ४० ॥ विप्रंकृतागसमपिनैवद्रुह्यतमामकाः ॥ घ्नंतंबहुशपंतंवानमस्कुरुतनित्यशः ॥ ४१ ॥ यथाऽहंप्रणमेविप्राननुकालंसमाहितः ॥ तथानमतयूयंचयोऽन्यथामेसदंडभाक् ॥ ४२ ॥ ब्राह्मणार्थोह्यपहृतोहर्तारंपातयत्यधः ॥ अजानंतमपिह्येनंनृगंब्राह्मणगौरिव ॥ ४३ ॥ एवंविश्राव्यभगवान्मुकुंदोद्वारकौकसः ॥ पावनःसर्वलोकानांविवेशनिजमंदिरम् ॥ ४४ ॥ ॥इतिश्रीभा० म० द० उ० नृगोपाख्यानंनामचतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥छ॥

श्रीशुकउवाच बलभद्रःकुरुश्रेष्ठभगवान्रथमास्थितः ॥ सुहृद्दिदृक्षुरुत्कंठःप्रययौनंदगोकुलम् ॥ १ ॥ परिष्वक्तश्चिरोत्कंठैर्गोपैर्गोपीभिरेवच ॥ रामोऽभिवाद्यपितरावाशीर्भिरभिनंदितः ॥ २ ॥ चिरंनःपाहिदाशार्हसानुजोजगदीश्वरः ॥ इत्यारोप्यांकमालिंग्यनेत्रैःसिषिचतुर्जलैः ॥ ३ ॥ गोपवृद्धांश्चविधिवद्यविष्ठैरभिवंदितः ॥ यथावयोयथासख्यंयथासंबंधमात्मनः ॥ ४ ॥ समुपेत्याथगोपालान्हास्यहस्तग्रहादिभिः ॥ विश्रांतंसुखमासीनंपप्रच्छुःपर्युपागताः ॥ ५ ॥ पृष्टाश्चानामयंस्वेषुप्रेमगद्गदयागिरा ॥ कृष्णेकमलपत्राक्षेसंन्यस्ताखिलराधसः ॥ ६ ॥ कच्चिन्नोबांधवारामसर्वेकुशलमासते ॥ कच्चित्स्मरथनोरामयूयंदारसुतान्विताः ॥ ७ ॥ दिष्ट्याकंसोहतःपापोदिष्ट्यामुक्ताःसुहृज्जनाः ॥ निहत्यनिर्जित्यरिपून्दिष्ट्यादुर्गंसमाश्रिताः ॥ ८ ॥

॥ ४० ॥

लिंद्याःकर्षणंमदात् ॥ १ ॥ रामस्यचरितंचित्रंकालिंद्याकर्षणादियत् ॥ पौंड्कांतादिकृष्णस्यपृथगुक्तमतःपरम् ॥ २ ॥ १ ॥ आशीर्भिरभिनंदितोबभूव ॥ २ ॥ तदाह चिरमिति ॥ ३ ॥ गोपवृद्धांश्चविधिवदभिवंद्ययविष्ठैरभिवंदितोबभूवेत्यर्थः अपिच यथावयइति ॥ ४ ॥ तेसर्वेस्वेषुयादवेषुतंराममनामयमारोग्यंपप्रच्छुः तेचतेनपृष्टाइति ॥ ५ ॥ कृष्णेकृष्णप्राप्त्यर्थंसंन्यस्ताखिलराधसस्त्यक्तसर्वविषयाः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

१ परोद्वेगजनकाअहयःसर्पाश्च भवंति २ अन्यथानमेत् ३ संबुद्ध्यंतःक्वचित्पाठः ४ नेत्रैर्नेत्रजैर्जलैरानंदाश्रुभिः ५ उत्तरश्लोकपूर्वार्धेनसहायमन्वयः

रामस्यसंदर्शनेनाऽऽदृताःसादराः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तर्हितद्गमनेयुष्माभिःप्रतिबंधःकिंनकृतः तद्वाक्यविश्वासादितिचेत् ननुविश्वासःकि मितिकृतस्तत्राऽऽहुः कथंन्विति वक्तृबहुत्वान्नानाविधानिवाक्यानि ॥१२॥ तत्रान्याऊचुः कथंनुगृह्णंतीति अन्याऊचुः गृह्णंतिवाइति चि त्रकथस्यचित्रकथाकथनकोविदस्य किंच सुंदरंस्मितंयस्मिंस्तेनावलोकनेनोच्छ्वसितःक्षुभितोयःस्मरस्तेनातुराः ॥ १३ ॥ अन्याऊचुः किंन

गोप्योहसंत्यःपप्रच्छूरामसंदर्शनादृताः ॥ कच्चिदास्तेसुखंकृष्णःपुरस्त्रीजनवल्लभः ॥ ९ ॥ कच्चित्स्मरतिवाबंधून्पितरंमातरंचसः ॥ अप्यसौमातरंद्रष्टुंसकृदप्यागमिष्यति ॥ अपिवास्मरतेऽस्माकमनुसेवांमहाभुजः ॥ १० ॥ मातरंपितरंभ्रातॄन्पतीन्पुत्रान्स्वसॄरपि ॥ यदर्थेजहिमदाशार्हदुस्त्यजान्स्वजनान्प्रभो ॥ ११ ॥ तानःसद्यःपरित्यज्यगतःसंछिन्नसौहृदः ॥ कथंनुतादृशंस्त्रीभिर्नश्रद्धीयेतभाषितम् ॥ १२ ॥ कथंनुगृह्णंत्यनवस्थितात्मनोवचःकृतघ्नस्यबुधाःपुरःस्त्रियः ॥ गृह्णंतिवैचित्रकथस्यसुंदरस्मितावलोकोच्छ्वसितस्मरातुराः ॥ १३ ॥ किंनस्तत्कथयागोप्यःकथाःकथयतापराः ॥ यात्यस्माभिर्विनाकालोयदितस्यतथैवनः ॥ १४ ॥ इतिप्रहसितंशौरेर्जल्पितंचारुवीक्षितम् ॥ गतिंप्रेमपरिष्वंगंस्मरंत्योरुरुदुःस्त्रियः ॥ १५ ॥ संकर्षणस्ताःकृष्णस्यसंदेशैर्हृदयंगमैः ॥ सांत्वयामासभगवान्नानाऽनुनयकोविदः ॥ १६ ॥ द्वौमासौतत्रचावात्सीन्मधुंमाधवमेवच ॥ रामःक्षपासुभगवान्गोपीनांरतिमावहन् ॥ १७ ॥ पूर्णचंद्रकलामृष्टेकौमुदीगंधवायुना ॥ यमुनोपवनेरेमेसेवितेस्त्रीगणैर्वृतः ॥ १८ ॥

इति कालस्तावत्तस्यचास्माकंचयात्येवकिंतुतस्यसुखेनास्माकंतुदुःखेनेतावानेवविशेषइतिध्वनितम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ नानाविधेष्वनुनयेषुकोविदः ॥ १६ ॥ मधुंचैत्रम् माधवंवैशाखम् गोपीनांरतिमिति श्रीकृष्णक्रीडासमयेऽनुत्पन्नानाम[१]तबालानामन्यासामित्यभियुक्तप्रसिद्धिः ॥ १७ ॥ पूर्णचंद्रस्यकलाभिर्मरीचिभिरामृष्टेउज्ज्वले कौमुदीगंधवायुनाकुमुद्वतीनांगंधवातेनसेविते यद्वा कौमुदीशब्देनतद्विकासितानिकुमुदानिलक्ष्यंते कुमुदगंधवातेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

---

१ शंखचूडबंधनसमयेक्रीडायांनिर्दिष्टाभोरामप्रेयसीभिरितिचक्रवर्ती श्रीमदाचार्यास्तुबलभद्रद्वाराभगवानेवतासांमनोरथंपूरितवानितिनकश्चिद्दोषइत्याहुरितिबालबोधिनीकाराः

वारुणीसुधयासहोत्पन्नामदिरा ॥ १९ ॥ २० ॥ क्षीबोमत्तः ॥ २१ ॥ स्वेदएवप्रालेयंहिमंतेनभूषितम् ॥ २२ ॥ मत्तोऽयमित्यनादृत्यानाग तामापगांनदीम् ॥ २३ ॥ आहुताआहूतायद्यस्मान्नागच्छसितस्मात् नेष्येगमयिष्यामि ॥ २४ ॥ चकिताकंपिता ॥ २५ ॥ एकांशेनशेषा ख्येन ॥ २६ ॥ २७ ॥ विजगाहावगाहनंकृतवान् ॥ २८ ॥ उत्तीर्णायनिर्गतायासितांबरादीनिकांतिर्ददौ कांतिर्लक्ष्मीः यथोक्तंवैष्णवे

वरुणप्रेषितादेवीवारुणीवृक्षकोटरात् ॥ पतंतीतद्वनंसर्वंस्वगंधेनाध्यवासयत् ॥ १९ ॥ तंगंधंमधुधाराया वायुनोपहृतंबलः ॥ आघ्रायोपगतस्तत्रललनाभिःसमंपपौ ॥ २० ॥ उपगीयमानचरितोवनिताभिर्हलायु धः ॥ वनेषुव्यचरत्क्षीबोमदविह्वललोचनः ॥ २१ ॥ स्रग्व्येककुंडलोमत्तोवैजयंत्याचमालया ॥ बिभ्रत्स्मित मुखांभोजंस्वेदप्रालेयभूषितम् ॥ २२ ॥ सआजुहावयमुनांजलक्रीडार्थमीश्वरः ॥ निजंवाक्यमनादृत्यमत्त इत्यापगांबलः ॥ अनागतांहलाग्रेणकुपितोविचकर्षह ॥ २३ ॥ पापेत्वंमामवज्ञाययन्नायासिमयाऽऽहुता ॥ नेष्येत्वांलांगलाग्रेणशतधाकामचारिणीम् ॥ २४ ॥ एवंनिर्भर्त्सिताभीतायमुनायदुनंदनम् ॥ उवाचचकिता वाचंपतितापादयोर्नृप ॥ २५ ॥ रामराममहाबाहोनजानेतवविक्रमम् ॥ यस्यैकांशेनविधृताजगतीजगतः पते ॥ २६ ॥ परंभावंभगवतोभगवन्मामजानतीम् ॥ मोक्तुमर्हसिविश्वात्मन्प्रपन्नांभक्तवत्सल ॥ २७ ॥ ततो व्यमुंचद्यमुनांयाचितोभगवान्बलः ॥ विजगाहजलंस्त्रीभिःकरेणुभिरिवेभराट् ॥ २८ ॥ कामंविहृत्यसलि लादुत्तीर्णायासितांबरे ॥ भूषणानिमहार्हाणिददौकांतिःशुभांस्रजम् ॥ २९ ॥ वसित्वावाससीनीलेमालामा मुच्यकांचनीम् ॥ रेजेस्वलंकृतोलिप्तोमाहेंद्रइववारणः ॥ ३० ॥ अद्यापिदृश्यतेराजन्यमुनाकृष्टवर्त्मना ॥ बल स्यानंतवीर्यस्यवीर्यंसूचयतीवहि ॥ ३१ ॥

वरुणप्रहिताचास्मैमालामम्लानपंकजाम् समुद्राभे तथावस्त्रेनीलेलक्ष्मीरयच्छतेति हरिवंशेचबलंप्रतिलक्ष्मीवाक्यम् जातरूपमयंचैकंकुंडलंवज्रभूषणम् आदिपद्मंचपद्माख्यंदिव्यंश्रवणभूष णम् देवेमांप्रतिगृह्णीष्वपौराणींभूषणक्रियामित्यादि ॥ २९ ॥ वसित्वापरिधाय आमुच्यकंठेनिधाय चंदनादिभिरालिप्तः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

१ अलंकृतइतिशेषः २ उपलक्षितेतिशेषः

एकेवएकैवनिशायथातथा माधुर्यैर्विलासैः ॥ ३२ ॥ ॥ इतिदशमेउ० टीकायांपंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥छ॥ ॥ षड्युकूष
ष्टितमेकाशींगत्वाऽहनृपौंड्रकंहरिः ॥ तन्मित्रंचततोवृत्तंसुदक्षिणवधादिकम् ॥ १ ॥१॥ प्रस्तोभितःप्रोत्साहितःस्तुत्या बालैरज्ञैः ॥ २ ॥ बाल
कृतोनृपोबालैर्नृपत्वेनक्रीडायांपरिकल्पितः ॥ ३ ॥४॥५॥६॥७॥ हेमूढ उत्स्रक्ष्येत्वयिप्रक्षेप्स्यामि यैःसहत्वमेवंविकत्थसेतेष्वपीत्यर्थः यद्वा यैः

एवंसर्वानिशायाताएकेवरमतोव्रजे ॥ रामस्याक्षिप्तचित्तस्यमाधुर्यैर्व्रजयोषिताम् ॥ ३२ ॥ इति० भा० म० द० उ० बलदेवविजयेयमुनाकर्षणंनामपंचषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ ॥छ॥ श्रीशुकउवाच नंदव्रजं गतेरामेकरूषाधिपतिर्नृप ॥ वासुदेवोऽहमित्यज्ञोदूतंकृष्णायप्राहिणोत् ॥ १ ॥ त्वंवासुदेवोभगवानवतीर्णो जगत्पतिः ॥ इतिप्रस्तोभितोबालैर्मेनआत्मानमच्युतम् ॥ २ ॥ दूतंचप्राहिणोन्मंदःकृष्णायाव्यक्तवर्त्मने ॥ द्वारकायांयथाबालोनृपोबालकृतोबुधः ॥ ३ ॥ दूतस्तुद्वारकामेत्यसभायामास्थितंप्रभुम् ॥ कृष्णंकमलपत्राक्षं राजसंदेशमब्रवीत् ॥ ४ ॥ वासुदेवोऽवतीर्णोहमेकएवनचापरः ॥ भूतानामनुकंपार्थंत्वंतुमिथ्याऽभिधांत्यज ॥ ५ ॥ यानित्वमस्मच्चिह्नानिमौढ्याद्बिभर्षिसात्वत ॥ त्यक्त्वैहिमांत्वंशरणंनोचेद्देहिममाहवम् ॥ ६ ॥ श्रीशुकउवाच कत्थनंतदुपाकर्ण्यपौंड्रकस्याल्पमेधसः ॥ उग्रसेनादयःसभ्याउच्चकैर्जहसुस्तदा ॥ ७ ॥ उवाचदूतंभगवान्परिहासकथामनु ॥ उत्स्रक्ष्येमूढचिह्नानियैस्त्वमेवंविकत्थसे ॥ ८ ॥ मुखंतदपिधायाज्ञकंकगृध्रवटैर्वृतः ॥ शयिष्यसेहतस्तत्रभविताशरणंशुनाम् ॥ ९ ॥ इतिदूतस्तदाक्षेपंस्वामिनेसर्वमाहरत् ॥ कृष्णोऽपिरथमास्थाय काशीमुपजगामह ॥ १० ॥ पौंड्रकोपितदुद्योगमुपलभ्यमहारथः ॥ अक्षौहिणीभ्यांसंयुक्तोनिश्चक्रामपुराद्द्रुतम् ॥ ११ ॥ तस्यकाशिपतिर्मित्रंपार्ष्णिग्राहोऽन्वयान्नृप ॥ अक्षौहिणीभिस्तिसृभिरपश्यत्पौंड्रकंहरिः ॥ १२ ॥

कृत्रिमैःसुदर्शनादिभिस्त्वमेवंश्लाघसेतान्युत्स्रक्ष्येत्याजयिष्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ मांशरणमेहीत्यस्योत्तरम् मुखमिति वटाःकंकादिवत्पक्षिविशे
षाः तत्रतदाशुनांशरणमाश्रयोभवितासि ॥ ९ ॥ काशीमिति पौंड्रकस्यापितदामित्रपुरेऽवस्थानात् ॥ १० ॥ ११ ॥ पार्ष्णिग्राहःपृष्ठतोरक्षकः ॥ १२ ॥

१ करूषाधिपतिःपौंड्रकः २ तस्यदुर्बुद्धित्वेऽतिविस्मयात्पुनरुक्तिरितिचक्रवर्ती ३ गत्यर्थकर्मत्वाच्चतुर्थी कृष्णंप्रतीत्यर्थः

॥ १३ ॥ गरुडः कृत्रिमो ध्वजे यस्य तम् अमूल्यो ऽनर्घ्यो मौलिराभरणं च यस्य तम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ गजस्यंदनादि चतुरंगबलं मर्दितवान् पृथक् प्रजाश्चतुर्विधं भूतग्रामं यथा युगांताग्निरिति ॥ १७ ॥ आयोधनं रणस्थानम् अरिणा चक्रेण चितमाकीर्णम् आक्रीडनमिव कल्पां

शंखार्यसिगदाशार्ङ्गश्रीवत्साद्युपलक्षितम् ॥ बिभ्राणं कौस्तुभमणिं वनमालाविभूषितम् ॥ १३ ॥ कौशेयवाससी पीते वसानं गरुडध्वजम् ॥ अमूल्यमौल्याभरणं स्फुरन्मकरकुंडलम् ॥ १४ ॥ दृष्ट्वा तमात्मनस्तुल्यवेषं कृत्रिममास्थितम् ॥ यथा नटं रंगगतं विजहास भृशं हरिः ॥ १५ ॥ शूलैर्गदाभिः परिघैः शक्त्यृष्टिप्रासतोमरैः ॥ असिभिः पट्टिशैर्बाणैः प्राहरन्नरयो हरिम् ॥ १६ ॥ कृष्णस्तु तत्पौंड्रककाशिराजयोर्बलं गजस्यंदनवाजिपत्तिमत् ॥ गदासिचक्रेषुभिरार्दयद्भृशं यथा युगांते हुतभुक् पृथक् प्रजाः ॥ १७ ॥ आयोधनं तद्रथवाजिकुंजरद्विपत्खरोष्ट्रैररिणावखंडितैः ॥ बभौ चितं मोदवहं मनस्विनामाक्रीडनं भूतपतेरिवोल्बणम् ॥ १८ ॥ अथाऽऽह पौंड्रकं शौरिर्भो भो पौंड्रक यद्भवान् ॥ दूतवाक्येन मामाह तान्यस्त्राण्युत्सृजामि ते ॥ १९ ॥ त्याजयिष्येऽभिधानं मे यत्त्वयाज्ञ मृषा धृतम् ॥ व्रजामि शरणं तेऽद्य यदि नेच्छामि संयुगम् ॥ २० ॥ इति क्षिप्त्वा शितैर्बाणैर्विरथीकृत्य पौंड्रकम् ॥ शिरोऽवृश्चद्रथांगेन वज्रेणेंद्रो यथा गिरेः ॥ २१ ॥ तथा काशिपतेः कायाच्छिर उत्कृत्य पत्रिभिः ॥ न्यपातयत्काशिपुर्यां पद्मकोशमिवानिलः ॥ २२ ॥ एवं मत्सरिणं हत्वा पौंड्रकं ससखं हरिः ॥ द्वारकामाविशत्सिद्धैर्गीयमानकथामृतः ॥ २३ ॥ स नित्यं भगवद्ध्यानप्रध्वस्ताखिलबंधनः ॥ बिभ्राणश्च हरे राजन्स्वरूपं तन्मयोऽभवत् ॥ २४ ॥ शिरः पतितमालोक्य राजद्वारे सकुंडलम् ॥ किमिदं कस्य वा वक्त्रमिति संशयिरे जनाः ॥ २५ ॥ राज्ञः काशिपतेर्ज्ञात्वा महिष्यः पुत्रबांधवाः ॥ पौराश्च हा हता राजन्नाथ नाथेति प्रारुदन् ॥ २६ ॥

तरुद्रस्य क्रीडास्थानमिव ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ गिरेः शृंगं यथेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रथमं किमिदमिति पश्चाद्वक्त्रमिति विभाव्य कस्य चेति संशयिरे संशयं कृतवंत इति ॥ २५ ॥ २६ ॥

---

१ यद्यान्यस्त्राणित्याज्यत्वेनाह भवांस्तानीत्यर्थः २ ते तुभ्यं त्वद्वधार्थमित्यर्थः ३ ते त्वया सह

संस्थाविधिमुत्तरक्रियाम् अपचितिंनिष्कृतिम् ॥ २७ ॥ आत्मनाऽभिसंधायबुद्ध्याव्यवस्य सुदक्षिणोऽत्युदारः ॥ २८ ॥ वरमदात् वृणी ष्वेत्युक्तवानित्यर्थः ॥ २९ ॥ ऋत्विजमृत्विजमिवस्वनियोगकारिणम् यज्ञस्यदेवमृत्विजमितिश्रुतेः ॥ ३० ॥ अब्रह्मण्येप्रयोजितइतिकृष्णे प्रयोजितोविपरीतोभविष्यतीतिसूचितम् अभिचरन्नभिचारंकुर्वन् व्रतीगृहीतनियमः ॥ ३१ ॥ तप्ततांम्रमिवशिखाश्मश्रूणिचयस्यसः अं

सुदक्षिणस्तस्यसुतःकृत्वासंस्थाविधिंपितुः॥ निहत्यपितृहंतारंयास्याम्यपचितिंपितुः॥२७॥ इत्यात्मनाऽभिसंधायसोपाध्यायोमहेश्वरम्॥ सुदक्षिणोऽर्चयामासपरमेणसमाधिना॥२८॥ प्रीतोऽविमुक्तेभगवांस्तस्मैवरमदाद्भवः॥ पितृहंतृवधोपायंसववेवरमीप्सितम् ॥ २९ ॥ दक्षिणाग्निंपरिचरब्राह्मणैःसमम्‍त्विजम् ॥ अभिचारविधानेनसचाग्निः[1]प्रमथैर्वृतः॥ ३० ॥ साधयिष्यतिसंकल्पमब्रह्मण्येप्रयोजितः॥ इत्यादिष्टस्तथाचक्रेकृष्णायाभिचरन्व्रती॥ ३१ ॥ ततोऽग्निरुत्थितःकुंडान्मूर्तिमानतिभीषणः॥ तप्ततांम्रशिखाश्मश्रुरंगारोद्गारिलोचनः॥ ३२ ॥ दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीदंडकठोरास्यःस्वजिह्वया॥ आलिहन्सृक्किणीनग्नोविधुन्वंस्त्रिशिखंज्वलत् ॥ ३३ ॥ पद्भ्यांतालप्रमाणाभ्यांकंपयन्नवनीतलम्॥ सोऽभ्यधावद्वृतोभूतैर्द्वारकांप्रदहन्दिशः॥ ३४॥ तमा[2]भिचारदहनमायांतंद्वारकौकसः॥ विलोक्यतत्रसुःसर्वेवनदाहेमृगायथा॥ ३५॥ अक्षैःसभायांक्रीडंतंभगवंतंभयातुराः॥त्राहित्राहित्रिलोकेशवह्नेःप्रदहतःपुरम्॥३६॥ श्रुत्वातज्जनवैक्लव्यंदृष्ट्वास्वानांचसाध्वसम्॥शरण्यःसंप्रहस्याहमाभैष्टेत्यवितास्म्यहम्॥३७॥सर्वस्यांतर्बहिःसाक्षीकृत्यांमाहेश्वरींविभुः॥ विज्ञायतद्विघातार्थंपार्श्वस्थंचक्रमादिशत्॥ ३८ ॥ तत्सूर्यकोटिप्रतिमंसुदर्शनंजाज्वल्यमानंप्रलयानलप्रभम्॥स्वतेजसाखंककुभोऽथरोदसीचक्रंमुकुंदास्त्रमथाग्निमार्दयत्॥ ३९॥

गारोद्गारीणिलोचनानियस्यसः ॥ ३२ ॥ दंष्ट्राभिश्चोग्रैर्भ्रुकुटीदंडैश्चकठोरंक्रूरमास्यंयस्यसः त्रिशिखंत्रिशूलम् ॥ ३३ ॥ दिशःप्रदहन् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ त्राहित्राहीत्याहुरितिशेषः ॥ ३६ ॥ अहमवितास्मिरक्षिष्यामीति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ रोदसीचप्रकाशयदितिशेषः यद्वा स्वतेजसाखादीन्प्रतिजाज्वल्यमानमत्यर्थंप्रकाशमानमित्यर्थः आर्दयदपीडयत् ॥ ३९ ॥

---

[1] प्रमथैर्भूतगणैः [2] अभिचारभवंदहनम्

अर्दितोऽग्निर्यत्कृतवांस्तदाह कृत्याऽनलइति सहर्त्विग्भिर्जनैश्चवर्तमानम् अभिचर्यतेमार्यतेऽनेनेत्यभिचारःकृत्यानलः ॥ ४० ॥ अट्टादिसहिताम् अट्टामंचाः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इतिद० उ० टी० षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सप्तषष्टितमेरामोगिरौरैवतकेमदात् ॥ स्वैरंयुवतिभिःक्रीडन्नवधीद्विविदंखलम् ॥ १ ॥ कालिंदीविदारणानंतरंरामचरितंद्विविदवधादिसंगतमप्यनुक्त्वातत्पूर्वभावित्वेनपौंड्र

कृत्यानलःप्रतिहतःसरथांगपाणेरस्त्रौजसासनृपभग्नमुखोनिवृत्तः ॥ वाराणसींपरिसमेत्यसुदक्षिणंतंसर्त्विकजनंसमदहत्स्वकृतोऽभिचारः ॥ ४० ॥ चक्रंचविष्णोस्तदनुप्रविष्टंवाराणसींसाट्टसभालयापणाम् ॥ सगोपुराट्टालककोष्ठसंकुलांसकोशहस्त्यश्वरथान्नशालाम् ॥ ४१ ॥ दग्ध्वावाराणसींसर्वांविष्णोश्चक्रंसुदर्शनम् ॥ भूयःपार्श्वमुपातिष्ठत्कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४२ ॥ यएनंश्रावयेन्मर्त्यउत्तमश्लोकविक्रमम् ॥ समाहितोवाशृणुयात्सर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ४३ ॥ ॥ इतिश्रीभा० म० द० उ० पौंड्रकादिवधोनामषट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥

राजोवाच भूयोऽहंश्रोतुमिच्छामिरामस्याद्भुतकर्मणः ॥ अनंतस्याप्रमेयस्ययदन्यत्कृतवान्प्रभुः ॥ १ ॥ श्रीशुकउवाच नरकस्यसखाकश्चिद्द्विविदोनामवानरः ॥ सुग्रीवसचिवःसोऽथभ्रातामैंदस्यवीर्यवान् ॥ २ ॥ सख्युःसोऽपचितिंकुर्वन्वानरोराष्ट्रविप्लवम् ॥ पुरग्रामाकरान्घोषानदहद्वह्निमुत्सृजन् ॥ ३ ॥ क्वचित्सशैलानुत्पाट्यतैर्देशान्समचूर्णयत् ॥ आनर्तान्सुतरामेवयत्राऽऽस्तेमित्रहाहरिः ॥ ४ ॥ क्वचित्समुद्रमध्यस्थोदोर्भ्यामुत्क्षिप्यतज्जलम् ॥ देशान्नागायुतप्राणोवेलाकूलानमज्जयत् ॥ ५ ॥

कवधादिनिरूप्येदानींतदेवप्रस्तौति भूयोऽहमित्यादिना रामचरितश्रवणेच्छायामद्भुतकर्मत्वंहेतुस्तत्रचानंतत्वंतत्राप्यप्रमेयत्वमिति ॥ १ ॥ नरकस्यसखेतिहरिणावैरेकारणम् सुग्रीवसचिवइतितस्यमंत्रबलम् मैंदस्यभ्रातेतिरामायणेऽतिप्रसिद्धत्वेनवीर्याधिक्यमुक्तमिति ॥ २ ॥ सख्युर्नरकस्यापचितिमानृण्यम राष्ट्रस्यविप्लवोनाशोयथाभवतितथापुरादीनदहदिति ॥ ३ ॥ किंच क्वचिदिति कदाचित्सद्विविदःमित्रहासखिहंता ॥ ४ ॥ तस्यसमुद्रस्यजलंबाहुभ्यामुत्क्षिप्यवेलायांःकूलेवर्तमानान्देशान्प्लावयामासेति ॥ ५ ॥

---

१ चरितमितिशेषः २ तद्ब्रूहीतिशेषः अन्यत्कालिंदीविदारणादन्यत् ३ वेलाकूलानित्यस्यलाक्षणिकोयमर्थः पुंस्त्वमार्षमितिचक्रवर्ती क्वचिद्वेलाकूलेन्यमज्जयदितिपाठः तत्रवर्तमानानितिशेषः

आश्रमस्थान्वनस्पतीन्भंक्त्वा आहवनीयाद्यग्निषु मूत्रादिकृतवान् ॥ ६ ॥ अप्यधात्पिदधे पेशस्कारी भ्रमरः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रभिन्नं मत्तम् ॥ १० ॥ ११ ॥ जात्या स्वभावेनैव चापलं यासां ताः ॥ १२ ॥ हेलयामास अवजज्ञे निरीक्षतो निरीक्षमाणस्य तमनादृत्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

आश्रमानृषिमुख्यानां कृत्वा भग्नवनस्पतीन् ॥ अदूषयच्छकृन्मूत्रैरग्नीन्वैतानिकान्खलः ॥ ६ ॥ पुरुषान्योषितो दृप्तः क्ष्माभृद्द्रोणीगुहासु सः ॥ निक्षिप्य चाप्यधाच्छैलैः पेशस्कारीव कीटकम् ॥ ७ ॥ एवं देशान्विप्रकुर्वन्दूषयंश्च कुलस्त्रियः ॥ श्रुत्वा सुललितं गीतं गिरिं रैवतकं ययौ ॥ ८ ॥ तत्रापश्यद्यदुपतिं रामं पुष्करमालिनम् ॥ सुदर्शनीयसर्वांगं ललनायूथमध्यगम् ॥ ९ ॥ गायंतं वारुणीं पीत्वा मदविह्वललोचनम् ॥ विभ्राजमानं वपुषा प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ १० ॥ दुष्टः शाखामृगः शाखामारूढः कंपयन्द्रुमान् ॥ चक्रे किलकिलाशब्दमात्मानं संप्रदर्शयन् ॥ ११ ॥ तस्य धार्ष्ट्यं कपेर्वीक्ष्य तरुण्यो जातिचापलाः ॥ हास्यप्रिया विजहसुर्बलदेवपरिग्रहाः ॥ १२ ॥ ता हेलयामास कपिर्भ्रूक्षेपैः संमुखादिभिः ॥ दर्शयन्स्वगुदं तासां रामस्य च निरीक्षतः ॥ १३ ॥ तं ग्राव्णा प्राहरत्क्रुद्धो बलः प्रहरतां वरः ॥ स वंचयित्वा ग्रावाणं मदिराकलशं कपिः ॥ १४ ॥ गृहीत्वा हेलयामास धूर्तस्तं कोपयन्हसन् ॥ निर्भिद्य कलशं दुष्टो वासांस्यास्फालयद्बलम् ॥ १५ ॥ कदर्थीकृत्य बलवान्विप्रचक्रे मदोद्धतः ॥ तं तस्याविनयं दृष्ट्वा देशांश्च तदुपद्रुतान् ॥ १६ ॥ क्रुद्धो मुसलमादत्त हलं चारिजिघांसया ॥ द्विविदोऽपि महावीर्यः शालमुद्यम्य पाणिना ॥ १७ ॥ अभ्येत्य तरसा तेन बलं मूर्धन्यताडयत् ॥ तं तु संकर्षणो मूर्ध्नि पतंतमचलो यथा ॥ १८ ॥ प्रतिजग्राह बलवान्सुनंदेनाहनच्च तम् ॥ मुसलाहतमस्तिष्को विरेजे रक्तधारया ॥ १९ ॥

॥ १४ ॥ आस्फालयद्योषितां वासांस्याकृष्य पाटितवान् ॥ १५ ॥ विप्रचक्रे एवमपकृतवान् ॥ १६ ॥ शालं वृक्षम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ सुनंदेन मुसलेनाहनत् अहन्नित्यर्थः तं वानरम् मस्तिष्कं मस्तकावयवविशेषः ॥ १९ ॥

---

१ संमुखस्थितिगतिमूत्रणादिभिरिति चक्रवर्त्यादयः

गैरिकयालोहितधातुना नानुचिंतयन्नगणयन् ॥ २० ॥ २१॥२२ ॥ २३ ॥ अरूरुजत्ताडयामास ॥ २४ ॥ यादवेंद्रःसंकर्षणःक्रुद्धःसन् ज त्रौकंठबाहुमूले ॥ २५ ॥ टंकाःसतोयविवराणितत्सहितः ॥ २६॥२७॥ जगतोव्यतिकरंनाशमावहतीतितथातम् ॥ २८ ॥ ॥ इ० भा० द०

गिरिर्यथागैरिकयाप्रहारंनानुचिंतयन् ॥ पुनरन्यंसमुत्क्षिप्यकृत्वानिष्पत्रमोजसा ॥ २० ॥ तेनाहनत्सुसंक्रुद्धस्तंबलःशतधाऽच्छिनत् ॥ ततोऽन्येनरुषाजघ्नेतंचापिशतधाऽच्छिनत् ॥ २१ ॥ एवंयुध्यन्भगवताभग्नेभग्ने पुनःपुनः ॥ आकृष्यसर्वतोवृक्षान्निर्वृक्षमकरोद्वनम् ॥ २२॥ ततोऽमुंचच्छिलावर्षंबलस्योपर्यमर्षितः ॥ तत्सर्वंचूर्णयामासलीलयामुसलायुधः ॥ २३ ॥ सबाहूतालसंकाशौमुष्टीकृत्यकपीश्वरः ॥ आसाद्यरोहिणीपुत्रंताभ्यांवक्षस्यरूरुजत् ॥ २४॥ यादवेंद्रोऽपितंदोर्भ्यांत्यक्त्वामुसललांगले ॥ जत्रावभ्यर्दयत्क्रुद्धःसोऽपतद्रुधिरंवमन् ॥ २५॥ चकंपेतेनपततासटंकःसवनस्पतिः ॥ पर्वतःकुरुशार्दूलवायुनानौरिवांभसि ॥ २६॥ जयशब्दोनमःशब्दःसाधुसाध्वितिचांबरे ॥ सुरसिद्धमुनींद्राणामासीत्कुसुमवर्षिणाम् ॥ २७॥ एवंनिहत्यद्विविदंजगद्व्यतिकरावहम् ॥ संस्तूयमानोभगवान्जनैःस्वपुरमाविशत् ॥ २८॥ इतिश्रीभा० म० द० उ० द्विविदवधोनामसप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥ छ॥ श्रीशुकउवाच दुर्योधनसुतांराजन्लक्ष्मणांसमितिंजयः ॥ स्वयंवरस्थामहरत्सांबोजांबवतीसुतः ॥ १ ॥ कौरवाःकुपिताऊचुर्दुर्विनीतोऽयमर्भकः ॥ कदर्थीकृत्यनःकन्यामकामामहरद्बलात् ॥ २ ॥ बध्नीतेमंदुर्विनीतंकिंकरिष्यंतिवृष्णयः ॥ येऽस्मत्प्रसादोपचितांदत्तांनोभुंजतेमहीम् ॥ ३ ॥

टी० सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ ॥छ॥ ॥ अष्टषष्टितमेसांबेनिरुद्धेकौरवैर्युधि ॥ तद्विमोक्षायरामेणगजाह्वयविकर्षणम् ॥ १ ॥ रामचरित्रांतरंनिरूपयितुमाह दुर्योधनसुतामिति समितिंजयःसंग्रामजित् ॥ १ ॥ २ ॥ नोऽस्माकंमहीमस्माभिर्दत्ताम् नतेभूपतयइति भावः ॥ ३ ॥

---

१ मुष्टीकृत्यमुष्टिमंतौकृत्वेतिचक्र

यांतियास्यंति प्राणाइंद्रियाणीव सुसंयताः प्राणायामादिभिर्दमिताः ॥ ४ ॥ कुरुवृद्धोभीष्मस्तेनानुमोदितास्तत्सहिताःषडेतेइत्यर्थः ॥ ५ ॥
॥ ६ ॥ कर्णोऽग्रणीर्येषांते ॥ ७ ॥ नामृष्यत् असहदचिंत्यस्यभगवतोऽर्भोऽर्भकः अचिंत्यश्चासावर्भश्चेतिवा ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत्प्रपंचय

निगृहीतंसुतंश्रुत्वायद्येष्यंतीहवृष्णयः॥भग्नदर्पाःशमंयांतिप्राणाइवसुसंयताः ॥ ४ ॥ इतिकर्णःशलोभूरिर्य ज्ञकेतुःसुयोधनः॥सांबमारेभिरेबद्धुंकुरुवृद्धानुमोदिताः॥५॥दृष्ट्वाऽनुधावतःसांबोधार्तराष्ट्रान्महारथः॥प्रगृ ह्यरुचिरंचापंतस्थौसिंहइवैकलः ॥ ६ ॥ तंतेजिघृक्षवःक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेतिभाषिणः॥ आसाद्यधन्विनोबाणैः कर्णाग्रण्यःसमाकिरन्॥ ७ ॥ सोऽपविद्धःकुरुश्रेष्ठकुरुभिर्यदुनंदनः ॥ नामृष्यत्तदचिंत्यार्भःसिंहःक्षुद्रमृगैरि व ॥ ८ ॥ विस्फूर्ज्यरुचिरंचापंसर्वान्विव्याधसायकैः ॥ कर्णादीन्षड्रथान्वीरस्तावद्भिर्युगपत्पृथक् ॥ ९ ॥ चतु र्भिश्चतुरोवाहानेकैकेनचसारथीन् ॥ रथिनश्चमहेष्वासांस्तस्यतत्तेऽभ्यपूजयन्॥ १० ॥ तंतुतेविरथंचक्रुश्च त्वारश्चतुरोहयान्॥ एकस्तुसारथिंजघ्नेचिच्छेदान्यःशरासनम्॥ ११ ॥ तंबद्ध्वाविरथीकृत्यकृच्छ्रेणकुरवोयु धि॥ कुमारंस्वस्यकन्यांचस्वपुरंजयिनोऽविशन्॥ १२॥ तच्छ्रुत्वानारदोक्तेनराजन्संजातमन्यवः॥ कुरून्प्रत्यु द्यमंचक्रुरुग्रसेनप्रचोदिताः॥ १३॥ सांत्वयित्वातुतान्रामःसन्नद्धान्वृष्णिपुंगवान्॥नैच्छत्कुरूणांवृष्णीनांक लिंकलिमलापहः॥ १४॥जगामहास्तिनपुरंरथेनाऽऽदित्यवर्चसा॥ब्राह्मणैःकुलवृद्धैश्चवृतश्चंद्रइवग्रहैः॥ १५॥ गत्वागजाह्वयंरामोबाह्योपवनमास्थितः॥ उद्धवंप्रेषयामासधृतराष्ट्रंबुभुत्सया ॥ १६॥ सोऽभिवंद्यांबिका पुत्रंभी॰ष्मंद्रोणंचबाह्लिकम्॥ दुर्योधनंचविधिवद्राममागतमब्रवीत् ॥ १७॥ तेऽतिप्रीतास्तमाकर्ण्यप्राप्तंरा मंसुहृत्तमम्॥ तमर्चयित्वाऽभिययुःसर्वेमंगलपाणयः ॥ १८ ॥

ति चतुर्भिरिति चतुर्भिश्चतुरइत्यत्रवीप्सानुसंधेया तत्कर्मतेसंमानितवंतः ॥ १० ॥ ११ ॥ स्वस्यदुर्योधनस्यकन्यांचनीत्वेतिशेषः ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ यतःकलिंनैच्छदतःसांत्वयित्वाजगामेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रंप्रतिबुभुत्सयेति अभिप्रायजिज्ञासयेत्यर्थः ॥ १६ ॥ विधि वदभिवंद्य ॥ १७ ॥ तमुद्धवमर्चयित्वासत्कृत्य मंगलपाणयउपायनहस्ताः ॥ १८ ॥

वृद्धाअपिप्रणेमुः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ यद्यूयमित्युग्रसेनवाक्यम् मृष्येसहे अथाश्रुतमानीयसमर्पयतेतिशेषः ॥ २२ ॥ वीर्यंप्रभावःशौ र्यमुत्साहोबलंसत्त्वंतैरुन्नद्धमुन्छृंखलम् कथम् आत्मनःशक्तेःसममनुरूपम ॥ २३ ॥ उपानत्पादरक्षाशिरआरोढुमिच्छतीतिहीनाअस्माना

तंसंगम्ययथान्यायंगामर्घ्यंचन्यवेदयन् ॥ तेषांयेतत्प्रभावज्ञाःप्रणेमुःशिरसाबलम् ॥ १९ ॥ बंधून्कुशलिनः श्रुत्वापृष्ट्वाशिवमनामयम् ॥ परस्परमथोरामोबभाषेऽविक्लवंवचः ॥ २० ॥ उग्रसेनःक्षितीशेशोयद्वआज्ञापयत्प्रभुः ॥ तदव्यग्रधियःश्रुत्वाकुरुध्वंमाविलंबितम् ॥ २१ ॥ यद्यूयंबहवस्त्वेकंजित्वाऽधर्मेणधार्मिकम् ॥ अबध्नीताथतन्मृष्येबंधूनामैक्यकाम्यया ॥ २२ ॥ वीर्यशौर्यबलोन्नद्धमात्मशक्तिसमंवचः ॥ कुरवोबलदेवस्यनिशम्योचुःप्रकोपिताः ॥ २३ ॥ अहोमहच्चित्रमिदंकालगत्यादुरत्यया ॥ आरुरुक्षत्युपानद्वैशिरोमुकुटसेवितम् ॥ २४ ॥ एतेयौनेनसंबद्धाःसहशय्यासनाशनाः ॥ वृष्णयस्तुल्यतांनीताअस्मद्दत्तनृपासनाः ॥ ॥ २५ ॥ चामरव्यजनेशंखमातपत्रंचपांडुरम् ॥ किरीटमासनंशय्यांभुंजंत्यस्मदुपेक्षया ॥ २६ ॥ अलंयदूनांनरदेवलांछनैर्दातुःप्रतीपैःफणिनामिवामृतम् ॥ येऽस्मत्प्रसादोपचिताहियादवाआज्ञापयंत्यद्यगतत्रपाबत ॥ २७ ॥ कथमिंद्रोऽपिकुरुभिर्भीष्मद्रोणार्जुनादिभिः ॥ अदत्तमवरुंधीतसिंहग्रस्तमिवोरणः ॥ २८ ॥ श्रीशुकउवाच जन्मबंधुश्रियोन्नद्धमदास्तेभरतर्षभ ॥ आश्राव्यरामंदुर्वाच्यमसभ्याःपुरमाविशन् ॥ २९ ॥ इक्ष्वाकुरूणांदौःशील्यंश्रुत्वाऽवाच्यानिचाच्युतः ॥ अवोचत्कोपसंरब्धोदुष्प्रेक्ष्यःप्रहसन्मुहुः ॥ ३० ॥

ज्ञापयंतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ अस्यैवप्रपंचः एतइतिचतुर्भिः यौनेनपृथायाविवाहेन ॥ २५ ॥ किंच चामरव्यजनेइति भुंजंत्युपभुंजतइत्यर्थः अस्मदुपेक्षयाऽस्माकमनाग्रहेण ॥ २६ ॥ अलमिति अतःपरंतान्यपहरिष्यामइत्यर्थः ॥ २७ ॥ अवरुंधीतस्वीकुर्यात् उरणोमेषः ॥ २८ ॥ जन्मनाबंधुभिश्चोपलक्षितयाश्रियाउन्नद्धउत्कटोमदोयेषांते दुर्वाच्यंपरुषंवाक्यम् असभ्यादुर्जनाः ॥ २९ ॥ ३० ॥

---

१ शुकोक्तिरियम् २ छांदसस्तृतीयायाडादेशोलुग्वा दुरतिक्रमणीययेत्यर्थः ३ फणिनांदत्तममृतंयथादातुःप्रतीपंतथाप्रतीपैरित्यर्थः ४ येनःप्रसादेतिकचित्पाठः ५ अच्युतोरामः

नानाधनाभिजनादिमदैरुन्नद्धास्तेषांदंडएवप्रशमःप्रकर्षेणशमयतीतितथा यथालगुडोदंडः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दुर्भाषानवाच्यशब्दान् ॥३३॥ दुर्भाषणमनुस्मरतिषड्भिः नोग्रसेनइति विभुराज्ञापयितुंसमर्थः ॥ ३४ ॥ अहोधृष्टाःश्रीकृष्णमप्यधिक्षिपंतीतिकुपितआह सुधर्मेत्यादिभि स्त्रिभिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ मौल्युत्तमैर्मौलियुक्तैरुत्तमांगैःउत्तमैर्मौलिभिरितिवा उपासितानितीर्थानियैर्योगिभिस्तेषामपितीर्थम् यद्वा उपा

नूनंनानामदोन्नद्धाःशांतिंनेच्छंत्यसाधवः॥ तेषांहिप्रशमोदंडःपशूनांलगुडोयथा॥ ३१॥ अहोयदून्सुसंरब्धान्कृष्णंचकुपितंशनैः॥ सांत्वयित्वाऽहमेतेषांशममिच्छन्निहागतः॥३२॥ तइमेमंदमतयःकलहाभिरताःखलाः॥तंमामवज्ञायमुहुर्दुर्भाषान्मानिनोऽब्रुवन्॥३३॥ नोग्रसेनःकिलविभुर्भोजवृष्ण्यंधकेश्वरः॥शक्रादयोलोकपालायस्यादेशानुवर्तिनः॥३४॥सुधर्माऽऽक्रम्यतेयेनपारिजातोऽमरांघ्रिपः॥आनीयभुज्यतेसोऽसौनकिलाध्यासनार्हणः॥३५॥यस्यपादयुगंसाक्षाच्छ्रीरुपास्तेऽखिलेश्वरी॥सनार्हतिकिलश्रीशोनरदेवपरिच्छदान्॥३६॥यस्यांघ्रिपंकजरजोऽखिललोकपालैर्मौल्युत्तमैर्धृतमुपासिततीर्थतीर्थम्॥ब्रह्माभवोऽहमपियस्यकलाःकलायाःश्रीश्चोद्वहेमचिरमस्यनृपासनंक्व॥३७॥भुंजतेकुरुभिर्दत्तंभूखंडंवृष्णयःकिल॥उपानहःकिलवयंस्वयंतुकुरवःशिरः॥३८॥ अहोऐश्वर्यमत्तानांमत्तानामिवमानिनाम्॥ असंबद्धागिरोरूक्षाःकःसहेतानुशासिता॥३९॥ अद्यनिष्कौरवींपृथ्वींकरिष्यामीत्यमर्षितः॥गृहीत्वाहलमुत्तस्थौदहन्निवजगत्त्रयम्॥ ४० ॥ लांगलाग्रेणनगरमुद्विदार्यगजाह्वयम्॥विचकर्षसगंगायांप्रहरिष्यन्नमर्षितः॥४१॥ जलयानमिवाघूर्णंगंगायांनगरंपतत्॥ आकृष्यमाणमालोक्यकौरवाजातसंभ्रमाः॥ ४२॥ तमेवशरणंजग्मुःसकुटुंबाजिजीविषवः॥ सलक्ष्मणंपुरस्कृत्यसांबंप्रांजलयःप्रभुम्॥ ४३॥

सितंसर्वैःसेवितंतीर्थंगंगातस्यास्तीर्थंतीर्थत्वनिमित्तम् किंचब्रह्माभवःश्रीश्चाहमपिउद्वहेम कथंभूतावयम् यस्यकलायाअंशस्यकलाअंशाः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मत्तानामिवमद्यादिना रूक्षाःपरुषाः अनुशासितास्वयंदंडधरःसन् ॥ ३९ ॥ ४०॥ लांगलाग्रेणदक्षिणतःप्राकारमूलेनिखातेन उद्विदार्यउत्पाट्य ॥ ४१ ॥ ४२ जिजीविषवइत्यक्षराधिक्यंसोढव्यम् ॥ ४३ ॥

मूढानांप्रभावानभिज्ञानाम् अतिक्रममपराधम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ शेषेशयनंकरोषि शेषपर्यंकेपरिशिष्यमाणोयःसचत्वमेवेतिवा ॥ ४६ ॥ अस्मासुकोपश्चतवायमुचितएवेत्याहुः कोपस्तइति स्थितिपालनेतत्परस्तात्पर्यवान्कोपः पांठांतरेसंबोधनम् ॥ ४७ ॥ विश्वंकर्मकृत्यंयस्य

रामरामाखिलाधारप्रभावंनविदामते ॥ मूढानांनःकुबुद्धीनांक्षंतुमर्हस्यतिक्रमम् ॥ ४४ ॥ स्थित्युत्पत्त्यप्यया नांत्वमेकोहेतुर्निराश्रयः ॥ लोकान्क्रीडनकानीशक्रीडतस्तेवदंतिहि ॥ ४५ ॥ त्वमेवमूर्ध्नीदमनंतलीलयाभूमंड लंबिभर्षिसहस्रमूर्धन् ॥ अंतेचयःस्वात्मनिरुद्धविश्वःशेषेद्वितीयःपरिशिष्यमाणः ॥ ४६ ॥ कोपस्तेऽखिलशि क्षार्थंनद्वेषान्नचमत्सरात् ॥ बिभ्रतोभगवन्सत्वंस्थितिपालनतत्परः[1] ॥ ४७ ॥ नमस्तेसर्वभूतात्मन्सर्वशक्ति धराव्यय ॥ विश्वकर्मन्नमस्तेऽस्तुत्वांवयंशरणंगताः ॥ ४८ ॥ श्रीशुकउवाच एवंप्रपन्नैःसंविग्नैर्वेपमानाय नैर्बलः ॥ प्रसादितःसुप्रसन्नोमाभैष्टेत्यभयंददौ ॥ ४९ ॥ दुर्योधनःपारिबर्हंकुंजरान्षष्टिहायनान् ॥ ददौचद्वा दशशतान्ययुतानितुरंगमान् ॥ ५० ॥ रथानांषट्सहस्राणिरौक्माणांसूर्यवर्चसाम् ॥ दासीनांनिष्ककंठी नांसहस्रंदुहितृवत्सलः ॥ ५१ ॥ प्रतिगृह्यतुतत्सर्वंभगवान्सात्वतर्षभः ॥ ससुतःसस्नुषःप्रायात्सुहृद्भिरभिनं दितः ॥ ५२ ॥ ततःप्रविष्टःस्वपुरंहलायुधःसमेत्यबंधूननुरक्तचेतसः ॥ शशंससर्वंयदुपुंगवानांमध्येसभायां कुरुषुस्वचेष्टितम् ॥ ५३ ॥ अद्यापिचपुरंह्येतत्सूचयद्रामविक्रमम् ॥ समुन्नतंदक्षिणतोगंगायामनुदृश्यते ॥ ५४ ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेउत्तरार्धेहास्तिनपुरकर्षणरूपसंकर्षणविजयोनामाऽष्ट षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

सत्वमितिसंबोधनम् ॥ ४८ ॥ वेपमानमयनंपुरंयेषांतैः ॥ ४९ ॥ तुरंगमांश्चद्वादशायुतानि ॥ ५० ॥ ५१ ॥ सुहृद्भिःकौरवैः ॥ ५२ ॥ मध्ये सभायांसभामध्ये ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ॥ इतिद० उ० टीकायामष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ छ ॥

---

1 तत्परेतिविसर्गरहिते

एकोनसप्ततितमेगार्हस्थ्यंप्रतिमंदिरम् ॥ कृष्णस्यनारदोदृष्ट्वाविस्मितोऽगात्ततःस्तुवन् ॥ १ ॥ १ ॥ दिदृक्षामभिनयेनाऽऽह चित्रमिति द्य ष्टसहस्रस्त्रीरुदावहत्परिणीतवान् ॥ २ ॥ तांद्वारवतीमनुवर्णयति पुष्पितेतिसार्धत्रयेण पुष्पितेषूपवनेष्वारामेषूद्यानेषुचद्विजानामलीनां चकुलानितैर्नादिताम् ॥ ३ ॥ छुरितेषुव्याप्तेषु ॥ ४ ॥ महामरकतैःप्रख्यायंतेप्रकाशंतइतितथातैः स्वर्णरत्नमयाःपरिच्छदाःपरिकरायेषुतैः ॥ ५ ॥ पतंत्यःप्रचलंत्यःपताकायेतैर्ध्वजैर्वारितआतपोयस्यांताम् ॥ ६ ॥ तस्यांद्वारकायाम् सर्वैर्धिष्ण्यपैर्लोकपालैरर्चितम् षोडश

श्रीशुकउवाच नरकंनिहतंश्रुत्वातथोद्वाहंचयोषिताम् ॥ कृष्णेनैकेनबह्वीनांतद्दिदृक्षुःस्मनारदः ॥ १ ॥ चित्रं बतैतदेकेनवपुषायुगपत्पृथक् ॥ गृहेषुद्व्यष्टसाहस्रंस्त्रियएकउदावहत् ॥ २ ॥ इत्युत्सुकोद्वारवतींदेवर्षिर्द्रष्टुमा गमत् ॥ पुष्पितोपवनारामद्विजालिकुलनादिताम् ॥ ३ ॥ उत्फुल्लेंदीवरांभोजकह्लारकुमुदोत्पलैः ॥ छुरिते षुसरस्सूच्चैःकूजितांहंससारसैः ॥ ४ ॥ प्रासादलक्षैर्नवभिर्जुष्टांस्फाटिकराजतैः ॥ महामरकतप्रख्यैःस्वर्णरत्न परिच्छदैः ॥ ५ ॥ विभक्तरथ्यापथचत्वरापणैःशालासभाभीरुचिरांसुरालयैः ॥ संसिक्तमार्गांगणवीथिदेह लींपतत्पताकाध्वजवारितातपाम् ॥ ६ ॥ तस्यामंतःपुरंश्रीमदर्चितंसर्वधिष्ण्यपैः ॥ हरेःस्वकौशलंयत्रत्वष्ट्रा कात्स्न्र्येनदर्शितम् ॥ ७ ॥ तत्रषोडशभिःसद्मसहस्रैःसमलंकृतम् ॥ विवेशैकतमंशौरेःपत्नीनांभवनंमहत् ॥ ८ ॥ विष्टब्धंविद्रुमस्तंभैर्वैदूर्यफलकोत्तमैः ॥ इंद्रनीलमयैःकुड्यैर्जगत्याचाहतत्विषा ॥ ९ ॥ वितानैर्निर्मितैस्त्वष्ट्रा मुक्तादामविलंबिभिः ॥ दांतैरासनपर्यंकैर्मण्युत्तमपरिष्कृतैः ॥ १० ॥ दासीभिर्निष्ककंठीभिःसुवासोभिरलं कृतम् ॥ पुंभिःसकंचुकोष्णीषसुवस्त्रमणिकुंडलैः ॥ ११ ॥

भिःसद्मसहस्रैःसमलंकृतंहरेरंतःपुरंविवेश तत्रचतस्यशौरेःपत्नीनांभवनेष्वेकतमंविवेशेत्यन्वयः यत्रचस्वकौशलंत्वष्ट्रादर्शितमित्यंतःपुरभ वनयोर्विशेषणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तदनुवर्णयतिचतुर्भिः विष्टब्धमिति विद्रुमस्तंभैर्विष्टब्धंविधृतम् वैदूर्यमयानिफलकोत्तमानिस्तंभाश्रयणा निच्छादनानितैरिंद्रनीलमयैःकुड्यादिभिश्चोपलक्षितम् जगत्याभूमिकयाचेंद्रनीलमय्या नहतात्विड्यस्यास्तया ॥ ९ ॥ मुक्तादाम्नांविलं बाविविधानिलंबनानिविद्यंतेयेषुतैः मण्युत्तमैःपरिष्कृतैर्भूषितैः ॥ १० ॥ ११ ॥

---

१ अभूदितिशेषः

ईक्ष्यसमीक्ष्य घनोमेघोऽयमितिबुद्धिर्येषांते ॥ १२ ॥ अनुसवंसर्वकालम् आत्मनासमानानिगुणरूपवयांसिसुवेषोऽलंकारश्चयस्यतेनदासी सहस्रेणयुतयागृहिण्यासह ॥ १३ ॥ श्रियोरुक्मिण्याःपर्यंकतः अवीविशदुपवेशयामास ॥ १४ ॥ अविभ्रदबिभःदधारेत्यर्थः बिभ्रदिति शत्रंतंवा तदासंपूज्याभिभाष्यचप्राहेत्युत्तरेणान्वयःकथंभूतःयस्यचरणशौचंगंगाअशेषतीर्थंसः अतएवजगद्गुरुतरोऽपिसतांधर्मभृतांपतित्वा

रत्नप्रदीपनिकरद्युतिभिर्निरस्तध्वांतंविचित्रवलभीषुशिखंडिनोंऽग ॥ नृत्यंतियत्रविहितागुरुधूपमक्षैर्निर्यां तमीक्ष्यघनबुद्धयउन्नदंतः ॥ १२ ॥ तस्मिन्समानगुणरूपवयःसुवेषदासीसहस्रयुतयाऽनुसवंगृहिण्या ॥ विप्रोददर्शचमरव्यजनेनरुक्मदंडेनसात्वतपतिंपरिवीजयंत्या ॥ १३ ॥ तंसन्निरीक्ष्यभगवान्सहसोत्थितःश्रीपर्यंकतःसकलधर्मभृतांवरिष्ठः ॥ आनम्यपादयुगलंशिरसाकिरीटजुष्टेनसांजलिरवीविशदासनेस्वे ॥ १४ ॥ तस्यावनिज्यचरणौतदपःस्वमूर्ध्नाबिभ्रज्जगद्गुरुतरोऽपिसतांपतिर्हि ॥ ब्रह्मण्यदेवइतियद्गुणनामयुक्तंतस्यैव यच्चरणशौचमशेषतीर्थम् ॥ १५ ॥ संपूज्यदेवऋषिवर्यमृषिःपुराणोनारायणोनरसखोविधिनोदितेन ॥ वाण्याऽभिभाष्यमितयामृतमिष्टयातंप्राहप्रभोभगवतेकरवामहेकिम् ॥ १६ ॥ नारदउवाच नैवाऽद्भुतंत्वयि विभोऽखिललोकनाथेमैत्रीजनेषुसकलेषुदमःखलानाम् ॥ निःश्रेयसायहिजगत्स्थितिरक्षणाभ्यांस्वैरावतारउरुगायविदामसुष्ठु ॥ १७ ॥

देवमकरोदित्यर्थः सतांपतित्वेहेतुः ब्रह्मण्यदेवइतियद्गुणकृतंनामतस्यैवयतोयुक्तंसमंजसमतस्तद्धर्मप्रवर्तनायैवमाचरणमित्यर्थः ॥ १५ ॥ अभिभाष्यदिष्ट्याऽत्रत्वदागमनमित्यादिप्रियमुक्त्वा ॥ १६ ॥ भगवतास्वस्यार्हणमनर्हमन्यमानस्तत्संभावयन्नाह नैवेति सर्वमित्रत्वादेवमर्हणं नतुममगौरवात् तर्हिकथंकंसादिष्वमैत्रीतत्राऽऽह खलानांदमश्चनैवाद्भुतमिति कुतः जगतःस्थितिर्धारणंरक्षणंपालनंताभ्यांसहतस्यनिःश्रेयसायतवायंस्वेच्छावतारइतिवयंसुष्ठुसम्यग्विद्मः अतःखलदमःसाधुसंमाननंचयुक्तमितिभावः ॥ १७ ॥

---

१ अक्षैर्गवाक्षमार्गैः

यदुक्तंप्रभोकिंकरवामेतितत्राऽऽह दृष्टमिति भक्तजनतायाअपवर्गरूपम् किंच अतिदुर्लभतयाब्रह्मादिभिर्योगेश्वरैरपिहृदिविचिंत्यम् किंच संसारकूपेपतितानामुत्तरणायावलंबमाश्रयम् एवंभूतंतवांघ्रियुगलंमयादृष्टमतःकृतकृत्योऽस्मि तथापित्वत्स्मृतिर्यथास्यात्तथाऽनुगृहाण तत

दृष्टंतवांघ्रियुगलंजनतापवर्गंब्रह्मादिभिर्हृदिविचिंत्यमगाधबोधैः ॥ संसारकूपपतितोत्तरणावलंबंध्यायं श्चराम्यनुगृहाणयथास्मृतिःस्यात् ॥ १८ ॥ ततोऽन्यदाविशद्गेहंकृष्णपत्न्याःसनारदः॥ योगेश्वरेश्वरस्यांगयो गमायाविविस्तया ॥ १९ ॥ दीव्यंतमक्षैस्तत्रापिप्रिययाचोद्धवेनच॥ पूजितःपरयाभक्त्याप्रत्युत्थानासना दिभिः॥ २० ॥ पृष्टश्चाविदुषेवाऽसौकदायातोभवानिति ॥ क्रियतेकिंनुपूर्णानामपूर्णैरस्मदादिभिः ॥ २१ ॥ अथापिब्रूहिनोब्रह्मजन्मैतच्छोभनंकुरु ॥ सतुविस्मितउत्थायतूष्णीमन्यदगाद्गृहम् ॥ २२ ॥ तत्राप्यचष्टगो विंदंलालयंतंसुतान्शिशून् ॥ ततोऽन्यस्मिन्गृहेऽपश्यन्मज्जनायकृतोद्यमम् ॥ २३ ॥ जुह्वंतंचवितानाग्नीन्य जंतंपंचभिर्मखैः॥ भोजयंतंद्विजान्क्वापिभुंजानमवशेषितम्॥ २४ ॥ क्वापिसंध्यामुपासीनंजपंतंब्रह्मवाग्य तम्॥ एकत्रचासिचर्मभ्यांचरंतमसिवर्त्मसु ॥ २५ ॥ अश्वैर्गजैरथैःक्वापिविचरंतंगदाग्रजम् ॥ क्वचिच्छया नंपर्यंकेस्तूयमानंचबंदिभिः ॥ २६ ॥ मंत्रयंतंचकस्मिंश्चिन्मंत्रिभिश्चोद्धवादिभिः ॥ जलक्रीडारतंक्वापिवारमु ख्याऽबलावृतम् ॥ २७ ॥ कुत्रचिद्द्विजमुख्येभ्योददतंगाःस्वलंकृताः॥ इतिहासपुराणानिशृण्वंतंमंगलानिच ॥ २८ ॥ हसंतंहास्यकथयाकदाचित्प्रिययागृहे॥ क्वापिधर्मंसेवमानमर्थकामौचकुत्रचित् ॥ २९ ॥

स्तद्ध्यायन्नेवनित्यंचरामीति ॥ १८ ॥ १९ ॥ अक्षैर्दीव्यंतमित्यादौददर्शेतिज्ञातव्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ वितानाग्नीनाहवनी यादीनग्निहोत्रेण पंचभिर्मखैर्महायज्ञैर्यजंतम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

१ शुकोक्तिः

॥ ३० ॥ ३१ ॥ कालेतत्तत्समयेविधिनाउपयापनंप्रापणंविवाहमित्यर्थः कल्पयंतंघटयंतम् विभूतिभिर्विभवैः ॥ ३२ ॥ प्रस्थापनंदुहितृजामात्रादीनांस्वगृहात्तत्तद्गृहंप्रतिनयनम् उपानयनंतत्तद्गृहात्पुनरानयनम् तैर्महोत्सवान्कल्पयंतम् योगेश्वरेशस्यतेषामपत्यानांमहोत्सवान्वीक्ष्यलोकाःसर्वेविसिस्मिरेविस्मयंचक्रुः तथाभूतान्कल्पयंतम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अव्यक्तलिंगंवेषांतरेणच्छन्नम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ हेयोगेश्वरआत्म

ध्यायंतमेकमासीनंपुरुषंप्रकृतेःपरम् ॥ शुश्रूषंतंगुरून्क्कापिकामैर्भोगैःसपर्यया ॥ ३० ॥ कुर्वंतंविग्रहंकैश्चित्संधिंचान्यत्रकेशवम् ॥ कुत्रापिसहरामेणचिंतयंतंसतांशिवम् ॥ ३१ ॥ पुत्राणांदुहितॄणांचकालेविध्युपयापनम् ॥ दारैर्वरैस्तत्सदृशैःकल्पयंतंविभूतिभिः ॥ ३२ ॥ प्रस्थापनोपानयनैरपत्यानांमहोत्सवान् ॥ वीक्ष्ययोगेश्वरेशस्ययेषांलोकाविसिस्मिरे ॥ ३३ ॥ यजंतंसकलान्देवान्क्कापिक्रतुभिरूर्जितैः ॥ पूर्तयंतंक्कचिद्धर्मंकूपाराममठादिभिः ॥ ३४ ॥ चरंतंमृगयांक्कापिहयमारुह्यसैंधवम् ॥ घ्नंतंततःपशून्मेध्यान्परीतंयदुपुंगवैः ॥ ३५ ॥ अव्यक्तलिंगंप्रकृतिष्वंतःपुरगृहादिषु ॥ क्कचिच्चरंतंयोगेशंतत्तद्भावबुभुत्सया ॥ ३६ ॥ अथोवाचहृषीकेशंनारदःप्रहसन्निव ॥ योगमायोदयंवीक्ष्यमानुषीमीयुषोगतिम् ॥ ३७ ॥ विदामयोगमायास्तेदुर्दर्शाअपिमायिनाम् ॥ योगेश्वरात्मन्निर्भाताभवत्पादनिषेवया ॥ ३८ ॥ अनुजानीहिमांदेवलोकांस्तेयशसाप्लुतान् ॥ पर्यटामितवोद्गायन्लीलांभुवनपावनीम् ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानुवाच ब्रह्मन्धर्मस्यवक्ताऽहंकर्तातदनुमोदिता ॥ तच्छिक्षयँल्लोकमिममास्थितःपुत्रमाखिदः ॥ ४० ॥ श्रीशुकउवाच इत्याचरंतंसद्धर्मान्पावनान्गृहमेधिनाम् ॥ तमेवसर्वगेहेषुसंतमेकंददर्शह ॥ ४१ ॥

न्आत्मनिममनसितवस्वरूपेवानिर्भाताःप्रतीतास्तवयोगमायाःकेवलंविदामविद्मःनतुत्वत्परमार्थमितिभावः ॥ ३८ ॥ त्वन्मानुष्यनाट्येनमुह्याम्यतोमांप्रस्थापयेत्याह अनुजानीहीति ॥ ३९ ॥ तत्तस्माल्लोकंशिक्षयन्निमंधर्ममास्थितोनतुतत्त्वतः हेपुत्रमाखिदःमोहंमाप्राप्नुहीति ॥ ४० ॥ इत्येवमनुगृहीतस्तमेकमेवसंतंददर्शेति ॥ ४१ ॥

---

१ एकमात्मानमितिप्रचुरःपाठः २ पूर्ततयासंपादयंतमितिचक्रवर्ती

मुहुर्मुहुर्दृष्ट्वाजातकौतुकोमुनिर्विस्मितोऽभूदिति ॥ ४२ ॥ श्रद्धितःश्रद्धयायुक्तआत्मायस्यतेन ॥ ४३ ॥ नारददृष्टांश्रीकृष्णलीलांनिगमयति
एवमिति अखिलस्यभवायोद्भवायगृहीताःशक्तयोनानामूर्तयोयेनसः सव्रीडंचतत्सौहृदंचतेननिरीक्षणंहासश्चताभ्यांजुष्टः ॥४४ ॥ अनन्य
विषयाण्यसाधारणानि अपवर्गमार्गेमोक्षप्रदे ॥ ४५ ॥ इतिदशमेउत्तरार्धेटीकायामेकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥छ॥ ततस्तुसप्त

कृष्णस्यानंतवीर्यस्ययोगमायामहोदयम् ॥ मुहुर्दृष्ट्वाऋषिरभूद्विस्मितोजातकौतुकः ॥ ४२ ॥ इत्यर्थकाम
धर्मेषुकृष्णेनश्रद्धितात्मना ॥ सम्यक्सभाजितःप्रीतस्तमेवानुस्मरन्ययौ ॥ ४३ ॥ एवंमनुष्यपदवीमनुवर्त
मानोनारायणोऽखिलभवायगृहीतशक्तिः ॥ रेमेंऽगषोडशसहस्रवरांगनानांसव्रीडसौहृदनिरीक्षणहासजु
ष्टः॥ ४४ ॥ यानीहविश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुःकर्माण्यनन्यविषयाणिहरिश्चकार ॥ यस्त्वंगगायतिशृणोत्य
नुमोदतेवाभक्तिर्भवेद्भगवतिह्यपवर्गमार्गे ॥ ४५ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेउत्तरार्धेकृष्ण
गार्हस्थ्यदर्शनंनामैकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ ॥छ॥ श्रीशुकउवाच अथोषस्युपवृत्तायांकु
क्कुटान्कूजतोशपन् ॥ गृहीतकंठ्यःपतिभिर्माधव्योविरहातुराः ॥ १ ॥ वयांस्यरूरुवन्कृष्णंबोधयंतीवबंदि
नः ॥ गायत्स्वलिष्वनिद्राणिमंदारवनवायुभिः ॥ २ ॥ मुहूर्ततंतुवैदर्भीनामृष्यदतिशोभनम् ॥ परिरंभणवि
श्लेषात्प्रियबाह्वंतरंगता ॥ ३ ॥ ब्राह्मेमुहूर्तउत्थायवार्युपस्पृश्यमाधवः ॥ दध्यौप्रसन्नकरणआत्मानंतमसः
परम् ॥ ४ ॥

तितमेकृष्णस्याह्निककर्मणि ॥ दूतनारदयोःकार्येकार्यमंत्रविचारणम् ॥ १ ॥ जगन्मंगलचारित्रमाह्निकंजगदीशितुः ॥ नारदेनक्वचित्किंचि
दृष्टमाहयथाक्रमम् ॥ २ ॥ अथेति इत्यर्थकामधर्मेषुकृष्णेनश्रद्धितात्मनेतिप्रस्तुतस्यश्रीकृष्णस्याह्निकस्याधिकारेऽथशब्दः उपवृत्तायामास
न्नायाम् पतिभिःश्रीकृष्णैः माधव्योमाधवस्यभार्याः ॥ १ ॥ बंदिनइवश्रीकृष्णंबोधयंतिसंतिवयांसिपक्षिणोऽरूरुवन्नतिशयेनाकूजन् मंदा
रवनवायुभिर्गायत्स्वलिष्वनिद्राणिनिद्रारहितानिवयांसि ॥ २ ॥ वैदर्भीत्युपलक्षणम् परिरंभणविश्लेषात्तंपर्यालोच्य ॥ ३ ॥ ४ ॥

एकमखंडम् तत्रहेतुः अनन्यंनिरुपाधिम् अतएवाव्ययंनित्यम् स्वयंज्योतिष्ट्वेहेतुः नित्यनिरस्तंनित्यनिवृत्तंकल्मषमविद्यायस्मात्तम् उपल
क्षणमाह अस्येति अस्यविश्वस्य लक्षितभावश्चासौनिर्वृतिश्च भावःसत्ता निर्वृतिरानंदः तथाहि गुणक्षोभात्पूर्वसत्तामात्रंयः सदेवसोम्येदमग्र
आसीदित्यादिश्रुतेः सएवानंदश्च विज्ञानमानंदमित्यादिश्रुतेः तंसदानंदमित्यर्थः ॥५॥ आप्लुतःस्नातः संध्यायाउपगमउपासनमादिर्यथाभव
तितथाक्रियाकलापंचकार काण्वत्वादुदयात्पूर्वमेवहुतानलः ब्रह्मगायत्रींजजाप ॥ ६ ॥ कलाअंशान्देवानृषीन्पितॄंश्चतर्पयित्वा ॥ ७ ॥
गृष्टीनांप्रथमप्रसूतानाम् ॥ ८॥ बद्धमिति हिरण्येनपरीवृतान्कृष्णान्शुक्लदतोमृगान् मष्णारेभरतोऽददाच्छतंबद्धानिसप्तचेतिश्रुत्युक्तानिसप्तोत्त

एकंस्वयंज्योतिरनन्यमव्ययंस्वसंस्थयानित्यनिरस्तकल्मषम् ॥ब्रह्माख्यमस्योद्भवनाशहेतुभिःस्वशक्तिभिर्ल
क्षितभावनिर्वृतिम् ॥ ५ ॥ अथाप्लुतोऽम्भस्यमलेयथाविधिक्रियाकलापंपरिधायवाससी ॥ चकारसंध्योप
गमादिसत्तमोहुतानलोब्रह्मजजापवाग्यतः ॥ ६ ॥ उपस्थायार्कमुद्यंतंतर्पयित्वाऽऽत्मनःकलाः ॥ देवानृषी
न्पितॄन्वृद्धान्विप्रानभ्यर्च्यचात्मवान् ॥ ७॥ धेनूनांरुक्मशृंगीणांसाध्वीनांमौक्तिकस्रजाम् ॥ पयस्विनीनांगृ
ष्टीनांसवत्सानांसुवाससाम् ॥८॥ ददौरूप्यखुराग्राणांक्षौमाजिनतिलैःसह ॥ अलंकृतेभ्योविप्रेभ्योबद्धंबद्धं
दिनेदिने ॥९॥ गोविप्रदेवतावृद्धगुरून्भूतानिसर्वशः ॥ नमस्कृत्याऽऽत्मसंभूतीर्मंगलानिसमस्पृशत् ॥ १० ॥
आत्मानंभूषयामासनरलोकविभूषणम् ॥ वासोभिर्भूषणैःस्वीयैर्दिव्यस्रगनुलेपनैः ॥ ११॥ अवेक्ष्याज्यंतथा
ऽऽदर्शंगोवृषद्विजदेवताः ॥ कामांश्चसर्ववर्णानांपौरांतःपुरचारिणाम् ॥ प्रदाप्यप्रकृतीःकामैःप्रतोष्यप्रत्यनं
दत ॥ १२ ॥ संविभज्याग्रतोविप्रान्स्रक्ताम्बूलानुलेपनैः ॥ सुहृदःप्रकृतीर्दारानुपायुंक्ततःस्वयम् ॥ १३ ॥

रशतंबद्धान्येकीकृत्यपुराणेचतुर्दशलक्षत्वेनगणितानि यथोक्तंभरतमेवाधिकृत्यनवमस्कंधे मृगान्शुक्लदतःकृष्णान्सुवर्णेनपरिष्कृतान् अदा
त्कर्मणिमष्णारेनियुतानिचतुर्दशेति ततश्चेयंबद्धसंख्याश्लोकेनसंगृह्यते चतुर्दशानांलक्षाणांसप्ताधिकशतांशकः बद्धंचतुरशीत्यग्रसहस्राणित्र
योदशेति दिनेदिनेचप्रतिगृहंचेति ॥ ९ ॥ आत्मसंभूतीःस्वविभूतीः मंगलानिकपिलादीनि ॥ १० ॥ नरलोकस्यविभूषणरूपमात्मानम् स्वी
यैःपीतांबरकौस्तुभादिभिः ॥ ११ ॥ कामानभिलषितानर्थान् ॥ १२ ॥ विप्रादीन्स्रगादिभिःसंविभज्य तेभ्यस्तानिदत्त्वेत्यर्थः उपायुंक्तभो
गार्थमग्रहीत् ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ पाणीकृतेंऽजलौगृहीत्वा ॥ १५ ॥ सव्रीडप्रेमवीक्षितैरीक्षितःक्षणंस्थितस्ताभिरेववीक्षितैःकृच्छ्राद्विसृष्टोनिरगादिति ॥ १६ ॥
एवंसर्वगृहेभ्यःपृथक्पृथङ्निर्गत्यानंतरमेकएवसन्सुधर्मांप्राविशत् यन्निविष्टानांयत्रप्रविष्टानाम् ॥ १७ ॥ नृसिंहैर्नृषुश्रेष्ठैः ॥ १८ ॥ उपमं

तावत्सूतउपानीयस्यंदनंपरमाद्भुतम् ॥ सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तंप्रणम्यावस्थितोग्रतः ॥ १४॥ गृहीत्वापाणिना पाणीसारथेस्तमथारुहत् ॥ सात्यक्युद्धवसंयुक्तःपूर्वाद्रिमिवभास्करः॥ १५॥ ईक्षितोऽतःपुरस्त्रीणांसव्रीडप्रेमवीक्षितैः॥ कृच्छ्राद्विसृष्टोनिरगाज्जातहासोहरन्मनः ॥ १६ ॥ सुधर्माख्यांसभांसर्वैर्वृष्णिभिःपरिवारितः॥ प्राविशद्यन्निविष्टानांनसंत्यंगषडूर्मयः॥ १७॥ तत्रोपविष्टःपरमासनेविभुर्बभौस्वभासाककुभोऽवभासयन् ॥ वृतोनृसिंहैर्यदुभिर्यदूत्तमोयथोडुराजोदिवितारकागणैः ॥ १८ ॥ तत्रोपमंत्रिणोराजन्नानाहास्यरसैर्विभुम् ॥ उपतस्थुर्नटाचार्यानर्तक्यस्तांडवैःपृथक् ॥ १९॥ मृदंगवीणामुरजवेणुतालदरस्वनैः॥ ननृतुर्जगुस्तुष्टुवुश्चसूतमागधबंदिनः॥ २० ॥ तत्राहुर्ब्राह्मणाःकेचिदासीनाब्रह्मवादिनः॥ पूर्वेषांपुण्ययशसांराज्ञांचाकथयन्कथाः ॥ २१ ॥ तत्रैकःपुरुषोराजन्नागतोऽपूर्वदर्शनः॥ विज्ञापितोभगवतेप्रतीहारैःप्रवेशितः॥ २२॥ सनमस्कृत्यकृष्णायपरेशायकृतांजलिः॥ राज्ञामावेदयद्दुःखंजरासंधनिरोधजम् ॥ २३॥ येचदिग्विजयेतस्यसंनतिंनययुर्नृपाः॥ प्रसह्यरुद्धास्तेनासन्नयुतेद्वेगिरिव्रजे॥ २४ ॥ कृष्णकृष्णाप्रमेयात्मन्प्रपन्नभयभंजन ॥ वयंत्वांशरणंयामोभवभीताःपृथग्धियः॥ २५॥

त्रिणःपरिहासकाः पृथक्पृथक्स्वस्वसमुदायैः ॥ १९ ॥ मृदंगादयःप्रसिद्धाः दरःशंखः सूतादयस्तुष्टुवुः ॥ २० ॥ ब्राह्मणाब्रह्मवेदमाहुर्मंत्रान्व्याचक्षतेत्यर्थः वादिनोवदनचतुराः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ गिरिव्रजेतत्संज्ञकेदुर्गेरुद्धाआसन् तेषांचदुःखमावेदयदित्यन्वयः ॥ २४ ॥
कृष्णकृष्णेतिषट्श्लोकीराज्ञांविज्ञप्तिस्तत्रप्रथमेनशरणाश्रयणंत्रिभिर्भयानुवादोद्वाभ्यांप्रार्थनमिति ॥ २५ ॥

---

१ अशनायापिपासेशोकमोहौजरामृत्युचेति २ तत्रस्थाब्राह्मणाःकेचिदाहुर्वैब्रह्मबादिनइतिपा०क० ३ भेदबुद्धयः

पृथग्दर्शिनोलोकस्यभवभयंविदृण्वंतोनमंति लोकइति विकर्मनिषिद्धंकाम्यंचतस्मिन्नितरांरतः स्वेकुशलेधर्मे भवतोऽर्चनेत्वयोदितेपंचरात्रे सामान्यतश्चगीतासु यत्करोषियदश्नासियज्जुहोषिददासियत् यत्तपस्यसिकौंतेयतत्कुरुष्वमदर्पणमिति प्रमत्तोऽनवहितोयावदयंलोकस्तावदेवास्यलोकस्ययःसद्योजीविताशांछिनत्तितस्मैतुभ्यमनिमिषायकालात्मनेनमइति ॥ २६ ॥ सेयंलोकस्यगतिर्वयंतुत्वद्भक्ताअतोऽस्माकंकुतएतद्दुःखमापन्नमित्याश्चर्येणाऽऽहुः लोकइति भोईश जगतइनईश्वरः त्वयिसद्रक्षणार्थमवतीर्णेऽपिचेदस्माकंदुःखंस्यात्तर्हिकिमन्यः कश्चिज्जरासंधादिस्त्वदाज्ञामपिलंघयति किंचत्वयारक्ष्यमाणोऽपिजनःस्वकर्मजंदुःखंप्राप्नोत्येवेतिनविघ्नः नचैतदुभयमप्ययुक्तमितिभावः ॥

लोकोविकर्मनिरतःकुशलेप्रमत्तःकर्मण्ययंत्वदुदितेभवदर्चनेस्वे ॥ यस्तावदस्यबलवानिहजीविताशांसद्यश्छिनत्त्यनिमिषायनमोऽस्तुतस्मै ॥ २६ ॥ लोकेभवाञ्जगदिनःकलयाऽवतीर्णःसद्रक्षणायखलनिग्रहणायचान्यः ॥ कश्चित्त्वदीयमतियातिनिदेशमीशकिंवाजनःस्वकृतमृच्छतितन्नविघ्नः ॥ २७ ॥ स्वप्नायितंनृपसुखंपरतंत्रमीशशश्वद्भयेनमृतकेनधुरंवहामः ॥ हित्वातदात्मनिसुखंत्वदनीहलभ्यंक्लिश्यामहेऽतिकृपणास्तवमाययेह ॥ २८ ॥ तन्नोभवान्प्रणतशोकहरांघ्रियुग्मोबद्धान्वियुंक्ष्वमगधाह्वयकर्मपाशात् ॥ योभूभुजोऽयुतमतंगजवीर्यमेकोबिभ्रद्रुरोधभवनेमृगराडिवावीः ॥ २९ ॥

॥ २७ ॥ किंदुःखंतदाहुः स्वप्नायितमिति स्वप्नवज्जातंनृपसुखंनृपोचितंसुखम् यतःपरतंत्रंविषयसाध्यम् किंचसंप्रतिशश्वद्भयंयस्मिंस्तेनमृतकतुल्येनशरीरेणधुरंपुत्रदारादिचिंतांकेवलंवहामः अहोकष्टंनःयेवयमितःपूर्वमेवनिष्कामाःसंतस्त्वांनाश्रिताइत्याहुः हित्वेति त्वत्त्वत्तोयदनीहैर्निष्कामैर्लभ्यमात्मनिस्वतःसिद्धंसुखंतद्धित्वाक्लिश्यामइति ॥ २८ ॥ त्वन्मायाकृतंकर्मबंधंत्वमेवनिवर्तयेतिप्रार्थयंते तन्नइति वियुंक्ष्वमोचय मगधोजरासंधस्तत्संज्ञकात्कर्मपाशात् भवद्भिरेवविक्रम्यततोनिर्गम्यतामितिचेदतआहुः यइति एकएवायुतमतंगजानांवीर्यंबिभ्रत्स्वभवनेभूभुजोऽस्मान्रुरोध सिंहोमेषीरिव ॥ २९ ॥

---

१ कर्मणीत्यस्यायमर्थः २ कृपणाविषयासक्ताः

किंचयुष्मदीयावयमित्यस्मानधिकंबाधतइत्याहुः योवाइति हेउदात्तचक्रउद्यतसुदर्शन योवैद्विनवकृत्वोऽष्टादशवारांस्त्वयासहमृधेवर्तमा नेतत्रसप्तदशकृत्वस्त्वयाखलुभग्नःपराजितःपश्चादनंतवीर्यमपिनृलोकेनिरतंनरशरीरविनोदंभवंतंसकृज्जित्वोढदर्पःप्राप्तगर्वोयुष्मत्प्रजानोरुज तिपीडयति तत्तत्रयद्युक्तंतद्विधेहीत्यर्थः ॥ ३० ॥ दूतआह इतीति ॥ ३१॥३२॥३३ ॥ ३४ ॥ भूयान्महान्गुणोलाभोऽयमस्माकंयत्सर्वलो कवृत्तांतज्ञानमिति ॥ ३५ ॥ ईश्वरःकर्तायेषांतेषु ॥ ३६ ॥ एवमविदुषेवसर्वज्ञेनजरासंधवधार्थमेवपांडवचिकीर्षितंपृष्टोनारदोमाययेमिति

योवैत्वयाद्विनवकृत्वउदात्तचक्रभग्नोमृधेखलुभवंतमनंतवीर्यम् ॥ जित्वानृलोकनिरतंसकृदूढदर्पोयुष्मत्प्र जारुजतिनोऽजिततद्विधेहि ॥३०॥ दूतउवाच इतिमागधसंरुद्धाभवद्दर्शनकांक्षिणः ॥ प्रपन्नाःपादमू लंतेदीनानांशंविधीयताम्॥ ३१ ॥ श्रीशुकउवाच राजदूतेब्रुवत्येवंदेवर्षिःपरमद्युतिः ॥ बिभ्रत्पिंगजटा भारंप्रादुरासीद्यथारविः ॥ ३२॥ तंदृष्ट्वाभगवान्कृष्णःसर्वलोकेश्वरेश्वरः॥ ववंदउत्थितःशीर्ष्णाससभ्यःसा नुगोमुदा॥३३॥सभाजयित्वाविधिवत्कृतासनपरिग्रहम्॥बभाषेसूनृतैर्वाक्यैःश्रद्धयातर्पयन्मुनिम्॥३४॥ अपिस्विदद्यलोकानांत्रयाणामकुतोभयम् ॥ ननुभूयान्भगवतोलोकान्पर्यटतोगुणः ॥ ३५॥ नहितेऽविदि तंकिंचिल्लोकेष्वीश्वरकर्तृषु ॥ अथपृच्छामहेयुष्मान्पांडवानांचिकीर्षितम् ॥ ३६ ॥ श्रीनारदउवाच दृष्टा मयातेबहुशोदुरत्ययामायाविभोविश्वसृजश्चमायिनः॥ भूतेषुभूमंश्चरतःस्वशक्तिभिर्वह्नेरिवच्छन्नरुचोन मेऽद्भुतम् ॥ ३७॥ तवेहितंकोऽर्हतिसाधुवेदितुंस्वमाययेदंसृजतोनियच्छतः ॥ यद्विद्यमानात्मतयाऽवभास तेतस्मैनमस्तेस्वविलक्षणात्मने॥ ३८ ॥

ज्ञात्वाऽऽह दृष्टाइतित्रिभिः विश्वसृजश्चब्रह्मणोऽपिमायिनोमोहकस्यतेस्वशक्तिभिर्विद्यादिभिर्भूतेष्वंतर्यामितयाचरतोवर्तमानस्य यद्यहं भूतेषुवर्तेतर्हिभूतानिमांकिंनपश्यंतितत्राऽऽह वह्नेरिवच्छन्नरुचइति स्वशक्तिभिरेवच्छन्नारुक्प्रकाशोयस्यतस्य अतस्तवेदंप्रश्नादिनमेऽद्भु तम् ॥ ३७ ॥ इदंजगत् कथंभूतम् असदेवयत्तवमाययाविद्यमानात्मतयाऽवभासतेतज्जगत्सृजतः किंतुकेवलंतुभ्यंनमनमेवशक्यमित्याह तस्मैनमइति कुतः स्वेनरूपेणसर्वतोविलक्षणात्मनेअचिंत्यायेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

---

१ समासांतविधेरनित्यत्वान्नकप् २ भगवतःसाकाशात् ३ प्राचीनपुस्तकद्वयेऽयमेवपाठः अवसीयतइतितुप्रचुरःपाठोदृश्यतेसचटीकाननुगुणः

नन्वेवंभूतस्यकिंमयाचेष्टितैरित्यतआह जीवस्येति अविद्यातमसाव्टतत्वेनानर्थप्रापकाच्छरीरात्संसरतः तेनैवतमसातस्माच्छरीराद्विमोक्षोपायमजानतः प्राज्वालयत्प्रदीपितवान् तंत्वात्वाम् यशःश्रवणादिभिर्जीवस्यमोक्षार्थमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ आश्रावयेश्रावयिष्यामि नरलोकविडंबनंब्रह्मत्वाम् ब्रह्मन्निति पाठेःपिहेब्रह्मन्परमात्मन्नरलोकानुकारिणंत्वांश्रावयिष्यामीति ॥४०॥४१॥ नचात्रैवानुमोदनंकार्यंकिंतुतत्राऽऽगंतव्यमित्याशयेनाऽऽह तस्मिन्निति ॥४२॥तत्राऽऽगताश्चसर्वेत्वद्दर्शनादिनापूताभविष्यंतीत्याह श्रवणादिति अंतेवसायिनःश्वपचाअपि ब्रह्म

जीवस्ययःसंसरतोविमोक्षणंनजानतोऽनर्थवहाच्छरीरतः ॥ लीलावतारैःस्वयशःप्रदीपकंप्राज्वालयत्त्वात महंप्रपद्ये ॥ ३९ ॥ अथाप्याश्रावयेब्रह्मनरलोकविडंबनम् ॥ राज्ञःपैतृष्वस्रेयस्यभक्तस्यचचिकीर्षितम् ॥ ४० ॥ यक्ष्यतित्वांमखेंद्रेणराजसूयेनपांडवः ॥ पारमेष्ठ्यकामोनृपतिस्तद्भवाननुमोदताम् ॥ ४१ ॥ तस्मिन्देवक्रतुवरेभवंतंवैसुरादयः ॥ दिदृक्षवःसमेष्यंतिराजानश्चयशस्विनः ॥ ४२ ॥ श्रवणात्कीर्तनाद्ध्यानात्पूयंतेंऽतेवसायिनः ॥ तवब्रह्ममयस्येशकिमुतेक्षाऽभिमर्शिनः ॥ ४३ ॥ यस्यामलंदिवियशःप्रथितंरसायांभूमौ चतेभुवनमंगलदिग्वितानम् ॥ मंदाकिनीतिदिविभोगवतीतिचाधोगंगेतिचेहचरणांबुपुनातिविश्वम् ॥ ४४ श्रीशुकउवाच तत्रतेष्वात्मपक्षेष्वगृह्णत्सुविजिगीषया ॥ वाचःपेशैःस्मयन्भृत्यमुद्धवंप्राहकेशवः ॥ ४५ ॥ श्रीभगवानुवाच त्वंहिनःपरमंचक्षुःसुहृन्मंत्रार्थतत्त्ववित् ॥ तथाऽत्रब्रूह्यनुष्ठेयंश्रद्दध्मःकरवामतत् ॥ ४६ ॥

मयस्यब्रह्मघनमूर्तेः ईक्षाचअभिमर्शःस्पर्शनंचतौविद्येतेयेषाम् ॥४३॥ कैमुत्यमतिशयेनाऽऽह यस्येति हेभुवनानांमंगलरूपदिविपातालेभूमौचप्रथितंयस्ययशोविश्वंपुनाति कथम् प्रथितंदिग्वितानंदिग्भवनानांवितानवदलंकरणम् तथाचरणांबुचप्रथितंपुनाति कथंतत्प्रथितम् दिवि मंदाकिनीतिअधश्चभोगवतीतिइहचभूमौगंगेति तस्यतवागमनात्सर्वंमंगलंपवित्रंचभविष्यतीतिभावः ॥ ४४ ॥ तत्रैवंनारदोक्तेतेषुवर्तमानेष्वात्मीयपक्षेषुयादवेषुजरासंधस्यविजिगीषयाअगृह्णत्स्वमन्यमानेषु वाचःपेशैःपेशलवाग्भिरित्यर्थः ॥ ४५ ॥ चक्षुस्त्वेहेतुः मंत्रार्थानांमंत्रसाध्यानांतत्त्ववित्परिपाकवेदिता ॥ ४६ ॥

१ जीवस्यहेतोःप्राज्वालयदित्यन्वयः २ चक्रवर्तित्वकामः ३ तत्रसभायाम्

॥ ४७ ॥ ॥ इतिदशमेउ० टीकायांसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥ ॥ ७१॥ ॥ अथैकसप्ततितमउद्धवस्यतुमंत्रतः ॥इंद्रप्रस्थंगतेकृष्णेपार्थानांपरमोत्सवः ॥ १ ॥ राजसूयमिषंकृत्वाभीमदुर्योधनादिषु॥ कलिमुत्पाद्यतद्द्वाराभूभारमहरत्प्रभुः ॥ २॥ देवर्षेर्मतंराजसूयगमनम् सभ्यानां मतंराजरक्षा कृष्णस्यतूभयम् ॥ १ ॥ यक्ष्यतोयागंकरिष्यतःपैतृष्वस्रेयस्यपितृष्वसुःपुत्रस्यसाचिव्यंसाहाय्यंतच्चकार्यम् तथाशरणार्थिनां राज्ञांरक्षाचकार्या ॥ २ ॥ तत्रप्रथमंराजसूयार्थंगंतव्यंततोराजरक्षाकर्तव्येत्याह यष्टव्यमित्यष्टभिः अतोदिग्विजयहेतोः उभयार्थोराजसू

इत्युपामंत्रितोभर्त्रासर्वज्ञेनापिमुग्धवत्॥ निदेशंशिरसाऽऽधायउद्धवःप्रत्यभाषत॥ ४७॥ ॥इतिश्रीभागवतेम० द० उ० भगवद्यानेसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७० ॥ श्रीशुकउवाच इत्युदीरितमाकर्ण्यदेवर्षेरुद्धवोऽब्रवीत् ॥सभ्यानांमतमाज्ञायकृष्णस्यचमहामतिः ॥ १ ॥ उद्धवउवाच[1] यदुक्तमृषिणादेवसाचिव्यंयक्ष्यतस्त्वया॥ कार्यंपैतृष्वस्रेयस्यरक्षाचशरणैषिणाम्॥ २॥ यष्टव्यंराजसूयेनदिक्चक्रजयिनाविभो ॥ अतोजरासुतजयउभयार्थोमतोमम॥ ३॥ अस्माकंचमहानर्थोह्येतेनैवभविष्यति॥[2] यशश्चतवगोविंदराज्ञोबद्धान्विमुंचतः॥ ४॥ सवैदुर्विषहोराजानागायुतसमोबले॥ बलिनामपिचान्येषांभीमंसमबलंविना॥ ५॥द्वैरथेसतुजेतव्योमाशताक्षौहिणीयुतः॥ ब्रह्मण्योऽभ्यर्थितोविप्रैर्नप्रत्याख्यातिकर्हिचित् ॥ ६॥ ब्रह्मवेषधरोगत्वातंभिक्षेतवृकोदरः॥ हनिष्यतिनसंदेहोद्वैरथेतवसन्निधौ॥ ७ ॥

यार्थःशरणागतरक्षार्थश्च ॥ ३॥४॥ अत्युत्सुकतयासद्यएवजरासंधंहंतुमिच्छतोयादवानालक्ष्याऽऽह सवाइति अन्येषांततोबलिनामपियद्यपिसमबलएवभीमस्तथापितंविना भीमादेवतस्यमृत्युर्विहितइतिभावः ॥ ५ ॥ ननुस्वबलसाम्येऽपिसेनाबलंतस्याधिकमितिचेदतआह द्वैरथइति द्वंद्वयुद्धे शतेनाक्षौहिणीभिर्युतोमागधोमा नजेतव्यइत्यर्थः नन्वसौस्वसैन्यमेवयुद्धायनियुजीतकुतस्तेनद्वैरथमितितत्राऽऽह ब्रह्मण्यइति नप्रत्याख्यातिननिराकरोति ॥ ६ ॥ भिक्षेतद्वंद्वयुद्धंयाचताम् तथाऽपिसमबलत्वात्साम्यमेवस्यादतआह तवसन्निधाविति ॥ ७ ॥

---

१ उद्धवउवाचेत्यनंतरम् " पूर्वंगंतव्यमस्माभिरिंद्रप्रस्थमितःप्रभो तत्रैवतदनुज्ञातस्तदर्थंजहिमागधम् " इत्येकःश्लोकोधिकःप्राचीनपुस्तकत्रये २ एतेनैवराजसूयगमनेनैवास्माकंमहानर्थोजरासंधवधरूपोभविष्यति

नन्वकिंचित्कुर्वतोममसन्निधानात्किंस्यादतआह निमित्तमिति अयमर्थः यथातवारूपस्यकालात्मनोविश्वसर्गेनिमित्तंकेवलंहिरण्यगर्भस्त थाशर्वश्चतन्निरोधेतथाऽत्रत्वमेवसन्निधिमात्रेणहंताभीमोनिमित्तमात्रमिति ॥८॥ अतोऽनेनोपायेनत्वयासशीघ्रंहंतव्यइत्याशयेनाऽऽह गा यंतीति जरासंधधृतानांराज्ञांदेव्यःपत्न्यस्तेविशदंकर्मस्वगृहेषुबालकलालनादौगायंति किंतत्कर्म स्वशत्रोर्जरासंधस्यवधमात्मनांपतीनांवि मोक्षणंच वत्समारोदीःश्रीकृष्णएवंकरिष्यतीति अत्रदृष्टांताः गोप्यश्चेत्यादयः यथागोप्यःशंखचूडवधंस्वमोक्षंचगायंति अवतारांतरगतंकुं

निमित्तंपरमीशस्यविश्वसर्गनिरोधयोः॥ हिरण्यगर्भःशर्वश्चकालस्यारूपिणस्तव॥८॥ गायंतितेविशदक र्मगृहेषुदेव्योराज्ञांस्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणंच ॥ गोप्यश्चकुंजरपतेर्जनकात्मजायाःपित्रोश्चलब्धशरणा मुनयोवयंच॥९॥जरासंधवधःकृष्णभूर्यर्थायोपकल्पते॥ प्रायःपाकविपाकेनतवचाभिमतःक्रतुः॥१०॥ श्रीशुकउवाच इत्युद्धववचोराजन्सर्वतोभद्रमच्युतम्॥ देवर्षिर्यदुवृद्धाश्चकृष्णश्चप्रत्यपूजयन्॥ ११ ॥ अथाऽऽदिशत्प्रयाणायभगवान्देवकीसुतः॥ भृत्यान्दारुकजैत्रादीननुज्ञाप्यगुरून्विभुः॥१२॥निर्गमय्याव रोधान्स्वान्ससुतान्सपरिच्छदान्॥ संकर्षणमनुज्ञाप्ययदुराजंचशत्रुहन्॥ सूतोपनीतंस्वरथमारुहद्गरुड ध्वजम्॥१३॥

जरपतेर्नक्रात् जनकात्मजायाश्चरावणात् पित्रोश्चकंसगृहान्मोक्षम् अतएवंभूतानांतासांकृपयात्वयातथैवकर्तव्यमितिभावः॥९॥ किंच जरासंधवधइति भूर्यर्थायेति ततःशिशुपालवधादयोऽपिसुखसाध्याभविष्यंतीतिभावः एतच्चसर्वंभविष्यत्येवेतिसंभावयन्नाह प्रायइति पच्यतइतिपाकःकर्मतस्यविपाकःफलंतेनराज्ञांपुण्यविपाकेनजरासंधादीनांपापविपाकेनेति पाठांतरेजरासंधस्यपापविपाकेनेति तेनायंक्रतु स्तवाभिप्रेतःस्तत्रगतेत्वयिसर्वंभविष्यतीत्यर्थः॥१०॥ अच्युतमुपपत्त्यावृद्धम् यदुवृद्धाइतिवदताअनिरुद्धादयस्तथानापूजयन्निितिसूचित म्॥११॥ अनुज्ञाप्यानुज्ञांप्रार्थ्य गुरून्वसुदेवादीन्॥१२॥ अवरोधान्स्वान्दारान् निर्गमय्यप्रयाणंकारयित्वा॥१३॥

१ प्रायःपापविपाकेनेत्येवंरूपे २. युक्तमितिदृढमितिचपाठद्वयंक्वचित्

भटाःपदातयः सादिनोऽश्वारोहाः रथादिनायकैःकरालयातीव्रयाऽऽत्मसेनयापरिवृतोनिराक्रमन्निरगात् कुतःसकाशात् मृदंगादिभिर्वाद्यैः प्रघोषेणघोषितायाःककुभः ॥ १४ ॥ नृवाजीति नृवाजिभिर्नरयानैरश्वैश्वकांचनशिबिकाभिश्वाच्युतंपतिमनुययुः सुव्रताःपतिव्रताः वराण्यंबरादीनियासांताः ॥ १५ ॥ नरोष्ट्रादिभिर्यानैः अश्वतरीगर्दभ्यामश्वाज्जाता अनःशकटम् करेणुर्गजी परिजनयोषितोवारयोषित

ततोरथद्विपभटसादिनायकैःकरालयापरिवृतआत्मसेनया ॥ मृदंगभेर्यानकशंखगोमुखैःप्रघोषघोषितक कुभोनिराक्रमत् ॥ १४ ॥ नृवाजिकांचनशिबिकाभिरच्युतंसहात्मजाःपतिमनुसुव्रताययुः ॥ वरांबराभरण विलेपनस्रजःसुसंवृतानृभिरसिचर्मपाणिभिः ॥ १५ ॥ नरोष्ट्रगोमहिषखराश्वतर्यनःकरेणुभिःपरिजनवार योषितः ॥ स्वलंकृताःकटकुटिकंबलांबराद्युपस्कराययुरधियुज्यसर्वतः ॥ १६ ॥ बलंबृहद्ध्वजपटछत्रचामरैर्व रायुधाभरणकिरीटवर्मभिः ॥ दिवांशुभिस्तुमुलरवंबभौरवेर्यथाऽर्णवःक्षुभिततिमिंगिलोर्मिभिः ॥ १७ ॥ अथोमुनिर्यदुपतिनासभाजितःप्रणम्यतंहृदिविदधद्विहायसा ॥ निशम्यतद्व्यवसितमाहृतार्हणोमुकुंदसंद र्शननिर्वृतेंद्रियः ॥ १८ ॥ राजदूतमुवाचेदंभगवान्प्रीणयन्गिरा ॥ माभैष्टदूतभद्रंवोघातयिष्यामिमागध म् ॥ १९ ॥ इत्युक्तःप्रस्थितोदूतोयथावदवदन्नृपान् ॥ तेऽपिसंदर्शनंशौरेःप्रत्यैक्षन्यन्मुमुक्षवः ॥ २० ॥

श्च कटकुटयउशीरादितृणनिर्मितगृहाःकंबलांबरादयश्चोपस्कराःकुड्यादिरूपायासांताः अधियुज्यबलीवर्दादिषुतानुपस्करानूढ्वंसन्नह्य ॥ १६ ॥ रवेरंशुभिश्चतद्बलंदिवाबभौ कथंभूतम् तुमुलरवमाकुलस्वनम् क्षुभितैस्तिमिंगिलैरूर्मिभिश्च ॥ १७ ॥ मुनिर्नारदोविहायसाय यावितिशेषः ॥ १८ ॥ माभैष्टेतिबहुत्वंराजाभिप्रायेण ॥ १९ ॥ प्रत्यैक्षन्प्रत्यैक्षंत यद्यस्मान्मुमुक्षवः ॥ २० ॥

---

१ घोषिदित्यत्राचारक्विबंतात्कर्तरिक्विप्

आनर्तादियोमार्गस्थदेशास्तांस्तीर्त्वाऽतिक्रम्यविनशनंकुरुक्षेत्रम् अतीयायातिक्रम्ययय़ौ ॥ २१ ॥ शक्रप्रस्थमिंद्रप्रस्थम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्राणाइंद्रियाणिप्राणंमुख्यंप्राणमिव ॥ २४ ॥ सस्वजेपरिरेभे ॥ २५ ॥ रमायाअमलंनिर्दोषमालयम् विस्मृतोलोकव्यवहारोयेनसः

आनर्तसौवीरमरूंस्तीर्त्वाविनशनंहरिः॥ गिरीन्नदीरतीयायपुरग्रामव्रजाकरान्॥ २१ ॥ ततोदृषद्वतींतीर्त्वा मुकुंदोऽथसरस्वतीम् ॥ पंचालानथमत्स्यांश्चशक्रप्रस्थमथागमत्॥ २२ ॥ तमुपागतमाकर्ण्यप्रीतोदुर्दर्शनं नृणाम्॥ अजातशत्रुर्निरगात्सोपाध्यायःसुहृद्वृतः ॥ २३ ॥ वीतवादित्रघोषेणब्रह्मघोषेणभूयसा॥ अभ्य यात्सहृषीकेशंप्राणाःप्राणमिवाऽऽदृतः ॥ २४ ॥ दृष्ट्वाविक्लिन्नहृदयःकृष्णंस्नेहेनपांडवः॥ चिराद्दृष्टंप्रियतमं सस्वजेऽथपुनःपुनः॥ २५॥ दोर्भ्यांपरिष्वज्यरमामलालयंमुकुंदगात्रंनृपतिर्हताशुभः॥ लेभेपरांनिर्वृतिमश्रु लोचनोहृष्यत्तनुर्विस्मृतलोकविभ्रमः॥ २६ ॥ तंमातुलेयंपरिरभ्यनिर्वृतोभीमःस्मयन्प्रेमजवाकुलेंद्रियः ॥ यमौकिरीटीचसुहृत्तमंमुदाप्रवृद्धबाष्पाःपरिरेभिरेऽच्युतम्॥ २७॥ अर्जुनेनपरिष्वक्तोयमाभ्यामभिवादि तः॥ ब्राह्मणेभ्योनमस्कृत्यवृद्धेभ्यश्चयथाऽर्हतः॥ २८ ॥ मानितामानयामासकुरुसृंजयकैकयान् ॥ सूतमा गधगंधर्वाबंदिनश्चोपमंत्रिणः॥ २९ ॥ मृदंगशंखपटहवीणापणवगोमुखैः॥ ब्राह्मणाश्चारविंदाक्षंतुष्टुवुर्न नृतुर्जगुः ॥ ३० ॥ एवंसुहृद्भिःपर्यस्तःपुण्यश्लोकशिखामणिः॥ संस्तूयमानोभगवान्विवेशालंकृतंपुरम्॥ ॥ ३१ ॥ संसिक्तवर्त्मकरिणांमदगंधतोयैश्चित्रध्वजैःकनकतोरणपूर्णकुंभैः॥ मृष्टात्मभिर्नवदुकूलविभूषण स्रग्गंधैर्नृभिर्युवतिभिश्चविराजमानम्॥ ३२ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ अर्जुनेनसमत्वात्परिष्वक्तएवकेवलंपादौनमस्कुर्वन्नर्जुनःकृष्णेनभुजाभ्यांधृतइतिभावः यमाभ्यांत्वभिवादितश्चेति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ चित्रध्वजादिभिर्विराजमानम् ॥ ३२ ॥

१ परिवृतः

प्रतिसद्म उद्दीप्तैर्दीपैर्बलिभिः पुष्पादिप्रकरैश्च जुष्टम् जालेभ्यो गवाक्षेभ्यो निर्गतैर्धूपैरुचिरम् विलसंत्यः पताका यस्मिंस्तत् मूर्धन्या मूर्ध्निभवा हेमकलशा येषां तैः रजतमयानि रूप्यमयान्युरूणि स्थूलानि शृंगाणि कलशाधस्तनभूमिका येषां तैर्भवनैर्जुष्टं कुरुराजस्य धाम पुरं ददर्श ॥ ३३॥
नराणां लोचनानि तेषां पानस्य सादरवीक्षणस्य पात्रं विषयम् किंपुनर्नारीणामित्यर्थः ॥ ३४ ॥ सुष्ठु स्वागतं तत्प्रश्नादिकं प्रियमुत्स्मयवीक्षितेनैव

उद्दीप्तदीपबलिभिः प्रतिसद्मजालनिर्यातधूपरुचिरं विलसत्पताकम् ॥ मूर्धन्यहेमकलशैरजतोरुशृंगैर्जुष्टं ददर्श भवनैः कुरुराजधाम ॥ ३३ ॥ प्राप्तं निशम्य नरलोचनपानपात्रमौत्सुक्यविश्लथितकेशदुकूलबंधाः ॥ सद्यो विसृज्य गृहकर्म पतींश्च तल्पे द्रष्टुं ययुर्युवतयः[1] स्म नरेंद्रमार्गे ॥ ३४ ॥ तस्मिन्सुसंकुल इभाश्वरथद्विपद्भिः कृष्णं सभार्यमुपलभ्य गृहाधिरूढाः ॥ नार्यो विकीर्य कुसुमैर्मनसोपगुह्य सुस्वागतं विदधुरुत्स्मयवीक्षितेन ॥ ३५
ऊचुः स्त्रियः पथि निरीक्ष्य मुकुंदपत्नीस्तारा यथोडुपसहाः किमकार्यमूभिः ॥ यच्चक्षुषां पुरुषमौलिरुदारहासलीलाऽवलोककलयोत्सवमातनोति ॥ ३६ ॥ तत्र तत्रोपसंगम्य पौरा मंगलपाणयः ॥ चक्रुः सपर्यां कृष्णाय श्रेणीमुख्या हतैनसः ॥ ३७॥ अंतःपुरजनैः प्रीत्या मुकुंदः फुल्ललोचनैः ॥ ससंभ्रमैरभ्युपेतः प्राविशद्राजमंदिरम् ॥ ३८ ॥ पृथा विलोक्य भ्रात्रेयं कृष्णं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ प्रीतात्मोत्थाय पर्यंकात्सस्नुषा परिषस्वजे ॥ ३९ ॥ गोविंदं गृहमानीय देवदेवेशमादृतः ॥ पूजायां नाविदत्कृत्यं प्रमोदोपहतो नृपः ॥ ४० ॥ पितृष्वसुर्गुरुस्त्रीणां कृष्णश्चक्रेऽभिवादनम् ॥ स्वयं च कृष्णया राजन्भगिन्या चाभिवंदितः ॥ ४१ ॥ श्वश्र्वा संचोदिता कृष्णा कृष्णपत्नीश्च सर्वशः ॥ आनर्च रुक्मिणीं सत्यां[2] भद्रां जांबवतीं तथा ॥ ४२ ॥

विदधुः ॥ ३५ ॥ उडुपसहाः चंद्रसहचरा इत्यर्थः अमूभिः किं पुण्यमकारि ॥ ३६ ॥ श्रेण्य एकशिल्पोपजीविनां संघास्तेषु मुख्याश्च ॥ ३७॥
अभ्युपेतोऽभिगमनेन सत्कृतः ॥ ३८ ॥ सस्नुषा द्रौपदीसहिता ॥ ३९ ॥ कृत्यं प्रकारविशेषम् प्रमोदेनोपहतोऽभिभूतः ॥ ४० ॥ गुरुस्त्रीणां च कृष्णाया द्रौपद्याश्च भगिन्या सुभद्रया ॥ ४१ ॥ आनर्चार्चितवती ॥ ४२ ॥

---

१ तस्मिन्मार्गे २ सत्यभामाम्

अन्याश्वयाःकृष्णपत्न्योऽभ्यागतास्ताअपि ॥ ४३॥ प्रत्यहंनवंनवंयथाभवतितथासुखंनिवासयामास ॥४४॥ कथंभूतम् यःप्रेम्णानित्यंफाल्गुनेनसंयुतः अतएवतस्यसहायेनसतायेनखांडवेनवह्निंतर्पयित्वातत्रचमयंमोचयित्वातंमयंप्रयुज्ययुधिष्ठिरायदिव्यासभाकृतातंजनार्दनम् अनेनराज्ञःकृष्णोपकारानुस्मरणंदिव्यत्वात्सभायायथामनोरथंसर्वावकाशसंपादनंचदर्शितम् ॥ ४५॥४६॥ ॥इतिदशमेउ०टीकायामेकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥७॥ ततोद्विसप्ततितमेराज्ञाकार्यैनिवेदिते ॥ दुर्जयंमागधंबुद्ध्वाभीमेनाऽऽघातयद्धरिः ॥ १ ॥ आस्थितःआसन

कालिंदींमित्रविंदांचशैब्यांनाग्नजितींसतीम् ॥ अन्याश्चाभ्यागतायास्तुवासःस्रग्मंडनादिभिः ॥ ४३ ॥ सुखंनिवासयामासधर्मराजोजनार्दनम् ॥ ससैन्यंसानुगामात्यंसभार्यंचनवंनवम् ॥ ४४ ॥ तर्पयित्वाखांडवेनवह्निंफाल्गुनसंयुतः ॥ मोचयित्वामयंयेनराज्ञेदिव्यासभाकृता ॥ ४५ ॥ उवासकतिचिन्मासान्राज्ञःप्रियचिकीर्षया ॥ विहरन्रथमारुह्यफाल्गुनेनभटैर्वृतः ॥ ४६ ॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेउ०कृष्णस्येंद्रप्रस्थगमनंनामैकसप्ततितमोऽध्यायः॥७१॥ श्रीशुकउवाच एकदातुसभामध्यआस्थितोमुनिभिर्वृतः ॥ ब्राह्मणैःक्षत्रियैर्वैश्यैर्भ्रातृभिश्चयुधिष्ठिरः ॥ १ ॥ आचार्यैःकुलवृद्धैश्चज्ञातिसंबंधिबांधवैः ॥ शृण्वतामेवचैतेषामाभाष्येदमुवाचह ॥ २ ॥ युधिष्ठिरउवाच क्रतुराजेनगोविंदराजसूयेनपावनीः ॥ यक्ष्येविभूतीर्भवतस्तत्संपादयनःप्रभो ॥ ३ ॥ त्वत्पादुकेअविरतंपरियेचरंतिध्यायंत्यभद्रनशनेशुचयोगृणंति ॥ विंदंतितेकमलनाभभवापवर्गमाशासतेयदितआशिषईशनान्ये ॥ ४ ॥

मितिशेषः ॥ १ ॥ शृण्वतामेवेति यत्प्रसन्नःकृष्णःकरोतिनतदन्यःकश्चिदपिकर्तुंसमर्थइतिनिश्चित्यसर्वानिवताननादृत्यकृष्णमुवाचेत्यर्थः आभाष्यभोभोकृष्णभक्तवत्सलेत्येवंसंबोध्य ॥ २ ॥ विभूतीरंशान् ॥ ३ ॥ एषचक्रवर्तिनांमनोरथःकथंत्वयाक्रियतइतिचेदतआह त्वत्पादुके इति परियेचरंतीतियच्छब्दव्यवधानमार्षम् येपरिचरंतिदेहेन ध्यायंतिमनसा अभद्रस्यनशनेनाशके गृणंतिवाचा तेभवस्यापवर्गंमोक्षंविंदंति यद्याशासतेतर्ह्याशिषोऽपितएवविंदंतिनान्येचक्रवर्तिनोऽपि ॥ ४ ॥

---

१ शैब्यामितिमित्रविंदायाविशेषणम् त्र्यशीतितमाध्यायस्थषष्ठश्लोकव्याख्यानुरोधात् सतीमितिनाग्नजित्याः नात्राष्टानांकथनेतात्पर्यम् अतएवलक्ष्मणायाअनुपादनम्

भगवतोभक्तपक्षपातमाविष्कारयन्नाह तद्देवदेवेति तत्तस्मात्पश्यतुसाक्षात् एवंनिश्चितेऽपियेकर्मादिप्रधानाःकेचित्कुरुसृंजयाभगवद्भक्तिंन बहुमन्यंतेतेषांमोहनिवृत्तयेयेत्वांभजंतियदिवानभजंतितेषामुभयेषांनिष्ठांस्थितिंप्रदर्शय ॥ ५॥ ननुरागादिरहितेमयिकथमिदंवैषम्यंस्यात्त त्राऽऽह नेति स्वःपरइतिभेदमतिस्तवनस्यादेव कुतःब्रह्मणोनिरुपाधेः किंचसर्वस्याऽऽत्मनोऽतःसमदृशः किंचस्वसुखानुभूतेः अतोरागाद्यभावा दितिभावः तथाऽपिसंसेवमानानामेवत्वत्प्रसादोनान्येषाम् तत्राऽपिसेवानुरूपमुदयःफलंनत्वत्रविपर्ययोऽन्यथाभावः यथाकल्पद्रुमस्यरागा दिराहित्येऽपिसेवकेष्वेवफलजनकत्वंनान्येषु ॥ ६ ॥ सत्यंमद्भक्तानामेवकैवल्यादिनान्येषामित्यनुमोदमानआह सम्यगिति शत्रुकर्शनेतिस

तद्देवदेवभवतश्चरणारविंदसेवानुभावमिहपश्यतुलोकएषः॥ येत्वांभजंतिनभजंत्युतवोभयेषांनिष्ठांप्रदर्शयविभोकुरुसृंजयानाम्॥ ५॥ नब्रह्मणःस्वपरभेदमतिस्तवस्यात्सर्वात्मनःसमदृशःस्वसुखानुभूतेः॥ संसेवतांसुरतरोरिवतेप्रसादःसेवाऽनुरूपमुदयोनविपर्ययोऽत्र॥ ६ ॥ श्रीभगवानुवाच सम्यग्व्यवसितंराजन्भवताशत्रुकर्शन॥ कल्याणीयेनतेकीर्तिर्लोकाननुभविष्यति ॥ ७॥ ऋषीणांपितृदेवानांसुहृदामपिनःप्रभो॥ सर्वेषामपिभूतानामीप्सितःक्रतुराडयम्॥ ८ ॥ विजित्यनृपतीन्सर्वान्कृत्वाचजगतींवशे॥ संभृत्यसर्वसंभारानाहरस्वमहाक्रतुम् ॥ ९ ॥ एतेतेभ्रातरोराजन्लोकपालांशसंभवाः॥ जितोऽस्म्यात्मवतातेऽहंदुर्जयोयोऽकृतात्मभिः ॥ १० ॥ नकश्चिन्मत्परंलोकेतेजसायशसाश्रिया ॥ विभूतिभिर्वाऽभिभवेद्देवोऽपिकिमुपार्थिवः॥ ११॥

बोधयन्सर्वराजविजयशक्तिंसंचारयति अनुभविष्यतिद्रक्ष्यति सर्वलोकव्याप्ताभविष्यतीत्यर्थः ॥ ७॥ ८ ॥ किमत्रमयाऽन्येनवासंपादनीयंतवतुसुकरएवराजसूयइत्याह विजित्येति जगतींसर्वांपृथ्वीम् संभारान्यज्ञोपस्करान्संभृत्यसंपाद्याऽऽहरस्वानुतिष्ठेत्यर्थः॥ ९॥ननुनृपतिविजयादिकथंशक्यंस्यादतआह एतइति किंच आत्मवताजितेंद्रियेणतेत्वयाऽहंचजितोऽस्मिवशीकृतोऽस्मि अकृतात्मभिरजितेंद्रियैः ॥ १० ॥ आस्तांतावदेवंभूतस्यतवपरैरभिभवशंका अकिंचनमपिमत्परंकोऽपिनाभिभवितुंप्रभवतीत्याह नकश्चिदिति तेजसाप्रभावेण विभूतिभिःसैन्यादिसामग्रीभिः ॥ ११ ॥

अयुंक्तनियुक्तवान् विष्णोस्तेजसोपवृंहितान्संवर्द्धितान् तेजोपबृंहितानितिसंधिरार्षः ॥ १२ ॥ नकुलादीनामत्स्यादिभिःसहायैर्यथासंख्ये नसंबंधः ॥ १३ ॥ कथंभूताय यक्ष्यतेयागंकरिष्यते ॥ १४ ॥ आद्योहरिःश्रीकृष्णः ॥ १५ ॥ ब्रह्मलिंगधराब्राह्मणलिंगधारिणः यतोयत्रबृ हद्रथसुतोजरासंधः ॥ १६ ॥ गृहेषुवर्तमानंसमयाचेरन् सम्यगयाचंतेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ नन्विदंकामयामहइतिविशेषोनिर्दिश्यताम् अ

श्रीशुकउवाच निशम्यभगवद्गीतंप्रीतःफुल्लमुखांबुजः॥भ्रातृन्दिग्विजयेऽयुंक्तविष्णुतेजोपबृंहितान्॥१२॥ सहदेवंदक्षिणस्यामादिशत्सहसृंजयैः ॥ दिशिप्रतीच्यांनकुलमुदीच्यांसव्यसाचिनम् ॥ प्राच्यांवृकोदरंम त्स्यैःकेकयैःसहमद्रकैः ॥ १३ ॥ तेविजित्यनृपान्वीराआजह्रुर्दिग्भ्यओजसा ॥ अजातशत्रवेभूरिद्रविणंनृ पयक्ष्यते॥ १४॥ श्रुत्वाऽजितंजरासंधंनृपतेर्ध्यायतोहरिः ॥ आहोपायंतमेवाऽऽद्यउद्धवोयमुवाचह॥ १५॥ भीमसेनोऽर्जुनःकृष्णोब्रह्मलिंगधरास्त्रयः॥ जग्मुर्गिरिव्रजंतातबृहद्रथसुतोयतः॥ १६ ॥ तेगत्वातिथ्यवेला यांगृहेषुगृहमेधिनम् ॥ ब्रह्मण्यंसमयाचेरन्राजन्याब्रह्मलिंगिनः ॥ १७ ॥ राजन्विद्ध्यतिथीन्प्राप्तानर्थिनोदू रमागतान् ॥ तन्नःप्रयच्छभद्रंतेयद्वयंकामयामहे॥ १८॥ किंदुर्मर्षंतितिक्षूणांकिमकार्यमसाधुभिः ॥ किंन देयंवदान्यानांकःपरःसमदर्शिनाम् ॥ १९ ॥ योऽनित्येनशरीरेणसतांगेयंयशोध्रुवम् ॥ नाचिनोतिस्वयंक ल्पःसवाच्यःशोच्यएवसः॥ २०॥

न्यथायस्यपुत्रादेर्वियोगोदुःसहःसकथंदेयः तथाराजमंडनंकिरीटाद्यदेयंयत्तद्भिक्षुभ्यःकथंदेयम् तथाऽतिरम्यंरत्नाभरणादिपुत्रादियोग्यंकथं परस्मैदेयमितिचेदतआहुः किंदुर्मर्षमित्यादि अथदृष्टांतत्वेनार्थांतरमाहुः किमकार्यमिति यथाऽसाधूनामकार्यंनास्ति तथातितिक्षुणांदुर्मर्षं दुःसहंनास्ति वदान्यानामत्युदाराणामदेयंनास्तिसमदर्शिनांपरश्चनास्ति अतःकिंविशेषनिर्देशेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ किंच अर्थिनेधीरेणमुद्गला दिवत्प्राणाअपिनवंचनीयाइत्याशयेनाऽऽहुः योऽनित्येनेति नाचिनोतिनसंपादयति सवाच्यःसनिंद्यः ॥ २० ॥

१ सहदेवसृंजयैःसहभीमंमत्स्यैर्नकुलंकेकयैःसव्यसाचिनंमद्रकैरिति

विश्वामित्रार्थानृण्यायहरिश्चंद्रोभार्यात्मजादिसर्वंविक्रीयस्वयंचांडालतांप्राप्तोप्यनिर्विण्णःसहायोध्यावासिभिर्जनैःस्वर्गंगतः रंतिदेवःसकुटुंबोऽष्टचत्वारिंशदहान्यलब्धोदकोऽपिकथंचिल्लब्धान्नोदकाद्यर्थिभ्योदत्त्वाब्रह्मलोकंगतः उंछवृत्तिर्मुद्गलःषण्मासंसीदत्कुटुंबोऽप्यातिथ्यदानेनब्रह्मलोकंगतः शिबिःशरणागतकपोतरक्षणायस्वमांसंश्येनायदत्त्वादिवंगतः बलिःसर्वस्वंब्राह्मणवेषधारिणेहरयेदत्त्वातमेवाऽऽत्मसाच्चकार कपोतश्चातिथयेव्याधायकपोत्यासहाऽऽत्ममांसंदत्त्वाविमानेनदिवंगतः व्याधस्तयोःसत्त्वंवीक्ष्यस्वयमतिनिर्विण्णोमहाप्रस्थानेवना

हरिश्चंद्रोरंतिदेवउंछवृत्तिःशिबिर्बलिः॥ व्याधःकपोतोबहवोह्यध्रुवेणध्रुवंगताः॥ २॥ श्रीशुकउवाच स्वैराकृतिभिस्तांस्तुप्रकोष्ठैर्ज्याहतैरपि॥ राजन्यबंधून्विज्ञायदृष्टपूर्वानचिंतयत्॥ २२॥ राजन्यबंधवोह्येतेब्रह्मलिंगानिबिभ्रति॥ ददामिभिक्षितंतेभ्यआत्मानमपिदुस्त्यजम्॥ २३॥ बलेर्नुश्रूयतेकीर्तिर्विततादिक्ष्वकल्मषा॥ ऐश्वर्याद्भ्रंशितस्यापिविप्रव्याजेनविष्णुना॥ २४॥ श्रियंजिहीर्षतेंद्रस्यविष्णवेद्विजरूपिणे॥ जानन्नपिमहींप्रादाद्वार्यमाणोऽपिदैत्यराट्॥ २५॥ जीवताब्राह्मणार्थायकोऽन्वर्थःक्षत्रबंधुना॥ देहेनपतमानेननेहताविपुलंयशः॥ २६॥ इत्युदारमतिःप्राहकृष्णार्जुनवृकोदरान्॥ हेविप्राव्रियतांकामोददाम्यात्मशिरोऽपिवः॥ २७॥ श्रीभगवानुवाच युद्धंनोदेहिराजेंद्रद्वंद्वशोयदिमन्यसे॥ युद्धार्थिनोवयंप्राप्ताराजन्यानान्नकांक्षिणः॥ २८॥ असौवृकोदरःपार्थस्तस्यभ्राताऽर्जुनोह्ययम्॥ अनयोर्मातुलेयंमांकृष्णंजानीहितेरिपुम्॥ २९॥ एवमावेदितोराजाजहासोच्चैःस्ममागधः॥ आहचामर्षितोमंदायुद्धंतर्हिददामिवः॥ ३०॥

ग्निदग्धदेहोनिष्कल्मषोदिवमारुरोह एवमन्येचबहवोऽध्रुवेणशरीरेणध्रुवंलोकंगताइति ॥ २१॥ ज्याहतैर्ज्याघातकिणांकितैः दृष्टपूर्वान्द्रौपदीस्वयंवरादिषु ॥ २२॥ २३॥ इंद्रस्यश्रियंजिहीर्षताविप्रव्याजेनविष्णुनाभ्रंशितस्यापिबलेः नुअहो नेतिपाठेनश्रूयतेकिमपितुश्रूयतइति ॥ २४॥ तंश्लाघते विष्णवइति शुक्रेणवार्यमाणोऽपि अतएवविष्णुरितिजानन्नपि ॥ २५॥ पतमानेनपतताक्षत्रबंधुनादेहेनब्राह्मणार्थायविपुलंयशोनेहतानेहमानेनासंपादयताकोन्वर्थः नकोऽपीत्यर्थः॥ २६॥ एवंनिश्चित्याऽऽह हेविप्राइति ॥ २७॥ २८॥ राजन्यतामेवप्रपंचयति असाविति॥ २९॥ ३०॥

यतोमद्भियासमुद्रंशरणंगतः ॥३१॥ वयसाप्यतुल्योनातिसत्त्वोनातिबलश्चनचदेहेनमयासमोऽतोऽर्जुनोयोद्धानभवेत् भीमस्तुभवेत् यतो ममतुल्यबलः ॥३२॥ प्रादायदत्त्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ समेखलेयुद्धांगणे ॥३४॥ मंडलानिगदायुद्धगतिभेदान् सव्यंदक्षिणंचयथाभवतितथा रंगिणोरंगगतयोर्नटयोरिवेतिनिर्भयत्वेनोपमा ॥ ३५ ॥ चटचटेतिगदयोःपरस्पराघातशब्दानुकरणम् वज्रस्यनिष्पेषःपातस्तत्सदृशः युध्यतोर्दं

नत्वयाभीरुणायोत्स्येयुधिविक्लवचेतसा॥मथुरांस्वपुरींत्यक्त्वासमुद्रंशरणंगतः॥३१॥ अयंतुवयसाऽतुल्यो नातिसत्त्वोनमेसमः ॥ अर्जुनोनभवेद्योद्धाभीमस्तुल्यबलोमम ॥ ३२॥ इत्युक्त्वाभीमसेनायप्रादायमहतीं गदाम् ॥ द्वितीयांस्वयमादायनिर्जगामपुराद्बहि ॥ ३३ ॥ ततःसमेखलेवीरौसंयुक्ताावितरेतरौ॥ जघ्नतुर्वज्रक ल्पाभ्यांगदाभ्यांरणदुर्मदौ॥३४॥ मंडलानिविचित्राणिसव्यंदक्षिणमेवच ॥ चरतोःशुशुभेयुद्धंनटयोरिवरं गिणोः॥ ३५॥ ततश्चटचटाशब्दोवज्रनिष्पेषसन्निभः ॥ गदयोःक्षिप्तयोराजन्दंतयोरिवदंतिनोः॥ ३६॥ ते वैगदेभुजजवेननिपात्यमानेअन्योऽन्यतोंऽसकटिपादकरोरुजत्रून् ॥ चूर्णीबभूवतुरुपेत्ययथार्कशाखेसंयु ध्यतोर्द्विरदयोरिवदीप्तमन्य्वोः ॥ ३७ ॥इत्थंतयोःप्रहतयोर्गदयोर्नृवीरौक्रुद्धौस्वमुष्टिभिरयःस्पर्शैरपिष्टाम्॥ शब्दस्तयोःप्रहरतोरिभयोरिवाऽऽसीन्निर्घातवज्रपरुषस्तलताडनोत्थः ॥ ३८॥ तयोरेवंप्रहरतोःसमशिक्षाब लौजसोः॥ निर्विशेषमभूद्युद्धमक्षीणजवयोर्नृप॥३९॥ एवंतयोर्महाराजयुध्यतोःसप्तविंशतिः॥दिनानिनि रगंस्तत्रसुहृद्वन्निशितिष्ठतोः॥ ४०॥ एकदामातुलेयंवैप्राहराजन्वृकोदरः॥ नशक्तोऽहंजरासंधंनिर्जेतुंयुधि माधव॥४१॥शत्रोर्जन्ममृतीविद्वाञ्जीवितंचजराकृतम्॥पार्थमाप्याययन्स्वेनतेजसाऽचिंतयद्धरिः॥४२॥

तिनोर्दंताघातशब्दइवशुशुभे ॥ ३६ ॥ अंसकट्यादीनुपेत्य दीप्तोमन्युर्यंयोस्तयोर्द्विरदयोर्गजयोरर्कशाखाभ्यांसमंयुध्यतोस्तेयथाचूर्णीभवतस्तद्वत् ॥ ३७ ॥ अपिष्टांचूर्णीचक्रतुः ॥ ३८ ॥ शिक्षाअभ्यासःबलंसत्त्वमोजःप्रभावःसमानितानियतोस्तयोः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ जन्मशकलरूपंमृतिःपुनःशकलीभावस्तेविद्वान्जानन्जरानामराक्षसीतत्कृतम् अचिंतयत्कथमसौशकलीभवेदिति ॥ ४२ ॥

विटपंशाखाम् करेणविटपंगृहीत्वाहरिर्भीमस्ययथाऽहंविटपंपाटयामितथात्वमेनंविपाटयेतिसंज्ञयासंकेतेनारिवधोपायंदर्शयामासेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५॥ एकैकःपादादिर्ययोस्तेशकले ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ दुर्वृत्तत्वादसौहतोनतुराज्याभिलाषेणेतिदर्शयन्नाह सहदेवमिति ॥ ४८ ॥ ॥ इतिदशमे०उ०टी०द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥७२॥ ॥ ७ ॥ ॥ ततस्त्रिसप्ततितमेमोचयित्वानृपान्हरिः ॥ राजार्ह

संचिंत्यारिवधोपायंभीमस्यामोघदर्शनः॥ दर्शयामासविटपंपाटयन्निवसंज्ञया॥ ४३ ॥ तद्विज्ञायमहासत्वोभीमःप्रहरतांवरः॥ गृहीत्वापादयोःशत्रुंपातयामासभूतले॥ ४४॥ एकंपादंपदाऽऽक्रम्यदोर्भ्यामन्यंप्रगृह्यसः ॥ गुदतःपाटयामासशाखामिवमहागजः ॥ ४५ ॥ एकपादोरुवृषणकटिपृष्ठस्तनांसके ॥ एकबाह्वक्षिभ्रूकर्णेशकलेददृशुःप्रजाः ॥ ४६ ॥ हाहाकारोमहानासीन्निहतेमगधेश्वरे॥ पूजयामासतुर्भीमंपरिरभ्य जयाच्युतौ॥ ४७॥ सहदेवंतत्तनयंभगवान्भूतभावनः॥ अभ्यषिंचदमेयात्मामगधानांपतिंप्रभुः॥मोचयामासराजन्यान्संरुद्धामागधेनये ॥ ४८ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेउत्तरार्धेजरासंधवधोनामद्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ॥ ७॥ श्रीशुकउवाच अयुतेद्वेशतान्यष्टौलीलयायुधिनिर्जिताः॥ तेनिर्गतागिरिद्रोण्यांमलिनामलवाससः ॥ १ ॥ क्षुत्क्षामाःशुष्कवदनाःसंरोधपरिकर्शिताः ॥ ददृशुस्तेघनश्यामंपीतकौशेयवाससम्॥ २॥ श्रीवत्सांकंचतुर्बाहुंपद्मगर्भारुणेक्षणम्॥ चारुप्रसन्नवदनंस्फुरन्मकरकुंडलम्॥ ३ ॥ पद्महस्तंगदाशंखरथांगैरुपलक्षितम्॥ किरीटहारकटककटिसूत्रांगदांचितम्॥ ४॥ भ्राजद्वरमणिग्रीवंनिवीतंवनमालया॥ पिबंतइवचक्षुर्भ्यांलिहंतइवजिह्वया॥ ५॥

भोगैःस्वान्देशान्प्रस्थाप्यपुनरागमत् ॥१॥ अत्युन्नद्धजरासंधवधात्तद्बद्धभूपतीन् ॥ विमोक्ष्यकृपयाकृष्णोनिजरूपमदर्शयत् ॥२॥ येनिर्जिताजरासंधेननिरुद्धाश्चगिरिद्रोण्यांततोनिर्गताःसंतोघनश्यामंददृशुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ क्षुधाक्षामाःकृशाः संरोधेनपरिकर्शिताःक्लेशिताः ॥ २ ॥ ३ ॥४॥ भ्राजन्भ्राजमानोवरमणिःकौस्तुभोययासाग्रीवायस्यतम् निवीतंकंठलंबितयाव्याप्तम् पिबंतइवेत्यादीनांहरेःपादयोःप्रणेमुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥

रंभंतःपरिरंभमाणाइव ॥ ६ ॥ कृष्णदर्शनाह्लादेनध्वस्तःसंरोधनक्लमोयेषांते ॥ ७ ॥ संरोधाद्रक्षितानस्मान्घोरायाःसंसृतेरपिपाहिमोचय ॥ ८ ॥ ननुभवंतोजरासंधासूयाविष्टाइहामुत्रभोगासक्ताश्चकथंसंसृतेर्मोचनीयाइत्याशंक्यसंप्रतिनवयंतथाभूताइत्याहुः नैनमित्यष्टभिः हे नाथवयमेनंनान्वसूयामः अन्वनुदोषदृष्ट्यानपश्यामः कुतइत्यतआहुः अनुग्रहइति यद्यस्मात् ॥ ९॥ एतदेवव्यतिरेकेणोपपादयंति राज्यैश्वर्येति राज्यैश्वर्याभ्यांमदस्तेनोन्नद्धउच्छृंखलोनित्याअचलाश्चसंपदोमन्यते यद्वा अनित्याःसतीरचलाःशाश्वतीर्मन्यते ॥ १० ॥ किंच अ

जिघ्रंतइवनासाभ्यांरंभंतइवबाहुभिः॥ प्रणेमुर्हतपाप्मानोमूर्धभिःपादयोर्हरेः॥ ६॥ कृष्णसंदर्शनाह्लादध्वस्तसंरोधनक्लमाः॥ प्रशशंसुर्हृषीकेशंगीर्भिःप्रांजलयोनृपाः॥७॥ राजानऊचुः नमस्तेदेवदेवेशप्रपन्नार्तिहराव्यय॥प्रपन्नान्पाहिनःकृष्णनिर्विण्णान्घोरसंसृतेः॥८॥ नैनंनाथान्वसूयामोमागधंमधुसूदन॥ अनुग्रहोयद्भवतोराज्ञांराज्यच्युतिर्विभो ॥ ९ ॥ राज्यैश्वर्यमदोन्नद्धोनश्रेयोविंदतेनृपः॥ त्वन्मायामोहितोनित्याममन्यतेसंपदोऽचलाः॥ १० ॥ मृगतृष्णांयथाबालामन्यंतउदकाशयम्॥ एवंवैकारिकींमायामयुक्तावस्तुचक्षते ॥ ११ ॥ वयंपुराश्रीमदनष्टदृष्टयोजिगीषयास्याइतरेतरस्पृधः॥ घ्नंतःप्रजाःस्वाअतिनिर्घृणाःप्रभोमृत्युंपुरस्त्वाविगणय्यदुर्मदाः॥ १२॥ तएवकृष्णाद्यगभीररंहसादुरंतवीर्येणविचालिताःश्रियः॥कालेनतन्वाभवतोऽनुकंपयाविनष्टदर्पाश्चरणौस्मरामते॥ १३॥

वस्तुसद्वस्तुतयापश्यंतीत्याहुः मृगतृष्णामिति वैकारिकींसृष्ट्यादिविकारापन्नाम् अयुक्ताअविवेकिनः॥११॥ राज्यस्ययोगवियोगयोरनर्थार्थावहत्वमस्मास्वेवदृष्टमित्याहुः वयमितिद्वाभ्याम् श्रीमदेननष्टादृष्टिर्येषांते अस्याःपृथिव्याः इतरेतरस्पृधःपरस्परंस्पर्धमानाः पुरःपुरतःत्वा त्वांमृत्युमविगणय्य पुरायेदुर्मदावयम् ॥ १२ ॥ हेकृष्णतएववयमद्यविनष्टदर्पास्तेचरणौस्मरामःस्मर्तुमाशास्महे कथंभूताः भवतस्तन्वामूर्त्याकालेनश्रियोविचालिताविभ्रंशिताः अतोराज्यच्युतिर्भवदनुग्रहएवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

---

१ नाथानुसूयामइतिमूलटीकयोःप्रचुरःपाठस्तत्राकारलोपआर्षइतिचक्र०एवमेनादेशोप्यार्षः

अतएवाथोअनंतरंमृगतृष्णिसदृशंराज्यंशश्वत्पतताप्रतिक्षणंक्षीयमाणेनतथारुजांरोगाणांभुवाजन्मक्षेत्रेणदेहेनोपासितव्यंसेव्यंनस्पृहयामहे प्रेत्यपरलोकेचक्रियाफलंस्वर्गादिभोगमुपासितव्यंनस्पृहयामहे कथंभूतम् कर्णयोरोचनंरुचिजनकमात्रम् तत्रगतस्यस्पर्धाद्यनपगमेनसुखाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥ यद्येवंभूतायूयंतर्हिममचरणौस्मरततताेऽनायासेनमुक्तिर्भविष्यतीतिकिंमदपेक्षयेतिचेदतआहुः तंनइति त्वच्चरणस्मृतिरपित्वत्प्रसादफलमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ श्लक्ष्णयामंजुलया ॥ १७ ॥ यथाभवद्भिराशंसितंतथाबाढंनिश्चितंवोमयिभक्तिर्जायते

अथोनराज्यंमृगतृष्णिरूपितंदेहेनशश्वत्पततारुजांभुवा॥ उपासितव्यंस्पृहयामहेविभोक्रियाफलंप्रेत्यचकर्णरोचनम्॥ १४॥ तंनःसमादिशोपायंयेनतेचरणाब्जयोः॥ स्मृतिर्यथानविरमेदपिसंसरतामिह॥ १५॥ कृष्णायवासुदेवायहरयेपरमात्मने॥ प्रणतक्लेशनाशायगोविंदायनमोनमः॥१६॥ श्रीशुकउवाच संस्तूयमानोभगवान्राजभिर्मुक्तबंधनैः॥ तानाहकरुणस्तातशरण्यःश्लक्ष्णयागिरा॥ १७॥ श्रीभगवानुवाच अद्यप्रभृतिवोभूपामय्यात्मन्यखिलेश्वरे॥ सुदृढाजायतेभक्तिर्बाढमाशंसितंतथा॥ १८॥ दिष्ट्याव्यवसितंभूपाभवंतऋतभाषिणः॥ श्रियैश्वर्यमदोन्नाहंपश्यउन्मादकंनृणाम्॥ १९॥ हैहयोनहुषोवेनोरावणोनरकोऽपरे॥ श्रीमदाद्भ्रंशिताःस्थानाद्देवदैत्यनरेश्वराः॥ २०॥ भवंतएतद्विज्ञायदेहाद्युत्पाद्यमंतवत्॥ मांयजंतोऽध्वरैर्युक्ताःप्रजाधर्मेणरक्षथ॥ २१॥

जायतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ हेभूपाःमद्भजनमेवकर्तव्यमितिभवद्भिर्व्यवसितंसंकल्पितंदिष्ट्याभद्रम् भवद्भिरुक्तंचसत्यमेवेत्याह भवंतइति श्रीश्चऐश्वर्यंचताभ्यांमदस्तेनोन्नाहमुद्बंधनंस्वैराचारमित्यर्थः पश्येपश्यामि ॥१९॥ तदेवाऽऽह हैहयइति हैहयःकार्तवीर्यश्चक्रवर्तीनरेश्वरःपितुःकामधेनुहरणात्परशुरामेणसपुत्रोहतः नहुषोदेवेंद्रतांप्राप्तउन्मत्तःशचीसंगायब्राह्मणान्शिबिकांवाहयंस्तैरेवततोभ्रंशितोऽजगरत्वमवाप वेनोप्युन्मत्तोब्राह्मणानधिक्षिपंस्तैरेवहुंकृतैर्हतः रावणोराक्षसेश्वरःसीतामभिलषन्राघवेणहतः नरकोदैत्येश्वरोऽदितिकुंडलाद्याहरणान्मयैवहतःअपरेऽपिश्रीमदात्स्थानाद्भ्रंशिताः ॥ २० ॥ यदुत्पाद्यंदेहादितदंतवत् एवंविज्ञाययुक्ताअप्रमत्तारक्षथरक्षतेत्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रजातंतून्पुत्रादिसंततीः प्राप्तंप्राप्तंसमत्वेनसेवमानाः ॥ २२ ॥ मांब्रह्मयास्यथ ॥ २३ ॥ स्त्रियश्चतेषांमज्जनकर्मण्यभ्यंगस्नानादौन्ययुंक्त ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुस्नातान्सम्यगलंकृतान्भोगैश्चयुक्तान्वरेणान्नेनभोजयित्वापुनस्तेषांसपर्यांसहदेवेनकारयामास ॥ २६ ॥ यद्दाश्वंद्रादयो

संतन्वंतःप्रजातंतून्सुखंदुःखंभवाभवौ ॥ प्राप्तंप्राप्तंचसेवंतोमच्चित्ताविचरिष्यथ[1] ॥ २२ ॥ उदासीनाश्चदेहादावात्मारामाधृतव्रताः ॥ मय्यावेश्यमनःसम्यङ्मामंतेब्रह्मयास्यथ ॥ २३ ॥ श्रीशुकउवाच इत्यादिश्यनृपान्कृष्णोभगवान्भुवनेश्वरः ॥ तेषांन्ययुंक्तपुरुषान्स्त्रियोमज्जनकर्मणि ॥ २४ ॥ सपर्यांकारयामाससहदेवेनभारत ॥ नरदेवोचितैर्वस्त्रैर्भूषणैःस्रग्विलेपनैः ॥ २५ ॥ भोजयित्वावरान्नेनसुस्नातान्समलंकृतान् ॥ भोगैश्चविविधैर्युक्तांस्तांबूलाद्यैर्नृपोचितैः ॥ २६ ॥ तेपूजितामुकुंदेनराजानोमृष्टकुंडलाः ॥ विरेजुर्मोचिताःक्लेशात्प्रावृडंतेयथाग्रहाः ॥ २७ ॥ रथान्सदश्वानारोप्यमणिकांचनभूषितान् ॥ प्रीणय्यसूनृतैर्वाक्यैःस्वदेशान्प्रत्ययापयत् ॥ २८ ॥ तएवंमोचिताःकृच्छ्रात्कृष्णेनसुमहात्मना ॥ ययुस्तमेवध्यायंतःकृतानिचजगत्पतेः ॥ २९ ॥ जगदुःप्रकृतिभ्यस्तेमहापुरुषचेष्टितम् ॥ यथाऽन्वशासद्भगवांस्तथाचक्रुरतंद्रिताः ॥ ३० ॥ जरासंधंघातयित्वाभीमसेनेनकेशवः ॥ पार्थाभ्यांसंयुतःप्रायात्सहदेवेनपूजितः ॥ ३१ ॥ गत्वातेखांडवप्रस्थंशंखान्दध्मुर्जितारयः ॥ हर्षयंतःस्वसुहृदोदुर्हृदांचासुखावहाः ॥ ३२ ॥ तच्छ्रुत्वाप्रीतमनसइंद्रप्रस्थनिवासिनः ॥ मेनिरेमागधंशांतंराजाचाप्तमनोरथः ॥ ३३ ॥

यथा ॥ २७ ॥ प्रीणय्यनंदयित्वा ॥ २८ ॥ २९ ॥ जगदुःऊचुः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ खांडवप्रस्थमिंद्रप्रस्थम् ॥ ३२ ॥ शांतंमृतम् आप्तमनोरथोबभूव ॥ ३३ ॥

---

1 विचरिष्यथयूयमितिशेषः एवमुत्तरत्रापि

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ इतिदशमेउ० टीकायांत्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३॥ ॥छ॥ ॥ चतुर्युक्सप्ततितमेराजसूयक्रियाद्विजैः॥ अग्रपूजाप्रसंगेनचैद्यघातादिवर्ण्यते ॥ १॥ राजसूयमुखेहत्वाजरासंधंतदंतरे ॥ चैद्यंतदंतंकुर्वंतंबीजंकलिमिवावपत् ॥ २ ॥ कृष्णस्यचानुभावमितिचकारात्तस्यस्वाज्ञाऽनुविधायित्वंचालक्ष्येत्यर्थः ॥ १ ॥ तदाह येस्युरिति येत्रैलोक्यस्यापिगुरवःस्युःसनकादयःसर्वेचलोकालोकपालाश्चतेशिरसैवतवानुशासनंवहंति दुर्लभंलब्ध्वेति भाग्येनैतल्लब्धमितिबहुमानेनेत्यर्थः ॥२॥ सभवान्परमेश्वरोऽस्माकमनुशासनंधत्तेतद

अभिवंद्याथराजानंभीमार्जुनजनार्दनाः॥ सर्वमाश्रावयांचक्रुरात्मनायदनुष्ठितम् ॥ ३४ ॥ निशम्यधर्मराजस्तत्केशवेनानुकंपितम्॥ आनंदाश्रुकलांमुंचन्प्रेम्णानोवाचकिंचन॥ ३५॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेउ० कृष्णाद्यागमनेत्रिसप्ततितमोऽध्यायः॥७३॥ ॥छ॥ श्रीशुकउवाच एवंयुधिष्ठिरोराजाजरासंधवधंविभोः॥ कृष्णस्यचानुभावंतंश्रुत्वाप्रीतस्तमब्रवीत्॥ १ ॥ युधिष्ठिरउवाच येस्युस्त्रैलोक्यगुरवःसर्वेलोकमहेश्वराः ॥ वहंतिदुर्लभंलब्ध्वाशिरसैवानुशासनम् ॥ २॥ सभवानरविंदाक्षोदीनानामीशमानिनाम् ॥ धत्तेऽनुशासनंभूमंस्तदत्यंतविडंबनम् ॥ ३ ॥ नह्येकस्याद्वितीयस्यब्रह्मणःपरमात्मनः॥ कर्मभिर्वर्धतेतेजोह्रसतेचयथारवेः॥ ४ ॥ नवैतेऽजितभक्तानांममाहमितिमाधव॥ त्वंतवेतिचनानाधीःपशूनामिववैकृता॥५॥

त्यंतविडंबनमननुरूपमनुकरणम् स्वतेजोहानिप्रसंगादित्यर्थः ॥ ३ ॥ अथवातवपरिपूर्णस्याज्ञापनाज्ञाधारणाभ्यांनतेजसोहानिवृद्धीअतःकृपयासर्वंसंगच्छतइत्याह नह्येकस्याद्वितीयस्येति समानासमानरहितस्यब्रह्मणस्तवोभयंमाया परमात्मनइतिसर्वजीवनियंतुस्तवनियम्यत्वंसुतरांनवास्तवम् अतःपरानुग्रहार्थैरेतैःकर्मभिस्तवतेजोनवर्धतेनचह्रसति रवेरिवोदयास्तमयादिकर्मभिरित्यर्थः तथाचश्रुतिः नकर्मणावर्धतेनोकनीयानिति ॥ ४ ॥ नन्वेवमप्यहंपरमेश्वरोममेदंनीचंकर्मायोग्यमितिमनसिकथंनभवेदतआह नवैतइति हेअजिततवभक्तानामेवतावदियंनानाधीर्भेदमतिर्नास्ति यथापशूनामज्ञानांवैकृताशरीरविषया तवतुनास्तीतिकिंपुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥

---

१ कुरुणामंतंकुर्वंतंकलिंबीजमिवावपत् २ अनुकंपितमनुकंपयासंपादितम् ३ ईशमानिनामस्माकम् ४ आज्ञापनाज्ञाधारणरूपम्

यज्ञियेयज्ञोचितेवसंतादिकाले युक्तानभियुक्तान् सयुधिष्ठिरः ऋत्विजोहोतृप्रमुखान् ववेवृतवान् ॥ ६ ॥ तानाह द्वैपायनइतित्रिभिः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अकृतव्रणांतानेतानृत्विगुपद्रष्ट्रादिभेदेनवव्रे ॥ ९ ॥ अन्येचोपहूतायज्ञदिदृक्षवस्तत्रेयुरित्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ देवयजनंयज्ञभूमिम् कृष्ट्वाकर्षणादिभिःसंशोध्य दीक्षयांचक्रिरेदीक्षासंस्कारयुक्तमकुर्वन् ॥ १२ ॥ उपकरणाउपस्कराःवरुणस्यराजसूयेयथाआसन्नि

श्रीशुकउवाच इत्युक्त्वायज्ञियेकालेववेयुक्तान्सऋत्विजः ॥ कृष्णानुमोदितःपार्थोब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ॥ ६ ॥ द्वैपायनोभरद्वाजःसुमंतुर्गौतमोऽसितः ॥ वसिष्ठश्च्यवनःकण्वोमैत्रेयःकवषस्त्रितः ॥ ७ ॥ विश्वामित्रोवामदेवःसुमतिर्जैमिनिःक्रतुः ॥ पैलःपराशरोगर्गोवैशंपायनएवच ॥ ८ ॥ अथर्वाकश्यपोधौम्योरामोभार्गवआसुरिः ॥ वीतिहोत्रोमधुच्छंदावीरसेनोऽकृतव्रणः ॥ ९ ॥ उपहूतास्तथाचान्येद्रोणभीष्मकृपादयः ॥ धृतराष्ट्रःसहसुतोविदुरश्चमहामतिः ॥ १० ॥ ब्राह्मणाःक्षत्रियावैश्याशूद्रायज्ञदिदृक्षवः ॥ तत्रेयुःसर्वराजानोराज्ञांप्रकृतयोनृप ॥ ११ ॥ ततस्तेदेवयजनंब्राह्मणाःस्वर्णलांगलैः ॥ कृष्ट्वातत्रयथाम्नायंदीक्षयांचक्रिरेनृपम् ॥ १२ ॥ हैमाःकिलोपकरणावरुणस्ययथापुरा ॥ इंद्रादयोलोकपालाविरिंचभवसंयुताः ॥ १३ ॥ सगणाःसिद्धगंधर्वाविद्याधरमहोरगाः ॥ मुनयोयक्षरक्षांसिखगकिन्नरचारणाः ॥ १४ ॥ राजानश्चसमाहूताराजपत्न्यश्चसर्वशः ॥ राजसूयंसमीयुःस्मराज्ञःपांडुसुतस्यवै ॥ १५ ॥ मेनिरेकृष्णभक्तस्यसूपपन्नमविस्मिताः ॥ अयाजयन्महाराजंयाजकादेववर्चसः ॥ राजसूयेनविधिवत्प्राचेतसमिवामराः ॥ १६ ॥ सुत्येहन्यवनीपालोयाजकान्सदसस्पतीन् ॥ अपूजयन्महाभागान्यथावत्सुसमाहितः ॥ १७ ॥

तिशेषः किंच इंद्रादयोदेवगणाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ येचराजादयःसमाहूतास्तत्रसमीयुःस्म तेसर्वेकृष्णभक्तस्यपांडुसुतस्यराज्ञोयुधिष्ठिरस्यराजसूयमविस्मिताःसंतःसूपपन्नंसुसंपन्नंमेनिरेइत्यन्वयः ॥ १५ ॥ याजकाऋत्विजः ॥ १६ ॥ सुत्येहनिसोमाभिषवदिने ॥ १७ ॥

१ प्रकृतयः प्रधानादयः २ सौत्येहनीतिपाठस्त्वंकितातिरिक्तपुस्तकेषुनोपलभ्यते

अग्र्यार्हणमग्रपूजातस्यार्हैयोग्यम् अनैकांत्यायोग्यानांबहुत्वेनैकस्यानिश्चयात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ सांख्यंज्ञानम् योगउपासना ॥ २० ॥ ननुसांख्यंकेवलपरंयोगःसविशेषणपरःकथमुभयोरेकपरत्वंतत्राऽऽह एकएवाद्वितीयोऽसावतःसांख्यस्यैतत्परत्वंयुक्तम् विशेषणभूतस्यसर्वप्रपंचस्यतन्मयत्वात्सविशेषणविषयस्ययोगस्यापियुक्तमद्वितीयपरत्वमित्याह ऐतदात्म्यमिति एषश्रीकृष्णआत्मायस्यतदेतदात्मतस्यभावऐतदात्म्यम् भवितर्येवभावनिर्देशः ऐतदात्म्यमिदंसर्वमितिश्रुतेः अत्रहेतुः आत्मनेति हेसभ्याआत्माश्रयोऽन्यनिरपेक्षःस्वयमजइदंजगत्सृज

सदस्यांग्र्यार्हणार्हंवैविमृशंतःसभासदः॥ नाध्यगच्छन्ननैकांत्यात्सहदेवस्तदाऽब्रवीत् ॥ १८ ॥ अर्हतिह्यच्युतःश्रैष्ठ्यंभगवान्सात्वतांपतिः॥ एषवैदेवताःसर्वादेशकालधनादयः॥ १९ ॥ यदात्मकमिदंविश्वंक्रतवश्चयदात्मकाः॥ अग्निराहुतयोमंत्राःसांख्यंयोगश्चयत्परः ॥ २० ॥ एकएवाद्वितीयोऽसावैतदात्म्यमिदंजगत्॥ आत्मनाऽऽत्माश्रयःसभ्याःसृजत्यवतिहंत्यजः॥ २१ ॥ विविधानीहकर्माणिजनयन्यदवेक्षया॥ ईहतेयदयंसर्वःश्रेयोधर्मादिलक्षणम्॥ २२ ॥ तस्मात्कृष्णायमहतेदीयतांपरमार्हणम्॥ एवंचेत्सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणंभवेत्॥ २३ ॥ सर्वभूतात्मभूतायकृष्णायानन्यदर्शिने॥ देयंशांतायपूर्णायदत्तस्यानंत्यमिच्छता॥ २४ ॥ उत्युक्त्वासहदेवोऽभूत्तूष्णींकृष्णानुभाववित्॥ तच्छ्रुत्वातुष्टुवुःसर्वेसाधुसाध्वितिसत्तमाः॥ २५ ॥ श्रुत्वाद्विजेरितंराजाज्ञात्वाहार्दंसभासदाम् ॥ समर्हयद्धृषीकेशंप्रीतःप्रणयविह्वलः ॥ २६ ॥ तत्पादाववनिज्यापःशिरसालोकपावनीः॥ सभार्यःसानुजामात्यःसकुटुंबोवहन्मुदा ॥ २७ ॥ वासोभिःपीतकौशेयैर्भूषणैश्चमहाधनैः॥ अर्हयित्वाऽश्रुपूर्णाक्षोनाशकत्समवेक्षितुम्॥ २८ ॥ इत्थंसभाजितंवीक्ष्यसर्वेप्रांजलयोजनाः॥ नमोजयेतिनेमुस्तंनिपेतुःपुष्पवृष्टयः॥ २९ ॥

त्यवतिहंतिचेति ॥ २१ ॥ किंच विविधानीति यस्यावेक्षयाऽनुग्रहेणविविधानिकर्माणितपोयोगादीनिजनयन्कुर्वन्यद्यस्मादयंसर्वोऽपिजनोधर्मादिलक्षणंश्रेयईहतेसाधयति कर्माणितत्फलानिचयदधीनानीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ नन्वात्मनाक्रियमाणमर्हणमात्मनःकथंस्यात्तत्राऽऽह ॥ सर्वभूतानामात्मभूताय अनन्यदर्शिनेनिरस्तभेदमतये ॥ २४ ॥ श्रीकृष्णानुभाववित्सहदेवइत्युक्त्वातूष्णीमभूत् ॥ २५ ॥ द्विजेरितंसाधुसाध्वितिघोषंश्रुत्वा हार्दमभिप्रायम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

१ सदस्येषुमध्येऽग्र्यार्हणार्हम्

॥ ३० ॥ ३१ ॥ हेसदसस्पतयःसर्वेबालस्यभाषितंमामन्यध्वंमाजानीतमागृह्णीतम् किंतत् यद्येतःकृष्णोऽर्हणेअग्रपूजायांसंमतस्तत् ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ अस्यैववास्तवोऽर्थःपूर्ववदुन्नेयः गोपालइति वेदपृथिव्यादिपालकइत्यर्थः कुत्सितंवेदविपरीतंलपंतीतिकुलपाःपाखंडास्तान्अंसतेसमाघातयतीतितथासः अकाकःकंचअकंचकाकेसुखदुःखेतेनवियेतेयस्यसोऽकाकः आप्तकामइत्यर्थः सयथाआप्तकामोदेवयोग्यंकेवलंपुरोडाशमात्रंनार्हत्यपितुसर्वस्वमपितथाऽयंश्रीकृष्णोऽपिब्रह्मर्षियोग्यंसपर्यामात्रंकथमर्हतिकिंत्वात्मसमर्पणमप्यर्हतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

इत्थंनिशम्यदमघोषसुतःस्वपीठादुत्थायकृष्णगुणवर्णनजातमन्युः ॥ उत्क्षिप्यबाहुमिदमाहसदस्यमर्षीसंश्रावयन्भगवतेपरुषाण्यभीतः ॥ ३० ॥ ईशोदुरत्ययःकालइतिसत्यवतीश्रुतिः ॥ वृद्धानामपियद्बुद्धिर्बालवाक्यैर्विभिद्यते ॥ ३१ ॥ यूयंपात्रविदांश्रेष्ठामामन्ध्वंबालभाषितम् ॥ सदसस्पतयःसर्वेकृष्णोयत्संमतोऽर्हणे ॥ ॥ ३२ ॥ तपोविद्याव्रतधरान्ज्ञानविध्वस्तकल्मषान् ॥ परमर्षीन्ब्रह्मनिष्ठान्लोकपालैश्चपूजितान् ॥ ३३ ॥ सदस्पतीनतिक्रम्यगोपालःकुलपांसनः ॥ यथाकाकःपुरोडाशंसपर्यांकथमर्हति ॥ ३४ ॥ वर्णाश्रमकुलापेतःसर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ स्वैरवर्तीगुणैर्हीनःसपर्यांकथमर्हति ॥ ३५ ॥ ययातिनैषांहिकुलंशप्तंसद्भिर्बहिष्कृतम् ॥ वृथापानरतंशश्वत्सपर्यांकथमर्हति ॥ ३६ ॥

वर्णाश्रमकुलेभ्योऽपेतोब्रह्मत्वात् अनामगोत्रमितिश्रुतेः अतएवानधिकारित्वात्सर्वैर्धर्मैर्बहिष्कृतः स्वैरवर्तीपरमेश्वरत्वात् अतएवनिर्गुणस्तमआदिरहितः एवंभूतोजीवानांयोग्यंतुच्छंसपर्यामात्रंकथमर्हतीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ अपिचकथंवर्णनीयोमादृशैरेषांयदूनांमहिमायस्मादेषांकुलंययातिनाशप्तमपिकिंसद्भिर्बहिष्कृतमपितुशिरसाधृतम् किंचास्मदादिकुलवत्किंवृथापानरतमपित्वतिनियताचारमित्यर्थः अहोयदूनामेवतावदीदृशंमाहात्म्यम् यदुकुलवृद्धस्यययातेःशापोनप्राभूदित्यादि अयंतुसाक्षादीश्वरोऽतःसपर्यामात्रंकथमर्हतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

---

१ मूलस्थमन्ध्वमित्यत्रविकरणलोपआर्षइतिबोधयितुंमन्यध्वमिति २ यतोबालभाषणात्

किंच येराजानोदुष्टानुच्चाटयंतितदर्थंकीकटादिदेशानप्याश्रयंति एतेतुब्रह्मर्षिसेवितानेवदेशानाश्रित्याब्रह्मवर्चसंसमुद्रंदुर्गमपिहित्वा हाप यित्वेत्यर्थः बाधंतेतथायादस्यवःप्रजास्ताश्च अयमर्थः वेदतदर्थाभियोगोब्रह्मवर्चसंतद्विरुद्धमब्रह्मवर्चसंसमुद्रंमुद्रात्रलिंगंतत्सहितंसमुद्रम् वेदविरुद्धलिंगधारिणंपाखंडमित्यर्थः तल्लिंगंत्याजयित्वाबाधंतेदंडयंति कथंभूतम् दुर्गम् धर्मवत्प्रतीतेरधर्मतयादुर्ज्ञेयमित्यर्थः तथादस्यवो दस्यूनपिप्रजावेषेणवर्तमानान्दंडयंतिअतोयदुभ्योऽन्यःकोनामधार्मिकोऽस्तीति पारुष्यंतूक्तार्थमेव ॥ ३७ ॥ शिवाफेरुस्तस्यारुतंश्रुत्व

ब्रह्मर्षिसेवितान्देशान्हित्वैतेऽब्रह्मवर्चसम्॥समुद्रंदुर्गमाश्रित्यबाधंतेदस्यवःप्रजाः॥३७॥ एवमादीन्यभद्राणिबभाषेनष्टमंगलः॥ नोवाचकिंचिद्भगवान्यथासिंहःशिवारुतम् ॥ ३८ ॥ भगवन्निंदनंश्रुत्वादुःसहंतत्सभासदः॥ कर्णौपिधायनिर्जग्मुःशपंतश्चेदिपंरुषा॥३९॥ निंदांभगवतःशृण्वंस्तत्परस्यजनस्यवा॥ ततोनापैतियःसोऽपियात्यधःसुकृताच्च्युतः॥ ४० ॥ ततःपांडुसुताःक्रुद्धामत्स्यकैकयसृंजयाः॥ उदायुधाःसमुत्तस्थुःशिशुपालजिघांसवः॥४१॥ ततश्चैद्यस्त्वसंभ्रांतोजगृहेखड्गचर्मणी॥ भर्त्सयन्कृष्णपक्षीयान्राज्ञःसदसिभारत॥ ४२ ॥ तावदुत्थायभगवान्स्वान्निवार्यस्वयंरुषा॥शिरःक्षुरांतचक्रेणजहारापततोरिपोः॥४३॥ शब्दःकोलाहलोऽप्यासीच्छिशुपालेहतेमहान्॥ तस्यानुयायिनोभूपादुद्रुवुर्जीवितैषिणः॥ ४४ ॥ चैद्यदेहोत्थितंज्योतिर्वासुदेवमुपाविशत्॥ पश्यतांसर्वभूतानामुल्केवभुविखाच्च्युता॥ ४५ ॥ जन्मत्रयानुगुणितवैरसंरब्धयाधिया॥ ध्यायंस्तन्मयतांयातोभावोहिभवकारणम्॥ ४६॥ ऋत्विग्भ्यःससदस्येभ्योदक्षिणांविपुलामदात्॥ सर्वान्संपूज्यविधिवच्चक्रेऽवभृथमेकराट्॥ ४७॥

यथासिंहोनकिंचिद्ब्रूतेतद्वत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तावदुत्थायेत्यस्यायमभिप्रायः एषमत्पार्षदोमत्तुल्यबलःसर्वानेतान्हन्यादतोमयैवशीघ्रंहंतव्यइतितत्क्षणमेवोत्थायशिरोजहारेति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ नन्वेवंनिंदकस्यकथंवासुदेवेप्रवेशस्तत्राऽऽह जन्मत्रयेति जन्मत्रयेऽनुगुणितमनुवर्तितंयद्वैरंतेनसंरब्धयाऽऽविष्टया तन्मयतांतत्स्वरूपतांयातः पुनःपार्षदोबभूवेत्यर्थः अत्रहेतुः भावोहीति भावो भावनाअनुध्यानंभवस्यध्येयाकारजन्मनःकारणम् पेशस्कारिध्यानेनकीटादौतथादृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ सुरामानवाःखेचराःप्रमथाश्च ॥ ५२ ॥ पापंधर्मद्विषम् अत्रहेतुः कलिंकलेरंशम् अतएवकुरुकुलस्याऽऽमयं व्याधिवन्नाशकम् ॥ ५३ ॥ वितानंयज्ञंच ॥५४॥ ॥ इ० भा० द० उ० टी० चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पंचयुक्सप्त

साधयित्वाक्रतुंराज्ञःकृष्णोयोगेश्वरेश्वरः॥ उवासकतिचिन्मासान्सुहृद्भिरभियाचितः॥ ४८ ॥ ततोऽनुज्ञाप्यराजानमनिच्छंतमपीश्वरः॥ ययौसभार्यःसामात्यःस्वपुरंदेवकीसुतः॥ ४९॥ वर्णितंतदुपाख्यानंमयाते बहुविस्तरम्॥ वैकुंठवासिनोर्जन्मविप्रशापात्पुनःपुनः॥ ५० ॥ राजसूयावभृथ्येनस्नातोराजायुधिष्ठिरः॥ ब्रह्मक्षत्रसभामध्येशुशुभेसुरराडिव ॥ ५१ ॥ राज्ञासभाजिताःसर्वेसुरमानवखेचराः॥ कृष्णंक्रतुंचशंसंतः स्वधामानिययुर्मुदा॥ ५२ ॥ दुर्योधनमृतेपापंकलिंकुरुकुलामयम्॥ योनसेहेश्रियंस्फीतांदृष्ट्वापांडुसुतस्य ताम्॥ ५३ ॥ यइदंकीर्तयेद्विष्णोःकर्मचैद्यवधादिकम्॥ राजमोक्षंवितानंचसर्वपापैःप्रमुच्यते ॥ ५४ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेउत्तरार्धेशिशुपालवधोनामचतुःसप्ततितमोऽध्यायः॥ ७४ ॥ ॥ ७ ॥

राजोवाच अजातशत्रोस्तंदृष्ट्वाराजसूयमहोदयम्॥ सर्वेमुमुदिरेब्रह्मन्नृदेवायेसमागताः॥ १ ॥ दुर्योधनं वर्जयित्वाराजानःसर्षयःसुराः॥ इतिश्रुतंनोभगवंस्तत्रकारणमुच्यताम्॥ २ ॥ ऋषिरुवाच पितामहस्यतेयज्ञेराजसूयेमहात्मनः॥ बांधवाःपरिचर्यायांतस्याऽऽसन्प्रेमबंधनाः॥३॥ भीमोमहानसाध्यक्षोधनाध्यक्षःसुयोधनः॥ सहदेवस्तुपूजायांनकुलोद्रव्यसाधने॥ ४॥

तितमेयज्ञावभृथसंभ्रमः ॥ सुयोधनस्यचाक्षांत्यामानभंगोदृशिभ्रमात् ॥ १ ॥ दुर्योधनस्यैकस्यैवदुःखेकारणंप्रष्टुमुक्तमनुवदति अजातशत्रोरिति ॥ १ ॥ इतिश्रुतम् त्वन्मुखादेवेत्यर्थः ॥ २ ॥ दुर्योधनस्यासहनकारणत्वेनयागमहोत्सवमेवपुनःसिंहावलोकनेननिरूपयति पितामहस्येत्यादिनाएकदांऽतःपुरेतस्येत्यतःप्राक्तनेनग्रंथेन प्रेमबंधनाःप्रेमयंत्रिताः ॥ ३ ॥ पूजायांसंमाननेद्रव्यसाधनेनानावस्तुसंपादने ॥ ४ ॥

गुरूणांशुश्रूषणेचंदनालेपनादौ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निरूपितानियुक्ताःसंतोनानाकर्मसुप्रवर्ततेस्म ॥७॥ ऋत्विजश्वसदस्याश्वसभासदोबहुविदश्वते षुस्विष्टेषुसम्यक्पूजितेषु सूनृतंप्रियवाक्समर्हणमलंकारादिदक्षिणाश्वप्रसिद्धास्ताभिः द्युनद्यांगंगायाम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ चित्राणिध्वज

गुरुशुश्रूषणेजिष्णुःकृष्णःपादावनेजने॥ परिवेषणेद्रुपदजाकर्णोदानेमहामनाः॥ ५॥ युयुधानोविकर्णश्च हार्दिक्योविदुरादयः॥ बाह्लीकपुत्राभूर्याद्यायेचसंतर्दनादयः॥ ६॥ निरूपितामहायज्ञेनानाकर्मसुतेतदा॥ प्रवर्ततेस्मराजेंद्रराज्ञःप्रियचिकीर्षवः ॥ ७ ॥ ऋत्विक्सदस्यबहुवित्सुसुहृत्तमेषुस्विष्टेषुसूनृतसमर्हणदक्षिणाभिः॥ चैद्येचसात्वतपतेश्चरणंप्रविष्टेचक्रुस्ततस्त्ववभृथस्नपनंद्युनद्याम्॥८॥ मृदंगशंखपणवधुंधुर्यानकगोमुखाः॥ वादित्राणिविचित्राणिनेदुरावभृथोत्सवे॥ ९॥ नर्तक्योननृतुर्हृष्टागायकायूथशोजगुः॥ वीणावेणुतलोन्नादस्तेषांसदिवमस्पृशत् ॥ १० ॥ चित्रध्वजपताकाग्रैरिभेंद्रस्यंदनार्वभिः॥ स्वलंकृतैर्भटैर्भूपानिर्ययूरुक्ममालिनः ॥ ११ ॥ यदुसृंजयकांबोजकुरुकेकयकोसलाः॥ कंपयंतोभुवंसैन्यैर्यजमानपुरःसराः॥ ॥ १२॥ सदस्यर्त्विक्द्विजश्रेष्ठाब्रह्मघोषेणभूयसा॥ देवर्षिपितृगंधर्वास्तुष्टुवुःपुष्पवर्षिणः॥ १३॥ स्वलंकृतानरानार्योगंधस्रग्भूषणांबरैः॥ विलिंपंत्योऽभिषिंचंत्योविजह्रुर्विविधैरसैः॥ १४॥ तैलगोरसगंधोदहरिद्रासांद्रकुंकुमैः॥ पुंभिर्लिप्ताःप्रलिंपंत्योविजह्रुर्वारयोषितः॥ १५॥

पताकाग्राणियेषुतैरिभेंद्रैःस्यंदनैरर्वभिरश्वैर्भटैश्च एवंचतुरंगैःसैन्यैर्निर्ययुः ॥ ११ ॥ यजमानोयुधिष्ठिरःपुरःसरोयेषांते ॥ १२ ॥ सदस्याऋत्विजोऽन्येचद्विजश्रेष्ठानिर्ययुः ॥ १३ ॥ किंच गंधादिभिःस्वलंकृतानरानार्यश्चमिथोविजह्रुः ॥ १४ ॥ रसानेवाऽऽह तैलेति किंचसांद्रकुंकुमादिभिःपुंभिर्लिप्तास्तान्प्रलिंपंत्योवारयोषितश्चविजह्रुः ॥ १५ ॥

---

१ सतांशुश्रूषणेइतिमूलेटीकायांचगुरुपदरहितःशुश्रूषणेइतिपा०के०पु० २ चिकीर्षयेतिक्वचित्पाठः

नृभिर्गुमारथादियानैर्नृदेव्योराजपत्न्योनिरगमन्निरगुः एतदुपलब्धुंविमानवरैर्देव्योयथातद्वत् मातुलेयैःसखिभिश्चपरितःसिच्यमानाः सव्रीडे नहासेनविकसंतिवदनानियासांताः॥ १६॥ देवरान्पतिभ्रातॄनुतसखीन्सखीनपि दृतीभिरुदकनोदनचर्मयंत्रैःसेचनपात्रैश्च मलधियांकामि

गुणान्नृभिर्निरगमन्नुपलब्धुमेतद्देव्योयथादिविविमानवरैर्नृदेव्यः॥ तामातुलेयसखिभिःपरिषिच्यमानाःस व्रीडहासविकसद्वदनाविरेजुः ॥ १६ ॥ तादेवरानुतसखीन्सिषिचुर्दृतीभिःक्लिन्नांबराविवृतगात्रकुचोरुम ध्याः॥ औत्सुक्यमुक्तकबराच्च्यवमानमाल्याःक्षोभंदधुर्मलधियांरुचिरैर्विहारैः॥ १७॥ ससम्राड्रथमारूढः सदश्वंरुक्ममालिनम्॥ व्यरोचतस्वपत्नीभिःक्रियाभिःक्रतुराडिव ॥ १८॥ पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्चरित्वातेत मृत्विजः॥ आचांतंस्नापयांचक्रुर्गंगायांसहकृष्णया॥ १९॥ देवदुंदुभयोनेदुर्नरदुंदुभिभिःसमम्॥ मुमुचुःपु ष्पवर्षाणिदेवर्षिपितृमानवाः॥ २०॥ सस्नुस्तत्रततःसर्वेवर्णाश्रमयुतानराः॥ महापातक्यपियतःसद्योमुच्ये तकिल्बिषात्॥ २१॥ अथराजाऽहतेक्षौमेपरिधायस्वलंकृतः॥ ऋत्विक्सदस्यविप्रादीनानर्चाभरणांबरैः॥ ॥ २२॥ बंधुज्ञातिनृपान्मित्रसुहृदोऽन्यांश्चसर्वशः॥ अभीक्ष्णंपूजयामासनारायणपरोनृपः॥ २३॥ सर्वे जनाःसुररुचोमणिकुंडलस्रगुष्णीषकंचुकदुकूलमहार्घ्यहाराः॥ नार्यश्चकुंडलयुगालकवृंदजुष्टवक्त्रश्रियःक नकमेखलयाविरेजुः॥ २४॥ अथर्त्विजोमहाशीलाःसदस्याब्रह्मवादिनः॥ ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्राराजानोये समागताः॥ २५॥ देवर्षिपितृभूतानिलोकपालाःसहानुगाः॥ पूजितास्तमनुज्ञाप्यस्वधामानिययुर्नृप॥ २६॥

नाम्॥ १७॥ क्रियाभिरंगक्रियाभिःक्रतुराट्सशरीरोराजसूयइव॥ १८॥ पत्नीसंयाजोयागविशेषः अवभृथसंबंधिआवभृथ्यंच तैश्चरित्वाताननुष्ठायेत्यर्थः॥ १९॥ २०॥ २१॥ अहतेनूतने आनर्चार्चितवान्॥ २२॥ २३॥ सुराणामिवरुक्कांतिर्येषाम् मणिकुंडलैःसहिताः स्रगुष्णीषादयोयेषांते कुंडलयुगेनालकवृंदेनचजुष्टावक्त्रश्रीर्यासांताः॥ २४॥ २५॥ २६॥

---

१ परिहासौचित्यात्पत्युर्मातुलेयैःकृष्णगदादिभिःसखिभिर्भीमार्जुनादिभिश्चपरिषिच्यमानाइतिचक्रवर्ती २ मलधियांदुर्योधनादीनामितिचक्र० ३ सदस्यब्रह्मादीनि तिक्र०पा०तत्रब्रह्मशब्देनब्राह्मणाः

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ गतज्वरोनिश्चिंतआसीत् ॥ ३० ॥ अच्युतेआत्मायस्यतस्य ॥ ३१ ॥ नरेंद्रादीनांलक्ष्मीर्लक्ष्म्योविभूतयोविश्वसृ
जामयेनोपक्लृप्ताविरचिताः ताभिःसह कुरुराड्दुर्योधनोऽतप्यत् ॥ ३२ ॥ महिषीसहस्रमितिबहुत्वोपलक्षणम् क्वणद्भिरंघ्रिभिःशोभायस्य
मध्येसुचारुसुचारुमध्यमित्यर्थः कुचकुंकुमैःशोणाहारायस्यतत् श्रीमंतिमुखानियस्यतत् चलैःकुंडलैःकुंतलैश्चाऽऽढ्यंसंपन्नमशोभतेतिशे

हरिदासस्यराजर्षेराजसूयमहोदयम् ॥ नैवातृप्यन्प्रशंसंतःपिबन्मर्त्योऽमृतंयथा ॥ २७ ॥ ततोयुधिष्ठिरोरा
जासुहृत्संबंधिबांधवान् ॥ प्रेम्णानिवासयामासकृष्णंचत्यागकातरः ॥ २८ ॥ भगवानपितत्रांगन्यवात्सी
त्तत्प्रियंकरः ॥ प्रस्थाप्ययदुवीरांश्चसांबादींश्चकुशस्थलीम् ॥ २९ ॥ इत्थंराजाधर्मसुतोमनोरथमहार्णवम् ॥
सुदुस्तरंसमुत्तीर्यकृष्णेनाऽऽसीद्गतज्वरः ॥ ३० ॥ एकदांऽतःपुरेतस्यवीक्ष्यदुर्योधनःश्रियम् ॥ अतप्यद्राजसूय
स्यमहित्वंचाच्युतात्मनः ॥ ३१ ॥ यस्मिन्नरेंद्रदितिजेंद्रसुरेंद्रलक्ष्मीर्नानाविभांतिकिलविश्वसृजोपक्लृप्ताः ॥ ता
भिःपतीन्द्रुपदराजसुतोपतस्थेयस्यांविषक्तहृदयःकुरुराडतप्यत् ॥ ३२ ॥ यस्मिंस्तदामधुपतेर्महिषीसहस्रं
श्रोणीभरेणशनकैःक्वणदंघ्रिशोभम् ॥ मध्येसुचारुकुचकुंकुमशोणहारंश्रीमन्मुखंप्रचलकुंडलकुंतलाढ्यम्
॥ ३३ ॥ सभायांमयक्लृप्तायांक्वापिधर्मसुतोऽधिराट् ॥ वृतोऽनुजैर्बंधुभिश्चकृष्णेनापिस्वचक्षुषा ॥ ३४ ॥ आसी
नःकांचनेसाक्षादासनेमघवानिव ॥ पारमेष्ठ्यश्रियाजुष्टःस्तूयमानश्चबंदिभिः ॥ ३५ ॥ तत्रदुर्योधनोमानीप
रीतोभ्रातृभिर्नृप ॥ किरीटमालीन्यविशदसिहस्तःक्षिपन्रुषा ॥ ३६ ॥ स्थलेऽभ्यगृह्णाद्वस्त्रांतंजलंमत्वास्थलेऽ
पतत् ॥ जलेचस्थलवद्भ्रांत्यामयमायाविमोहितः ॥ ३७ ॥ जहासभीमस्तंदृष्ट्वास्त्रियोनृपतयोऽपरे ॥ निवार्य
माणाअप्यंगराज्ञाकृष्णानुमोदिताः ॥ ३८ ॥

षः ॥ ३३ ॥ क्वापिकदाचित्सविरेजइतिशेषःस्वस्यचक्षुषाहिताहितज्ञापकेन ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मानीसाहंकारःकिरीटंचमालाचविद्येतेयस्य
सः न्यविशद्विवेश क्षिपन्द्वास्थादीनधिक्षिपन् ॥ ३६ ॥ तत्रस्थलेवस्त्रांतमभ्यगृह्णादाकुंचितवान् कुतः तस्मिन्स्थलेएवभ्रांत्याजलंमत्वा
जलेचापतत् कुतः स्थलवद्भ्रांत्या ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

१ यस्मिन्नंतःपुरे २ शनकैर्मंदंगच्छदितिशेषः

भुवोभरंभारंजिहीर्षुरिति अद्यसंपादितेनकलहबीजेनकुरूणांसंहारंकरिष्यामीतिमत्वेति किंच यस्यदृशादृष्टिमात्रेणदुर्योधनोभ्रमतिस्मभ्रां तिंप्राप मयमायातुनिमित्तमात्रम् सभूभारहरणबीजंदुर्योधनस्यभ्रमंभीमादिहास्येनचतस्यपराभवंविधायतूष्णीमासीदित्यर्थः ॥३९॥४०॥ इतिदश०उ०टी०पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ७६॥ ॥ ततःषट्सप्ततितमेवृष्णिशाल्वमहामृधे ॥ द्युमद्गदाप्रहारेणरणात्प्रद्युम्ननिर्गमः ॥ १ ॥ संपाद्यधर्मराजस्यराजसूयमहोदयम् ॥ निहत्यसौभराजादीनथोपारमदच्युतः ॥ २ ॥ १ ॥२ ॥ ३ ॥ प्रत्यहंसकृत्पांसुमुष्टिमेकांपस

सव्रीडितोऽवाग्वदनोरुषाज्वलन्निष्क्रम्यतूष्णींप्रययौगजाह्वयम् ॥ हाहेतिशब्दःसुमहानभूत्सतामजातशत्रुर्विमनाइवाभवत् ॥ बभूवतूष्णींभगवान्भुवोभरंसमुज्जिहीर्षुर्भ्रमतिस्मयद्दृशा ॥ ३९ ॥ एतत्तेऽभिहितंराजन्यत्पृष्टोऽहमिहत्वया ॥ सुयोधनस्यदौरात्म्यंराजसूयेमहाक्रतौ ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीभा०म०द०उ०दुर्योधनमानभंगोनामपंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ श्रीशुकउवाच अथान्यदपिकृष्णस्यशृणुकर्माद्भुतंनृप ॥ क्रीडानरशरीरस्ययथासौभपतिर्हतः ॥ १ ॥ शिशुपालसखःशाल्वोरुक्मिण्युद्वाहआगतः ॥ यदुभिर्निर्जितःसंख्येजरासंधादयस्तथा ॥ २ ॥ शाल्वःप्रतिज्ञामकरोच्छृण्वतांसर्वभूभुजाम् ॥ अयादवींक्ष्मांकरिष्येपौरुषंममपश्यत ॥ ३ ॥ इतिमूढःप्रतिज्ञायदेवंपशुपतिंप्रभुम् ॥ आराधयामासनृपपांसुमुष्टिंसकृद्ग्रसन् ॥ ४ ॥ संवत्सरांतेभगवानाशुतोषउमापतिः ॥ वरेणच्छंदयामासशाल्वंशरणमागतम् ॥ ५ ॥ देवासुरमनुष्याणांगंधर्वोरगरक्षसाम् ॥ अभेद्यंकामगंवव्रेसयानंवृष्णिभीषणम् ॥ ६ ॥ तथेतिगिरिशादिष्टोमयःपरपुरंजयः ॥ पुरंनिर्मायशाल्वायप्रादात्सौभमयस्मयम् ॥ ७ ॥ सलब्ध्वाकामगंयानंतमोधामदुरासदम् ॥ ययौद्वारवतींशाल्वोवैरंवृष्णिकृतंस्मरन् ॥ ८ ॥

नृभक्षयन् ॥ ४ ॥ संवत्सरांतइति आशुतोषोऽपिभगवानुमापतिःश्रीकृष्णविद्विषिशाल्वेवरस्यवैफल्यंमन्यमानोनशीघ्रंप्रादुरभूत् तस्यातिनिर्बंधमालक्ष्यसंवत्सरांतेचवरेणच्छंदयामासेच्छांकारितवान्वरंवृणीष्वेत्युवाचेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तथेतिप्रतिज्ञायगिरिशेनाऽऽदिष्टोऽयस्मयंलोहमयंपुरंसौभसंज्ञंनिर्मायरचयित्वाप्रादात् ॥ ७ ॥ तमसोंऽधकारस्यधामाऽऽश्रयम् अन्यैर्दुरासदंदुष्प्राप्यम ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ प्रासादागृहाअट्टालास्तदुपरिगृहास्तोलिकास्तत्पर्यंतकुड्यानिताः विहारान्क्रीडास्थानानिचसबभंज किंच विमानाग्र्यात्तस्माच्छ
स्त्रवृष्ट्यादयःपेतुः ॥ १० ॥ आसारशर्कराधारासंपातवज्जलोपलाः ॥ ११ ॥ शंसुखंनाभ्यपद्यत ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तुमुलंव्या
कुलम् लोमहर्षणंरौद्रम् ॥ १६ ॥ नैशंनिशिभवंतमउष्णगुःसूर्यइव ॥ १७ ॥ किंच विव्याधेति स्वर्णमयानिपुंखानिपृष्ठप्रांतायेषांतैः अयो

निरुध्यसेनयाशाल्वोमहत्याभरतर्षभ ॥ पुरींबभंजोपवनान्युद्यानानिचसर्वशः ॥ ९ ॥ सगोपुराणिद्वाराणि
प्रासादाट्टालतोलिकाः ॥ विहारान्सविमानाग्र्यान्निपेतुःशस्त्रवृष्टयः ॥ १० ॥ शिलाद्रुमाश्चाशनयःसर्पाआ
सारशर्कराः ॥ प्रचंडश्चक्रवातोभूद्रजसाच्छादितादिशः ॥ ११ ॥ इत्यर्द्यमानासौभेनकृष्णस्यनगरीभृशम् ॥
नाभ्यपद्यतशंराजंस्त्रिपुरेणयथामही ॥ १२ ॥ प्रद्युम्नोभगवान्वीक्ष्यबाध्यमानानिजाःप्रजाः ॥ माभैष्टेत्यभ्य
धाद्वीरोरथारूढोमहायशाः ॥ १३ ॥ सात्यकिश्चारुदेष्णश्चसांबोऽक्रूरःसहानुजः ॥ हार्दिक्योभानविंदश्चगदश्च
शुकसारणौ ॥ १४ ॥ अपरेचमहेष्वासारथयूथपयूथपाः ॥ निर्ययुर्दंशितागुप्तारथेभाश्वपदातिभिः ॥ १५ ॥ त
तःप्रववृतेयुद्धंशाल्वानांयदुभिःसह ॥ यथासुराणांविबुधैस्तुमुलंलोमहर्षणम् ॥ १६ ॥ ताश्चसौभपतेर्माया
दिव्यास्त्रैरुक्मिणीसुतः ॥ क्षणेननाशयामासनैशंतमइवोष्णगुः ॥ १७ ॥ विव्याधपंचविंशत्यास्वर्णपुंखैरयो
मुखैः ॥ शाल्वस्यध्वजिनीपालंशरैःसन्नतपर्वभिः ॥ १८ ॥ शतेनाताडयच्छाल्वमेकैकेनास्यसैनिकान् ॥
दशभिर्दशभिर्नेतॄन्वाहनानित्रिभिस्त्रिभिः ॥ १९ ॥ तदद्भुतंमहत्कर्मप्रद्युम्नस्यमहात्मनः ॥ दृष्ट्वातंपूजयामासुः
सर्वेस्वपरसैनिकाः ॥ २० ॥ बहुरूपैकरूपंतंदृश्यतेनचदृश्यते ॥ मायामयंमयकृतंदुर्विभाव्यंपरैरभूत् ॥ २१ ॥

लोहंतन्मयानिमुखान्यग्राणियेषांतैः ध्वजिनीपालंसेनान्यम् सन्नतानिनिम्नानिपर्वाणिग्रंथयोयेषांतैः ॥ १८ ॥ सैनिकान्भटान् नेतॄन्सारथी
न् ॥ १९ ॥ स्वपरसेनयोर्वर्तमानाःसर्वेपूजयामासुःसंमानितवंतः ॥ २० ॥ कदाचिद्बहुरूपंकदाचिदेकरूपंक्वचिद्दृश्यतेक्वचिन्नदृश्यतएवंदुर्वि
भाव्यंदुर्वितर्क्यमभूत् ॥ २१ ॥

---

१ त्रिपुरेणासुरेणपीड्यमानामहीयथासुखंनापतथेत्यर्थः २ तत्सौभंपुरम्

किंच क्वचिदिति एवंतद्दुरवस्थितमनवस्थितंचाभूत् ॥ २२ ॥ २३ अग्निवद्दाहकोऽर्कवद्युगपत्सर्वतःसंस्पर्शोयेषांतैः आशीविषवदेकदेश स्पर्शमात्रेणमारकत्वाद्दुरासदैर्दुःसहैः पीड्यमानंपुरमनीकानिचयस्यसः परैर्यदुभिरीरितैर्मुक्तैः ॥ २४ ॥ भृशार्दिताअपिस्वंस्वंरणंस्वांस्वांयुद्ध

क्वचिद्भूमौक्वचिद्व्योम्निगिरिमूर्ध्निजलेक्वचित् ॥ अलातचक्रवद्भ्राम्यत्सौभंतद्दुरवस्थितम् ॥ २२॥ यत्रयत्रोप लक्ष्येतससौभःसहसैनिकः ॥ शाल्वस्ततस्ततोऽमुंचन्शरान्सात्वतयूथपाः ॥ २३॥ शरैरग्न्यर्कसंस्पर्शैराशी विषदुरासदैः॥ पीड्यमानपुरानीकःशाल्वोऽमुह्यत्परेरितैः ॥ २४॥ शाल्वानीकपशस्त्रौघैर्वृष्णिवीराभृशार्दि ताः ॥ नतत्यजूरणंस्वंस्वंलोकद्वयजिगीषवः ॥ २५ ॥ शाल्वामात्योद्युमान्नामप्रद्युम्नंप्राक्प्रपीडितः ॥ आ साद्यगदयामौर्व्याव्याहत्यव्यनदद्बली ॥ २६॥ प्रद्युम्नंगदयाशीर्णवक्षस्थलमरिंदमम्॥ अपोवाहरणात्सूतो धर्मविद्दारुकात्मजः॥ २७ ॥ लब्धसंज्ञोमुहूर्तेनकार्ष्णिःसारथिमब्रवीत् ॥ अहोअसाध्विदंसूतयद्रणान्मे ऽपसर्पणम् ॥ २८ ॥ नयदूनांकुलेजातःश्रूयतेरणविच्युतः ॥ विनामत्क्लीबचित्तेनसूतेनप्राप्तकिल्बिषात् ॥ २९ ॥ किंनुवक्ष्येऽभिसंगम्यपितरौरामकेशवौ ॥ युद्धात्सम्यगपक्रांतःपृष्टस्तत्राऽऽत्मनःक्षमम् ॥ ३० ॥ व्यक्तंमेकथयिष्यंतिहसंत्योभ्रातृजामयः॥ क्लैब्यंकथंकथंवीरतवान्यैःकथ्यतांमृधे॥ ३१॥ सारथिरुवाच धर्मविजानताऽऽयुष्मन्कृतमेतन्मयाविभो॥ सूतःकृच्छ्रगतंरक्षेद्रथिनंसारथिंरथी॥ ३२॥

भूमिम् ॥ २५ ॥ मौर्व्याकार्ष्णायसमय्या व्याहत्यप्रहृत्य ॥ २६ ॥ अपोवाहान्यतोनिनाय ॥ २७ ॥ २८ ॥ मत्मत्तोविना क्लीबंचित्तंय स्यतेन त्वयासूतेन ॥ २९ ॥ पितरौरामकृष्णावभिसंगम्यतत्पार्श्वंगत्वाताभ्यांपृष्टःस्वयोग्यंकिंनुवक्ष्यामीति ॥ ३० ॥ भ्रातृजामयोभ्रातृभा र्याःव्यक्तंनिश्चितंमत्क्लैब्यंकथयिष्यंति तत्कथनमनुकरोतिकथंकथमिति ॥ ३१ ॥ विभोहेसमर्थ एतदपसर्पणम् धर्ममाह सूतइति ॥ ३२ ॥

१ क०पु०पाड्यमानपुरानीकइतिमूलेटीकायांचपाठः

अपोवाहितोऽपनीतः उपसृष्ट उपसर्गपीडांप्राप्त इतिकृत्वा यतःपरेणशत्रुणागदयाहतःसन्मूर्छितोनिःसंज्ञतांगतोभवानिति ॥ ३३ ॥ इतिद० उ०टी० षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ सप्तयुक्सप्ततितमेनानामायाविचक्षणः ॥ कृष्णेनाऽऽगत्यशाल्वस्तुहतःसौभंचचूर्णितम् ॥ १ ॥ दंशितःसन्नद्धः ॥ १ ॥ विधमंतंक्षपयंतम् प्रतिहत्यप्रतिरुध्य ॥ २ ॥ अष्टानांविनियोगमाह चतुर्भिरिति ॥ ३ ॥ सौभेयाः

एतद्विदित्वातुभवान्मयाऽपोवाहितोरणात् ॥ उपसृष्टःपरेणेतिमूर्छितोगदयाहतः ॥ ३३ ॥ इ० भा० म० द० उ० शाल्वयुद्धेषट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीशुकउवाच सउपस्पृश्यसलिलंदंशितोधृतकार्मुकः ॥ नयमांद्युमतःपार्श्वंवीरस्येत्याहसारथिम् ॥ १ ॥ विधमंतंस्वसैन्यानिद्युमंतंरुक्मिणीसुतः ॥ प्रतिहत्यप्रत्यविध्यन्नाराचैरष्टभिःस्मयन् ॥ २ ॥ चतुर्भिश्चतुरोवाहान्सूतमेकेनचाहनत् ॥ द्वाभ्यांधनुश्चकेतुंचशरेणान्येनवैशिरः ॥ ३ ॥ गदसात्यकिसांबाद्याजघ्नुःसौभपतेर्बलम् ॥ पेतुःसमुद्रेसौभेयाःसर्वेसंछिन्नकंधराः ॥ ४ ॥ एवंयदूनांशाल्वानांनिघ्नतामितरेतरम् ॥ युद्धंत्रिणवरात्रंतदभूत्तुमुलमुल्बणम् ॥ ५ ॥ इंद्रप्रस्थंगतःकृष्णआहूतोधर्मसूनुना ॥ राजसूयेऽथनिर्वृत्तेशिशुपालेचसंस्थिते ॥ ६ ॥ कुरुवृद्धाननुज्ञाप्यमुनींश्चससुतांपृथाम् ॥ निमित्तान्यतिघोराणिपश्यन्द्वारवतींययौ ॥ ७ ॥ आहचाहमिहायातआर्यमिश्राभिसंगतः ॥ राजन्याश्चैद्यपक्षीयानूनंहन्युःपुरींमम ॥ ८ ॥ वीक्ष्यतत्कदनंस्वानांनिरूप्यपुररक्षणम् ॥ सौभंचशाल्वराजंचदारुकंप्राहकेशवः ॥ ९ ॥ रथंप्रापयमेसूतशाल्वस्यांतिकमाशुवै ॥ संभ्रमस्तेनकर्तव्योमायावीसौभराडयम् ॥ १० ॥ इत्युक्तश्चोदयामासरथमास्थायदारुकः ॥ विशंतंददृशुःसर्वेस्वेपरेचारुणानुजम् ॥ ११ ॥

सौभस्थाः ॥ ४ ॥ नवानांरात्रीणांसमाहारोनवरात्रम् त्रयाणांनवरात्राणांसमाहारस्त्रिणवरात्रम् सप्तविंशतिमहोरात्राणीत्यर्थः तुमुलमाकुलम् उल्बणंघोरम् ॥ ५ ॥ परमतमुपन्यस्यति इंद्रप्रस्थंगतइत्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ आहचेतिस्वगतमेवपथिचिंताविजृंभितभाषणम् आर्यमिश्राभिसंगतोबलभद्रसहितः ॥ ८ ॥ दुर्निमित्तदर्शनाकुलचित्तएवंचिंतयन्द्वारकामागत्यस्वानांकदनंवीक्ष्यसौभंचशाल्वराजंचवीक्ष्यरामंपुररक्षणंप्रतिनिरूप्यनियुज्यदारुकंप्राहेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ तेत्वया ॥ १० ॥ आस्थायसम्यगधिष्ठायारुणानुजंध्वजेवर्तमानंगरुडम् ॥ ११ ॥

हतप्रायस्यबलस्यसैन्यस्येश्वरः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तंचशाल्वम् शरसंदोहैःशरजालैः खंसूर्यइवरश्मिभिरितिसुनीलत्वविपुलत्वादिभिराकाशोपमासौभस्य अचिंत्यबेगबाहुल्यादिभिःशराणांरश्मिसादृश्यम् अयत्नेनैवरश्मिवच्छरजालप्रसारणात्सूर्यतुल्यःश्रीकृष्णइति ॥ १४ ॥

शाल्वश्चकृष्णमालोक्यहतप्रायबलेश्वरः॥ प्राहरत्कृष्णसूतायशक्तिंभीमरवांमृधे॥ १२ ॥ तामापतंतींनभसिमहोल्कामिवरंहसा॥ भासयंतींदिशःशौरिःसायकैःशतधाच्छिनत्॥ १३॥ तंचषोडशभिर्विद्ध्वाबाणैःसौभंचखेभ्रमत्॥ अविध्यच्छरसंदोहैःखंसूर्यइवरश्मिभिः॥ १४॥ शाल्वःशौरेस्तुदोःसव्यंसशार्ङ्गंशार्ङ्गधन्वनः बिभेदन्यपतद्धस्ताच्छार्ङ्गमासीत्तदद्भुतम्॥ १५॥ हाहाकारोमहानासीद्भूतानांतत्रपश्यताम् ॥ निनद्यसौभराडुच्चैरिदमाहजनार्दनम्॥१६॥ यत्त्वयामूढनःसख्युर्भ्रातुर्भार्याहृतेक्षताम्॥ प्रमत्तःससभामध्येत्वयाव्यापादितःसखा ॥ १७ ॥ तंत्वाद्यनिशितैर्बाणैरपराजितमानिनम् ॥ नयाम्यपुनरावृत्तिंयदितिष्ठेर्ममाग्रतः॥ ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच वृथात्वंकत्थसेमंदनपश्यस्यंतिकेऽतकम्॥ पौरुषंदर्शयंतिस्मशूरानबहुभाषिणः॥ १९ ॥ इत्युक्त्वाभगवान्शाल्वंगदयाभीमवेगया॥ तताडजत्रौसंरब्धःसचकंपेवमन्नसृक्॥ २०॥ गदायांसंन्निवृत्तायांशाल्वस्त्वंतरधीयत॥ ततोमुहूर्तआगत्यपुरुषःशिरसाऽच्युतम् ॥ देवक्याप्रहितोऽस्मीतिनत्वाप्राहवचोरुदन्॥ २१ ॥ कृष्णकृष्णमहाबाहोपितातेपितृवत्सलः॥ बद्ध्वाऽपनीतःशाल्वेनसौनिकेनयथापशुः ॥ २२ ॥ निशम्यविप्रियंकृष्णोमानुषींप्रकृतिंगतः ॥ विमनस्कोघृणीस्नेहाद्बभाषेप्राकृतोयथा ॥ २३॥ कथंराममसंभ्रांतंजित्वाऽजेयंसुरासुरैः॥ शाल्वेनाल्पीयसानीतःपितामेबलवान्विधिः॥ २४ ॥ इतिब्रुवाणेगोविंदेसौभराट्प्रत्युपस्थितः॥ वसुदेवमिवानीयकृष्णंचेदमुवाचसः॥ २५॥

दोर्बाहुम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ सख्युःशिशुपालस्य ईक्षतामस्माकम् प्रमत्तोऽनवहितः व्यापादितोनिहतः ॥ १७ ॥ अपराजितोऽहमितिमानिनंमानवंतम् अपुनरावृत्तिंमृत्युम् तिष्ठेस्थास्यसि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ घृणीदयावान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ भ्रातुःस्वपैतृष्वस्रेयस्य २ कृष्णसन्निधावागतायाम् ३ मुहूर्तेऽतीतेइतिशेषः

जनिताजनयिता ईशश्चेच्छक्तश्चेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ स्वबोधःस्वतःसिद्धज्ञानवानपिस्वजनस्नेहतःप्रकृतौमनुष्यस्वभावेउपप्लुतोनिमग्नआस्ते अतिष्ठत् ततस्तत्सर्वमासुरींमायामबुध्यत्मायेयमितिज्ञातवान् ॥ २८ ॥ स्वाप्नंस्वप्नप्रपंचंयथा ॥ २९॥ एवंपरमतमुदन्यस्तंनिराकरोति एव मिति केचकेचन नान्विताअनन्विताःपूर्वापरानुसंधानरहिताः तदाह यत्स्ववाचइति तन्नानुस्मरंतीत्यर्थः अयमभिप्रायः नतावद्राजसूयार्थं रामेणसहगतःश्रीकृष्णः संकर्षणमनुज्ञाप्येति[1]पूर्वमुक्तत्वात् ॥ ३० ॥ असंभावितंचेत्याह क्वशोकमोहाविति भयंवादुर्निमित्तदर्शनकृतंनूनं

एषतेजनितातातोयदर्थमिहजीवसि ॥ वधिष्येवीक्षतस्तेऽमुमीशश्चेत्पाहिबालिश ॥ २६॥ एवंनिर्भर्त्स्यमा यावीखड्गेनाऽऽनकदुंदुभेः॥ उत्कृत्यशिरआदायखस्थंसौभंसमाविशत्॥ २७॥ ततोमुहूर्तंप्रकृतावुपप्लुतःस्व बोधआस्तेस्वजनानुषंगतः ॥ महानुभावस्तदबुध्यदासुरीमायांसशाल्वप्रसृतां[2]मयोदिताम् ॥ २८ ॥ नत त्रदूतंनपितुःकलेवरंप्रबुद्धआजौसमपश्यदच्युतः ॥ स्वाप्नंयथाचांबरचारिणंरिपुंसौभस्थमालोक्यनिहंतु मुद्यतः॥ २९ ॥ एवंवदंतिराजर्षेऋषयःकेचनान्विताः॥ यत्स्ववाचोविरु[3]ध्येतनूनंतेनः[4]स्मरंत्युत ॥ ३० ॥ क्व शोकमोहौस्नेहोवाभयंवायेऽज्ञसंभवाः॥ क्वचाखंडितविज्ञानज्ञानैश्वर्यस्त्वखंडितः ॥ ३१ ॥ यत्पादसेवोर्जि तयाऽऽत्मविद्ययाहिन्वंत्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहम् ॥ लभंतआत्मीयमनंतमैश्वरंकुतोनुमोहःपरमस्यसद्गतेः ॥ ३२॥ तंशस्त्रपूगैःप्रहरंतमोजसाशाल्वंशरैःशौरिरमोघविक्रमः ॥ विद्ध्वाऽच्छिनद्वर्मधनुःशिरोमणिंसौभंच शत्रोर्गदयारुरोजह ॥ ३३ ॥

हन्युःपुरींममेतियदुक्तंयच्चहस्ताच्छार्ङ्गंन्यपतदित्युक्तंतद्वयंवाक्वेति अज्ञेषुसंभवोयेषांते अखंडितानिविज्ञानज्ञानैश्वर्याणियस्यसःतत्रविज्ञानं स्वरूपविषयम् ज्ञानंबाह्यविषयम् ॥३१ ॥ किंच यस्यपादसेवयाऊर्जितापुष्कलायाआत्मविद्यातयाअनादिश्चासावात्मविपर्ययग्रहश्चअहं कृशःसुखीदुःखीत्यादिलक्षणस्तंहिन्वंतिनाशयंतिसंतः ऐश्वरंपदंच तस्यसतांगतेःकुतोनुमोहइति अतोनैतद्वचनंसत्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ किंत हिंसत्यंतदाह तंशस्त्रपूगैरिति वर्मकवचम् रुरोजबभंज ॥ ३३ ॥

---

१ पूर्वंएकसप्ततितमेऽध्यायेत्रयोदशेश्लोकेउक्तत्वात् तच्चात्रसप्तसप्ततितमेऽध्यायेऽष्टमश्लोकेआर्यमिश्राभिसंगतइतिस्ववाचाविरुध्येतेत्यर्थः २ मयासुरेणोदिताम् बालबोधिनीसंमतस्तुविरुध्येरन्निति पाठः ४ कश्चित्तन्नःस्मरंत्युतेतिपाठः

॥ ३४ ॥ लयार्कसन्निभंप्रलयकालीनसूर्यसदृशम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ देवगणैरीरितावादिताः किंच सखीनामिति ॥ ३७ ॥ इ०द०उ०टी० सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥छ॥ ॥ ततोऽष्टसप्ततितमेदंतवक्रविदूरथौ ॥ हत्वाहरिःपुरेरेमेरामःसूतंततोऽवधीत् ॥ १ ॥ सखीनामपचितिंकुर्वन्नित्युक्तंतदेवाऽऽह शिशुपालस्येति पारोक्ष्यसौहृदंपरोक्षेकरणीयंसुहृत्कृत्यम् ॥ १ ॥ २ ॥ प्रत्यधात्प्रतिरुरोध ॥ ३ ॥ मुकुंदंप्राहदुर्मदइत्यादेरधिक्षेपपरतास्फुटैव परमार्थस्तुदुर्मदोगतमदःप्राह मुकुंदंतृतीयेजन्मनिमुक्तिदानार्थमागतम् अद्येति जन्मत्रयेऽन्विष्यमा

तत्कृष्णहस्तेरितयाविचूर्णितंपपाततोयेगदयासहस्रधा ॥ विसृज्यतद्भूतलमास्थितोगदामुद्यम्यशाल्वोऽच्युतमभ्यगाद्द्रुतम् ॥ ३४ ॥ आधावतःसगदंतस्यबाहुंभल्लेनछित्त्वाऽथरथांगमद्भुतम् ॥ वधायशाल्वस्यलयार्कसन्निभंबिभ्रद्बभौसार्कइवोदयाचलः ॥ ३५ ॥ जहारतेनैवशिरःसकुंडलंकिरीटयुक्तंपुरुमायिनोहरिः ॥ वज्रेणवृत्रस्ययथापुरंदरोबभूवहाहेतिवचस्तदानृणाम् ॥ ३६ ॥ तस्मिन्निपतितेपापेसौभेचगदयाहते ॥ नेदुर्दुंदुभयोराजन्दिविदेवगणेरिताः ॥ सखीनामपचितिंकुर्वन्दंतवक्रोरुषाऽभ्यगात् ॥ ३७ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेउत्तरार्धेसौभवधोनामसप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

श्रीशुकउवाच शिशुपालस्यशाल्वस्यपौंड्रकस्यापिदुर्मतिः ॥ परलोकगतानांचकुर्वन्पारोक्ष्यसौहृदम् ॥ १ ॥ एकःपदातिःसंक्रुद्धोगदापाणिःप्रकंपयन् ॥ पद्भ्यामिमांमहाराजमहासत्त्वोव्यदृश्यत ॥ २ ॥ तंतथायांतमालोक्यगदामादायसत्वरः ॥ अवप्लुत्यरथात्कृष्णःसिंधुंवेलेवप्रत्यधात् ॥ ३ ॥ गदामुद्यम्यकारूषोमुकुंदंप्राहदुर्मदः ॥ दिष्ट्यादिष्ट्याभवानद्यममदृष्टिपथंगतः ॥ ४ ॥ त्वंमातुलेयोनःकृष्णमित्रध्रुङ्मांजिघांससि ॥ अतस्त्वांगदयामंदहनिष्येवज्रकल्पया ॥ ५ ॥

णोऽद्यब्रह्मशापावसानेभवान्ममस्वामीदृष्टिपथंगतःप्राप्तः एतद्दिष्ट्यादिष्ट्याभद्रंभद्रम् अतिहर्षेवीप्सा ॥ ४ ॥ किंच हेकृष्णत्वमस्माकंमातुलेयोबंधुः एवमपिमित्रध्रुक्मित्राणिघातितवान्मांचजिघांससि तस्मादस्माकंत्वत्तोमृत्युःसनकाद्यनुग्रहप्राप्तोनूनंदुर्वारः अतस्त्वामेतावन्मात्रम हंयाचे किंतदाह अमंदसर्वसहनसमर्थ क्षात्रधर्मेणसेवितुंगदयात्वांहनिष्येप्रहरिष्यामितामेकवारंसहस्वेति ननुवज्रतुल्यांत्वद्गदांकोवासहेतनैवमित्याह अवज्रकल्पयाउत्पलमालावदतिकोमलयेत्यर्थः ॥ ५ ॥

नन्वेवंहननेकस्तवपुरुषार्थस्तमाह तर्हीति अज्ञनविद्यतेज्ञोयस्मात् हेसर्वज्ञेत्यर्थः परमार्थतःस्वामिनमेतद्देहसंबंधेनबंधुरूपमरिंब्रह्मशापेनशत्रु
त्वेनप्रतीतंत्वांहत्वामित्राणामानृण्यमुपैम्युपैष्यामि विशेषेणाऽऽधीयतेमनसिचिंत्यतइतिव्याधिः देहेंऽतर्यामितयाचरतीतितथातमीश्वरंहत्वा
क्षात्रधर्मेणाऽराध्य हंतेर्गत्यर्थस्यज्ञानार्थत्वाज्ज्ञात्वेतिवा तेनयथापित्रादीनामानृण्यमुपयंतितद्वदिति ॥६॥ रूक्षैरित्यादिप्रतीत्यभिप्रायेण तो

तर्ह्यानृण्यमुपैम्यज्ञमित्राणांमित्रवत्सलः ॥ बंधुरूपमरिंहत्वाव्याधिंदेहचरंयथा ॥६॥ एवंरूक्षैस्तुदन्वाक्यैःकृ
ष्णंतोत्रैरिवद्विपम् ॥ गदयाऽताडयन्मूर्ध्नि सिंहवद्व्यनदच्चसः ॥७॥ गदयाऽभिहतोऽप्याजौनचचालयदूद्वहः ॥ कृ
ष्णोऽपितमहन्गुर्व्याकौमोदक्यास्तनांतरे ॥ ८ ॥ गदानिर्भिन्नहृदयउद्वमन्रुधिरंमुखात् ॥ प्रसार्यकेशबाह्वंघ्री
न्धरण्यांन्यपतद्व्यसुः ॥ ९ ॥ ततःसूक्ष्मतरंज्योतिःकृष्णमाविशदद्भुतम् ॥ पश्यतांसर्वभूतानांयथाचैद्यवधेनृप
॥१०॥ विदूरथस्तुतद्भ्राताभ्रातृशोकपरिप्लुतः ॥ आगच्छदसिचर्मभ्यामुच्छ्वसंस्तज्जिघांसया ॥ ११ ॥ तस्यचाप
ततःकृष्णश्चक्रेणक्षुरनेमिना ॥ शिरोजहारराजेंद्रसकिरीटंसकुंडलम् ॥ १२ ॥ एवंसौभंचशाल्वंचदंतवक्रंस
हानुजम् ॥ हत्वादुर्विषहानन्यैरीडितःसुरमानवैः ॥ १३ ॥ मुनिभिःसिद्धगंधर्वैर्विद्याधरमहोरगैः ॥ अप्सरोभिः
पितृगणैर्यक्षैःकिन्नरचारणैः ॥ १४ ॥ उपगीयमानविजयःकुसुमैरभिवर्षितः ॥ वृतश्चवृष्णिप्रवरैर्विवेशालंकृ
तांपुरीम् ॥ १५ ॥ एवंयोगेश्वरःकृष्णोभगवान्जगदीश्वरः ॥ ईयतेपशुदृष्टीनांनिर्जितोजयतीतिसः ॥ १६ ॥ श्रु
त्वायुद्धोद्यमंरामःकुरूणांसहपांडवैः ॥ तीर्थाभिषेकव्याजेनमध्यस्थःप्रययौकिल ॥ १७ ॥ स्नात्वाप्रभासेसंतर्प्य
देवर्षिपितृमानवान् ॥ सरस्वतींप्रतिस्रोतंययौब्राह्मणसंवृतः ॥ १८ ॥ पृथूदकंबिंदुसरस्त्रितकूपंसुदर्शनम् ॥ वि
शालंब्रह्मतीर्थंचचक्रंप्राचींसरस्वतीम् ॥ १९ ॥ यमुनामनुयान्येवगंगामनुचभारत ॥ जगामनैमिषंयत्रऋष
यःसत्रमासते ॥ २० ॥

तोत्रैरंकुशादिभिः ॥७॥ ८॥ ९॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३॥ १४ ॥ १५॥ एवंश्रीकृष्णोमहाबलानपिली
लयाजयत्येवेतिकृत्वासकदाचिज्जरासंधादिभिर्निर्जितइतिपशुदृष्टीनामीयंते नित्यजयेहेतवः योगेश्वरोभगवान्जगदीश्वरइति ॥ १६ ॥
विदूरथांतमामथ्यपूतनादिदनोःकुलम् ॥ कृष्णस्तूपारमन्नाराद्रामोऽहन्सूतबल्वलौ ॥१॥ तत्प्रसंगमाह श्रुत्वेति ॥ १७ ॥ प्रतिस्रोतंप्रतिलोमम्
॥ १८ ॥ सुदर्शनंतीर्थम् चक्रंचक्रतीर्थम् ॥ १९ ॥ यमुनामनुयानितीर्थानिगंगामनुचयानितानिसर्वाणिगत्वानैमिषमरण्यंजगाम ॥ २० ॥

१ ईयतेप्रतीयते २ प्रतिलोमंसंमुखमित्यर्थः

अभिप्रेत्यश्रीरामइतिज्ञात्वा ॥ २१ ॥ महर्षेर्व्यासस्य ॥ २२ ॥ सूतंप्रतिलोमंजम् नकृतंप्रह्वणमंजलीश्चयेनतम् अध्यासीनंचतान् तेभ्योऽप्युच्चैरासीनमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अजानन्नध्यास्तइतिचेन्नैवमित्याह ऋषेरिति ॥ २५ ॥ ननुबहुज्ञःकथमेवंकुर्यात्तत्राऽऽह अदांतस्येति गुणाययथोचितानुष्ठानाय॥२६॥विप्रानध्यास्तामन्यद्वाकिंचित्करोतुकिंतवेतिचेत्तत्राऽऽह एतदर्थइति धर्मध्वजिनउत्तमलिंगधारिणः

तमागतमभिप्रेत्यमुनयोदीर्घसत्रिणः॥अभिनंद्ययथान्यायंप्रणम्योत्थायचार्चयन्॥२१॥सोऽर्चितःसपरीवारकृतासनपरिग्रहः॥रोमहर्षणमासीनंमहर्षेःशिष्यमैक्षत॥ २२ ॥ अप्रत्युत्थायिनंसूतमकृतप्रह्वणांजलिम्॥ अध्यासीनंचतान्विप्रांश्चुकोपोद्वीक्ष्यमाधवः॥२३॥कस्माद्सावविमान्विप्रानध्यास्तेप्रतिलोमजः॥ धर्मपालांस्तथैवास्मान्वधमर्हतिदुर्मतिः॥ २४॥ ऋषेर्भगवतोभूत्वाशिष्योऽधीत्यबहूनिच॥ सेतिहासपुराणानिधर्मशास्त्राणिसर्वशः॥२५॥ अदांतस्याविनीतस्यवृथापंडितमानिनः॥ नगुणायभवंतिस्मनटस्येवाजितात्मनः॥ २६॥ एतदर्थोहिलोकेस्मिन्नवतारोमयाकृतः॥ वध्यामेधर्मध्वजिनस्तेहिपातकिनोऽधिकाः॥ २७॥ एतावदुक्त्वाभगवान्निवृत्तोऽसद्वधादपि॥ भावित्वात्तंकुशाग्रेणकरस्थेनाहनत्प्रभुः ॥ २८ ॥ हाहेतिवादिनःसर्वेमुनयःखिन्नमानसाः॥ ऊचुःसंकर्षणंदेवमधर्मस्तेकृतःप्रभो ॥ २९॥ अस्यब्रह्मासनंदत्तमस्माभिर्यदुनंदन॥ आयुश्चात्माक्लमंतावद्यावत्सत्रंसमाप्यते ॥ ३० ॥ अजानतैवाचरितस्त्वयाब्रह्मवधोयथा ॥ योगेश्वरस्यभवतोनाम्नायोपिनियामकः॥३१॥ यद्येतद्ब्रह्महत्यायाःपावनंलोकपावन ॥ चरिष्यतिभवान्लोकसंग्रहोऽनन्यचोदितः॥ ३२ ॥

॥ २७ ॥ भावित्वादिति नहिभवितव्यंकेनापिपरिहर्तुंशक्यतइत्यर्थः अहनत्अहन् ॥ २८ ॥ तेत्वया ॥ २९ ॥ अधार्मिकप्रतिलोमजवधः कोऽयमधर्मइतिचेत्तत्राऽऽहुः अस्येति पुराणप्रवचनायाऽऽत्मनःशरीरस्यनास्तिक्लमोयस्मिंस्तदायुश्चदत्तमिति ॥ ३० ॥ ब्रह्मवधेऽपिकिंममेश्वरस्येतिचेत्सत्यमेवतथापिप्रायश्चित्तंकर्तव्यमित्याशयेनाऽऽहुः योगेश्वरस्येतिसार्धेन आम्नायोब्राह्मणोनहंतव्यइत्यादिलक्षणः॥३१॥तथाप्येतस्याब्रह्महत्यायाःपावनंप्रायश्चित्तंहेलोकपावनानन्यचोदितःस्वयमेवभवान्यदिकरिष्यतितर्हिलोकसंग्रहोभविष्यतिनान्यथेति ॥ ३२॥

१ ब्राह्मण्यांक्षत्रियाज्जातम् २ अर्थादितिहासादीनि

वधस्यनिर्वेशंप्रायश्चित्तम् प्रथमेकल्पेमुख्यकल्पे विधीयतामुपदिश्यताम् ॥ ३३ ॥ किंच बतहेमुनयः एतस्यदीर्घमायुःसत्त्वंबलमिंद्रियंत
त्पाटवंच अन्यच्चयद्भवद्भिराशासितमपेक्षितंतद्भूतसर्वम् ॥ ३४ ॥ अस्मादीनांयथासत्यताभवेदस्माकंचवचःसत्यंयथाभवेत्तथाविधीयता
मित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तथासंपादयन्नाह आत्मावाइति अंगादंगात्संभवसिहृदयादभिजायसे आत्मावैपुत्रनामासिसजीवशरदःशतमित्यादि
वेदानुशासनंवेदवचनम् तस्मादस्यरोमहर्षणस्यपुत्रउग्रश्रवाभवतांपुराणप्रवक्ताभवेत्सचायुरादिमांश्चभवेत् अतःसाक्षादजीवनादस्त्रस्यमृ
त्योश्चसत्यतापुत्ररूपेणचायुरादिसिद्धेर्युष्मद्वचनस्यापिसत्यतास्यादितिभावः ॥ ३६ ॥ प्रथमंतावदपेक्षितंकथयततदहंकरिष्यामीत्याह

श्रीभगवानुवाच करिष्येवधनिर्वेशंलोकानुग्रहकाम्यया ॥ नियमःप्रथमेकल्पेयावान्सतुविधीयताम् ॥
॥ ३३ ॥ दीर्घमायुर्बतैतस्यसत्त्वमिंद्रियमेवच ॥ आशासितंयत्तद्भूतसाधयेयोगमायया ॥ ३४ ॥ ऋषयऊ
चुः अस्त्रस्यतववीर्यस्यमृत्योरस्माकमेवच ॥ यथाभवेद्वचःसत्यंतथारामविधीयताम् ॥ ३५ ॥ श्रीभगवा
नुवाच आत्मावैपुत्रउत्पन्नइतिवेदानुशासनम् ॥ तस्माद्स्यभवेद्वक्ताआयुरिंद्रियसत्त्ववान् ॥ ३६ ॥ किंवः
कामोमुनिश्रेष्ठाब्रूताहंकरवाण्यथ ॥ अजानतस्त्वपचितिंयथामेचिंत्यतांबुधाः ॥ ३७ ॥ ऋषयऊचुः इ
ल्वलस्यसुतोघोरोबल्वलोनामदानवः ॥ सदूषयतिनःसत्रमेत्यपर्वणिपर्वणि ॥ ३८ ॥ तंपापंजहिदाशार्हतन्नः
शुश्रूषणंपरम् ॥ पूयशोणितविण्मूत्रसुरामांसाभिवर्षिणम् ॥ ३९ ॥ ततश्चभारतंवर्षंपरीत्यसुसमाहितः ॥ च
रित्वाद्वादशमासांस्तीर्थस्नायीविशुध्यसे ॥ ४० ॥ ॥ इ० भा० म० द० उ० बलदेवचरित्रेबल्वलवधोपक्रमो
नामाष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ ॥ ७९ ॥ श्रीशुकउवाच ततःपर्वण्युपावृत्तेप्रचंडःपांसुवर्षणः ॥ भीमो
वायुरभूद्राजन्पूयगंधस्तुसर्वशः ॥ १ ॥

किंवःकामइति किंविषयोवःकामो
वर्ततेतद्ब्रूतेतिअथानंतरंब्रह्मदंडंगृहीत्वाऽपचितिंनिष्कृतिमजानतोमेहेबुधायथावच्चिंत्यतामपचितिरिति ॥ ३७ ॥ प्रथमंतावदपेक्षितंकर्तव्यं
कथयंति इल्वलस्येतिद्वाभ्याम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रायश्चित्तमाहुः ततश्चेति परीत्यप्रदक्षिणीकृत्य सुसमाधानादिगुणविशेषादेकाब्दमात्र
मुक्तमित्यविरोधः सुसमाहितःकामक्रोधादिरहितः चरित्वाकृच्छ्राणि ॥ ४० ॥ ॥ इतिदशमेउ० टीकायामष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥
ऊनाशीतितमेरामोबल्वलंद्विजतुष्टये ॥ निहत्यतीर्थस्नानाद्यैःसूतहत्यामपानुदत् ॥ १ ॥ उपावृत्तेप्राप्ते ॥ १ ॥

॥ २ ॥ भिन्नोविदीर्णोऽजनचयउपमायस्यतमतिकृष्णमित्यर्थः तप्तताम्रवर्णाच्छिखाश्मश्रूणिचयस्यतम् दंष्ट्राभिरुग्रंभृकुटीयुतंमुखंयस्यतम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अरुणोरुधिरेणदैत्यः शैलोधातुभिर्यथेति ॥ ६ ॥ ७ ॥ श्रियोधामान्यम्लानानिपंकजानियस्यांताम् ॥ ८ ॥ किंतत्सरः

ततोऽमेध्यमयंवर्षंबल्वलेनविनिर्मितम् ॥ अभवद्यज्ञशालायांसोऽन्वदृश्यतशूलधृक् ॥ २ ॥ तंविलोक्यबृहत्कायंभिन्नांजनचयोपमम् ॥ तप्तताम्रशिखाश्मश्रुंदंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीमुखम् ॥ ३ ॥ सस्मारमुसलंरामःपरसैन्यविदारणम् ॥ हलंचदैत्यदमनंतेतूर्णमुपतस्थतुः ॥ ४ ॥ तमाकृष्यहलाग्रेणबल्वलंगगनेचरम् ॥ मुसलेनाहनत्क्रुद्धोमूर्ध्निब्रह्मद्रुहंबलः ॥ ५ ॥ सोऽपतद्भुविनिर्भिन्नललाटोऽसृक्समुत्सृजन् ॥ मुंचन्नार्तस्वरंशैलोयथावज्रहतोऽरुणः ॥ ६ ॥ संस्तुत्यमुनयोरामंप्रयुज्यावितथाशिषः ॥ अभ्यषिंचन्महाभागावृत्रघ्नंविबुधायथा ॥ ७ ॥ वैजयंतींददुर्मालांश्रीधामाम्लानपंकजाम् ॥ रामायवाससीदिव्येदिव्यान्याभरणानिच ॥ ८ ॥ अथतैरभ्यनुज्ञातःकौशिकीमेत्यब्राह्मणैः ॥ स्नात्वासरोवरमगाद्यतःसरयुरास्रवत् ॥ ९ ॥ अनुस्रोतेनसरयूंप्रयागमुपगम्यसः ॥ स्नात्वासंतर्प्यदेवादीन्जगामपुलहाश्रमम् ॥ १० ॥ गोमतींगंडकींस्नात्वाविपाशांशोणआप्लुतः ॥ गयांगत्वापितॄनिष्ट्वागंगासागरसंगमे ॥ ११ ॥ उपस्पृश्यमहेंद्राद्रौरामंदृष्ट्वाऽभिवाद्यच ॥ सप्तगोदावरींवेणांपंपांभीमरथींततः ॥ १२ ॥ स्कंदंदृष्ट्वाययौरामःश्रीशैलंगिरिशालयम् ॥ द्रविडेषुमहापुण्यंदृष्ट्वाऽद्रिंवेंकटंप्रभुः ॥ १३ ॥ कामकोष्णींपुरींकांचींकावेरींचसरिद्वराम् ॥ श्रीरंगाख्यंमहापुण्यंयत्रसन्निहितोहरिः ॥ १४ ॥ ऋषभाद्रिंहरेःक्षेत्रंदक्षिणांमथुरांतथा ॥ सामुद्रंसेतुमगमन्महापातकनाशनम् ॥ १५ ॥ तत्रायुतमदाद्धेनूर्ब्राह्मणेभ्योहलायुधः ॥ कृतमालांताम्रपर्णींमलयंचकुलाचलम् ॥ १६ ॥

यतइति आस्रवदुद्गात् ॥ ९ ॥ अनुस्रोतेनानुलोमतः पुलहाश्रमंहरिक्षेत्रम् ॥ १० ॥ गोमत्यांगंडक्यांविपाशायांचस्नात्वाशोणेचआप्लुतः इष्ट्वासंपूज्य ॥ ११ ॥ १२ ॥ श्रीशैलंश्रीपर्वतम् ॥ १३ ॥ कांचींपुरीम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

दक्षिणमर्णवम् ॥ १७ ॥ फाल्गुनमनंतपुरम् पंचाप्सरसंसरः अस्पर्शदस्पृशत् ॥ १८ ॥ केरलादीन्देशान् ॥ १९ ॥ द्वीपमयनंयस्यास्ताम् ॥

तत्रागस्त्यंसमासीनंनमस्कृत्याभिवाद्यच ॥ योजितस्तेनचाशीर्भिरनुज्ञातोगतोऽर्णवम् ॥ दक्षिणंतत्रकन्याख्यांदुर्गांदेवींददर्शसः ॥ १७ ॥ ततःफाल्गुनमासाद्यपंचाप्सरसमुत्तमम् ॥ विष्णुःसन्निहितोयत्रस्नात्वाऽस्पर्शद्गवायुतम् ॥ १८ ॥ ततोऽभिव्रज्यभगवान्केरलांस्तुत्रिगर्तकान् ॥ गोकर्णाख्यंशिवक्षेत्रंसान्निध्यंयत्रधूर्जटेः ॥ १९ ॥ आर्यांद्वैपायनींदृष्ट्वाशूर्पारकमगाद्बलः ॥ तापींपयोष्णींनिर्विंध्यामुपस्पृश्याथदंडकम् ॥ २० ॥ प्रविश्यरेवामगमद्यत्रमाहिष्मतीपुरी ॥ मनुतीर्थमुपस्पृश्यप्रभासंपुनरागमत् ॥ २१ ॥ श्रुत्वाद्विजैःकथ्यमानंकुरुपांडवसंयुगे ॥ सर्वराजन्यनिधनंभारंमेनेहृतंभुवः ॥ २२ ॥ सभीमदुर्योधनयोर्गदाभ्यांयुध्यतोर्मृधे ॥ वारयिष्यन्विनशनंजगामयदुनंदनः ॥ २३ ॥ युधिष्ठिरस्तुतंदृष्ट्वायमौकृष्णार्जुनावपि ॥ अभिवाद्याभवंस्तूष्णींकिंविवक्षुरिहागतः ॥ २४ ॥ गदापाणीउभौदृष्ट्वासंरब्धौविजयैषिणौ ॥ मंडलानिविचित्राणिचरंताविदमब्रवीत् ॥ २५ ॥ युवांतुल्यबलौवीरौहेराजन्हेवृकोदर ॥ एकंप्राणाधिकंमन्येउतैकंशिक्षयाऽधिकम् ॥ २६ ॥ तस्मादेकतरस्येहयुवयोःसमवीर्ययोः ॥ नलक्ष्यतेजयोऽन्योवाविरमत्वफलोरणः ॥ २७ ॥ नतद्वाक्यंजगृहतुर्बद्धवैरौनृपार्थवत् ॥ अनुस्मरंतावन्योऽन्यंदुरुक्तंदुष्कृतानिच ॥ २८ ॥ दिष्टंतदनुमन्वानोरामोद्वारवतींययौ ॥ उग्रसेनादिभिःप्रीतैर्ज्ञातिभिःसमुपागतः ॥ २९ ॥ तंपुनर्नैमिषंप्राप्तमृषयोऽयाजयन्मुदा ॥ क्रत्वंगंक्रतुभिःसर्वैर्निवृत्ताखिलविग्रहम् ॥ ३० ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ विनशनंकुरुक्षेत्रम् ॥ २३ ॥ विवक्षुर्वक्तुमिच्छुः किंवदिष्यतीतिभियातूष्णीमासन्निति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अन्यःपराजयोवा रणःसंग्रामः ॥ २७ ॥ अर्थवद्वाक्यम् ॥ २८ ॥ दिष्टंप्राचीनंकर्म समुपागतःसंगतः ॥ २९ ॥ क्रत्वंगंयज्ञमूर्तिम् ॥ ३० ॥

---

१ तीर्थस्नानादिभिर्निवृत्तोऽखिलोविग्रहःकलहस्तत्प्रयुक्तोदोषोयस्येतिबालबोधिन्याम्

आत्मन्यधिष्ठानेविश्वगंसर्वानुस्यूतंयेनैवविदुःपश्यंतितद्विशुद्धंविज्ञानंव्यतरदद्दात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ॥ इतिदशमेउ० टीकाया मेकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥छ॥ ॥ अथाशीतितमेकृष्णःश्रीदामानंगृहागतम् ॥ संपूज्यापृच्छदर्थैप्सुंगुरुवासकथांमुदा ॥ १ ॥ सुरारिमारकोहरिःपुराचकारशंसताम् ॥ अतःपरंविनैवतन्निजोपकारमाचरत् ॥ २ ॥ रामचरितानिश्रुत्वापुनर्मुकुंदवीर्याणिपृच्छ

तेभ्योविशुद्धविज्ञानंभगवान्व्यतरद्विभुः॥ येनैवाऽऽत्मन्यदोविश्वमात्मानंविश्वगंविदुः॥३१॥ स्वपत्न्याऽवभृथस्नातोज्ञातिबंधुसुहृद्वृतः ॥ रेजेस्वज्योत्स्नयेवेंदुःसुवासाःसुष्ठ्वलंकृतः॥ ३२॥ ईदृग्विधान्यसंख्यानिबलस्य बलशालिनः॥ अनंतस्याप्रमेयस्यमायामर्त्यस्यसंतिहि॥ ३३॥ योऽनुस्मरेतरामस्यकर्माण्यद्भुतकर्मणः॥ सायंप्रातरनंतस्यविष्णोःसदयितोभवेत्॥ ३४ ॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेबलदेवतीर्थयात्रानिरूपणंनामैकोनाशीतितमोऽध्यायः॥७९॥ ॥छ॥ राजोवाच भगवन्यानिचान्यानिमुकुंदस्यमहात्मनः॥ वीर्याण्यनंतवीर्यस्यश्रोतुमिच्छामहेप्रभो ॥ १ ॥ कोनुश्रुत्वासकृद्ब्रह्मन्नुत्तमश्लोकसत्कथाः॥ विरमेतविशेषज्ञोविषण्णःकाममार्गणैः॥ २॥ सावाग्ययातस्यगुणान्गृणीतेकरौचतत्कर्मकरौमनश्च॥ स्मरेद्वसंतंस्थिरजंगमेषुशृणोतितत्पुण्यकथाःसकर्णः॥३॥ शिरस्तुतस्योभयलिंगमानमेत्तदेवयत्पश्यतितद्धिचक्षुः॥ अंगानिविष्णोरथतज्जनानांपादोदकंयानिभजंतिनित्यम् ॥ ४ ॥ सूतउवाच विष्णुरातेनसंपृष्टोभगवान्बादरायणिः॥ वासुदेवेभगवतिनिमग्नहृदयोऽब्रवीत्॥ ५ ॥

ति हेभगवन्श्रोतुमिच्छामेत्यन्वयः ॥ १ ॥ उत्तमश्लोकस्यश्रीकृष्णस्यसत्योमनोहराविषयवैतृष्ण्यजनिकाःकथाः विशेषज्ञःसारवित् विषण्णोविषादंप्राप्तः ॥ २ ॥ कथाश्रवणंस्तुवन्दृष्टांततयाऽन्यार्थानाह सावागिति तावेवकरौयौतत्कर्मकर्तारौ तदेवमनोयत्स्थिरजंगमेषुवसंतंस्मरेत् यस्तस्यपुण्याःकथाःशृणोतिसएवकर्णः ॥ ३ ॥ उभयलिंगंस्थिरंजंगमंचतस्यैवलिंगमितिमत्वाआनमेत्तदेवशिरः तदेवतस्यलिंगमित्येवयत्पश्यतितदेवचक्षुः तान्येवांगानियानिपादोदकंभजंतीति ॥ ४ ॥ ५ ॥

---

१ लिंगमनुमापकंमूर्तिर्वा

॥ ६ ॥ तथाविधाकुचैला किंच क्षुत्क्षामायत्किंचित्संपन्नमन्नंतस्मैपरिविष्यस्वयंक्षुधाजीर्णा ॥ ७ ॥ पतिव्रतासती म्लायताशुष्यतावंदने न सीदमानाभर्तुर्भोगसंपादनाशक्त्याऽवसीदंती वेपमानाभयेनकंपमाना ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ भोजवृष्ण्यंधकेश्वरइतितत्स्वीकारमात्रेणसर्वे

श्रीशुकउवाच कृष्णस्याऽऽसीत्सखाकश्चिद्ब्राह्मणोब्रह्मवित्तमः॥ विरक्तइंद्रियार्थेषुप्रशांतात्माजितेंद्रियः॥ ॥ ६ ॥ यदृच्छयोपपन्नेनवर्तमानोगृहाश्रमी॥ तस्यभार्याकुचैलस्यक्षुत्क्षामाचतथाविधा ॥ ७ ॥ पतिव्रता पतिंप्राहम्लायतावदनेनसा॥ दरिद्रासीदमानासावेपमानाऽभिगम्यच ॥ ८ ॥ ननुब्रह्मन्भगवतःसखासा क्षाच्छ्रियःपतिः॥ ब्रह्मण्यश्वशरण्यश्वभगवान्सात्वतर्षभः ॥ ९ ॥ तमुपैहिमहाभागसाधूनांचपरायणम्॥ दास्यतिद्रविणंभूरिसीदतेतेकुटुंबिने॥ १० ॥ आस्तेऽधुनाद्वारवत्यांभोजवृष्ण्यंधकेश्वरः ॥ स्मरतःपादकम लमात्मानमपियच्छति॥ किंन्वर्थकामान्भजतोनात्यभीष्टान्जगद्गुरुः ॥ ११ ॥ सएवंभार्ययाविप्रोबहुशः प्रार्थितोमृदु॥ अयंहिपरमोलाभउत्तमश्लोकदर्शनम् ॥ १२ ॥ इतिसंचिंत्यमनसागमनायमतिंदधे॥ अ प्यस्त्युपायनंकिंचिद्गृहेकल्याणिदीयताम् ॥ १३ ॥ याचित्वाचतुरोमुष्टीन्विप्रान्पृथुकतंडुलान्॥ चैलखंडेन तान्बद्ध्वाभर्त्रेप्रादादुपायनम्॥ १४ ॥ सतानादायविप्राग्र्यःप्रययौद्वारकांकिल॥ कृष्णसंदर्शनंमह्यंकथंस्या दितिचिंतयन्॥ १५ ॥ त्रीणिगुल्मान्यतीयायतिस्रःकक्षाश्वसद्विजः ॥ विप्रोऽगम्यांधकवृष्णीनांगृहेष्वच्युत धर्मिणाम्॥ १६ ॥

तेदास्यंतीतिभावः नात्यभीष्टान्परिपाकविरसत्वात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ अप्यस्तिकिमस्तीतिप्रश्नः ॥ १३ ॥ १४ ॥ मह्यंमम ॥ १५ ॥ गुल्मानि रक्षार्थसैन्यस्थानानि कक्षाःप्रतोलीः अतीयायातिक्रम्यजगाम सद्विजोद्विजैःसहितःततश्वअगम्यादुर्गमायेंऽधकावृष्णयश्वतेषांगृहेषु॥ १६ ॥

---

१ उपलक्षितेतिशेषः २ दरिद्रमितिपाठेपतिविशेषणम् ३ भगवतोवैराग्याद्यैश्वर्यवतस्तव ४ स्मरतोभजतइतिचषष्ठ्यौचतुर्थ्यर्थे ५ अच्युतोऽविच्छिन्नोधर्मोस्त्येषाम् अच्युतस्यधर्मआराधनंयेषामस्तीतिवा

तथाहरेर्द्यष्टसहस्राणांमहिषीणांचयेगृहास्तेषुमध्येश्रीमदेकतमंगृहंविवेश तदाचसद्विजोब्रह्मानंदंगतोयथातथाबभूवेतिशेषः ॥ १७ ॥ पर्यप्रहीत्पर्यरंभत ॥ १८ ॥ अब्बिंदूनानंदाश्रूणि ॥ १९ ॥ समर्हणमुपायनमुपहृत्यसमर्प्य पादावनेजनीरपः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

गृहंद्व्यष्टसहस्राणांमहिषीणांहरेर्द्विजः॥ विवेशैकतमंश्रीमद्ब्रह्मानंदंगतोयथा ॥ १७ ॥ तंविलोक्याच्युतोदूरात्प्रियापर्यंकमास्थितः॥ सहसोत्थायचाभ्येत्यदोर्भ्यांपर्यग्रहीन्मुदा॥ १८॥ सख्युःप्रियस्यविप्रर्षेरंगसंगातिनिर्वृतः॥ प्रीतोव्यमुंचदब्बिंदून्नेत्राभ्यांपुष्करेक्षणः ॥ १९ ॥ अथोपवेश्यपर्यंकेस्वयंसख्युःसमर्हणम्॥ उपहृत्यावनिज्यास्यपादौपादावनेजनीः ॥ २० ॥ अग्रहीच्छिरसाराजन्भगवाँल्लोकपावनः॥ व्यलिंपद्दिव्यगंधेनचंदनागुरुकुंकुमैः॥ २१ ॥ धूपैःसुरभिभिर्मित्रंप्रदीपावलिभिर्मुदा॥ अर्चित्वाऽऽवेद्यतांबूलंगांचस्वागतमब्रवीत्॥ २२॥ कुचैलंमलिनंक्षामंद्विजंधमनिसंततम्॥ देवीपर्यचरत्साक्षाच्चामरव्यजनेनवै॥ २३॥ अंतःपुरजनोदृष्ट्वाकृष्णेनामलकीर्तिना ॥ विस्मितोऽभूदतिप्रीत्या अवधूतंसभाजितम् ॥ २४॥ किमनेनकृतंपुण्यमवधूतेनभिक्षुणा॥ श्रियाहीनेनलोकेऽस्मिन्गर्हितेनाधमेनच ॥ २५ ॥ योऽसौत्रिलोकगुरुणाश्रीनिवासेनसंभृतः ॥ पर्यंकस्थांश्रियंहित्वापरिष्वक्तोऽग्रजोयथा ॥ २६ ॥ कथयांचक्रतुर्गाथाःपूर्वागुरुकुलेसतोः॥ आत्मनोललिताराजन्करौगृह्यपरस्परम्॥ २७॥

धमनिभिःशिराभिःसंततंव्याप्तम् ॥ २३ ॥ अवधूतंमलिनम् ॥ २४ ॥ विस्मयमाह किमनेनेतिद्वाभ्याम् ॥ २५ ॥ संभृतःसंमानितः ॥ २६॥ सतोर्वसतोः गृह्यगृहीत्वा ॥ २७ ॥

---

१ बहुषुपुस्तकेषुशैब्येतिपाठोयद्यप्युपलभ्यतेतथापिसाक्षादित्येवपाठोयुक्तःश्रीधरसंमतश्चेतिभाति अग्रेपर्यंकस्थांश्रियंहित्वेत्यत्र अग्रिमाध्यायेचतावच्छ्रीर्जगृहेहस्तंतत्परापरमेष्ठिनइत्यत्रचश्रीपदोपादानात्श्रीधरस्वामिभिश्चशैब्यापरत्वेनाव्याख्यानाच्च अतएवचक्रवर्तिनागृहंद्व्यष्टसहस्राणामित्यत्रतच्चगृहंरुक्मिणीगृहमितिव्याख्यायतद्विषयेपाद्मोत्तरखंडस्थम् “ सतुरुक्मिण्यंतःपुरद्वारिक्षणंतूर्ष्णीस्थितः ” इतिगद्यंप्रमाणत्वेनोपन्यस्याग्रेदेवीपर्यचरत्साक्षादित्यत्रसाक्षाद्देवीरुक्मिणी शैब्येतिक्वाचित्कोऽपपाठःपाद्मोत्तराखंडासंमतश्चेतिव्याख्यातम् बालबोधिनीकारास्तुशैब्येतिपाठमंगीकृत्यशैब्यालक्ष्मणेतिव्याख्यायाग्रेश्रीपदंलक्ष्म्यंशभूतलक्ष्मणापरत्वेनव्याचख्युः अत्रशैब्याशब्दस्यलक्ष्मणापर्यायत्वेमानमन्वेषणीयंत्र्यशीतितमाध्यायस्थषष्ठश्लोकस्थशैब्येरोहिणिलक्ष्मणेइत्यत्रशैब्येमित्रविंदेइतिपर्यायलिखनात्परस्परविरोधश्चविवेचनीयःसुधीभिः

भार्याऊढापरिणीतानवेतिगृहस्थलिंगदर्शनाद्भोगादर्शनाच्चसंशयादिवप्रश्नः ॥ २८ ॥ अप्रतिषेधादुद्वाहमनुमतंमत्वाऽऽह प्रायइति तर्हितेचि
त्तंनूनमकामविहतंकामैर्विहतंनभवतीतिमेविदितम् तथाहि धनेषुवस्त्रादिषुनैवातिप्रीयसे हेविद्वन्निति विदुषस्तवैतद्युक्तमितिभावः ॥ २९ ॥
कामहतत्वाभावेकिंगृहधर्मक्लेशेनेत्याशंक्याऽऽह केचिदिति दैवीरीश्वरमायारचिताःप्रकृतीर्विषयवासनास्त्यजंतः कामैरनाकृष्टचेतसामपि
कर्मकरणेदृष्टांतः यथाऽहमिति लोकसंग्रहंलोकस्यसंग्रहोग्रहणंयथाभवतितथाऽहमीश्वरोऽपिकर्माणियथाकरोमितद्वत्॥३०॥ नौआवयोः
यतोगुरोः विज्ञेयंपरमात्मतत्त्वम् तमसःसंसारस्य ॥ ३१ ॥ तत्राऽऽत्मज्ञानप्रदस्यगुरोरत्यंतंपूज्यत्वंवक्तुंपुरुषस्यत्रीनूगुरूनाह सवाइति इहसं

श्रीभगवानुवाच॥ ॥अपिब्रह्मन्गुरुकुलाद्भवतालब्धदक्षिणात् ॥ समावृत्तेनधर्मज्ञभार्योढासदृशीनवा
॥ २८॥प्रायोगृहेषुतेचित्तमकामविहतंतथा॥नैवातिप्रीयसेविद्वन्धनेषुविदितंहिमे॥ २९ ॥ केचित्कुर्वंति
कर्माणिकामैरहतचेतसः॥त्यजंतःप्रकृतीर्दैवीर्यथाऽहंलोकसंग्रहम्॥ ३०॥ कच्चिद्गुरुकुलेवासंब्रह्मन्स्मरसि
नौयतः॥द्विजोविज्ञायविज्ञेयंतमसःपारमश्नुते॥ ३१ ॥ सवैसत्कर्मणांसाक्षाद्द्विजातेरिहसंभवः॥ अद्योऽ
गयत्राऽऽश्रमिणांयथाऽहंज्ञानदोगुरुः॥ ३२॥नन्वर्थकोविदाब्रह्मन्वर्णाश्रमवतामिह॥येमयागुरुणावाचा
तरंत्यंजोभवार्णवम्॥ ३३ ॥ नाहमिज्याप्रजातिभ्यांतपसोपशमेनवा॥ तुष्येयंसर्वभूतात्मागुरुशुश्रूषया
यथा॥ ३४ ॥

सारेयत्रसंभवोजन्ममात्रंसपितातावदाद्यःप्रथमोगुरुःपूज्यः कर्मविद्याप्रदंगुरुमाह विजातेःसतःपुंसःसत्कर्मणांयत्रसंभवःउपनीयवेदाध्यापक
इत्यर्थः सद्वितीयोगुरुर्यथाऽहमीश्वरस्तथाप्रथमादपिपूज्यइत्यर्थः ब्रह्मविद्याप्रदंगुरुमाह आश्रमिणांसर्वेषामपिज्ञानदोयःसतुसाक्षादहमेवे
ति ॥ ३२ ॥ अतोज्ञानप्रदंगुरुरूपंमामाश्रित्ययेसंसारंतरंतितेबुद्धिमंतइत्याह नन्विति हेब्रह्मंस्तेननुवर्णाश्रमवतांमध्येऽर्थकोविदाः इहमनुष्य
जन्मनितत्रापिवर्णाश्रमवत्त्वेसतियेमयागुरुणागुरुरूपेणवक्त्रावाचाउपदेशमात्रेणांजःसुखेनैवभवार्णवंतरंतीतिज्ञानप्रदाद्गुरोरधिकःसेव्योना
स्तीत्युक्तम्॥ २३ ॥ अतएवतद्भजनादधिकोधर्मश्चनास्तीत्याह नाहमिति इज्यागृहस्थधर्मः प्रजातिःप्रकृष्टंजन्मउपनयनंतेनब्रह्मचारिधर्म
उपलक्ष्यते ताभ्यांतथातपसावनस्थधर्मेणउपशमेनयतिधर्मेणवाअहंपरमेश्वरस्तथानतुष्येयंयथासर्वभूतात्माऽपिगुरुशुश्रूषयेति ॥ ३४ ॥

किंच अस्माकंगुरुशुश्रूषणंकिमपिदैवादेवसंपन्नंतत्किंत्वयास्मर्यतइतिपृच्छति अपिनइति गुरौनिवसतामस्माकंयत्किमपिवृत्तंतत् कच्चित्क दाचित् ॥ ३५ ॥ अपर्तौअपगतेऋतौ अकालइत्यर्थः वातश्चवर्षंचतयोःसमाहारः स्तनयित्नवोगर्जितानिचाभवन् ॥ ३६ ॥ निम्नंकूलंनत मुन्नतंचस्थानम् ॥ ३७ ॥ अंबूनांसंप्लवोव्याभिश्रणंयस्मिन्नेकोदकेतस्मिन्वनइत्यर्थः परिबभ्रिम भृञ्भरणेइतिधातोरूपम् परिपरितोबभ्रिम इडागमश्छांदसः भारान्धृतवंतइत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ उवाचकृपयाश्लोकत्रयीम् ययावयंकृतार्थाइत्याह अहोइति आत्मादेहः ॥४०॥

अपिनःस्मर्यतेब्रह्मन्वृत्तंनिवसतांगुरौ ॥ गुरुदारैश्चोदितानामिंधनानयनेक्वचित् ॥ ३५ ॥ प्रविष्टानांमहार ण्यमपर्तौसुमहद्द्विज ॥ वातवर्षमभूत्तीव्रंनिष्ठुराःस्तनयित्नवः ॥ ३६ ॥ सूर्यश्चास्तंगतस्तावत्तमसाचावृतादि शः ॥ निम्नंकूलंजलमयंनप्राज्ञायतकिंचन ॥ ३७॥ वयंभृशंतत्रमहानिलांबुभिर्निहन्यमानामुहुरंबुसंप्लवे ॥ दिशोऽविदंतोऽथपरस्परंवनेगृहीतहस्ताःपरिबभ्रिमातुराः ॥ ३८ ॥ एतद्विदित्वाउदितेरवौसांदीपनिर्गुरुः ॥ अ न्वेषमाणोनःशिष्यानाचार्योपश्यदातुरान् ॥ ३९ ॥ अहोहेपुत्रकायूयमस्मदर्थेऽतिदुःखिताः ॥ आत्मावैप्राणि नांप्रेष्ठस्तमनादृत्यमत्पराः ॥ ४० ॥ एतदेवहिसच्छिष्यैःकर्तव्यंगुरुनिष्कृतम् ॥ यद्वैविशुद्धभावेनसर्वार्थात्मार्प णंगुरौ ॥ ४१ ॥ तुष्टोऽहंभोद्विजश्रेष्ठाःसत्याःसंतुमनोरथाः ॥ छंदांस्ययातयामानिभवंत्विहपरत्रच ॥ ४२ ॥ इ त्थंविधान्यनेकानिवसतांगुरुवेश्मसु ॥ गुरोरनुग्रहेणैवपुमान्पूर्णःप्रशांतये ॥ ४३ ॥ ब्राह्मणउवाच कि मस्माभिरनिर्वृत्तंदेवदेवजगद्गुरो ॥ भवतासत्यकामेनयेषांवासोगुरावभूत् ॥ ४४ ॥

गुरोर्निष्कृतंप्रत्युपकारः सर्वेअर्थायस्मात्सआत्मादेहस्तस्यार्पणंविनियोगः ॥ ४१ ॥ अयातयामानियातोयामोयस्यपक्वस्यान्नस्यतद्गतसारं भवतितद्वदन्यदपिगतसारंगौण्यावृत्त्यायातयाममित्युच्यते अगतसाराणिछंदांसिमत्तोऽधीयमानानिभवंत्वित्यर्थः ॥ ४२ ॥ इत्थंविधान्ये वंप्रकाराण्यनेकानिवृत्तानिकिंत्वयास्मर्यंतइतिशेषः फलितमुपसंहरति गुरोरिति ॥ ४३ ॥ अस्माभिःकिमनिर्वृत्तमसंपन्नंयेषामस्माकंभवता सहवासोऽभूत् ॥ ४४ ॥

१ गुरौगुरुसमीपे २ प्रशांतयेसंसारदुःखनिवृत्तयेयोग्योभवतीतिशेषः ३ गुरौगुरुसमीपे

भवतस्तुसर्वमेतद्विडंबनमात्रमित्याह यस्येति छंदोमयंवेदाख्यंब्रह्म तथाश्रेयसामावपनंतदुद्भवस्थानंदेहोमूर्तिर्यस्यतस्यतव ॥४५॥ ॥ इतिद
शमेउ० टीकायामशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ७ ॥ ॥ एकाशीतितमेसख्युर्जग्ध्वापृथुकतंडुलान् ॥ श्रियंनिर्मितवानिंद्रदुर्लभांतुतदा

यस्यच्छंदोमयंब्रह्मदेहआवपनंविभो ॥ श्रेयसांतस्यगुरुषुवासोऽत्यंतविडंबनम् ॥ ४५ ॥ ॥ इतिश्रीभाग
वतेमहापुराणेदशमस्कंधेउ० श्रीदामचरितेऽशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ ॥ ७ ॥ श्रीशुकउवाच सइत्थंद्वि
जमुख्येनसहसंकथयन्हरिः ॥ सर्वभूतमनोऽभिज्ञःस्मयमानउवाचतम् ॥ १ ॥ ब्रह्मण्योब्राह्मणंकृष्णोभगवा
न्प्रहसन्प्रियम् ॥ प्रेम्णानिरीक्षणेनैवप्रेक्षन्खलुसतांगतिः ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच किमुपायनमानीतंब्र
ह्मन्मेभवतागृहात् ॥ अण्वप्युपाहृतंभक्तैःप्रेम्णाभूर्येवमेभवेत् ॥ भूर्यप्यभक्तोपहृतंनमेतोषायकल्पते ॥ ३ ॥
पत्रंपुष्पंफलंतोयंयोमेभक्त्याप्रयच्छति ॥ तदहंभक्त्युपहृतमश्नामिप्रयतात्मनः ॥ ४ ॥ इत्युक्तोऽपिद्विजस्त
स्मैव्रीडितःपतयेश्रियः ॥ पृथुकप्रसृतिंराजन्नप्रायच्छदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥ सर्वभूतात्मदृक्साक्षात्तस्याऽऽगम
नकारणम् ॥ विज्ञायाचिंतयन्नायंश्रीकामोमाऽभजत्पुरा ॥ ६ ॥ पत्न्याःपतिव्रतायास्तुसखाप्रियचिकीर्ष
या ॥ प्राप्तोमामस्यदास्यामिसंपदोऽमर्त्यदुर्लभाः ॥ ७ ॥ इत्थंविचिंत्यवसनाच्चीरबद्धान्द्विजन्मनः ॥ स्वयंज
हारकिमिदमितिपृथुकतंडुलान् ॥ ८ ॥ नन्वेतदुपनीतंमेपरमप्रीणनंसखे ॥ तर्पयंत्यंगमांविश्वमेतेपृथुकतं
डुलाः ॥ ९ ॥

श्रमे ॥ १ ॥ संकथयन्सुखगोष्ठीःकुर्वन् सर्वभूतानांमनसोऽभिज्ञः मदर्थंपृथुकानानीयदातुंलज्जितइतिजानन्नित्यर्थः ॥ १ ॥ प्रहसन्क्ष्वे
लींकुर्वन् ॥ २ ॥ लज्जयात्वकथयतस्तामपनुदन्नाह अण्वपीतिद्वाभ्याम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सर्वभूतानामात्मदृगंतःकरणसाक्षी ॥ ६ ॥ अम
र्त्यानांदेवानामपिदुर्लभाः ॥ ७ ॥ अतिजीर्णत्वाद्वसनस्यपुनस्तन्मध्येचीरेणबद्धान् ॥ ८ ॥ अंगहेसखे मांविश्वंविश्वात्मानंमाम् ॥ ९ ॥

इतिवदन्नेकांमुष्टिंजग्ध्वा तत्परेति अयंभावः एतावतापुंसइहामुत्रचमत्कटाक्षविलासभूतानांसर्वसंपदांसमृद्धयेऽलम् अतःपरंद्वितीयमुष्ट्य दनेनमामामेतदधीनांकुर्विति ॥ १० ॥ त्वत्तोषकारणंतवतोषस्यकारणंयथाभवेत्तथासर्वसंपत्समृद्धये यांभक्तस्यसमृद्धिंदृष्ट्वात्वंतुष्येरित्य र्थः ॥ ११ ॥ स्वर्गतंस्वर्गवासिनम् ॥ १२ ॥ श्वोभूतेउदितेरवौ विश्वंभावयतीतिविश्वभावस्तेनेतिपुरतोभाविनमिंद्रदुर्लभंविभवंसूचयति स्व

इतिमुष्टिंसकृज्जग्ध्वाद्वितीयांजग्धुमाददे॥ तावच्छ्रीर्जगृहेहस्तंतत्परापरमेष्ठिनः॥ १० ॥ एतावताऽलंविश्वा त्मन्सर्वसंपत्समृद्धये॥ अस्मिँल्लोकेऽथवाऽमुष्मिन्पुंसस्त्वत्तोषकारणम्॥ ११ ॥ ब्राह्मणस्तांतुरजनीमुषित्वा ऽच्युतमंदिरे॥ भुक्त्वापीत्वासुखंमेनेआत्मानंस्वर्गतंयथा॥ १२ ॥ श्वोभूतेविश्वभावेनस्वसुखेनाभिवंदितः॥ जगामस्वालयंतातपथ्यनुव्रज्यनंदितः॥ १३ ॥ सचालब्ध्वाधनंकृष्णान्नतुयाचितवान्स्वयम्॥ स्वगृहान्व्रीडि तोऽगच्छन्महद्दर्शननिर्वृतः ॥ १४ ॥ अहोब्रह्मण्यदेवस्यदृष्टाब्रह्मण्यतामया॥ यद्दरिद्रतमोलक्ष्मीमाश्लिष्टो बिभ्रतोरसि ॥ १५॥ क्वाहंदरिद्रःपापीयान्क्वकृष्णःश्रीनिकेतनः॥ ब्रह्मबंधुरितिस्माहंबाहुभ्यांपरिरंभितः॥ १६॥ निवासितःप्रियाजुष्टेपर्यंकेभ्रातरोयथा॥ महिष्यावीजितःश्रांतोवालव्यजनहस्तया ॥ १७ ॥ शुश्रूषयापर मयापादसंवाहनादिभिः॥ पूजितोदेवदेवेनविप्रदेवेनदेववत्॥ १८ ॥ स्वर्गापवर्गयोःपुंसांरसायांभुविसंप दाम्॥ सर्वासामपिसिद्धीनांमूलंतच्चरणार्चनम् ॥ १९ ॥ अधनोऽयंधनंप्राप्यमाद्यन्नुच्चैर्नमांस्मरेत्॥ इति कारुणिकोनूनंधनंमेऽभूरिनाददात्॥ २० ॥

सुखेनस्वानंदपूर्णेनेतिदानेऽदीनतांदर्शयति नंदितोविनयोक्तिभिः ॥ १३ ॥ व्रीडितःस्वचित्तकार्पण्येनलज्जितः महतःश्रीकृष्णस्यदर्शनेननि र्वृतःसुखंप्राप्तः ॥ १४ ॥ निर्वृतिमेवाऽऽह अहोइतिचतुर्भिः यद्यतः लक्ष्मीमुरसिबिभ्रताआश्लिष्टोऽहम् ॥ १५ ॥ पापीयान्नीचः ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ पूजितश्चंदनलेपनादिभिः ॥ १८ ॥ एवंसंपूज्यापिधनस्यादानेकारणंकल्पयति स्वर्गापवर्गयोरितिद्वाभ्याम् ॥१९॥ स्वर्गादीनांयद्य पितस्यचरणार्चनमेवकारणंतथाऽपिकारुणिकत्वादभूर्यपिस्वल्पमपिधनंमह्यंनाददात् ॥ २० ॥

इत्येवंचिंतयन्निजयहस्यांतिकंतत्प्रांतम् तस्यविशेषणंसूर्यैति ॥ २१ ॥ विचित्रोपवनादिभिर्वृतम् कथंभूतैः कूजद्भिर्द्विजकुलैःपक्षिसमूहैरा
कुलैर्व्याप्तैः तथाप्रोत्फुल्लानिकुमुदादीनियेषुतानिवारीणियेषुतानितथातैः ॥ २२ ॥ किंच जुष्टमिति हरिणीनामिवाक्षीणियासांताभिः त
दैश्वर्यंदृष्ट्वाविनर्किंतवांस्तदाह किमिदमिति प्रथमंतेजःपुंजंदृष्ट्वाकिमिदमितिपश्चाद्विमानानिदृष्ट्वाकस्यचेतिस्थानंस्वीयमितिज्ञात्वाकथंत
दिदंस्थानमित्येवंरूपमभूदिति ॥ २३ ॥ अमरप्रभास्तत्तुल्यकांतयः प्रत्यगृह्णन्नुपायनादिभिरादृतवंतः ॥ २४ ॥ उद्भूतोहर्षोयस्याःसा

इतितच्चिंतयन्नंतःप्राप्तोनिजगृहांतिकम्॥ सूर्यानलेंदुसंकाशैर्विमानैःसर्वतोवृतम् ॥ २१ ॥ विचित्रोपवनो
द्यानैःकूजद्द्विजकुलाकुलैः॥ प्रोत्फुल्लकुमुदांभोजकह्लारोत्पलवारिभिः ॥ २२ ॥ जुष्टंस्वलंकृतैःपुंभिःस्त्रीभिश्च
हरिणाक्षिभिः ॥ किमिदंकस्यवास्थानंकथंतदिदमित्यभूत् ॥ २३ ॥ एवंमीमांसमानंतंनरानार्योऽमरप्र
भाः॥ प्रत्यगृह्णन्महाभागंगीतवाद्येनभूयसा॥ २४॥ पतिमागतमाकर्ण्यपत्न्युद्धर्षाऽतिसंभ्रमा ॥ निश्चक्रा
मगृहात्तूर्णंरूपिणीश्रीरिवालयात् ॥ २५ ॥ पतिव्रतापतिंदृष्ट्वाप्रेमोत्कंठाऽश्रुलोचना ॥ मीलिताक्ष्यनमद्बु
द्ध्यामनसापरिषस्वजे॥ २६॥ पत्नींवीक्ष्यविस्फुरंतींदेवींवैमानिकीमिव ॥ दासीनांनिष्ककंठीनांमध्येभांतीं
सविस्मितः॥ २७॥ प्रीतःस्वयंतयायुक्तःप्रविष्टोनिजमंदिरम्॥ मणिस्तंभशतोपेतंमहेंद्रभवनंयथा॥ २८॥
पयःफेननिभाःशय्यादांतारुक्मपरिच्छदाः॥ पर्यंकाहेमदंडानिचामरव्यजनानिच ॥ २९॥ आसनानिचहै
मानिमृदूपस्तरणानिच॥ मुक्तादामविलंबीनिवितानानिद्युमंतिच॥ ३०॥

अतिसंभ्रमआदरोयस्याःसा आलयात्कमलवनाद्रूपधारिणीश्रीरिव स्वर्गस्यतत्रभगवताआनीतत्वात्स्वर्गिणामिवतयोरूपंचबभूवेतिभावः
॥ २५ ॥ बुद्ध्याअयमेववंद्यइतिनिश्चयेन मनसासंकल्पेन ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ यत्रमंदिरेपयःफेननिभाःशय्याआस्तरणानीत्यादिसंप
दस्तत्रसर्वसंपदांसमृद्धीर्विलोक्यतर्कयामासेतिचतुर्थेनान्वयः यत्रचदांतागजदंतमयाःपर्यंकाः ॥ २९ ॥ यत्राऽऽसनानिचमृदून्युपस्तरणा
नितूलादिमयानियेषुतानि यत्रमुक्तादामविलंबवंतिद्युमंतिचवितानानि ॥ ३० ॥

---

१ विमानैर्गृहैः

॥ ३१ ॥ सब्राह्मणोनिर्व्यग्रःसन्स्थिरःसन्नहेतुकीमाकस्मिकींस्वस्यसमृद्धिंतर्कयामासकुतएषासमृद्धिरागतेति ॥३२॥ निश्चिनोति नूनमिति एतन्ममेति एषयासावहंचतस्यैतन्मम महतीविभूतिर्यस्यतस्यावलोकादन्यः ॥ ३३॥ ननुसचेदवलोकनमात्रेणमहदैश्वर्यंदत्तवांस्तर्हीदंतुभ्यं मयादत्तमितिकिंनावोचदतआह नन्विति ननुमेसखासमक्षमब्रुवाणएवयाचिष्णवेयाचकायभूरिबह्वपिदिशतेददाति अत्रहेतुः भूरिभोजः स्वयंतद्देयंपर्जन्यवदीक्षमाणइति अयमर्थः स्वयंतावद्भूरिभोजोबहुभोजआप्तकामत्वाल्लक्ष्मीपतित्वाच्च अतोयथापारावारपरिपूरकोऽतिव दान्यःपर्जन्यःकदाचिद्बह्वपिवर्षमल्पमेवचमन्यमानोलज्जयेवसमक्षमवर्षन्रात्रौनिद्राणेकर्षकेतत्क्षेत्रमाप्लावयत्येवंश्रीकृष्णोऽपिस्वभोगापेक्ष यातद्देयमिंद्रादिपदमप्यतितुच्छंमन्वानस्तस्यचभजनंबहुमन्यमानःसमक्षमब्रुवाणएवददातीति ॥३४॥ तदेवाऽऽह किंचिदिति उरुबह्वपिस्वद

स्वच्छस्फटिककुड्येषुमहामारकतेषुच ॥ रत्नदीपान्भ्राजमानाँल्ललनारत्नसंयुतान् ॥ ३१ ॥ विलोक्यब्राह्मणस्तत्रसमृद्धीःसर्वसंपदाम् ॥ तर्कयामासनिर्व्यग्रःस्वसमृद्धिमहेतुकीम् ॥ ३२ ॥ नूनंबतैतन्ममदुर्भगस्यशश्वद्दरिद्रस्यसमृद्धिहेतुः ॥ महाविभूतेरवलोकतोऽन्योनैवोपपद्येतयदूत्तमस्य ॥ ३३ ॥ नन्वब्रुवाणोदिशतेसमक्षंयाचिष्णवेभूर्यपिभूरिभोजः ॥ पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणोदाशार्हकाणामृषभःसखामे ॥ ३४ ॥ किंचित्करोत्युर्वपियत्स्वदत्तंसुहृत्कृतंफल्ग्वपिभूरिकारी ॥ मयोपनीतंपृथुकैकमुष्टिंप्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतोमहात्मा ॥ ३५ ॥ तस्यैवमेसौहृदसख्यमैत्रीदास्यंपुनर्जन्मनिजन्मनिस्यात् ॥ महानुभावेनगुणालयेनविषज्जतस्तत्पुरुषप्रसंगः ॥ ३६ ॥ भक्तायचित्राभगवान्हिसंपदोराज्यंविभूतीर्नसमर्थयत्यजः ॥ अदीर्घबोधायविचक्षणःस्वयंपश्यन्निपातंधनिनांमदोद्भवम् ॥ ३७ ॥

त्तंयत्किंचित्करोत्यल्पंमन्यते सुहृत्कृतंफल्ग्वतितुच्छमपिभूरिकारीबहुमन्यतइत्यर्थः अतएवमयोपनीतंसमीपंनीतम् प्रीतियुतःस्वयमेवप्रतिगृहीतवान् ॥ ३५ ॥ श्रीकृष्णस्यभक्तवात्सल्यंदृष्ट्वातद्भक्तिंप्रार्थयते तस्येति सौहृदंप्रेम सख्यंहिताशंसनंच मैत्रीउपकारकत्वंच दास्यंसेवकत्वम् तत्समाहारैकवचनम् तस्यतत्संबंधिनोमेममस्यान्नतुविभूतिः किंचमहानुभावेनतेनैवविषज्जतोविशेषेणसंगंप्राप्नुवतस्तद्भक्तेषुप्रकृष्टःसंगःस्यादिति ॥ ३६॥ ननुभक्तेःफलंसंपदंप्राप्यपुनर्भक्तिंकिमितिप्रार्थयसेऽतआह भक्तायेति संपदःकोशादीन्राज्यमैश्वर्यंविभूतीःकलत्रपुत्रादीन्नसमर्थयतिनददात्यपितुदृढांभक्तिमेव कुतः अदीर्घबोधाय अविवेकिनोममतुभक्त्यभावादेवंजातमतस्तद्भक्तिरेवस्यादितिभावः ॥ ३७ ॥

त्यक्ष्यन्शनैःशनैस्त्यागमभ्यस्यन् जाययासहबुभुजे ॥ ३८ ॥ श्रीकृष्णस्यैवंब्रह्मण्यतानातिचित्रमित्याह तस्येति ॥ ३९ ॥ अन्यैरजितम
पिस्वभृत्यैःपराजितंदृष्ट्वातस्यध्यानंतस्यवेगस्तेनोद्ग्रंथितमात्मबंधनमहंकारोयस्यसः गतिमित्याविष्टलिंगंधामविशेषणम् सतांब्रह्मविदांप्राप्य
मित्यर्थः ॥ ४० ॥ एतत्पृथुकोपाख्यानंश्रुत्वातत्रब्रह्मण्यतांविशेषतःश्रुत्वेति ॥ ४१ ॥ ॥ इतिदशमेउ०टी०एकाशीतितमोऽध्यायः ॥८१॥

इत्थंव्यवसितोबुद्ध्याभक्तोऽतीवजनार्दने॥ विषयान्जाययात्यक्ष्यन्बुभुजेनातिलंपटः॥ ३८ ॥तस्यवैदेवदे
वस्यहरेर्यज्ञपतेःप्रभोः॥ब्राह्मणाःप्रभवोदैवंनतेभ्योविद्यतेपरम्॥३९॥ एवंसविप्रोभगवत्सुहृत्तदादृष्ट्वास्व
भृत्यैरजितंपराजितम्॥ तद्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबंधनस्तद्धामलेभेऽचिरतःसतांगतिम् ॥ ४० ॥ एतद्ब्रह्मण्य
देवस्यश्रुत्वाब्रह्मण्यतांनरः॥ लब्धभावोभगवतिकर्मबंधाद्विमुच्यते॥ ४१॥ ॥ इतिश्रीभा०म०द०उ०पृ
थुकोपाख्यानंनामैकाशीतितमोऽध्यायः॥ ८१ ॥ ॥ छ ॥ श्रीशुकउवाच अथैकदाद्वारवत्यांवसतोराम
कृष्णयोः॥ सूर्योपरागःसुमहानासीत्कल्पक्षयेयथा ॥ १ ॥ तंज्ञात्वामनुजाराजन्पुरस्तादेवसर्वतः॥ स्यमंत
पंचकंक्षेत्रंययुःश्रेयोविधित्सया॥ २॥ निःक्षत्रियांमहींकुर्वन्रामःशस्त्रभृतांवरः॥ नृपाणांरुधिरौघेणयत्रच
क्रेमहाह्रदान्॥३॥ ईजेचभगवान्रामोयत्रास्पृष्टोऽपिकर्मणा॥ लोकंस्यग्राहयन्नीशोयथाऽन्योऽघापनुत्तये
॥ ४ ॥ महत्यांतीर्थयात्रायांतत्राऽऽगन्भारतीःप्रजाः॥ वृष्णयश्चतथाऽक्रूरवसुदेवाहुकादयः॥ ५॥

द्व्यशीतितमआगत्यकुरुक्षेत्रंरवियहे ॥ वृष्णीन्दृष्ट्वामुदाभूपाश्चक्रुःकृष्णकथामिथः ॥ १ ॥ श्रीदामसुहृदेकृष्णःप्रकल्प्यैंद्रंपदंभुवि ॥ नंदादि
सुहृदानंदीकुरुक्षेत्रंजगामसः ॥ २ ॥ कल्पक्षयेयथासर्वग्रासइत्यर्थः ॥ १ ॥ ज्योतिर्विद्भिःकथ्यमानमादावेवज्ञात्वा स्यमंतपंचकंक्षेत्रंकुरुक्षे
त्रम् ॥ २ ॥ अब्रह्मण्यक्षत्रियवधस्थानत्वेनपरशुरामस्याघापनुत्तिस्थानत्वेनचक्षेत्रस्यपापनिरासकत्वमाह निःक्षत्रियामितिद्वाभ्याम्
॥ ३ ॥ अन्योविद्वान्यथा ॥ ४ ॥ आगन्नाजग्मुः भारतीर्भारत्यः ॥ ५ ॥

---

१ उद्ग्रथितंग्रंथिरहितमुच्छिन्नमितियावत् २ लोकस्यग्राहयन्लोकंग्राहयन्नित्यर्थः ३ सुदामसुहृदेइतिक्वचित्पाठः

॥६॥ सुचंद्रशुकसारणैःसहानिरुद्धोद्धारकारक्षायामास्ते तथाकृतवर्माचयूथपतिःसेनानीः देवधिष्ण्याभैर्विमानसंकाशैः तरलास्तरंगास्तद्वत् प्लवोगतिर्येषांतैः ॥ ७ ॥ विद्याधरद्युभिर्विद्याधराणामिवद्युतिर्येषांतैः महातेजामहातेजसः ॥ ८ ॥ दिव्याअत्युत्तमाःस्रग्वस्त्रसन्नाहायेषाम्

ययुर्भारततत्क्षेत्रंस्वमघंक्षपयिष्णवः॥ गदप्रद्युम्नसांबाद्याःसुचंद्रशुकसारणैः ॥६॥ आस्तेऽनिरुद्धोरक्षायां कृतवर्माचयूथपः॥ तेरथैर्देवधिष्ण्याभैर्हयैश्चतरलप्लवैः ॥ ७ ॥ गजैर्नदद्भिरभ्राभैर्नृभिर्विद्याधरद्युभिः॥ व्यरोचंतमहातेजाःपथिकांचनमालिनः ॥ ८ ॥ दिव्यस्रग्वस्त्रसन्नाहाःकलत्रैःखेचराइव ॥ तत्रस्नात्वामहाभागाउपोष्यसुसमाहिताः ॥ ९ ॥ब्राह्मणेभ्योददुर्धेनूर्वासःस्रग्रुक्ममालिनीः॥ रामह्रदेषुविधिवत्पुनराप्लुत्यवृष्णयः॥ १० ॥ददुःस्वन्नंद्विजाग्र्येभ्यःकृष्णेनोभक्तिरस्त्विति॥ स्वयंचतदनुज्ञातावृष्णयःकृष्णदेवताः॥ ११ ॥ भुक्त्वोपविविशुःकामंस्निग्धच्छायांघ्रिपांघ्रिषु ॥ तत्राऽऽगतांस्तेददृशुःसुहृत्संबंधिनोनृपान्॥ १२ ॥मत्स्योशीनरकौसल्यविदर्भकुरुसृंजयान्॥ कांबोजकैकयान्मद्रान्कुंतीनानर्तकेरलान्॥ १३॥ अन्यांश्चैवाऽऽत्मपक्षीयान्परांश्चशतशोनृप॥ नंदादीन्सुहृदोगोपान्गोपीश्चोत्कंठिताश्चिरम्॥ १४ ॥ अन्योन्यसंदर्शनहर्षरंहसाप्रोत्फुल्लहृद्वक्त्रसरोरुहश्रियः ॥ आश्लिष्यगाढंनयनैःस्रवज्जलाहृष्यत्त्वचोरुद्धगिरोययुर्मुदम्॥ १५॥ स्त्रियश्चसंवीक्ष्यमिथोऽतिसौहृदस्मितामलापांगदृशोऽभिरेभिरे ॥ स्तनैःस्तनान्कुंकुमपंकरूषितान्निहत्यदोर्भिःप्रणयाश्रुलोचनाः॥ १६॥ ततोऽभिवाद्यतेवृद्धान्यविष्ठैरभिवादिताः ॥ स्वागतंकुशलंपृष्ट्वाचक्रुःकृष्णकथामिथः॥ १७॥

॥ ९॥ पुनरन्येद्युराप्लुत्य यद्वा तस्मिन्नेवाहनिमुक्तिस्नानंकृत्वा ॥ १० ॥११॥ स्निग्धाशीतलाच्छायायेषामंघ्रिपानामंघ्रिषुमूलेषु ॥१२॥१३॥ ॥ १४ ॥ प्रोत्फुल्लैर्हृद्वक्त्रसरोरुहैःश्रीःशोभायेषांते ॥ १५॥ अतिसौहृदेनयत्स्मितंतेनामलाअपांगैर्दृशोदृष्टयोयासांताः मिथःपरस्परंसंवीक्ष्यदोर्भिरभिरेभिरेआलिंगनंकृतवत्यः ॥ १६ ॥ १७ ॥

१ इदमुत्तरान्वयि २ कुंतीनारट्टकेरलानितिप्रचुरःपाठः

संकथयामिथःसप्रेमगोष्ठ्या ॥ १८ ॥ तामेववसुदेवपृथयोःसंकथामाह आर्येत्यादिचतुर्भिः अकृताशिषमपूर्णमनोरथम् ॥ १९ ॥ यस्यदैवमदक्षिणमननुकूलंतंस्वजनमपिसंतंसुहृदादयोनानुस्मरंति अतोममदैवंप्रतिकूलंयुष्माकंकोऽपराधइतिभावः ॥ २० ॥ २१ ॥ ईशवशत्वमे

पृथाभ्रातॄन्स्वसॄर्वीक्ष्यतत्पुत्रान्पितरावपि ॥ भ्रातृपत्नीर्मुकुंदंचजहौसंकथयाशुचः ॥ १८ ॥ कुंत्युवाच आर्यभ्रातरहंमन्येआत्मानमकृताशिषम् ॥ यद्वाआपत्सुमद्वार्तांनानुस्मरथसत्तमाः ॥ १९ ॥ सुहृदोज्ञातयःपुत्राभ्रातरःपितरावपि ॥ नानुस्मरंतिस्वजनंयस्यदैवमदक्षिणम् ॥ २० ॥ वसुदेवउवाच अंबमास्मानसूयेथादैवक्रीडनकान्नरान् ॥ ईशस्यहिवशेलोकःकुरुतेकार्यतेऽथवा ॥ २१ ॥ कंसप्रतापिताःसर्वेवयंयातादिशंदिशम्[1] ॥ एतर्ह्येवपुनःस्थानंदैवेनाऽऽसादिताःस्वसः ॥ २२ ॥ श्रीशुकउवाच वसुदेवोग्रसेनाद्यैर्यदुभिस्तेऽर्चितानृपाः ॥ आसन्नच्युतसंदर्शपरमानंदनिर्वृताः ॥ २३ ॥ भीष्मोद्रोणोंऽबिकापुत्रोगांधारीससुतातथा ॥ सदाराःपांडवाःकुंतीसृंजयोविदुरःकृपः ॥ २४ ॥ कुंतिभोजोविराटश्चभीष्मकोनग्नजिन्महान् ॥ पुरुजिद्द्रुपदःशल्योधृष्टकेतुःसकाशिराट् ॥ २५ ॥ दमघोषोविशालाक्षोमैथिलोमद्रकेकयौ ॥ युधामन्युःसुशर्माचससुताबाह्लिकादयः ॥ २६ ॥ राजानोयेचराजेंद्रयुधिष्ठिरमनुव्रताः ॥ श्रीनिकेतंवपुःशौरेःसस्त्रीकंवीक्ष्यविस्मिताः ॥ २७ ॥ अथतेरामकृष्णाभ्यांसम्यक्प्राप्तसमर्हणाः ॥ प्रशशंसुर्मुदायुक्तावृष्णीन्कृष्णपरिग्रहान् ॥ २८ ॥ अहोभोजपतेयूयंजन्मभाजोनृणामिह ॥ यत्पश्यथासकृत्कृष्णंदुर्दर्शमपियोगिनाम् ॥ २९ ॥

वाऽऽह कंसप्रतापिताइति हेस्वसः एतर्ह्येवसंप्रत्येव ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ युधिष्ठिरंयेऽनुव्रतास्ते राजसूयेजितत्वात् ॥ २७ ॥ ॥ २८ ॥ जन्मभाजोनृणांमध्येसफलजन्मानः ॥ २९ ॥

---

१ क्वचिद्दिशोदशेतिपाठः

किंच नकेवलंतस्यदर्शनमेवापित्वत्यंतदुर्लभंबहुयुष्माकंस्वतःसंपन्नमित्याहुःयद्विश्रुतिरितिद्वाभ्याम् यदितिपृथक्पदम् यस्येत्यर्थः विश्रुतिः कीर्तिःश्रुतिभिर्नुतावेदैःस्तुताइदंविश्वमलमत्यर्थंपुनाति यद्विश्रुतिश्रुतिरमीवमलमितिपाठेश्रुतिःश्रवणममीवंपापमिति यस्यपादावनेजनपयो गंगाचयस्यवचोवाक्यरूपंशास्त्रंचवेदाख्यंविश्वंपुनाति किंच कालेनभर्जितंदग्धंभगंमाहात्म्यंयस्याःसातथाविधाऽपिभूर्यस्यांऽघ्रिपद्मस्पर्शो नोत्थाआविर्भूताशक्तिर्यस्याःसानोऽस्माकमखिलानर्थानभितोवर्षति ॥ ३०॥ दर्शनंचस्पर्शनंचानुपथोऽनुगतिश्चप्रजल्पोगोष्ठीचशय्याशयनं चासनंचाशनंभोजनंचयौनंविवाहसंबंधस्तेनसहवर्तमानःसपिंडबंधोदैहिकसंबंधः तेनश्रीकृष्णेनसहदर्शनाद्युपलक्षितःसयौनःसपिंडबंधोयेषां

यद्विश्रुतिःश्रुतिनुतेदमलंपुनातिपादावनेजनपयश्चवचश्चशास्त्रम् ॥ भूःकालभर्जितभगाऽपियदंघ्रिपद्मस्प र्शोत्थशक्तिरभिवर्षतिनोऽखिलार्थान् ॥ ३० ॥ तद्दर्शनस्पर्शनानुपथप्रजल्पशय्यासनाशनसयौनसपिंडबं धः ॥ येषांगृहेनिरयवर्त्मनिवर्ततांवःस्वर्गापवर्गविरमःस्वयमासविष्णुः ॥ ३१ ॥ श्रीशुकउवाच नंदस्तत्रय दूत्प्राप्तान्ज्ञात्वाकृष्णपुरोगमान् ॥ तत्राऽऽगमद्वृतोगोपैरनस्थार्थैर्दिदृक्षया ॥ ३२ ॥ तंदृष्ट्वावृष्णयोहृष्टास्तन्वः प्राणमिवोत्थिताः ॥ परिषस्वजिरेगाढंचिरदर्शनकातराः ॥ ३३ ॥ वसुदेवःपरिष्वज्यसंप्रीतःप्रेमविह्वलः ॥ स्म रन्कंसकृतान्क्लेशान्पुत्रन्यासंचगोकुले ॥ ३४ ॥ कृष्णरामौपरिष्वज्यपितरावभिवाद्यच ॥ नकिंचनोचतुःप्रे म्णासाश्रुकंठौकुरूद्वह ॥ ३५ ॥ तावात्मासनमारोप्यबाहुभ्यांपरिरभ्यच ॥ यशोदाचमहाभागासुतौविजह तुःशुचः ॥ ३६ ॥

वोऽस्ति किंच येषांवोगृहेविष्णुःस्वयमासआविरभूत् निरयवर्त्मनिप्रवृत्तिमार्गेवर्तमानानांस्वर्गापवर्गाभ्यांविरमयतिवितृष्णान्करोतीतितथा सः तेयूयंजन्मभाजइति यद्वा तदितिसामान्यनिर्देशः सइत्यर्थः सविष्णुःस्वयंयेषांवोनिरयवर्त्मनिसंसारकारणेगृहेवर्तमानानामपिबध्यतेसं बध्यतइतिबंधोदर्शनादिभिःसंबद्धःसन्स्वर्गापवर्गविरमआसपरमसुखप्रदोबभूवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अनस्थार्थैरिति तत्रैववासंचिकीर्षयाशकटेषु स्थापितैरर्थैःसहागतइत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वसुदेवस्तंपरिष्वज्यप्रेमविह्वलोबभूवेतिशेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तौसुतौपरिरभ्यनंदोयशोदाच विरहशोकान्विजहतुस्तत्यजतुःयद्वा शुचोऽश्रूणिविजहतुर्मुमुचतुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥

१ यदित्यारभ्येतीत्यंताटीकाबहुषुप्राचीनपुस्तकेषुनास्ति २ कातराव्याकुलाः

व्रजेश्वरींयशोदाम् ॥ ३७ ॥ अनिवृत्तांनिवृत्तिकारणेसत्यप्यनुवर्तमानाम् ऐंद्रमैश्वर्यंप्राप्यापियस्याःप्रतिक्रियाकर्तुंनशक्यतइत्यर्थः ॥ ३८॥
तत्कृतांमैत्रीमाहतुः एताविति नदृष्टौपितरौयाभ्यांतौ वस्तुतस्त्वजन्मत्वादेवादृष्टपितरौ हेभवतियुवयोःपित्रोर्न्यस्तावेतौसंप्रीणनादीनिप्राप्या
कुत्रचभयौक्वचिदपिभयरहितौभूत्वोषतुर्वासंचक्रतुः कथंभूतयोः अक्ष्णोर्नेत्रयोरक्षकंपक्ष्मयद्वत्तथारक्षकयोः युक्तंयुवयोरेतद्यतःसतांपरःस्व

रोहिणींदेवकीचाथपरिष्वज्यव्रजेश्वरीम् ॥ स्मरंत्यौतत्कृतांमैत्रींबाष्पकंठ्यौसमूचतुः ॥ ३७ ॥ काविस्मरेत
वांमैत्रीमनिवृत्तांव्रजेश्वरि ॥ अवाप्याप्यैंद्रमैश्वर्यंयस्यानेहप्रतिक्रिया ॥ ३८ ॥ एतावदृष्टपितरौयुवयोःस्म
पित्रोःसंप्रीणनाभ्युदयपोषणपालनानि ॥ प्राप्योषतुर्भवतिपक्ष्महयद्वदक्ष्णोर्न्यस्तावकुत्रचभयौनसतांपर
स्वः ॥ ३९ ॥ श्रीशुकउवाच गोप्यश्चकृष्णमुपलभ्यचिरादभीष्टंयत्प्रेक्षणेदृशिषुपक्ष्मकृतंशपंति ॥ दृग्भिर्हृ
दीकृतमलंपरिरभ्यसर्वास्तद्भावमापुरपिनित्ययुजांदुरापम् ॥ ४० ॥ भगवांस्तास्तथाभूताविविक्तउपसंगतः ॥
आश्लिष्यानामयंपृष्ट्वाप्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४१ ॥ अपिस्मरथनःसख्यःस्वानामर्थचिकीर्षया ॥ गतांश्चि
रायितान्शत्रुपक्षक्षपणचेतसः ॥ ४२ ॥ अप्यवध्यायथास्मान्स्विदकृतज्ञाविशंकया ॥ नूनंभूतानिभगवा
न्युनक्तिवियुनक्तिच ॥ ४३ ॥ वायुर्यथाघनानीकंतृणंतूलंरजांसिच ॥ संयोज्याऽऽक्षिपतेभूयस्तथाभूतानिभू
तकृत् ॥ ४४ ॥

इतिनास्तिवैषम्यम् ॥ ३९ ॥ अभीष्टत्वेलिंगम् यद्यस्यश्रीकृष्णस्यप्रेक्षणेदृशिषुनेत्रेषुव्यवधायकंपक्ष्मकृतंविधातारंशपंति दृग्भिर्नेत्रद्वारैर्हृदि
कृतंहृदयेप्रवेशितंपरिरभ्यतद्भावंतदात्मतांप्रापुः अपिनित्ययुजामारूढयोगिनामपि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ चिरायितान्विलंबितान् अत्रहेतुः शत्रू
णांपक्षस्यक्षपणेचेतोयेषांतान् ॥ ४२ ॥ अपिस्वित्अस्मानवध्यायथावजानीथ अकृतज्ञाएतइत्याविशंक्याईषच्छंकयानशंकामात्रंनि
श्चितमेवैतत्परित्यज्यगतत्वादित्यतआह नूनमिति ॥ ४३ ॥ एतत्सदृष्टांतमाह वायुरिति आक्षिपतेपृथक्करोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

---

१ दीर्घत्वंछंदोनुरोधात्

अपिच अतिभद्रमिदंयदुतभवतीनांमद्वियोगेनमत्प्रेमातिशयोजातइत्याह मयीति मयिभक्तिमात्रमेवतावदमृतत्वायकल्पतइति यदुतभव
तीनांमत्स्नेहआसीत्तद्दिष्ट्याऽतिभद्रम् कुतः मदापनोमत्प्रापणइति ॥ ४५ ॥ कीदृशस्त्वंयंवयंस्नेहेनप्राप्स्यामइत्यपेक्षायामात्मस्वरूपमाह
अहंहीति हेअंगनाःभौतिकानांशरावसैंधवादीनांयथाऽऽकाशादीनिपंचमहाभूतान्याद्यंतादिरूपाण्येवंसर्वभूतानांजरायुजादीनामहम् अ
तोव्यापकंमांभवत्यःप्राप्ताएवेति ॥ ४६ ॥ ननुचतुर्विधभूतग्रामाणांतद्वोक्ताआत्मैवाऽऽद्यंतादिरूपस्तस्मिंश्चसर्वव्यापकेसर्वभूतानिवर्ततइति
कुतस्त्वत्प्राप्तिरस्माकमित्यतआह एवंहीति अयमर्थः शरावादीनांयथाभौतिकानांमहाभूतान्याद्यंतादिरूपाण्येवमेवैतानिचतुर्विधानिभूतान्य

मयिभक्तिर्हिभूतानाममृतत्वायकल्पते ॥ दिष्ट्यायदासीन्मत्स्नेहोभवतीनांमदापनः ॥ ४५ ॥ अहंहिसर्वभू
तानामादिरंतोऽतरंबहिः ॥ भौतिकानांयथाखंवार्भूर्वायुर्ज्योतिरंगनाः ॥ ४६ ॥ एवंह्येतानिभूतानिभूतेष्वा
त्माऽऽत्मनाततः॥उभयंमय्यथपरेपश्यताऽऽभातमक्षरे॥४७॥ श्रीशुकउवाच अध्यात्मशिक्षयागोप्यएवं
कृष्णेनशिक्षिताः॥ तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगन्॥४८॥आहुश्चतेनलिननाभपदारविंदंयोगेश्व
रैर्हृदिविचिंत्यमगाधबोधैः॥ संसारकूपपतितोत्तरणावलंबंगेहंजुषामपिमनस्युदियात्सदानः॥ ४९ ॥ इति
श्रीभा०म०दश०उ०वृष्णिगोपसंगमोनामद्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७ ॥ श्रीशुकउवाच
तथाऽनुगृह्यभगवान्गोपीनांसगुरुर्गतिः॥ युधिष्ठिरमथापृच्छत्सर्वांश्चसुहृदोऽव्ययम्॥ १ ॥

पिभौतिकत्वाविशेषात्स्वकारणेषुभूतेष्वेववर्ततेनतुभोक्तर्यात्मनि आत्मातुतेषुभूतेष्वात्मनाभोक्तृरूपेणततोव्याप्तोनकारणत्वेन अथैतदुभयं
भूतभौतिकरूपंभोग्यंचभोक्तारंचाऽऽत्मानंमय्यक्षरेपरिपूर्णेआभातंपश्यतेति ॥ ४७ ॥ अध्यात्मशिक्षयास्वरूपोपदेशेनशिक्षिताबोधिता
स्तस्यानुस्मरणेनध्वस्तोजीवकोशोलिंगंयासांतास्तमेवाध्यगन्प्रापुः ॥ ४८ ॥ एवंप्राप्तोऽपिकृष्णःपुनर्गृहव्यासंगेनमाऽपयात्वितितच्चरणस्मर
णंप्रार्थयामासुरित्याह आहुश्चेति हेनलिननाभतेपदारविंदंगेहंजुषांगृहसेविनीनामपिनोमनसिसदाउदियादाविर्भवेत् ॥ ४९ ॥ ॥ इतिदश
मेउ०टी०द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ त्र्यशीतितमएवंचस्त्रीणांकृष्णकथोत्सवे ॥ द्रौपद्यैकृष्णभार्याभिरुक्ताःस्व
स्वकरग्रहाः ॥ १ ॥ अव्ययंकुशलम् ॥ १ ॥

तत्पादेक्षयाहतमंहोयेषांते ॥ २ ॥ महतांमनस्तःसकाशान्मुखद्वारतोनिःसृतंकंचित्कदाचिद्देहंभृतांदेहधारिणांदेहकृच्चासावस्मृतिश्चाविद्यातां छिनत्तीतितथातम् देहकृदीश्वरस्तद्विषयाज्ञानंच्छिदंवा ॥ ३ ॥ हित्वेतिपदद्वयम् त्वात्वांहिएवत्वामेवनताःस्मेत्यर्थः कथंभूतम् आत्मधाम्ना स्वरूपप्रकाशेनविधुतानिरस्ताआत्मकृताबुद्धिनिमित्तास्तिस्रोऽवस्थायस्मिंस्तम् अतएवाऽऽनंदसंप्लवंसर्वानंदकदंबरूपम् अखंडंचापरिच्छि न्नम् यतोनकुंठःकुंठितोबोधश्चिच्छक्तिर्यस्यतम् नन्वेवंरूपताश्रीकृष्णस्यकुतः अस्मदादिवत्प्रतीतेरतआहुः कालोपसृष्टेति कालेनोपसृष्टा

तएवंलोकनाथेनपरिपृष्टाःसुसत्कृताः ॥ प्रत्यूचुर्हृष्टमनसस्तत्पादेक्षाहतांहसः ॥ २ ॥ कुतोऽशिवंत्वच्चरणांबुजासवंमहन्मनस्तोमुखनिःसृतंक्वचित् ॥ पिबंतियेकर्णपुटैरलंप्रभोदेहंभृतांदेहकृदस्मृतिच्छिदम् ॥ ३ ॥ हित्वात्मधामविधुतात्मकृतत्र्यवस्थमानंदसंप्लवमखंडमकुंठबोधम् ॥ कालोपसृष्टनिगमावनआत्तयोगमायाकृतिंपरमहंसगतिंनताःस्म ॥ ४ ॥ ऋषिरुवाच इत्युत्तमश्लोकशिखामणिंजनेष्वभिष्टुवत्स्वंधककौरवस्त्रियः ॥ समेत्यगोविंदकथामिथोऽगृणंस्त्रिलोकभीताःशृणुवर्णयामिते ॥ ५ ॥ द्रौपद्युवाच हेवैदर्भ्यच्युतोभद्रेहेजांबवतिकौसले ॥ हेसत्यभामेकालिंदिशैब्येरोहिणिलक्ष्मणे ॥ ६ ॥ हेकृष्णपत्न्यएतन्नोब्रूतवोभगवान्स्वयम् ॥ उपयेमेयथालोकमनुकुर्वन्स्वमायया ॥ ७ ॥ रुक्मिण्युवाच चैद्यायमार्पयितुमुद्यतकार्मुकेषुराजस्वजेयभटशेखरितांघ्रिरेणुः ॥ निन्येमृगेंद्रइवभागमजावियूथात्तच्छ्रीनिकेतचरणोऽस्तुममार्चनाय ॥ ८ ॥

विप्लुताश्चतेनिगमाश्चतेषामवनेरक्षार्थमात्ताउपात्तायोगमाययाआकृतिर्नराकारमूर्तिर्येनतम् परमहंसानांगतिंत्वाम् अतस्तवैवंरूपत्वादस्मा कंचत्वन्माययैतत्सर्ववैपरीत्यात्त्वामेवनताःस्मेति यद्वा त्वामितिप्रकरणाज्ज्ञातव्यम् त्वांनताःस्म किंकृत्वा हित्वा किम् आत्मधामआत्माशरीरंधामगृहंतत्त्वतच्च[1] देहदैहिकसंगंपरित्यज्येत्यर्थः समानमन्यत् ॥ ४ ॥ त्रिषुलोकेषुगीताः ॥ ५ ॥ कौसलेहेसत्ये शैब्येहेमित्रविंदे रोहिणीनामकाचित्पट्टमहिषीतुल्या ॥ ६ ॥ हेअन्याःश्रीकृष्णस्यपत्न्यः ॥ ७ ॥ मामामर्पयितुंसंपादयितुंराजसुजरासंधादिषूद्यतकार्मुकेषुसत्स्वजेयायेभटास्तेषांशेखरितामुकुटवत्कृताअंघ्रिरेणवोयेन तेषांमूर्ध्निपदंदधदित्यर्थः तस्यश्रीनिकेतस्यचरणोममार्चनायास्तु ॥ ८ ॥

---

१ समाहारद्वंद्वः

सनाभेर्भ्रातुर्वधेन सिंहकृतेनतमंत्वद्यस्यतेनमेततेनतातेनलिप्तमभिशापंदुर्यशोऽपमार्ष्टुंपरिहर्तुमृक्षराजंजित्वारत्नंस्यमंतकमुपाजहाराऽऽनीतवान् अथानंतरंमत्पित्रेरत्नमदात् तेनस्वापराधेनभीतःसमेपिताप्रभवेश्रीकृष्णायमामदिशतददौ दत्तामक्रूरादिभ्यःप्रतिश्रुतामपीत्यर्थः ॥ ९ ॥ देहकृत्पिताअमुंश्रीकृष्णंनिजनाथंस्वामिनंदेवमीश्वरंसीतापतिंप्राज्ञायाविज्ञायार्यात्रिणवहानित्रिनवाहानि कृत्वश्छंदोऽनुरोधेन सप्तविंशतिदिनान्यमुनाऽभ्ययुध्यत् परीक्षितःसंजातापरीक्षायस्यसपरीक्षितस्तंसाक्षात्सीतापतिरेवासावितिज्ञात्वापादौप्रगृह्यमणिनासहमामर्हणमुपाह

सत्यभामोवाच योमेसनाभिवधतप्तहृदाततेनलिप्ताभिशापमपमार्ष्टुमुपाजहार ॥ जित्वर्क्षराजमथरत्नमदात्सतेनभीतःपिताऽदिशतमांप्रभवेऽपिदत्ताम् ॥ ९ ॥ जांबवत्युवाच प्राज्ञायदेहकृदमुंनिजनाथदैवंसीतापतिंत्रिणवहान्यमुनाऽभ्ययुध्यत् ॥ ज्ञात्वापरीक्षितउपाहरदर्हणंमांपादौप्रगृत्यमणिनाऽहममुष्यदासी ॥१०॥ कालिंद्युवाच तपश्चरंतीमाज्ञायस्वपादस्पर्शनाशया ॥ सख्योपेत्याऽग्रहीत्पाणिंयोऽहंतद्गृहमार्जनी ॥११॥ भद्रोवाच योमांस्वयंवरउपेत्यविजित्यभूपान्निन्येश्वयूथगमिवाऽऽत्मबलिंद्विपारिः ॥ भ्रातॄंश्चमेऽपकुरुतःस्वपुरंश्रियौकस्तस्यास्तुमेऽनुभवमंघ्र्यवनेजनत्वम् ॥ १२ ॥ सत्योवाच सप्तोक्षणोऽतिबलवीर्यसुतीक्ष्णशृंगान्पित्राकृतान्क्षितिपवीर्यपरीक्षणाय ॥ तान्वीरदुर्मदहनस्तरसानिगृह्यक्रीडन्बबंधहयथाशिशवोऽजतोकान् ॥ १३ ॥

रदर्हणतयासमर्पितवान् अहोतर्हित्वमतिश्रेष्ठाऽसिनेत्याह अमुष्याहंदासीति ॥ १० ॥ सख्याअर्जुनेन तस्यगृहमार्जनीगृहसंमार्जनकर्त्री ॥ ११ ॥ शुनांयूथगतंस्वबलिंद्विपारिःसिंहइवेति मेभ्रातुश्चापकुरुतोऽपकारंकुर्वतोविजित्य श्रियौकोलक्ष्मीनिवासः तस्यांघ्र्यवनेजनत्वंचरणक्षालनकर्तृत्वमनुभवंप्रतिजन्ममेऽस्तु ॥ १२ ॥ सप्तोक्ष्णोवृषभान् बलंचवीर्यंचसुतीक्ष्णशृंगाणिचातिशयितानियेषांतान्मेपित्राकृतान्संपादितान्बलीयसेमांदातुंक्षितिपानांवीर्यस्यबलस्यपरीक्षणायतानतिप्रसिद्धान्वीराणांदुर्मदंघ्नंतियेतांस्तरसाशीघ्रमेवनिगृह्यदमयित्वाक्रीडन्ननायासेनैवबबंध अजतोकानजापत्यानि ॥ १३ ॥

---

१ भ्रातॄन्संतर्दनादीनन्यस्मैदत्तवतः

वीर्यमेवशुल्कंदेयंयस्यास्ताम् दासीभिःसहचतुरंगिणींगजाश्वादिसेनायुक्तांपुरंनिन्ये ॥ १४ ॥ हेकृष्णेहेद्रौपदि तस्मिन्नेवचित्तंयस्यास्तांमां अक्षौहिण्यासेनयासह सखीजनैश्वसह ॥ १५ ॥ येनपादसंस्पर्शेनाऽऽत्मनोमेतत्कैवल्याख्यंश्रेयोभवेत्सः यद्वा येनकारणेनात्मनोजीव स्यतच्छ्रेयःसएवपुरुषाऽर्थइति ॥ १६ ॥ राज्ञिहेद्रौपदियथामित्रविंदायास्तथैवममापिचित्तंमुकुंदविषयमासीत् सुसंमृश्यसुविचार्यपद्महस्त याश्रियावृतःकिलातोऽपिममचित्तंश्रीमुकुंदेआसेति ॥ १७ ॥ तत्रश्रीकृष्णप्राप्तावुपायमचीकरत्कारयामास ॥ १८ ॥ यथाराज्ञितवस्व

यइत्थंवीर्यशुल्कांमांदासीभिश्चतुरंगिणीम् ॥ पथिनिर्जित्यराजन्यान्निन्येतद्दास्यमस्तुमे ॥ १४ ॥ मित्रविंदोवाच पितामेमातुलेयायस्वयमाहूयदत्तवान् ॥ कृष्णेकृष्णायतच्चित्तामक्षौहिण्यासखीजनैः ॥ १५ ॥ अस्यमेपादसंस्पर्शोभवेज्जन्मनिजन्मनि ॥ कर्मभिर्भ्राम्यमाणायायेनतच्छ्रेयआत्मनः ॥ १६ ॥ लक्ष्मणोवाच ममापिराज्ञ्यच्युतजन्मकर्मश्रुत्वामुहुर्नारदगीतमासह ॥ चित्तंमुकुंदेकिलपद्महस्तयावृतःसुसंमृश्यविहायलोकपान् ॥ १७ ॥ ज्ञात्वाममममतंसाध्विपितादुहितृवत्सलः ॥ बृहत्सेनइतिख्यातस्तत्रोपायमचीकरत् ॥ १८ ॥ यथास्वयंवरेराज्ञिमत्स्यःपार्थेप्सयाकृतः ॥ अयंतुबहिराच्छन्नोदृश्यतेसजलेपरम् ॥ १९ ॥ श्रुत्वैतत्सर्वतोभूपाआययुर्मत्पितुःपुरम् ॥ सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञाःसोपाध्यायाःसहस्रशः ॥ २० ॥ पित्रासंपूजिताःसर्वेयथावीर्यंयथावयः ॥ आददुःसशरंचापंवेद्धुंपर्षदिमद्धियः ॥ २१ ॥ आदायव्यसृजन्केचित्सज्यंकर्तुमनीश्वराः ॥ आकोष्ठंज्यांसमुत्कृष्यपेतुरेकेऽमुनाहताः ॥ २२ ॥

यंवरेपार्थस्येप्सयाआप्तुमिच्छयाकृतस्तथामत्स्यंकारितवान् पाठांतरेपार्थस्येषुणाऽपाकृतः[1] तर्हिममप्यर्जुनएवकिंनाविध्यत्तत्राऽऽह अयं त्विति समत्स्योबहिरेवाच्छन्नोनांतरतःस्तंभलग्नयोर्ध्वदृष्ट्यासंलक्ष्यतेऽयंतुनतथाकिंतुस्तंभमूलेनिहितकलशजलेकेवलंदृश्यतेऽतोदृष्टिरधस्तादुपरिचलक्ष्यमितिश्रीकृष्णव्यतिरेकेणनकस्यापिभेदइतिभावः ॥ १९ ॥ २० ॥ मत्स्यंवेद्धुम् पर्षदिसंसदि मद्धियोमय्येवधीर्येषामिति अन्यचित्तानवेद्धुंशक्ताइतिभावः ॥ २१ ॥ तदेवाऽऽह आदायेति अमुनाचापेन ॥ २२ ॥

---

१ पार्थेष्वपाकृतइत्येवंरूपे

नाविंदंस्तदवस्थितिमितिमागधादीनांक्रियाशक्तिरेवनतुलक्ष्याभिज्ञतेत्यर्थः ॥ २३ ॥ यत्तोयत्नवान् अस्त्रजन्मुमोच सबाणोमत्स्यंनाच्छि नत्परंकेवलंपस्पर्श ज्ञानवानप्यर्जुनोबलेनापूर्णइत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अभिजितिसर्वार्थसाधकेमुहूर्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥ भगवत्प्राप्तिहर्षनि र्भरेणाऽऽत्मानमेवानुवर्णयंत्याहद्वाभ्याम् तद्रंगमिति तत्तदाकलौकलस्वनौनूपुरौययोस्ताभ्यांपद्भ्यांरंगंप्राविशम् कनकेनोज्ज्वलांरत्नमालाम्

सज्यंकृत्वापरेवीरामागधांबष्ठचेदिपाः॥भीमोदुर्योधनःकर्णोनाविंदंस्तदवस्थितिम्॥२३॥मत्स्याभासंजले वीक्ष्यज्ञात्वाचतदवस्थितिम्॥ पार्थोयत्तोऽस्त्रजद्बाणंनाच्छिनत्पस्पृशेपरम्॥२४॥राजन्येषुनिवृत्तेषुभग्नमा नेषुमानिषु॥ भगवान्धनुरादायसज्यंकृत्वाथलीलया॥२५॥ तस्मिन्संधायविशिखंमत्स्यंवीक्ष्यसकृज्जले॥ छित्त्वेषुणापातयत्तंसूर्येचाभिजितिस्थिते॥२६॥दिविदुंदुभयोनेदुर्जयशब्दयुताभुवि॥देवाश्चकुसुमासारा न्मुमुचुर्हर्षविह्वलाः॥ २७ ॥ तद्रंगमाविशमहंकलनूपुराभ्यांपद्भ्यांप्रगृह्यकनकोज्ज्वलरत्नमालाम्॥ नूत्नेनि वीयपरिधायचकौशिकाग्र्येसव्रीडहासवदनाकवरीधृतस्रक्॥ २८ ॥ उन्नीयवक्त्रमुरुकुंतलकुंडलत्विड्गंड स्थलंशिशिरहासकटाक्षमोक्षैः॥ राज्ञोनिरीक्ष्यपरितःशनकैर्मुरारेरंसेऽनुरक्तहृदयानिदधेस्वमालाम्॥२९॥ तावन्मृदंगपटहाःशंखभेर्यानकादयः ॥ निनेदुर्नटनर्तक्योननृतुर्गायकाजगुः ॥ ३० ॥ एवंवृतेभगवतिमये शेनृपयूथपाः॥ नसेहिरेयाज्ञसेनिस्पर्धंतोहृच्छयातुराः॥ ३१ ॥

निवीयप्रावृत्यपरिधायचनीवीबंधेनच कौशिकाग्र्येउत्तमकौशेयवस्त्रे सव्रीडोहासोयस्मिंस्तद्वदनंयस्याःसा कबर्यांधृताःस्रजोययासा॥२८॥ उरवःकुंतलायस्मिन् कुंडलयोस्त्विषोययोस्तेगंडस्थलेयस्मिंस्तच्चतच्च शिशिरःसंतापहरोहासोयेषुतैःकटाक्षमोक्षैरपांगमोक्षणविलासैःअनु रक्तंहृदयंयस्याःसाऽऽहम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ याज्ञसेनिहेद्रौपदिईशेश्रीकृष्णेमयावृतेसतिस्पर्धंतःस्पर्धमानाः नन्वेवंपरमैश्वर्यंदृष्टवतांकुतःस्प र्धाऽवसरस्तत्राऽऽह हृच्छयातुराइति हृच्छयेनकामेनाऽऽतुराविवशाः कामविजृंभितास्पर्धेतिभावः ॥ ३१ ॥

हयरत्नानांचतुष्टयंयस्मिंस्तंरथम् द्वाभ्यांमामालिंग्यद्वाभ्यांधनुर्बाणौगृहीत्वाचतुर्भुजस्तस्थौ ॥ ३२ ॥ मृगाणांमिषतांमृगराडिवतदाहरिर्जे गामेतिशेषोज्ञातव्यः दारुकस्यैववामृगराजोपमा ॥ ३३ ॥ अन्वसज्जंतपृष्ठतःसक्ताबभूवुः निषेद्धुंप्रतिबंधंकर्तुंकेचनपुरतोगत्वापथिसंयत्ता बभूवुरित्यर्थः उद्धृतेष्वासाऊर्ध्वकृतचापाः ग्रामसिंहाःश्वानोहरिंसिंहंयथेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ रविंछादयंतितेरविच्छदाध्वजेषुपटायस्याम्

मांतावद्रथमारोप्यहयरत्नचतुष्टयम् ॥ शार्ङ्गमुद्यम्यसन्नद्धस्तस्थावाजौचतुर्भुजः ॥ ३२ ॥ दारुकश्चोदयामा सकांचनोपस्कररंरथम् ॥ मिषतांभूभुजांराज्ञिमृगाणांमृगराडिव ॥ ३३ ॥ तेऽन्वसज्जंतराजन्यानिषेद्धुंपथि केचन ॥ संयत्ताउद्धृतेष्वासाग्रामसिंहायथाहरिम् ॥ ३४ ॥ तेशार्ङ्गच्युतबाणौघैःकृत्तबाह्वंघ्रिकंधराः ॥ निपे तुःप्रधनेकेचिदेकेसंत्यज्यदुद्रुवुः ॥ ३५ ॥ ततःपुरींयदुपतिरत्यलंकृतांरविच्छदध्वजपटचित्रतोरणाम् ॥ कुश स्थलींदिविभुविचाभिसंस्तुतांसमाविशत्तरणिरिवस्वकेतनम् ॥ ३६ ॥ पितामेपूजयामाससुहृत्संबंधिबां धवान् ॥ महार्हवासोलंकारैःशय्यासनपरिच्छदैः ॥ ३७ ॥ दासीभिःसर्वसंपद्भिर्भटेभरथवाजिभिः ॥ आयु धानिमहार्हाणिददौपूर्णस्यभक्तितः ॥ ३८ ॥ आत्मारामस्यतस्येमावयंवैगृहदासिकाः ॥ सर्वसंगनिवृत्त्याऽ द्धातपसाचबभूविम ॥ ३९ ॥ महिष्यऊचुः भौमंनिहत्यसगणंयुधितेनरुद्धाज्ञात्वाऽथनःक्षितिजयेजितरा जकन्याः ॥ निर्मुच्यसंसृतिविमोक्षमनुस्मरंतीःपादांबुजंपरिणिनाययआप्तकामः ॥ ४० ॥

चित्राणितोरणानियस्यांसाचसाच तांकुशस्थलींपुरींयदुपतिःसमाविशत् स्वकेतनंमंडलमस्ताचलंवा ॥ ३६ ॥ महार्हवासःप्रभृतिभिःसुहृ दादीन्पूजयामास ॥ ३७ ॥ दास्यादिभिःसहाऽऽयुधानिपूर्णायापिददौ ॥ ३८ ॥ इमाअष्टौवयंसर्वसंगनिवृत्त्यातपसास्वधर्मेणाद्धासाक्षा त्तस्यगृहदासिकाबभूविम ॥ ३९ ॥ क्षितिजयेदिग्विजयेजितानांराज्ञांकन्यानोऽस्मांस्तेनरुद्धाज्ञात्वाततोनिर्मुच्यसंसृतेर्विमोक्षोयस्मात्त त्पादांबुजमनुस्मरतीर्नःपरिणिनायोदवहत् आप्तकामोऽपियः ॥ ४० ॥

---

१ चतुर्थ्यर्थेषष्ठी क्वचित्पूर्णायेत्येवपाठः

नवयमिति साम्राज्यादिनकामयामहेकिंतुएतस्यश्रीमत्पादरजोमूर्ध्नावोढुंकामयामहइति ननुतस्यगृहिण्योयूयंसर्वसंपद्भाजःकिमेवंकामय ध्वमतआहुः हेसाध्वि साम्राज्यंसार्वभौमपदम् स्वाराज्यमैंद्रंपदम् भौज्यंतदुभयभोगभाक्त्वम् विविधंराजतइतिबिराट्तस्यभावोवैराज्यम णिमादिसिद्धिभाक्त्वमित्यर्थः पारमेष्ठ्यंब्रह्मपदम् आनंत्यंमोक्षम् हरेःपदंतत्सालोक्यादि नतुकामयामहइति यद्वा बह्वृचब्राह्मणोक्तक्रमेण प्रागादिदिक्चतुष्टयाधिपत्यानिसाम्राज्यभौज्यस्वाराज्यवैराज्यानिव्याख्येयानि ॥ ४१ ॥ तत्किंतत्पादरजएवकाम्यतेऽतआहुः श्रियः

नवयंसाध्विसाम्राज्यंस्वाराज्यंभौज्यमप्युत ॥ वैराज्यंपारमेष्ठ्यंचआनंत्यंवाहरेःपदम् ॥ ४१ ॥ कामयामह एतस्यश्रीमत्पादरजःश्रियः॥ कुचकुंकुमगंधाढ्यंमूर्ध्नावोढुंगदाभृतः ॥ ४२ ॥ व्रजस्त्रियोयद्वांछंतिपुलिंद्यस्तृ णवीरुधः॥ गावश्चारयतोगोपाःपादस्पर्शंमहात्मनः॥ ४३ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेउत्त रार्धेत्र्यशीतितमोऽध्यायः॥८३॥ ॥७॥ श्रीशुकउवाच श्रुत्वापृथासुबलपुत्र्यथयाज्ञसेनीमाधव्यथक्षि तिपपत्न्यउतस्वगोप्यः॥ कृष्णेऽखिलात्मनिहरौप्रणयानुबंधंसर्वाविसिस्म्युरलमश्रुकलाकुलाक्ष्यः॥ १ ॥ इति संभाषमाणासुस्त्रीभिःस्त्रीषुनृभिर्नृषु॥ आययुर्मुनयस्तत्रकृष्णरामदिदृक्षया॥ २॥ द्वैपायनोनारदश्चच्यवनो देवलोऽसितः ॥ विश्वामित्रःशतानंदोभरद्वाजोऽथगौतमः ॥ ३ ॥ रामःसशिष्योभगवान्वसिष्ठोगालवोभृ गुः॥ पुलस्त्यः[1]कश्यपोऽत्रिश्चमार्कंडेयोबृहस्पतिः॥ ४ ॥ द्वितस्त्रितश्चैकतश्चब्रह्मपुत्रास्तथांऽगिराः॥ अगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्चवामदेवादयोऽपरे॥ ५ ॥

कुचकुंकुमगंधाढ्यमिति ब्रह्मादिसेव्ययालक्ष्म्याऽपिसेवितत्वादितिभावः ॥ ४२ ॥ ननुतर्हितिदुर्लभत्वात्किंतद्वांछयाऽतआहुः व्रजस्त्रियइ ति यद्यथागावोगाः महात्मनोऽपिगाश्चारयतःपादस्पर्शंचगोपायथावांछंतितद्वत् तत्पराणांसुलभइतिभावः॥ ४३ ॥ ॥ इतिदशमेउं० टीकायांत्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ चतुर्भिरधिकाशीतितमेमुनिसमागमे ॥ वसुदेवमखोत्साहबंधुप्रस्थापनादिकम् ॥ १ ॥ सुबलपुत्रीगांधारी माधवीसुभद्रा क्षितिपानांराज्ञांपत्न्यः स्वगोप्यःकृष्णभक्तागोप्यः विसिस्म्युर्विस्मयंचक्रुः॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

१ पुलस्त्यःपुलहइत्यंकितांभ्रपु०पाठः

॥ ६ ॥ आनर्चुरर्चितवंतः ॥ ७ ॥ धर्मगोप्त्रीतनुर्यस्यसधर्मगुप्तनुःयतानियतावाग्यस्यतस्यसदसः ॥ ८ ॥ जन्मभृतःसफलजन्मानः तत्फल जन्मफलम् किंतत् यद्योगेश्वरदर्शनम् ॥९॥ किंच युष्माकंदर्शनमेवतावद्देवानामपिदुष्प्रापमस्माकंतुस्पर्शनादिकमपिकथंनुघटितमिति वि स्मयेनाऽऽह किमिति स्वल्पतपसांतीर्थस्नानादिमात्रेतपोबुद्धिर्येषांतथाऽर्चायांप्रतिमायांदेवइतिचक्षुर्दृष्टिर्येषांतेषांयोगेश्वरदर्शनादिकमिदंकि मसंभा.वितमित्यर्थः ॥ १० ॥ एतत्प्रपंचयति नह्यम्मयानीतित्रिभिः ॥ ११ ॥ वाङ्मनसयोरप्युपासनाविषयत्वम् योवाचंब्रह्मेत्युपास्तेमनो

तान्दृष्ट्वासहसोत्थायप्रागासीनानृपादयः ॥ पांडवाःकृष्णरामौचप्रणेमुर्विश्ववंदितान् ॥ ६ ॥ तानानर्चुर्य थासर्वेसहरामोऽच्युतोऽर्चयत् ॥ स्वागतासनपाद्यार्घ्यमाल्यधूपानुलेपनैः॥ ७॥ उवाचसुखमासीनान्भग वान्धर्मगुप्तनुः ॥ सदसस्तस्यमहतोयतवाचोऽनुशृण्वतः ॥८॥ श्रीभगवानुवाच अहोवयंजन्मभृतोल ब्धंकात्स्न्येनतत्फलम् ॥ देवानामपिदुष्प्रापंयद्योगेश्वरदर्शनम् ॥ ९ ॥ किंस्वल्पतपसांनृणामर्चायांदेवचक्षु षाम् ॥ दर्शनस्पर्शनप्रश्नप्रह्वपादार्चनादिकम् ॥ १० ॥ नह्यम्मयानितीर्थानिनदेवामृच्छिलामयाः ॥ तेपुनंत्यु रुकालेनदर्शनादेवसाधवः ॥ ११ ॥ नाग्निर्नसूर्योनचचंद्रतारकानभूर्जलंखंश्वसनोऽथवाङ्मनः ॥ उपासि ताभेदकृतोहरंत्यघंविपश्चितोघ्नंतिमुहूर्तसेवया ॥ १२ ॥ यस्याऽऽत्मबुद्धिःकुणपेत्रिधातुकेस्वधीःकलत्रादिषु भौमइज्यधीः ॥ यत्तीर्थबुद्धिःसलिलेनकर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषुसएवगोखरः ॥ १३ ॥

ब्रह्मेत्युपास्तइतिश्रुतेः अघंतन्मूलमज्ञानंनहरंति अत्रहेतुः भेदकृतोभेदकर्तारः यद्वा भेदबुद्धिंकुर्वतःपुंसः विपश्चितोनिरस्तभेदाः तेतुमुहूर्तमा त्रसेवयैवाघंघ्नंतीति ॥१२॥ अतःसाधून्विहायान्यत्राऽऽत्मादिबुद्ध्यासज्जमानोऽतिमंदइत्याह यस्येति आत्मबुद्धिरहमितिबुद्धिः त्रयोधातवो वातपित्तश्लेष्माणःप्रकृतयोयस्यतस्मिन्कुणपेशरीरे स्वधीःस्वीयाइतिबुद्धिः भौमेभूविकारेइज्यधीर्देवताबुद्धिः यद्यस्यतीर्थबुद्धिस्तीर्थमि तिबुद्धिः अभिज्ञेषुतत्त्ववित्सुयस्यताबुद्धयोनसंतिसएवगोष्वपिखरोदारुणोऽत्यविवेकी यद्वा गवांतृणादिभारवाहःखरोगर्दभइति ॥ १३ ॥

---

१ उपासितोऽग्निर्नहरतिनसूर्योहरतिइत्येवंवचनविपरिणामेनान्वयः उपासिताश्चंद्रतारकानहरंति भूरादिमनःपर्यंताएतेउपासितानहरंतीत्यन्वयः

दुरन्वयमननुरूपम् भ्रमंत्यनवस्थिताबुद्धिर्येषांते ॥ १४ ॥ ईशितव्यतामनीश्वरतांकर्माधिकारितांजनसंग्रहमात्रमेतदित्यूचुः स्मयंतोहसंतः ॥ ॥ १५ ॥ अंनन्वयंविवृण्वंतआहुर्द्वाभ्याम् यन्मायचेति तत्त्ववित्सूत्तमाअपिवयम् काऽसौमायाययाविमोहिताइतितामाहुः यदिति यद्यस्मा दीहयानरचेष्टितेनगूढःसन्नीशितव्यायत्यनीश्वरवदाचरतिभवान् नन्वहमीश्वरश्चेत्किमित्येवमाचरेयंतत्राऽऽहुः अहोइति भगवतस्तवविचेष्टि तंविचित्रमतर्क्यम् ॥ १६ ॥ भगवत्त्वमेवाऽऽहुः अनीहइति अनीहोऽक्रियएव आत्मनास्वरूपमात्रेण बहुधेत्यत्रदृष्टांतः यथाभौमैरिति भौ

श्रीशुकउवाच॥ निशम्येत्थंभगवतःकृष्णस्याकुंठमेधसः॥वचोदुरन्वयंविप्रास्तूष्णीमासन्भ्रमद्धियः॥१४॥ चिरंविमृश्यमुनयईश्वरस्येशितव्यताम्॥जनसंग्रहइत्यूचुःस्मयंतस्तंजगद्गुरुम्॥१५॥ मुनयऊचुः यन्मा ययातत्त्वविदुत्तमावयंविमोहिताविश्वसृजामधीश्वराः॥यदीशितव्यायतिगूढईहयाअहोविचित्रंभगवद्वि चेष्टितम्॥ १६ ॥अनीहएतद्बहुधैकआत्मनासृजत्यवत्यत्तिनबध्यतेयथा॥भौमैर्हिभूमिर्बहुनामरूपिणीअ होविभूम्नश्चरितंविडंबनम् ॥ १७ ॥ अथापिकालेस्वजनाभिगुप्तयेबिभर्षिसत्त्वंखलनिग्रहायच॥ स्वलील यावेदपथंसनातनंवर्णाश्रमात्मापुरुषःपरोभवान् ॥ १८ ॥ ब्रह्मतेहृदयंशुक्लंतपःस्वाध्यायसंयमैः॥ यत्रोप लब्धंसद्व्यक्तमव्यक्तंचततःपरम्॥ १९॥

मैर्घटादिविकारैरुपलक्षिता वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यमितिश्रुतेः ननुकथमहंजगत्सृष्ट्यादिकर्तावसुदेवपुत्रत्वादितितत्राऽऽ हुः अहोइति विभूम्नःपरिपूर्णस्यतवेदंजन्मादिचरितंविडंबनमनुकरणमात्रंनतुतत्त्वमिति ॥ १७ ॥ जनसंग्रहमाहुः अथापीतित्रिभिः स त्वंशुद्धसत्त्वात्मकंरूपंबिभर्षि स्वलीलयाआचारेणवेदपथंचबिभर्षि ॥ १८ ॥ अतएवब्राह्मणेषुबहुमानमपिकरोषीतिसहेतुकमाहुः ब्रह्मेति ब्रह्मवेदाख्यंशुक्लंशुद्धंतेहृदयमंतरंगंरूपम् कुतइत्यतआहुः यत्रेति यत्रब्रह्मणिव्यक्तंकार्यमव्यक्तंकारणंततःपरंसत्तन्मात्रंब्रह्मचतपआदिभिरुप लब्धंतद्ब्रह्म ॥ १९ ॥

१ दुरन्वयमित्यंकितांभ्रपु०पा० २ नतत्रबध्यतेइत्यंकितांभ्रपु०पाठः

तस्माद्वेदत्वद्‌यत्वाद्वेदप्रवर्तकंब्राह्मणकुलंशास्त्रयोनेर्वेदप्रमाणकस्यतवसद्धामश्रेष्ठमुपलब्धिस्थानंसभाजयसिसंपूजयसितत्तस्मादेवकारणा
त्त्वंब्रह्मण्यानामग्रणीर्मुख्यस्तत्प्रवर्तकःसन्कर्माचरसीत्यर्थः ॥ २० ॥ तस्मादीश्वरस्यतवेदंजनसंग्रहमात्रंवयंतुतवसंगत्याकृतार्थाइत्याहुः अ
द्येतिषड्भिः सतांगत्यात्वयासंगम्यसंगंप्राप्य यद्यस्मात्त्वंश्रेयसांपरोऽवधिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एकस्मिन्नेवस्थानेआरामोयेषांतेऽपि कालंस
ष्ट्यादिकारणम् ईश्वरंनियंतारम् ॥ २३ ॥ एतत्सदृष्टांतमाहुः यथेति शयानःस्वप्नान्पश्यन् गुणतत्त्वदृक्स्वप्नविषयेषुतत्त्वदृष्टिः नाममात्रमिं

तस्माद्ब्रह्मकुलंब्रह्मन्शास्त्रयोनेस्त्वमात्मनः॥ सभाजयसिसद्धामतद्ब्रह्मण्याग्रणीर्भवान् ॥ २० ॥ अद्यनोज
न्मसाफल्यंविद्यायास्तपसोदृशः॥ त्वयासंगम्यसद्गत्यायदंतःश्रेयसांपरः ॥ २१ ॥ नमस्तस्मैभगवतेकृष्णा
याकुंठमेधसे॥ स्वयोगमाययाच्छन्नमहिम्नेपरमात्मने ॥ २२ ॥ नयंविदंत्यमीभूपाएकारामाश्चवृष्णयः॥
मायाजवनिकाच्छन्नमात्मानंकालमीश्वरम्॥ २३ ॥ यथाशयानःपुरुषआत्मानंगुणतत्त्वदृक्॥ नाममात्रें
द्रियाभातंनवेदरहितंपरम्॥ २४ ॥ एवंत्वानाममात्रेषुविषयेष्विंद्रियेहया ॥ माययाविभ्रमच्चित्तोनवेदस्मृ
त्युपप्लवात् ॥ २५ ॥ तस्याद्यतेददृशिमांघ्रिमघौघमर्षतीर्थास्पदंहृदिकृतंसुविपक्वयोगैः॥ उत्सिक्तभक्त्युप
हताशयजीवकोशाआपुर्भवद्गतिमथोऽनुगृहाणभक्तान्॥ २६ ॥ श्रीशुकउवाच इत्यनुज्ञाप्यदाशार्हंधृत
राष्ट्रंयुधिष्ठिरम्॥ राजर्षेस्वाश्रमान्गंतुंमुनयोदधिरेमनः॥ २७ ॥

द्रियेणमनसाआभातंसिंहव्याघ्रादिरूपमात्मानंवेदतद्रहितंदेवदत्तादिरूपमात्मानंनवेदयथा ॥ २४ ॥ एवंत्वात्वांनाममात्रेषुस्वप्नादितुल्येषु
विषयेष्विंद्रियैर्याईहाप्रवृत्तिःसैवमायातयाविभ्रमच्चित्तोनवेद स्मृतेर्विवेकस्योपप्लवान्नाशात् ॥ २५ ॥ अघौघस्यमर्षनाशंकरोतियद्गंगाख्यं
तीर्थंतस्यास्पदमाश्रयंतेंऽघ्रिंसुविपक्वयोगैरपिहृदिकृतंकेवलंनतुदृष्टंतस्यतेंऽघ्रिंददृशिमदृष्टवंतोवयंबहुभिःपुण्यैरतोऽस्मान्भक्ताननुगृहाण भ
क्तान्कृत्वाऽनुग्रहंकुर्वित्यर्थः ननुकिंभक्त्यायथापूर्वंतपएवतप्यतामितिनेत्याहुः उत्सिक्ताउद्रिक्तायाभक्तिस्तयोपहतआशयलक्षणोजीव
कोशोयेषांतएवपूर्वंभवद्गतिमापुर्नान्यइति ॥ २६ ॥ २७ ॥

१ अयमंतशब्दस्यार्थः २ आरामोभोजनशयनादिनाआरमणम् ३ नाममात्रंमिथ्याभूतंमतिबालबोधन्याम् ४ अनेनमर्षतीतिमर्षमितिमर्षपदव्युत्पत्तिर्दर्शिता

उपसंगृह्यचरणौपाणिभ्यांधृत्वा बभाषेइदमितिसंधिरार्षः ॥ २८ ॥ सर्वेदेवायेषुतेभ्यः यावतीर्वैदेवतास्ताःसर्वावेदविदिब्राह्मणेवसंतीतिश्रुतेः येनकर्मणायथाकृतेनवाकर्मणांनिर्हारोनिरासोभवतितदुच्यताम् ॥ २९ ॥ श्रीकृष्णंहित्वाऽस्मान्पृच्छतीतिविस्मितान्प्रत्याह नातीति बुभुत्सयाबोद्धुमिच्छया ॥ ३० ॥ तत्रत्योगंगातीरवासी ॥ ३१ ॥ श्रीकृष्णेऽर्भकत्वमानोऽविद्याविजृंभितइत्याह यस्येतिद्वाभ्याम् अनुभूतिर्ज्ञानं कुतश्चिदपिनरिष्यतिनिनश्यति तदेवाऽऽह कालेनकर्कटिकाफलवत् अस्यविश्वस्यलयोत्पत्त्यादिनाऽपि स्वतश्चविद्युदादिवत् अन्यस्माच्चमुद्गरादेर्घटादिवत् गुणतोरूपाद्यंतरोत्पत्तेःपूर्वरूपादिनादेहादिवत् ॥ ३२ ॥ तमेवकुतश्चिदप्यव्याहतानुभवमतएवेश्वरम् किंच अद्वितीयंकृष्णमन्यःप्राकृतउपगूढमाच्छन्नंमनुष्यंमन्येत कैः क्लेशकर्मादिभिःतत्रक्लेशारागादयश्चतत्पूर्वकाणिकर्माणिचतत्परिपाकेसुखदुःखेचसत्त्वादीनां गुणानांपुनःप्रवाहश्चतैःप्राणादिभिश्चस्वैर्विभवैःस्वकार्यैः अत्रदृष्टांतः मेघहिमोपरागैरभ्रतुषारराहुभिःस्वविभवैःसूर्यमिवेति ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

तद्वीक्ष्यतानुपव्रज्यवसुदेवोमहायशाः ॥ प्रणम्यचोपसंगृत्यबभाषेदंसुयंत्रितः ॥ २८ ॥ वसुदेवउवाच नमोवःसर्वदेवेभ्यऋषयःश्रोतुमर्हथ ॥ कर्मणाकर्मनिर्हारोयथास्यान्नस्तदुच्यताम् ॥ २९ ॥ नारदउवाच नातिचित्रमिदंविप्रावसुदेवोबुभुत्सया ॥ कृष्णंमत्वाऽर्भकंयन्नःपृच्छतिश्रेयआत्मनः ॥ ३० ॥ सन्निकर्षोऽत्रमर्त्यानामनादरणकारणम् ॥ गांगंहित्वायथाऽन्यांभस्तत्रत्योयातिशुद्धये ॥ ३१ ॥ यस्यानुभूतिःकालेनलयोत्पत्त्यादिनाऽस्यवै ॥ स्वतोऽन्यस्माच्चगुणतोनकुतश्चनरिष्यति ॥ ३२ ॥ तंक्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहैरव्याहतानुभवमीश्वरमद्वितीयम् ॥ प्राणादिभिःस्वविभवैरुपगूढमन्योमन्येतसूर्यमिवमेघहिमोपरागैः ॥ ३३ ॥ अथोचुर्मुनयोराजन्नाभाष्यानकदुंदुभिम् ॥ सर्वेषांश्शृण्वतांराज्ञांतथैवाच्युतरामयोः ॥ ३४ ॥ कर्मणाकर्मनिर्हारएषसाधुनिरूपितः ॥ यच्छ्रद्धयायजेद्विष्णुंसर्वयज्ञेश्वरंमखैः ॥ ३५ ॥

चित्तस्योपशमउपशमहेतुः योगोमोक्षोपायश्च शनैरात्ममुदमावहतीतितथा सुगमःप्रवृत्त्याश्रयत्वात् धर्मश्चावश्यकः अन्यथाविहिताकरणेनमालिन्यप्रसंगात् ॥ ३६ ॥ ननुनकर्मणानप्रजयाधनेनत्यागेनैकेअमृतत्वमानशुरित्यादिनात्यागस्यैवविहितत्वात्कथंकर्ममोक्षोपायइत्याशंक्याऽऽदावेवत्यागस्याशक्यत्वादित्याशयेनाऽऽहुः अयमितिसार्धचतुर्भिः स्वस्त्ययनःस्वस्तिक्षेममीयतेऽनेनेतितथा श्रद्धयानिष्कामतयाशुक्लेनशुद्धेनाऽऽप्तेनवित्तेनपुरुषईश्वरइज्येतेतियदेषपंथाः ॥३ ७ ॥ स्वस्त्ययनमाहुः वित्तैषणामिति वित्तफलभूतैर्यज्ञैर्दानैश्चवित्तैषणांवित्तेच्छांविसृजेत् गृहैर्गृहोचितैर्भोगैर्दारसुतैषणांविसृजेत् तदनुभवेनैवतदौत्सुक्यनिवृत्तेः देहेमृतेआत्मनःस्वर्गादिलोकैषणांकालेनक्षयानुसंधानेनवि

चित्तस्योपशमोऽयंवैकविभिःशास्त्रचक्षुषा॥ दर्शितःसुगमोयोगोधर्मश्चाऽऽत्ममुदावहः ॥ ३६॥ अयंस्वस्त्ययनःपंथाद्विजातेर्गृहमेधिनः ॥ यच्छ्रद्धयाप्तवित्तेनशुक्लेनेज्येतपूरुषः ॥३ ७॥ वित्तैषणांयज्ञदानैर्गृहैर्दारसुतैषणाम्॥ आत्मलोकैषणांदेवकालेनविसृजेद्बुधः॥ग्रामेत्यक्तैषणाःसर्वेययुर्धीरास्तपोवनम्॥ ३८॥ ऋणैस्त्रिभिर्द्विजोजातोदेवर्षिपितृणांप्रभो॥यज्ञाध्ययनपुत्रैस्तान्यनिस्तीर्यत्यजन्पतेत्॥ ३९ ॥ त्वंत्वद्यमुक्तोद्वाभ्यांवैऋषिपित्रोर्महामते॥ यज्ञैर्देवर्णमुन्मुच्यनिर्ऋणोऽशरणोभव ॥ ४० ॥वसुदेवभवान्नूनंभक्त्यापरमयाहरिम् ॥ जगतामीश्वरंप्रार्चःसयद्वांपुत्रतांगतः ॥ ४१ ॥ श्रीशुकउवाच इतितद्वचनंश्रुत्वावसुदेवोमहामनाः ॥ तानृषीनृत्विजोवव्रेमूर्ध्नाऽऽनम्यप्रसाद्यच ॥ ४२॥

सृजेत् देवहेवसुदेव यद्वा देवकालेनदेवानामपिमृत्युना मृत्युहेतुभूतेनेत्यर्थः[1] अत्राचारंप्रमाणयति ग्रामइति ॥३८ ॥ किंच ऋणैरिति तथाच श्रुतिः जायमानोवैब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाजायतेब्रह्मचर्येणऋषिभ्योयज्ञेनदेवेभ्यःप्रजयापितृभ्यइत्यादि तान्यनिस्तीर्यतेषामृणान्यनपाकृत्य तथाचमनुः ऋणानित्रीण्यपाकृत्यमनोमोक्षेनिवेशयेत् अनपाकृत्यमोक्षंतुसेवमनोव्रजत्यधइति ॥ ३९ ॥ निर्ऋणोनिर्मुक्तऋणः अशरणोभवगृहात्प्रव्रज ॥ ४० ॥ किंच अविशुद्धचित्तानामयंक्रमस्त्वंतुकृतार्थएवेत्याहुः वसुदेवेति ([2]भवान्नूनंनिश्चितंपरमयाप्रेमलक्षणयाभक्त्याहरिम्) प्रार्चोऽर्चितवान् यद्यस्मात् वांयुवयोः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

---

१ अस्यापिविशेष्यंकालएव क्वचित्पुस्तके हेतुभूतेनेत्यर्थइत्येवपाठः २. भवानित्यारभ्यहरिमित्यंताटीका०प्रा०पु०नोपलभ्यते

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ आलिप्ताःकुंकुमादिभिः वस्तुपाणयोगृहीतार्हणहस्ताः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अक्तंनेत्रयोरंजनेन अभ्यक्तंसर्वांगेषुनवनीतेन ॥ ४७ ॥ ताभिःपत्नीभिःसहितोदीक्षितोविरेजे ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ जीवेशौसर्वजीवानामीशौ ॥ ५० ॥ अनुयज्ञंप्रतियज्ञम् आम्नातसर्वांगाः

तएनमृषयोराजन्वृताधर्मेणधार्मिकम् ॥ तस्मिन्नयाजयन्क्षेत्रेमखैरुत्तमकल्पकैः ॥ ४३ ॥ तद्दीक्षायांप्रवृत्तायांवृष्णयःपुष्करस्रजः ॥ स्नाताःसुवाससोराजन्राजानःसुष्ठलंकृताः ॥ ४४ ॥ तन्महिष्यश्चमुदितानिष्ककंठ्यःसुवाससः॥ दीक्षाशालामुपाजग्मुरालिप्तावस्तुपाणयः ॥ ४५ ॥ नेदुर्मृदंगपटहशंखभेर्यानकादयः ॥ ननृतुर्नटनर्तक्यस्तुष्टुवुःसूतमागधाः ॥ जगुःसुकंठ्योगंधर्व्यःसंगीतंसहभर्तृकाः ॥ ४६ ॥ तमभ्यषिंचन्विधिवदक्तमभ्यक्तमृत्विजः॥ पत्नीभिरष्टादशभिःसोमराजमिवोडुभिः॥४७॥ ताभिर्दुकूलवलयैर्हारनूपुरकुंडलैः॥ स्वलंकृताभिर्विबभौदीक्षितोऽजिनसंवृतः॥ ४८ ॥ तस्यर्त्विजोमहाराजरत्नकौशेयवाससः ॥ ससदस्याविरेजुस्तेयथावृत्रहणोऽध्वरे ॥ ४९ ॥ तदारामश्चकृष्णश्चस्वैःस्वैर्बंधुभिरन्वितौ ॥रेजतुःस्वसुतैर्दारैर्जीवेशौस्वविभूतिभिः॥५०॥ ईजेऽनुयज्ञंविधिनाअग्निहोत्रादिलक्षणैः॥ प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरम् ॥५१॥ अथर्त्विग्भ्योऽददात्कालेयथाम्नातंसदक्षिणाः॥ स्वलंकृतेभ्योऽलंकृत्य[1]गोभूकन्यामहाधनाः॥५२॥ पत्नीसंयाजावभृथ्यैश्च[2]रित्वातेमहर्षयः॥ सस्नूरामह्रदेविप्रायजमानपुरःसराः ॥ ५३॥ स्नातोऽलंकारवासांसिबंदिभ्योऽदात्तथास्त्रियः॥ ततःस्वलंकृतोवर्णानाश्वभ्योऽन्नेनपूजयत्॥ ५४॥ बंधून्सदारान्ससुतान्पारिबर्हेणभूयसा॥ विदर्भकोसलकुरून्काशिकेकयसृंजयान्॥ ५५॥

प्राकृताज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासादयस्तेभ्यश्चोदनालिंगादिभिरतिदेशप्राप्तांगावैकृताःसौरसत्रादयस्तैःसर्वैः द्रव्यंपुरोडाशादि ज्ञानंमंत्रः क्रियाकर्म तेषामीश्वरम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सस्नुःस्नानंचक्रुः ॥ ५३ ॥ आश्वभ्यःशुनोऽभिव्याप्य अन्नेनपूजयदपूजयत् ॥ ५४ ॥ बंध्वादिचारणांतान्पारिबर्हेणप्रीतिदानेनचापूजयत् तेचसर्वेप्रययुः ॥ ५५ ॥

१ गोभूकन्याअप्यलंकृत्याददादित्यन्वयः २ चरित्वातानुष्ठायेत्यर्थः

॥ ५६ ॥ प्रयाणेकेषांचिद्विशेषमाह धृतराष्ट्रइतिद्वाभ्याम् अनुजोविदुरः पार्थायुधिष्ठिरभीमार्जुनाः यमौनकुलसहदेवौ ॥५७॥ सौहृदेना ऽऽक्लिन्नानिचेतांसियेषांते ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ मनोरथोयज्ञविषयस्तमेवमहार्णवम् ॥ ६० ॥ शूराणांबलेनयोगिनांज्ञानेनापीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ त त्कुतस्तत्राऽऽह अस्मास्विति कृताऽज्ञेषुकृतमुपकारमजानत्सुसत्तमैर्भवद्भिरप्रतिकल्पाअनुपमामैत्रीयमर्पिताअफलाऽपिप्रत्युपकारशून्याऽपि

सदस्यर्त्विक्सुरगणान्नृभूतपितृचारणान् ॥ श्रीनिकेतमनुज्ञाप्यशंसंतःप्रययुःक्रतुम् ॥ ५६ ॥ धृतराष्ट्रोऽनुजःपार्थाभीष्मोद्रोणःपृथायमौ ॥ नारदोभगवान्व्यासःसुहृत्संबंधिबांधवाः ॥ ५७ ॥ बंधून्परिष्वज्ययदून्सौहृदाऽऽक्लिन्नचेतसः ॥ ययुर्विरहकृच्छ्रेणस्वदेशांश्चापरेजनाः ॥ ५८ ॥ नंदस्तुसहगोपालैर्बृहत्यापूजयाऽर्चितः ॥ कृष्णरामोग्रसेनाद्यैर्न्यवात्सीद्बंधुवत्सलः ॥ ५९ ॥ वसुदेवोंऽजसोत्तीर्यमनोरथमहार्णवम् ॥ सुहृद्वृतः प्रीतमनानंदमाहकरेस्पृशन् ॥ ६० ॥ वसुदेवउवाच भ्रातरीशकृतःपाशोनृणांयःस्नेहसंज्ञितः ॥ तंदुस्त्यजमहंमन्येशूराणामपियोगिनाम् ॥ ६१ ॥ अस्मास्वप्रतिकल्पेयंयत्कृताऽज्ञेषुसत्तमैः ॥ मैत्र्यर्पिताऽफलावापिननिवर्तेतकर्हिचित् ॥ ६२ ॥ प्रागकल्पाच्चकुशलंभ्रातर्वोनाचरामहि ॥ अधुनाश्रीमदांधाक्षानपश्यामःपुरःसतः ॥ ६३ ॥ माराज्यश्रीरभूत्पुंसःश्रेयस्कामस्यमानद ॥ स्वजनानुतबंधून्वानपश्यतिययाऽधदृक् ॥ ६४ ॥ श्रीशुकउवाच एवंसौहृदशैथिल्यचित्तआनकदुंदुभिः ॥ रुरोदतत्कृतांमैत्रींस्मरन्नश्रुविलोचनः ॥ ६५ ॥ नंदस्तुसख्युःप्रियकृत्प्रेम्णागोविंदरामयोः ॥ अद्यश्वइतिमासांस्त्रीन्यदुभिर्मानितोऽवसत् ॥ ६६ ॥

कर्हिचिद्यद्यस्मान्ननिवर्तेत तस्मादीश्वरकृतःपाशोऽयंभवतामितिगम्यतइत्यर्थः ॥ ६२ ॥ अफलत्वमेवाऽऽह प्रागिति हेभ्रातःअकल्पादसामर्थ्याद्वःकुशलंप्रियंनस्माचरामनकृतवंतोवयम् श्रीमदेनांधान्यक्षीणियेषांते ॥ ६३ ॥ राज्यश्रीर्माभूत् छांदसोऽडागमः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ अद्यश्वइति प्रातर्निर्गमेऽद्यैवापराह्णेगम्यतामित्यपराह्णेनिर्गमेश्वोगम्यतामितिपुनःपुनरेवंमानितः ॥ ६६ ॥

---

१ भावप्रधानोनिर्देशः अकल्पत्वात्

॥ ६७ ॥ यापितोमहासैन्येनप्रस्थापितः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ यदुदेवस्यवसुदेवस्यमहोत्सवंयज्ञादिलक्षणंसुहृत्संदर्शनादिकंचेति ॥७१॥
इति०द०उ०टीकायांचतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ ७ ॥ पंचाशीतितमेरामकृष्णौसंप्रार्थितौसुतौ ॥ पित्रेज्ञानमथोमात्रेमृतान्पु

ततःकामैःपूर्यमाणःसव्रजःसहबांधवः॥ पराध्यभिरणक्षौमनानानर्घ्यपरिच्छदैः ॥ ६७ ॥ वसुदेवोग्रसेनाभ्यांकृष्णोद्धवबलादिभिः॥ दत्तमादायपारिबर्हंयापितोयदुभिर्ययौ ॥ ६८ ॥ नंदोगोपाश्चगोप्यश्चगोविंदचरणांबुजे॥ मनःक्षिप्तंपुनर्हर्तुमनीशामथुरांययुः ॥ ६९ ॥ बंधुषुप्रतियातेषुवृष्णयःकृष्णदेवताः॥ वीक्ष्यप्रावृषमासन्नांययुर्द्वारवतींपुनः॥ ७० ॥ जनेभ्यःकथयांचक्रुर्यदुदेवमहोत्सवम्॥ यदाऽऽसीत्तीर्थयात्रायांसुहृत्संदर्शनादिकम्॥ ७१ ॥ ॥इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेउत्तरार्धेतीर्थयात्रानुवर्णनंनामचतुरशीतितमोऽध्यायः॥८४॥ श्रीबादरायणिरुवाच अथैकदाऽऽत्मजौप्राप्तौकृतपादाभिवंदनौ॥ वसुदेवोऽभिनंद्याऽऽहप्रीत्यासंकर्षणाच्युतौ॥ १ ॥ मुनीनांसवचःश्रुत्वापुत्रयोर्धामसूचकम्॥ तद्वीर्यैर्जातविश्रंभःपरिभाष्याभ्यभाषत॥२॥कृष्णकृष्णमहायोगिन्संकर्षणसनातन॥ जानेवामस्ययत्साक्षात्प्रधानपुरुषौपरौ॥३॥

त्रानयच्छताम् ॥ १ ॥ नंदयित्वाकुरुक्षेत्रयात्रायांसुहृदोबहून् ॥ तत्त्वज्ञानंततःपित्रोरादिशन्मृतसूनुभिः ॥ २ ॥ १ ॥ धामप्रभावस्तत्सूचकम् जातविश्रंभउत्पन्नविश्वासः परिभाष्यसंबोध्य ॥ २ ॥ अस्यविश्वस्ययत्साक्षात्स्वरूपभूतंकारणंप्रधानपुरुषौनामपरौतयोरपिकारणत्वेनेश्वरौचसाक्षाद्वांयुवामितिजाने ॥ ३ ॥

---

१ एकोनसप्ततितमश्लोकानंतरम् पांडवाश्चमहात्मानइत्यादिःसार्धश्लोकोधिकोंकितांध्रपुस्तकेदृष्टःसचविजयध्वजीसंमतोपिसप्तपंचाशत्तमप्रभृतिश्लोकद्वयेनगतार्थत्वात्प्राचीनपुस्तकेष्वनुपलंभाच्चनमूलेनिवेशितः

नन्विदंविश्वमनेकैःकारकैर्जायमानंकुतःप्रधानपुरुषात्मकंकुतस्तरामावयोस्तत्कारणत्वेनेश्वरत्वंतत्राऽऽह यत्रेति यत्राधिकरणे येनकर्त्राक
रणेनच यतःअपादानात् यस्यसंबंधेन षष्ठ्यर्थस्याकारकत्वेऽपिनिमित्ततोक्ता यस्मैसंप्रदानाय यद्यदितिप्रयोज्यकर्तृकर्मकारकेदर्शितेन
नुतयोर्नास्तिभेदः यथोक्तम् करोतिक्रियमाणेननकश्चित्कर्मणाविना भवत्यर्थस्यकर्ताचकरोतेःकर्मजायते तथा करोत्यर्थस्ययःकर्ताभ
वितुःसप्रयोजकः भवितातमपेक्ष्याथप्रयोज्यत्वंप्रपद्यतइतिच सत्यम् तथाप्यवस्थाभेदेनभेदोविवक्षितः दृश्यतेचावस्थाभेदः तंडुलानोदनं
पचति मृदंघटंकरोतीति तदेवंसप्तविभक्त्यर्थादर्शिताः यथेतियदेतिचक्रियाविशेषणभूतानामन्येषांचाव्ययानामर्थाः स्यादितिक्रियापदा
र्थोपलक्षणम् एवंसर्वप्रपंचमनूद्यतत्कारणस्यभगवद्रूपतांविधत्ते इदंसाक्षादिति प्रधानंभोग्यंपुरुषोभोक्तातयोरीश्वरोभगवांस्त्वमेवसाक्षादि
ति तयोरैक्यमभिप्रेत्यैकवचनम् ॥ ४ ॥ किंच धारणपोषणकर्ताऽपित्वमेवेत्याह एतदिति हेआत्मन्प्राणःक्रियाशक्तिर्जीवोज्ञानशक्तिश्चसं

यत्रयेनयतोयस्ययस्मैयद्यद्यथायदा॥स्यादिदंभगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥४॥ एतन्नानाविधंविश्व
मात्मसृष्टमधोक्षज॥ आत्मनाऽनुप्रविश्याऽऽत्मन्प्राणोजीवोबिभर्ष्यजः॥५॥ प्राणादीनांविश्वसृजांशक्त
योयाःपरस्यताः॥ पारतंत्र्याद्वैसादृश्याद्द्वयोश्चेष्टैवचेष्टताम्॥ ६॥

र्वमेवबिभर्षि ॥ ५ ॥ ननुप्राणादीनांविचित्रशक्तीनांकारणत्वावगमात्कथंपरमेश्वरस्यैवकारणत्वेनसर्वात्मकत्वमुच्यतइत्याशंक्यप्राणादि
शक्तयोऽपितस्यैवेत्याह प्राणादीनामिति प्राणःसूत्रंतदादीनांविश्वसृजांविश्वकारणानांयाःशक्तयस्ताःपरस्यपरमकारणस्येश्वरस्यैव कुतः
पारतंत्र्यात् यथावेधशक्तिर्नबाणस्यापितुपुरुषस्यतद्वदित्यर्थः ननुभगवतःप्राणादिवर्गस्यचस्वातंत्र्यमेवाकिंनस्यादतआह वैसादृश्याद्द्वयोरि
ति चेतनाचेतनत्वेनविसदृशत्वाद्द्वयोः अचेतनप्राणादिवर्गस्यचेतनपारतंत्र्यमेवयुक्तमित्यर्थः यद्वा प्राणादिषुद्वयोर्द्वयोरेवतावद्विसदृशत्वंवि
रुद्धक्रियाकारित्वात्किंपुनर्बहूनाम् तस्मादेकेनसर्वज्ञेनसर्वशक्तिनाऽधिष्ठितानामेवविशिष्टकार्यारंभकत्वंयुक्तंनस्वतंत्राणामिति तथाचोक्तम्
यदैतेसंहताभावाभूतेंद्रियमनोगुणाः यदायतननिर्माणेनशेकुर्ब्रह्मवित्तम तदासंहत्यचान्योऽन्यंभगवच्छक्तिचोदिताः सदसत्त्वमुपादायचोभ
यंससृजुर्ह्यदइति तथा नानात्वात्स्वक्रियाऽनीशाःप्रोचुःप्रांजलयोविभुमित्यादि ननुप्राणादीनांक्रियाकारित्वंशक्त्यभावेकुतःस्यादतआह
चेष्टैवचेष्टतामिति चेष्टमानानामेषांचेष्टैवनतुशक्तिः यथावायोःशक्त्यातृणादीनांचलनम् यथावापुरुषस्यशक्त्याशराणांवेगइति ॥ ६ ॥

---

१ श्रीकृष्णबलरामयोः

पारंतन्त्र्यमेवप्रपंचयति कांतिरितिपंचभिःचंद्रस्यकांतिः अग्नेस्तेजः अर्कस्यप्रभा ऋक्षविद्युतांसत्तास्फुरणमात्रेणसत्त्वम् अर्थतोवस्तुतोभवान् तथाचश्रुतिः नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोऽयमग्निः तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभातीति स्मृतिश्चयदादित्यगतंतेजोजगद्भासयतेऽखिलम् यच्चंद्रमसियच्चाग्नौतत्तेजोविद्धिमामकमिति भूमेर्वृत्तिःप्राणिनामाधारत्वेनवर्तनंगंधश्चभवान् तवैवशक्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥ किंच हेदेवअपांतर्पणंतृप्तिजनकत्वंप्राणनंजीवनहेतुत्वंताआपश्चतासांरसश्चत्वमेव किंच वायोरोजःसहआदितवैवशक्तिः ॥८॥ दिशामुपाधिकृताऽऽकाशप्रदेशानामवकाशोदिशश्चत्वम् खंसामान्याकाशस्तदाश्रयःस्फोटश्चशब्दतन्मात्रंपरावस्थावागित्यर्थः

कांतिस्तेजःप्रभासत्ताचंद्राग्न्यर्कर्क्षविद्युताम् ॥ यत्स्थैर्यंभूभृतांभूमेर्वृत्तिर्गंधोऽर्थतोभवान् ॥ ७॥ तर्पणंप्राणनमपांदेवत्वंताश्चतद्रसः ॥ ओजःसहोबलंचेष्टागतिर्वायोस्तवेश्वर ॥ ८ ॥ दिशांत्वमवकाशोऽसिदिशःखंस्फोटआश्रयः ॥ नादोवर्णस्त्वमोंकारआकृतीनांपृथक्कृतिः ॥ ९ ॥ इंद्रियंत्विंद्रियाणांत्वंदेवाश्चतदनुग्रहः ॥ अवबोधोभवान्बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृतिःसती ॥ १० ॥ भूतानामसिभूतादिरिंद्रियाणांचतैजसः॥ वैकारिकोविकल्पानांप्रधानमनुशायिनाम् ॥ ११ ॥ नश्वरेष्विहभावेषुतदसित्वमनश्वरम् ॥ यथाद्रव्यविकारेषुद्रव्यमात्रंनिरूपितम् ॥ १२ ॥

नादःपश्यंती ओंकारोमध्यमा वर्णश्चाऽऽकृतीनांपदार्थानांपृथक्कृतिःपृथक्करणमभिधानंयस्मात्तत्पदम् वर्णपदाद्यात्मिकावैखरीचत्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥ इंद्रियाणामिंद्रियंविषयप्रकाशनशक्तिर्देवाश्चेंद्रियाधिष्ठातारस्तदनुग्रहस्तेषामधिष्ठानशक्तिश्चत्वम् अवबोधोऽध्यवसायशक्तिःअनुस्मृतिःप्रतिसंधानशक्तिः ॥ १० ॥ भूतानांकारणंभूतादिस्तामसोऽहंकारस्त्वमसि इंद्रियाणांकारणंतैजसोराजसोऽहंकारस्त्वम् विविधमधिदैवाध्यात्माधिभूतभेदेनविकल्प्यंतइतिविकल्पादेवास्तेषांकारणंवैकारिकःसात्विकोऽहंकारश्चत्वम् अनुशायिनांजीवानांसंसारकारणंप्रधानंत्वम् ॥ ११ ॥ अपिच नश्वरेषुनाशशीलेष्विहैतेषुभावेषुयदनश्वरमवशिष्यमाणंरूपंतत्त्वमसि द्रव्यविकारेषुमृत्सुवर्णादिकार्येषुघटकुंडलादिषुनश्वरेषुचद्रव्यमात्रंमृत्सुवर्णादिमात्रमनश्वरंयथातद्वत् ॥ १२ ॥

---

१ ओजइंद्रियसामर्थ्यम् सहोंऽतःकरणसामर्थ्यम् बलंशारीरम् चेष्टाशरीरव्यापारः गतिश्चेतनाचेतनसाधारणंगमनमितिबालबोधिन्याम् २ व्यवसायशक्तिरिति क्वचित्पाठः

ननुत्रिगुणात्मककार्यरूपोऽपित्वमित्युक्तत्वात्कथमनश्वरत्वंतत्राऽऽह सत्त्वमिति तद्वृत्तयस्तत्परिणामाश्चमहदादयः अद्धासाक्षात्त्वयिपरेब्र
ह्मणिकल्पिताः ॥ १३ ॥ तस्मान्नसंतीति नन्वसतांकथंप्रतीतिरतआह यर्हीति यदाविकल्पितास्तदैवप्रतीतिमात्रेणत्वयिसंतित्वंचामीषुतदैव
कारणतयाऽनुगतः अन्यदात्वव्यावहारिकोविकल्पकस्त्वमेवावशिष्यसइत्यर्थः ॥ १४ ॥ एवंरूपत्वादज्ञाननिबंधनश्चसंसारइत्याह गुणप्रवा
हइति सूक्ष्मांनिष्प्रपंचांगतिमबुधाअविद्वांसः अबुद्धेतिवापाठः अतोऽबोधेनदेहाभिमानेनकृतैःकर्मभिःसंसरंतीति ॥ १५ ॥ एवंतयोस्तत्त्वं

सत्त्वंरजस्तमइतिगुणास्तद्वृत्तयश्चयाः ॥ त्वय्यद्धाब्रह्मणिपरेकल्पितायोगमायया ॥ १३ ॥ तस्मान्नसंत्यमी
भावायर्हित्वयिविकल्पिताः ॥ त्वंचामीषुविकारेषुत्व्यन्यदाव्यावहारिकः ॥ १४ ॥ गुणप्रवाहएतस्मिन्नबुधा
स्त्वखिलात्मनः ॥ गतिंसूक्ष्मामबोधेनसंसरंतीहकर्मभिः ॥ १५ ॥ यदृच्छयानृतांप्राप्यसुकल्पामिहदुर्लभा
म् ॥ स्वार्थेप्रमत्तस्यवयोगतंत्वन्माययेश्वर ॥ १६ ॥ असावहंममैवैतेदेहेचास्यान्वयादिषु ॥ स्नेहपाशैर्निब
ध्नातिभवान्सर्वमिदंजगत् ॥ १७ ॥ युवांननःसुतौसाक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरौ ॥ भूभारक्षत्रक्षपणअवतीर्णौत
थाऽऽत्थह ॥ १८ ॥ तत्तेगतोऽस्म्यरणमद्यपदारविंदमापन्नसंसृतिभयापहमार्तबंधो ॥ एतावताऽलमलमिंद्रि
यलालसेनमर्त्यात्मदृक्त्वयिपरेयदपत्यबुद्धिः ॥ १९ ॥

निरूप्यतदप्राप्याशोचति यदृच्छयेति नृतांमनुष्यताम् सुकल्पांपटुतरेंद्रियाम् ॥ १६ ॥ अहोकिमितिप्रमत्तोऽसित्वयाबहुभिःपाशैर्निबद्ध
त्वादित्याह असावहमितिदेहे अस्यदेहस्यान्वयादिषुपुत्रादिषुचममैवैतइति ॥ १७ ॥ अहोत्वत्पुत्रयोरावयोःकिमिदमारोप्यतेअतआह यु
वामिति भूभारक्षत्रक्षपणार्थमवतीर्णौतथाहनिश्चितमात्थकथयसि ॥ १८ ॥ तत्तस्मादरणंशरणमापन्नानांसंसृतिभयमपहंतीतितथातत्
ननुत्वमतिसुखीवृथाकिंनिर्विद्यसेऽतआह एतावतेति इंद्रियलालसेनेंद्रियार्थतृष्णया यद्येनेंद्रियलालसेनमर्त्येशरीरेआत्मदृगात्मबुद्धिरहंत्व
यिचपरेपरमेश्वरेऽपत्यबुद्धिरस्मितेनालमलंपर्याप्तमिति ॥ १९ ॥

ननुकृतएतदहंपरमेश्वरइतितत्राऽऽह सूतीगृहेइति नौआवयोः अनुयुगंप्रतियुग्मम् यदासुतपाःपृश्निरितियुग्मम् ॥ यदाकश्यपोदितिश्चेतियु ग्मम् अधुनावसुदेवोदेवकीतियुग्मम् एवंहिप्रतियुग्ममजएवाहंसंजज्ञेऽवतीर्णइतिभवान्नूनंजगाद नन्वन्योऽसौचतुर्भजोदेवइतितत्राऽऽह ना नातनूरिति गगनवदसंगएवत्वम् भूम्नःसर्वगतस्यविभूतिरूपांमायांकोवेदेति ॥ २० ॥ २१ ॥ उपमन्महेउपमन्यामहे समुद्दिश्यविषयीकृत्य तत्त्वग्रामस्तत्त्वसमूहः उदाहृतःसम्यङ्निरूपितः ॥ २२ ॥ इमामेवदृष्टिंसर्वत्रविधत्स्वेत्याह अहमिति एवंविमृश्याब्रह्मत्वेनैवान्वेषणीयाः किं

सूतीगृहेननुजगादभवानजोनौसंजज्ञइत्यनुयुगंनिजधर्मगुप्त्यै ॥ नानातनूर्गगनवद्विदधज्जहासिकोवेदभूम्नउरुगायविभूतिमायाम् ॥ २० ॥ श्रीशुकउवाच आकर्ण्येत्थंपितुर्वाक्यंभगवान्सात्वतर्षभः ॥ प्रत्याहप्रश्रयानम्रःप्रहसन्श्लक्ष्णयागिरा ॥ २१ ॥ श्रीभगवानुवाच वचोवःसमवेतार्थंतातैतदुपमन्महे ॥ यन्नःपुत्रान्समुद्दिश्यतत्त्वग्रामउदाहृतः ॥ २२ ॥ अहंयूयमसावार्यइमेचद्वारकौकसः ॥ सर्वेऽप्येवंयदुश्रेष्ठविमृश्याःसचराचरम् ॥ २३ ॥ आत्माह्येकःस्वयंज्योतिर्नित्योऽन्योनिर्गुणोगुणैः ॥ आत्मसृष्टैस्तत्कृतेषुभूतेषुबहुधेयते ॥ २४ ॥ खंवायुर्ज्योतिरापोभूस्तत्कृतेषुयथाशयम् ॥ आविस्तिरोऽल्पभूर्येकोनानात्वंयात्यसावपि ॥ २५ ॥ श्रीशुकउवाच एवंभगवताराजन्वसुदेवउदाहृतः ॥ श्रुत्वाविनष्टनानाधीस्तूष्णींप्रीतमनाअभूत् ॥ २६ ॥ अथतत्रकुरुश्रेष्ठदेवकीसर्वदेवता ॥ श्रुत्वाऽऽनीतंगुरोःपुत्रमात्मजाभ्यांसुविस्मिता ॥ २७ ॥ कृष्णरामौसमाश्राव्यपुत्रान्कंसविहिंसितान् ॥ स्मरंतीकृपणंप्राहवैक्लव्यादश्रुलोचना ॥ २८ ॥ देवक्युवाच रामरामाप्रमेयात्मन्कृष्णयोगेश्वरेश्वर ॥ वेदाहंवांविश्वसृजामीश्वरावादिपूरुषौ ॥ २९ ॥

च सचराचरंजगदपि ॥ २३ ॥ ननुनानाविकारवतांकुतोब्रह्मत्वमितिचेन्न ब्रह्मणएवोपाधिधर्मैर्बहुधाप्रतीतेरितिसदृष्टांतमाहद्वाभ्याम् आत्माहीति यथा खादिभूतानितत्कृतेषुघटादिष्वाविस्तिरोभावादियांत्येवमसावात्माऽप्यात्मसृष्टैर्गुणैःकृत्वातत्कृतेषुदेहेषुबहुधाईयतेपुनश्चयथाशयंयथोपाध्याविर्भावतिरोभावादिरूपेणप्रतीयतेनवस्तुतः कुतः एकोबहुधास्वयंज्योतिर्दृश्यत्वेननित्योऽनित्यत्वेनानन्योऽन्यत्वेननिर्गुणःसगुणत्वेनेत्यादिबहुधात्वंप्रपंचनीयम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ सुविस्मितासती ॥ २७ ॥ समाश्राव्यसंबोध्य ॥ २८ ॥ २९ ॥

भूमेर्भारायमाणानांराज्ञामर्थेतेषांनिधनार्थंमेमयिकिलावतीर्णौ ॥ ३० ॥ हेआद्ययस्यांशःपुरुषस्तस्यांशोमायातस्याअंशागुणास्तेषांभा
गेनपरमाणुमात्रलेशेनविश्वोत्पत्त्यादयोभवंति तंत्वात्वांगतिंशरणंगतास्मि ॥ ३१ ॥ आनिन्यथुरानीतवंतौ पितृस्थानाद्यमसदनात्
॥ ३२ ॥ ३३ ॥३४॥ दैत्यराड्बलिः कथंभूतौ विश्वस्याऽऽत्मभूतंदैवम् सान्वयःसपरिवारः ॥ ३५ ॥ सवृंदःसपरिजनः कथंभूतौपादाववनि

कालविध्वस्तसत्त्वानांराज्ञामुच्छास्त्रवर्तिनाम् ॥ भूमेर्भारायमाणानामवतीर्णौकिलाद्यमे ॥३०॥ यस्यांशां
शांशभागेनविश्वोत्पत्तिलयोदयाः ॥ भवंतिकिलविश्वात्मंस्तंत्वाऽऽद्याहंगतिंगता ॥ ३१ ॥ चिरान्मृतसुतादा
नेगुरुणाकालचोदितौ ॥ आनिन्यथुःपितृस्थानाद्गुरवेगुरुदक्षिणाम् ॥ ३२ ॥ तथामेकुरुतंकामंयुवांयोगेश्व
रेश्वरौ ॥ भोजराजहतान्पुत्रान्कामयेद्रष्टुमाहृतान् ॥ ३३ ॥ ऋषिरुवाच एवंसंचोदितौमात्रारामःकृष्ण
श्चभारत ॥ सुतलंसंविविशतुर्योगमायामुपाश्रितौ ॥ ३४ ॥ तस्मिन्प्रविष्टावुपलभ्यदैत्यराड्विश्वात्मदैवंसु
तरांतथाऽऽत्मनः ॥ तद्दर्शनाह्लादपरिप्लुताशयःसद्यःसमुत्थायननामसान्वयः ॥ ३५ ॥ तयोःसमानीयवरा
सनंमुदानिविष्टयोस्तत्रमहात्मनोस्तयोः ॥ दधारपादाववनिज्यतज्जलंसवृंदआब्रह्मपुनद्यदंबुह ॥ ३६ ॥
समर्हयामाससतौविभूतिभिर्महार्हवस्त्राभरणानुलेपनैः ॥ तांबूलदीपामृतभक्षणादिभिःस्वगोत्रवित्तात्मस
मर्पणेनच ॥ ३७॥ संइंद्रसेनोभगवत्पदांबुजंबिभ्रन्मुहुःप्रेमविभिन्नयाधिया ॥ उवाचहानंदजलाकुलेक्षणः
प्रहृष्टरोमानृपगद्गदाक्षरम् ॥ ३८ ॥ बलिरुवाच नमोऽनंतायबृहतेनमःकृष्णायवेधसे ॥ सांख्ययोगविता
नायब्रह्मणेपरमात्मने ॥ ३९ ॥

ज्य यदंबुययोरवनेजनोदकमाब्रह्मब्रह्माणमभिव्याप्यजगत्पुनत्पवित्रयद्वर्ततेतौ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इंद्रसेनोबलिः प्रेमविभिन्नयाप्रेमार्द्रया
धिया बिभ्रद्धारयन् ॥ ३८ ॥ अनंतायशेषाय बृहतेफणैकदेशेविश्वधारणाद्बृहत्तस्मै कृष्णायसदानंदरूपायच वेधसेजगद्विधात्रे सांख्ययो
गवितानायेत्यादिपदत्रयमैक्यविवक्षया ॥ ३९ ॥

योगेश्वराणामपिदुर्दर्शौयुवामस्माभिर्दृष्टावित्येतन्नातिचित्रमित्याह दर्शनमिति दुष्प्रापमपियुष्मत्कृपयाकेषांचिददुर्लभंसुलभमपिभवति तदाह रजस्तमःस्वभावानामिति नोदर्शनंप्राप्तौ ॥ ४० ॥ अहोविद्विषोवयंसात्त्विकभक्तेभ्योऽपिसभाग्याइत्याह दैत्येत्यादित्रिभिः ॥ ४१॥ ॥ ४२ ॥ उद्बद्धवैरेणयाभक्तिस्तया केचनेतिचैद्यादयः कामतोभक्त्यागोप्यादयोयथासन्निकृष्टास्त्वदात्मतांप्राप्ताः तथाचसत्त्वसंरब्धाःसत्त्वाविष्टाअपिसुरादयोनसन्निकृष्टाइति ॥ ४३ ॥ ननुसात्त्विकेभ्योऽपिराजसादयःसन्निकृष्टाइतिचित्रंतदाह इदमित्थमिति इदमितिस्वरूपतः इत्थमितिविशेषतश्च ॥४४॥ तदेवंयद्यपिवैरभावेनत्वत्प्राप्तिर्भवेत्तथाऽपिमांसात्त्विकंकुर्वितिप्रार्थयते तदिति तत्तथानःप्रसीद यथानिरपे

दर्शनंवांहिभूतानांदुष्प्रापंचाप्यदुर्लभम् ॥ रजस्तमःस्वभावानांयन्नःप्राप्तौयदृच्छया ॥ ४० ॥ दैत्यदानवगंधर्वाःसिद्धविद्याध्रचारणाः ॥ यक्षरक्षःपिशाचाश्चभूतप्रमथनायकाः ॥ ४१ ॥ विशुद्धसत्त्वधाम्न्यद्धात्वयि शास्त्रशरीरिणि ॥ नित्यंनिबद्धवैरास्तेवयंचान्येचतादृशाः ॥४२॥ केचनोद्बद्धवैरेणभक्त्याकेचनकामतः ॥ नतथासत्त्वसंरब्धाःसन्निकृष्टाःसुरादयः ॥ ४३ ॥ इदमित्थमितिप्रायस्तवयोगेश्वरेश्वर ॥ नविदंत्यपियोगेशायोगमायांकुतोवयम् ॥ ४४ ॥ तन्नःप्रसीदनिरपेक्षविमृग्ययुष्मत्पादारविंदधिषणान्यगृहांधकूपात् ॥ निष्क्रम्यविश्वशरणांघ्र्युपलब्धवृत्तिःशांतोयथैकउतसर्वसखैश्चरामि ॥ ४५ ॥ शाध्यस्मानीशितव्येशनिष्पापान्कुरुनःप्रभो ॥ पुमान्यच्छ्रद्धयातिष्ठंश्चोदनायाविमुच्यते ॥ ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच आसन्मरीचेःषट्पुत्राऊर्णायांप्रथमेंऽतरे ॥ देवाःकंजहसुर्वीक्ष्यसुतांयभितुमुद्यतम् ॥ ४७ ॥

क्षैरात्मकामैरपिविमृग्यंयुष्मत्पादारविंदंतदेवधिषणमाश्रयस्तस्मादन्यद्गृहंतदेवांधकूपस्तस्मान्निष्क्रम्यनिर्गत्यविश्वस्यशरणंरक्षितारोवृक्षास्तेषांमंघ्रिमूलेषुस्वतएवगलितैःफलादिभिरुपलब्धाप्राप्तावृत्तिर्जीविकायेनसोऽहंशांतःसन्नेकएवचरामि उतअथवासर्वेषांसखायोमहांतस्तैःसहयथाचरामीति ॥ ४५ ॥ कथमल्पपुण्यानामेवंभावःसंभवतीतिचेत्तर्हियथैतद्भवेत्तथाऽस्माननुशिक्षयेत्याह शाधीति हेप्रभोईशितव्याःसर्वेजीवास्तेषामीशयत्तवानुशासनमातिष्ठन्नाश्रयंश्चोदनायाविधिनिषेधलक्षणायाःसकाशाद्विमुच्यते नखलुत्वद्भक्तोविधिकिंकरःस्यादितिभावः ॥ ४६ ॥ तदुक्तंसर्वमनुमोद्यस्वागमनकारणंसप्रपंचंकथयति आसन्नितिपंचभिः ऊर्णायांभार्यायाम् प्रथमेंऽतरेस्वायंभुवमन्वंतरे तेदेवाःसुतांवाचंयभितुंयब्धुंमैथुनेनरमयितुमुद्यतमुद्युक्तंकंप्रजापतिंजहसुरुपहसितवंतः ॥ ४७ ॥

तेनावद्यकर्मणापापेनाऽऽसुरींयोनिमगन्नगमन् अधुनातत्क्षणमेव हिरण्यकशिपोर्जाताइत्यर्थः ॥ ४८ ॥ तेचयोगमाययाततोनीताःसंतोदे वक्याउदरेजाताः हेराजन्बलेतेचकंसेनविहिंसिताः साचतानात्मजान्मत्वाशोचति तेचेमेतवांतिकेऽध्यासते ॥ ४९ ॥ लोकंदेवलोकम् ॥५०॥ स्मरोद्गीथः स्मरसहितउद्गीथः सद्गतिंमोक्षम् स्मरस्यैवपूर्वंकीर्तिमानितिनाम अतःकीर्तिमंतंप्रथमजंकंसायाऽऽनकदुंदुभिः अर्पयामा

तेनासुरीमगन्योनिमधुनाऽवद्यकर्मणा ॥ हिरण्यकशिपोर्जातानीतास्तेयोगमायया ॥ ४८ ॥ देवक्याउदरे जाताराजन्कंसविहिंसिताः ॥ सातान्शोचत्यात्मजान्स्वांस्तइमेऽध्यासतेंऽतिके ॥ ४९ ॥ इतएतान्प्रणेष्यामो मातृशोकापनुत्तये ॥ ततःशापाद्विनिर्मुक्तालोकंयास्यंतिविज्वराः ॥ ५० ॥ स्मरोद्गीथःपरिष्वंगःपतंगःक्षुद्र भृद्घृणी ॥ षडिमेमत्प्रसादेनपुनर्यास्यंतिसद्गतिम् ॥ ५१ ॥ इत्युक्त्वातान्समादायइंद्रसेनेनपूजितौ ॥ पुनर्द्वारव तीमेत्यमातुःपुत्रानयच्छताम् ॥ ५२ ॥ तान्दृष्ट्वाबालकान्देवीपुत्रस्नेहस्नुतस्तनी ॥ परिष्वज्यांकमारोप्यमूर्ध्न्य जिघ्रदभीक्ष्णशः ॥ ५३ ॥ अपाययत्स्तनंप्रीतासुतस्पर्शपरिप्लुता ॥ मोहितामाययाविष्णोर्ययासृष्टिःप्रवर्त ते ॥ ५४ ॥ पीत्वामृतंपयस्तस्याःपीतशेषंगदाभृतः ॥ नारायणांगसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ॥ ५५ ॥ तेनम स्कृत्यगोविंदंदेवकींपितरंबलम् ॥ मिषतांसर्वभूतानांययुर्धामदिवौकसाम् ॥ ५६ ॥ तंदृष्ट्वादेवकीदेवीमृता गमननिर्गमम् ॥ मेनेसुविस्मितामायांकृष्णस्यरचितांनृप ॥ ५७ ॥ एवंविधान्यद्भुतानिकृष्णस्यपरमात्म नः ॥ वीर्याण्यनंतवीर्यस्यसंत्यनंतानिभारत ॥ ५८ ॥

सेत्युक्तम् ॥ ५१ ॥ अयच्छतामर्पयामासतुः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अमृतत्वेहेतुः गदाभृतःपीतशेषमिति नारायणांगसंस्पर्शेनप्रतिलब्धं देवावयमित्यात्मदर्शनंयैस्ते ॥ ५५ ॥ धामदेवलोकम् ॥ ५६ ॥ मृतानामागमनंनिर्गमनंचश्रीकृष्णस्यमायांमेने तेनैवापत्यादिरूपेणर चिताम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

---

१ अस्योत्तरश्लोकेनान्वयः २ स्मरादीनिनामानिमरीचिपुत्रत्वदशायामितिचक्रवर्तिबालबोधिनीकारौ ३ पित्रोःसंपश्यतोःसद्योबभूवप्राकृतःशिशुरित्युक्तेर्नंदगृहगम नसमये देवकीस्तनमपाययदितितत्रानुक्तमप्यवगंतव्यम् अत्रपीतशेषमित्युक्तेरितिचक्रवर्तिबालबोधिनीकारौ

अमृतंकीर्तिर्यस्यतस्य व्यासपुत्रैरितिबहुवचनंपूजार्थम् जगतामघंभिनत्तीतितथातत् अलंनिःशेषंयथाभवतितथानकृच्छ्रादिवदिति तदेवं मोक्षहेतुत्वंपापक्षयहेतुत्वंचोक्तम् तद्भक्तानांतुसत्कर्णपूरंपरमसुखावहंकर्णाभरणमितिस्वयंसुखरूपतामाह किंच भगवतिकृतमावेशितंचित्तंयेनसतथाभूत्वातस्यक्षेमधामकालादिभयरहितंलोकंयातीति ॥ ५९ ॥ ॥ इतिदशमेउ०टीकायांपंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५॥छ॥ षडशीतितमेदंभात्सुभद्रामर्जुनोऽहरत् ॥ गत्वाचमिथिलांकृष्णोनृपविप्रावनंदयत् ॥ १ ॥ पित्रोःस्वज्ञानमादिश्यसुभद्रांफाल्गुनायच ॥ जगा

सूतउवाच यइदमनुशृणोतिश्रावयेद्वामुरारेश्चरितममृतकीर्तेर्वर्णितंव्यासपुत्रैः ॥ जगदघभिदलंतद्भक्तसत्कर्णपूरंभगवतिकृतचित्तोयातितत्क्षेमधाम॥५९॥ ॥इति०भा०म०द०उ०मृताग्रजानयनंनामपंचाशीतितमोऽध्यायः॥८५ ॥ ॥छ॥ राजोवाच ब्रह्मन्वेदितुमिच्छामःस्वसारंरामकृष्णयोः॥ यथोपयेमेविजयोयाममासीत्पितामही ॥ १ ॥ श्रीशुकउवाच अर्जुनस्तीर्थयात्रायांपर्यटन्नवनींप्रभुः॥ गतःप्रभासमशृणोन्मातुलेयींसआत्मनः ॥ २ ॥ दुर्योधनायरामस्तांदास्यतीतिनचापरे॥ तल्लिप्सुःसयतिर्भूत्वात्रिदंडीद्वारकामगात्॥ ३ ॥ तत्रवैवार्षिकान्मासानवात्सीत्स्वार्थसाधकः॥ पौरैःसभाजितोऽभीक्ष्णंरामेणाजानताचसः॥ ४ ॥ एकदागृहमानीयआतिथ्येननिमंत्र्यतम् ॥ श्रद्धयोपहृतंभैक्ष्यंबलेनबुभुजेकिल ॥ ५ ॥ सोऽपश्यत्तत्रमहतींकन्यांवीरमनोहराम्॥ प्रीत्युत्फुल्लेक्षणस्तस्यांभावक्षुब्धंमनोदधे॥ ६ ॥ साऽपितंचकमेवीक्ष्यनारीणांहृदयंगमम्॥ हसंतीव्रीडितापांगीतन्यस्तहृदयेक्षणा॥ ७॥ तांपरंसमनुध्यायन्नंतरंप्रेप्सुरर्जुनः॥ नलेभेशंभ्रमच्चित्तःकामेनातिबलीयसा॥ ८॥

ममिथिलांकृष्णःस्वभक्तप्रियकृत्ततः ॥ २ ॥ देवक्यामृतपुत्रलाभवदर्जुनस्यसुभद्रालाभोऽपिरामप्रातिकूल्याद्दुर्घटइतिमन्यमानःप्रसंगात्पृच्छति ब्रह्मन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ कथमशृणोत् दुर्योधनायेति अपरेवसुदेवादयोनदास्यंतीति तल्लिप्सुस्तस्यामातुलेय्यालिप्सुः रामंवंचयितुंपूज्यतमंत्रिदंडिवेषंविधायगतइत्याह सयतिरिति ॥ ३ ॥ स्वार्थसाधकःकन्यांप्रेप्सुः ॥ ४ ॥ तमातिथ्येननिमंत्र्यगृहमानीयबलेनयच्छ्रद्धयोपहृतंपरिविष्टंतद्भैक्ष्यंकिलार्जुनोबुभुजेइत्यन्वयः ॥ ५ ॥ भावेनरत्यभिप्रायेणक्षुभितंमनोदधे ॥ ६ ॥ व्रीडितापांगीसव्रीडकटाक्षा तस्मिन्नेवन्यस्तंहृदयमीक्षणंचययासा ॥७ ॥ अंतरंहर्तुमवसरंप्रेप्सुःप्राप्तुमिच्छुः कामेनभ्रमच्चित्तंयस्यसः शंरामादिसन्माननिमित्तंसुखम् ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ आसमंताद्रुंधतआव[illegible]वतः ॥ १० ॥ ११ ॥ पारिबर्हाणिवरवध्वोःप्रीतिदेयानि ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनीहयाऽनुद्यमेनैवाऽऽगतंयदा हार्यंभोज्यंतेननिर्वर्तितानिजाःक्रियायेनसः ॥ १४ ॥ यात्रामात्रंशरीरादिनिर्वाहमात्रंभोज्यमुपनमतितंप्रत्यागच्छति ॥ १५ ॥ मिथिलस्य

महत्यांदेवयात्रायांरथस्थांदुर्गनिर्गताम् ॥ जहारानुमतःपित्रोः[1]कृष्णस्यचमहारथः ॥ ९ ॥ रथस्थोधनुरादाय शूरांश्चारुंधतोभटान् ॥ विद्राव्यक्रोशतां[2]स्वानांस्वभागंमृगराडिव ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वाक्षुभितोरामःपर्वणीवमहार्णवः ॥ गृहीतपादःकृष्णेनसुहृद्भिश्चान्वशाम्यत ॥ ११ ॥ प्राहिणोत्पारिबर्हाणिवरवध्वोर्मुदाबलः ॥ महाधनोपस्करेभरथाश्वनरयोषितः ॥ १२ [3] ॥ श्रीशुकउवाच कृष्णस्या[4]सीद्द्विजश्रेष्ठःश्रुतदेवइतिश्रुतः ॥ कृष्णैकभक्त्यापूर्णार्थःशांतःकविरलंपटः ॥ १३ ॥ सउवासविदेहेषुमिथिलायांगृहाश्रमी ॥ अनीहयागताहार्यनिर्वर्तितनिजक्रियः ॥ १४ ॥ यात्रामात्रंत्वहरहर्दैवादुपनमत्युत ॥ नाधिकंतावतातुष्टःक्रियाश्चक्रेयथोचिताः ॥ १५ ॥ तथातद्राष्ट्रपालोऽगबहुलाश्वइतिश्रुतः ॥ मैथिलोनिरहंमानउभावप्यच्युतप्रियौ ॥ १६ ॥ तयोःप्रसन्नोभगवान्दारुकेणाऽऽहृतंरथम् ॥ आरुह्यसाकंमुनिभिर्विदेहान्प्रययौप्रभुः ॥ १७ ॥ नारदोवामदेवोऽत्रिःकृष्णोरामोसितोऽरुणिः ॥ अहंबृहस्पतिःकण्वोमैत्रेयश्च्यवनादयः ॥ १८ ॥ तत्रतत्रतमायांतंपौराजानपदानृप ॥ उपतस्थुःसार्घहस्ताग्रहैःसूर्यमिवोदितम् ॥ १९ ॥ आनर्तधन्वकुरुजांगलकंकमत्स्यपांचालकुंतिमधुकेकयकोसलार्णाः ॥ अन्येचतन्मुखसरोजमुदारहासस्निग्धेक्षणंनृपपपुर्दृशिभिर्नृनार्यः ॥ २० ॥

जनकस्यवंश्योमैथिलः ॥ १६ ॥ प्रभुरेवस्वयंविदेहान्देशान्प्रययौ ॥ १७ ॥ कृष्णोव्यासः रामोभार्गवः अहंशुकः एवमादिभिःसह ॥ १८ ॥ १९ ॥ आनर्ताद्यर्णांतास्तद्देशवर्तिनोनृनार्यः उदारहासंस्निग्धमीक्षणंयस्मिंस्तत् दृशिभिर्नेत्रैः ॥ २० ॥

---

१ पित्रोःकृष्णस्येतिषष्ठ्यौतृतीयार्थे यद्वा अनुमतःप्राप्तानुमतिः २ अनादरेषष्ठ्यौ क्रोशतःस्याननादृत्येत्यर्थः ३ द्वादशश्लोकोत्तरम् “ अभवन्प्रीतिसंहृष्टाबांधवाय दुपांडवाः अथान्यदपिकृष्णस्यवात्सल्यंभक्तयोःशृणु ” इत्येकःश्लोकोंकितांधपुस्तकेऽधिकः बालबोधिन्यांतु “ बभूवुःप्रीतिसंहृष्टायदवःपांडवास्तदा ” इत्यर्धश्लोकोधिकः बहुपुस्तकेष्वदृष्टत्वान्नमूलेनिवेशितः ४ कृष्णस्यसंबंधीतत्स्वामिकस्तद्भक्तइत्यर्थः

स्ववीक्षणेनैवविनष्टतमिस्रादृग्येषांतेभ्यः क्षेममभयमर्थदृशंतत्त्वज्ञानंच ॥ २१ ॥ अभीयुःप्रत्युज्जग्मुः ॥ २२ ॥ प्रीत्योत्फुल्लान्याननान्याशयाअंतःकरणानिचयेषांते कैःशिरोभिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तदभिप्रेत्यांगीकृत्यतत्तदोभाभ्यांमपिताभ्यांमद्गृहादन्यस्यगेहंयाती

तेभ्यःस्ववीक्षणविनष्टतमिस्रदृग्भ्यःक्षेमंत्रिलोकगुरुरर्थदृशंचयच्छन् ॥ शृण्वन्दिगंतधवलंस्वयशोऽशुभघ्नं गीतंसुरैर्नृभिरगाच्छनकैर्विदेहान् ॥ २१ ॥ तेऽच्युतंप्राप्तमाकर्ण्यपौराजानपदानृप ॥ अभीयुर्मुदितास्तस्मै गृहीतार्हणपाणयः॥ २२॥ दृष्ट्वातउत्तमश्लोकंप्रीत्युत्फुल्लाननाशयाः॥ कैर्धृतांजलिभिर्नेमुःश्रुतपूर्वास्तथामुनीन्॥ २३ ॥ स्वानुग्रहायसंप्राप्तंमन्वानौतंजगद्गुरुम्॥ मैथिलःश्रुतदेवश्चपादयोःपेततुःप्रभोः ॥ २४ ॥ न्यमंत्रयेतांदाशार्हमातिथ्येनसहद्विजैः॥ मैथिलःश्रुतदेवश्चयुगपत्संहतांजली॥ २५ ॥ भगवांस्तदभिप्रेत्यद्वयोःप्रियचिकीर्षया॥ उभयोराविशद्गेहमुभाभ्यांतदलक्षितः॥ २६ ॥ श्रोतुमप्यसतांदूराञ्जनकःस्वगृहागतान्॥ आनीतेष्वासनाग्र्येषुसुखासीनान्महामनाः॥२७॥ प्रवृद्धभक्त्याउद्धर्षहृदयास्राविलेक्षणः॥ नत्वातदंघ्रीन्प्रक्षाल्यतदपोलोकपावनीः॥ २८ ॥सकुटुंबोवहन्मूर्ध्नापूजयांचक्रईश्वरान्॥ गंधमाल्यांबराकल्पधूपदीपार्घगोवृषैः ॥ २९ ॥ वाचामधुरयाप्रीणन्निदमाहान्नतर्पितान् ॥ पादावंकगतौविष्णोःसंस्पृशन्शनकैर्मुदा ॥३०॥ राजोवाज भवान्हिसर्वभूतानामात्मासाक्षीस्वदृग्विभो ॥ अथनस्त्वत्पदांभोजंस्मरतांदर्शनंगतः॥ ३१॥स्ववचस्तदृतंकर्तुमस्मद्दृग्गोचरोभवान्॥ यदात्थैकांतभक्तान्मेनानंतःश्रीरजःप्रियः॥ ३२ ॥ कोनुत्वच्चरणांभोजमेवंविद्विसृजेत्पुमान्॥ निष्किंचनानांशांतानांमुनीनांयस्त्वमात्मदः॥ ३३॥

त्यलक्षितोऽविदितः यद्वा उभाभ्यांरूपाभ्यांतदलक्षितस्ताभ्यामलक्षितइति ॥ २६ ॥ २७ ॥ उद्धर्षमुद्गतहर्षंहृदयंयस्य अस्रैराविलेक्षिन्नेईक्षणेयस्यसःसचसच ॥ २८ ॥ ईश्वरान् ईश्वरंतत्तुल्यांश्चेत्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रीणन्प्रीणयन् संस्पृशन्संमर्दयन् ॥ ३० ॥ आत्माचेतयिता साक्षीप्रकाशकःस्वदृक्स्वप्रकाशः गसा ॥ ॥[illegible]रणात् ॥ ३१ ॥ अनंतोबंधुरपिश्रीर्भार्याऽपिअजःपुत्रोऽपि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

तच्छांत्यैसंसारोपशमाय ॥ [illegible] ॥ गृहान् गृहेष्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ धुन्वन्परिभ्रमयन् ॥ ३८ ॥ अवनिजेअवनिनिजेप्रक्षालितवान् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ फलैरामलकादिभिरर्हणेनोशीरैस्तृणविशेषमूलैःसुवासितैःशिवैरमृतवत्स्वादुभिरंबुभिः सुरभ्यामृदाकस्तूरीप्रमुखया सपर्ययापूजया यथोपपन्नयाऽनायासेनसंपन्नया भूतानुपद्रवलब्धत्वात् सत्त्वविवर्धनंयदंधोऽन्नंतेनच ॥ ४१ ॥ अस्यश्रीकृष्णस्याऽऽ

योऽवतीर्ययदोर्वंशेनृणांसंसरतामिह॥यशोवितेनेतच्छांत्यैत्रैलोक्यवृजिनापहम्॥३४॥ नमस्तुभ्यंभगवते कृष्णायाकुंठमेधसे ॥ नारायणायऋषयेसुशांतंतपईयुषे ॥ ३५ ॥ दिनानिकतिचिद्भूमन्गृहान्नोनिवसद्विजैः॥ समेतःपादरजसापुनीहीदंनिमेःकुलम्॥ ३६ ॥इत्युपामंत्रितोराज्ञाभगवाँल्लोकभावनः॥उवासकुर्वन्कल्याणंमिथिलानरयोषिताम्॥ ३७ ॥ श्रुतदेवोऽच्युतंप्राप्तंस्वगृहाञ्जनकोयथा ॥ नत्वामुनीन्सुसंहृष्टो धुन्वन्वासोननर्तह॥ ३८ ॥ तृणपीठबृसीष्वेतानानीतेषूपवेश्यसः॥ स्वागतेनाभिनंद्यांघ्रीन्सभार्योऽवनिजेमुदा॥ ३९ ॥ तदंभसामहाभागआत्मानंसगृहान्वयम्॥ स्नापयांचक्रउद्धर्षोलब्धसर्वमनोरथः॥ ४० ॥फलार्हणोशीरशिवामृतांबुभिर्मृदासुरभ्यातुलसीकुशांबुजैः ॥ आराधयामासयथोपपन्नयासपर्ययासत्त्वविवर्धनांधसा॥ ४१ ॥ सतर्कयामासकुतोममान्वभूद्गृहांधकूपेपतितस्यसंगमः॥ यःसर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः कृष्णेनचास्यात्मनिकेतभूसुरैः ॥ ४२ ॥ सूपविष्टान्कृतातिथ्यान्श्रुतदेवउपस्थितः ॥ सभार्यस्वजनापत्यउवाचांघ्र्यभिमर्शनः॥ ४३ ॥

त्मामूर्तिस्तस्यनिकेतैःस्थानविशेषैर्भूसुरैश्चसर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः कृष्णादिभिर्यःसंगमःसममकुतोन्वभूदिति अनुइतिविस्मये यद्वा आइति वितर्के नुइतिविस्मये ॥ ४२ ॥ उपस्थितःसमीपउपविष्टः भार्याभर्तव्याःस्वजनाअपत्यानिचतैःसहितः श्रीकृष्णस्यांघ्रिमभिमृशतिसंमर्दयतीत्यंघ्र्यभिमर्शनः ॥ ४३ ॥

१ निवसन्द्विजैरितिक्वचित्पाठः

यर्हीदंप्रविष्टस्तदैवदर्शनंप्राप्तइतिसएवसन्मात्रोनाद्यतनीभूतस्त्वमित्यर्थः यद्वा नोऽस्मानद्यैवप्राप्तइतिनकिंतुतदैवप्राप्तोयर्हीदंविश्वंस्वशक्तिभिः सत्त्वादिभिःसृष्ट्वास्वसत्तयाऽनुप्रविष्टस्त्वम् त्वद्दर्शनंतुपरंकेवलमद्यैवप्राप्तम् ॥ ४४ ॥ मायासृष्टिप्रवेशयोरविद्यासृष्टिप्रवेशौदृष्टांततयाऽऽह यथेति आत्ममाययास्वाविद्यया यद्वा आत्मनस्तवमाययेति ॥ ४५॥ किंच शृण्वतामिति नित्यंश्रवणकीर्तनादिपराणाममलात्मनामपि हृद्येवत्वंभासिममतुलोचनगोचरस्त्वमहोभाग्यमितिभावः ॥ ४६ ॥ ननुसर्वेषांहृदिस्थितःकथंकेषांचिदेवहृदिभासि मेघैःसूर्यवज्जीवोपाधिभिरावृतत्वादितियद्युच्यतेतर्हिनकस्यापिभायादित्यतआह हृदिस्थोऽपीति कर्मभिर्विक्षिप्तंचेतोयेषांतेषामात्मशक्तिभिरहंकारादिभिरग्राह्योव्यवहितोप्युपेतगुणःप्राप्तश्रवणकीर्तनादिसंस्कारआत्माअंतःकरणंयेषांतेषामंतिसमीपे अव्यवहितस्त्वमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ एतदेवप्रपंचय

श्रुतदेवउवाच नाद्यनोदर्शनंप्राप्तःपरंपरमपूरुषः॥ यर्हीदंशक्तिभिःसृष्ट्वाप्रविष्टोह्यात्मसत्तया॥ ४४ ॥ यथाशयानःपुरुषोमनसैवाऽऽत्ममायया॥ सृष्ट्वालोकंपरंस्वाप्नमनुविश्यावभासते॥ ४५॥ शृण्वतांगदतांशश्वदर्चतांत्वाऽभिवंदताम् ॥ नृणांसंवदतामंतर्हृदिभास्यमलात्मनाम् ॥ ४६ ॥ हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थःकर्मविक्षिप्तचेतसाम्॥ आत्मशक्तिभिरग्राह्योऽप्यंत्युपेतगुणात्मनाम्॥ ४७॥ नमोऽस्तुतेऽध्यात्मविदांपरात्मनेअनात्मनेस्वात्मविभक्तमृत्यवे॥ सकारणाकारणलिंगमीयुषेस्वमाययाऽसंवृतरुद्धदृष्टये॥४८॥ सत्वंशाधिस्वभृत्यान्नःकिंदेवकरवामहे॥ एतदंतोनृणांक्लेशोयद्भवानक्षगोचरः॥ ४९॥

न्नमस्यति नमोस्त्विति तेतुभ्यंनमोऽस्तु अध्यात्मविदांनिवृत्तदेहाद्यहंकाराणांपरात्मनेपरमात्मत्वेनप्रकाशमानाय मोक्षप्रदायेत्यर्थःअनात्मने देहाद्यभिमानिनेजीवाय परत्वेनाप्रकाशमानत्वात् स्वात्मनःसकाशाद्विभक्तःसमर्पितोमृत्युःसंसारोयेनतस्मै कुतएतत्तत्राऽऽह सकारणंमहदादिकार्यमकारणंप्रकृतिस्तदुभयलिंगमुपाधिंनियम्यतयाईयुषेप्राप्तवते अतउभयनियंतुःस्वस्मात्सकाशात्तदुभयवश्यायजीवायविभक्तमृत्यवइत्यर्थः नियंतृनियम्यत्वेकारणंवदन्नाह हेस्वमाययासंवृतेति अतोऽलुप्तैश्वर्यत्वान्नियंत्रेतुभ्यंनमः किंच रुद्धदृष्टयेमायावित्वादेवान्येषांरुद्धाआवृतादृष्टिर्येनतस्मै यद्वा स्वमाययास्वस्यासंवृताअन्येषांरुद्धादृष्टिर्येनतस्मैइत्येकंपदम् ॥ ४८ ॥ सएवंभूतःपरमेश्वरस्त्वंनोऽस्मान्स्वभृत्यान्शाध्यनुशिक्षय ॥ ४९ ॥

१ संवदतांपरस्परंसंवादंकुर्वतांसा ॥ २ ग्रामतेइतिक्वचित्पाठः ३ अक्षिगोचरइतिक्वचित्पाठः

॥ ५० ॥ स्वस्मिन्नादरमत्यं[illegible]षुमंदमिवाऽऽलक्ष्यलोकसंग्रहपरो भगवान्मत्तोऽपिब्राह्मणेषुश्रद्धातिरेकंकुर्वित्येवंतमनुशास्ति ब्रह्मन्निति सप्तभिः मयात्हृदिस्थितेन ॥ ५[illegible] देवादिभ्योऽपिब्राह्मणाःश्रेष्ठाइत्याह देवाइति तेशनैःपुनंतिएतेतुसद्यः किंचदेवादीनियत्पुनंतितदप्यर्हत्तमानामीक्षया ॥ ५२ ॥ ममकलापरिकलनमुपास्तिस्तयायुतः ॥ ५३ ॥ किंच ब्राह्मणाराधनमेवममप्रेष्ठमित्याह नेति हेतुमाह सर्ववेदमयो

श्रीशुकउवाच तदुक्तमित्युपाकर्ण्यभगवान्प्रणतार्तिहा ॥ गृहीत्वापाणिनापाणिंप्रहसंस्तमुवाचह ॥ ५० ॥ श्रीभगवानुवाच ब्रह्मंस्तेऽनुग्रहार्थायसंप्राप्तान्विद्ध्यमून्मुनीन् ॥ संचरंतिमयालोकान्पुनंतःपादरेणुभिः ॥ ५१ ॥ देवाःक्षेत्राणितीर्थानिदर्शनस्पर्शनार्चनैः ॥ शनैःपुनंतिकालेनतदप्यर्हत्तमेक्षया ॥ ५२ ॥ ब्राह्मणोजन्मनाश्रेयान्सर्वेषांप्राणिनामिह ॥ तपसाविद्ययातुष्ट्याकिमुमत्कलयायुतः ॥ ५३ ॥ नब्राह्मणान्मेदयितंरूपमेतच्चतुर्भुजम् ॥ सर्ववेदमयोविप्रःसर्वदेवमयोत्यहम् ॥ ५४ ॥ दुष्प्रज्ञाअविदित्वैवमवजानंत्यसूयवः ॥ गुरुंमांविप्रमात्मानमर्चादाविज्यदृष्टयः ॥ ५५ ॥ चराचरमिदंविश्वंभावायेचास्यहेतवः ॥ मद्रूपाणीतिचेतस्याधत्तेविप्रोमदीक्षया ॥ ५६ ॥ तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतान्ब्रह्मन्मच्छ्रद्धयाऽर्चय ॥ एवंचेदर्चितोऽस्म्यद्धानान्यथाभूरिभूतिभिः ॥ ५७ ॥ श्रीशुकउवाच सइत्थंप्रभुणाऽऽदिष्टःसहकृष्णान्द्विजोत्तमान् ॥ आराध्यैकात्मभावेनमैथिलश्चापसद्गतिम् ॥ ५८ ॥ एवंस्वभक्तयोराजन्भगवान्भक्तभक्तिमान् ॥ उषित्वाऽऽदिश्यसन्मार्गंपुनर्द्वारवतीमगात् ॥ ५९ ॥ ॥ इति० भा० म० द० उ० श्रुतदेवानुग्रहोनामषडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥

विप्रइति प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयस्यवेदमयोविप्रोदेवमयादस्माद्रूपात्प्रेष्ठइत्यर्थः ॥ ५४ ॥ असूयवोदोषदृष्टयः इज्यदृष्टयःपूज्यबुद्धयः ॥ ५५ ॥ अस्यविश्वस्यहेतवोभावामहदादयःमदीक्षयाममैवसर्वत्रेक्षया ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ सतांवेदानांत्रिकांडविषयाणांप्रवृत्तिप्रकारमादिश्य ॥ ५९ ॥ इतिदशमे० टीकायांषडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

समाशीतितमेनारायणनारदवादतः॥वेदैःस्तुतिर्गुणालंबानिर्गुणावधिवर्ण्यते ॥ १ ॥ वागीशायस्यवदनेलक्ष्मीर्यस्यचवक्षसि॥यस्याऽऽस्तेहृदये संवित्तंनृसिंहमहंभजे ॥२॥ संप्रदायविशुद्ध्यर्थंस्वीयनिर्बंधयंत्रितः॥ श्रुतिस्तुतिमितव्याख्यांकरिष्यामियथामति ॥ ३ ॥ श्रीमद्भागवतंपूर्वैःसारतःसन्निषेवितम् ॥ मयातुतदुपस्पृष्टमुच्छिष्टमुपचीयते॥ ४ ॥ पूर्वाध्यायांतेएवंस्वभक्तयोराजन्भगवान्भक्तभक्तिमान् उषित्वाऽऽदिश्यसन्मार्गंपुनर्द्वारवतीमगादित्यत्रसन्मार्गंसतांस्वतःप्रमाणभूतानामप्रामाण्यकारणरहितानांवेदानांमार्गंब्रह्मपरत्वमुपदिश्यभगवानगादित्युक्तंतत्रवेदानांब्रह्मपरत्वमघटमानंमन्वानःपृच्छति ब्रह्मन्निति तत्रतावन्मुख्यालक्षणागुणभेदेनत्रिधाशब्दप्रवृत्तिः मुख्याऽपिरूढियोगभेदेनद्विधा रूढिश्चस्वरूपेणजात्यागुणेनवानिर्देशार्हेवस्तुनिसंज्ञासंज्ञिसंकेतेनप्रवर्तते यथाडित्थोगौःशुक्लइति लक्षणाचतेनैवसंकेतेनाभिहितार्थसंबंधिनि य

परीक्षिदुवाच ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्येनिर्गुणेगुणवृत्तयः॥ कथंचरंतिश्रुतयःसाक्षात्सदसतःपरे॥ १॥

थागंगायांघोषइति गौणीचाभिहितार्थलक्षितगुणयुक्तेतत्सदृशे यथासिंहोदेवदत्तइति यथाऽऽहुः अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टातुगौणतेति योगवृत्तिस्तु एतत्त्रिविधवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोःप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वायोगेन यथापंकजमौपगवःपाचकइत्यादि तत्रतावद्ब्रह्मणिरूढिवृत्तिर्नसंभवतीत्याह साक्षात्कथंचरंतीति तत्रहेतुः अनिर्देश्ये अनिर्देश्यत्वेऽपिहेतुंवदन्गुणवृत्तिंनिराकरोतिनिर्गुणेगुणवृत्तयइति गुणैर्वर्तमानाऽपिनिर्गुणेकथंचरंतीत्यर्थः निर्गुणत्वेचहेतुंवदन्लक्षणांयोगंचनिराकरोति सदसतःपरइति कार्यकारणाभ्यांपरस्मिन्नसंगे केनचिदपिसंबंधाभावान्नलक्षणायोगवृत्तीसंभवतइत्यर्थः एवंपदार्थत्वायोगादपदार्थस्यचवाक्यार्थत्वायोगान्नश्रुतिगोचरत्वंब्रह्मणइत्यभिप्रायः ॥ १ ॥

१ अभिधेयेनगंगादिपदवाच्येनप्रवाहादिनाअविनाभूतेनित्यसंबद्धेतीरादौयागंगादिपदप्रवृत्तिःसालक्षणेष्यते २ वाच्येसिंहादौलक्ष्यमाणैःशौर्यादिगुणैर्योगाद्देवदत्तादौयासिंहादिपदवृत्तिःसागौणीत्यर्थः ३ [illegible]वृत्त्याप्रतिपादितयोरर्थयोर्योगस्योदाहरणंपंकजमिति औपगवःपाचकइतिद्वयंप्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्योगस्य आदिपदेनलक्षणाबोधितार्थयोगस्यखड्गशूलोहंतीति [illegible]पादितार्थयोर्योगस्यतुसिंहोग्निर्माणवकइत्युदाहरणद्वयम् आद्येखड्गशूलपदयोस्तद्धारकेलक्षणा द्वितीयेसिंहाग्निपदयोस्तत्सदृशेगौणी विस्तरस्तुकाशीनाथोपाध्[illegible]रोयव्याख्यायांद्रष्टव्यः

उत्तरमाह बुद्धींद्रियेति बुद्ध[illegible]न्जनानामनुशायिनांजीवानांमात्राद्यर्थंप्रभुरीश्वरोऽसृजत् मीयंतइतिमात्राविषयास्तदर्थम् भवार्थंभवोजन्मलक्षणंकर्म तत्प्र[illegible]करणार्थमित्यर्थः आत्मनेलोकांतरगामिने आत्मनस्तत्तल्लोकभोगायेत्यर्थः अकल्पनायकल्पनानिवृत्तयेमुक्तयइत्यर्थः अर्थधर्मकाम[illegible]क्षार्थमितिक्रमेणपदचतुष्टयस्यार्थः जनानामितिवदन्जीवार्थमीश्वरस्यसृष्ट्यादिषुप्रवृत्तिरितिदर्शयति प्रभुरितीश्वरस्योपाधिवश्यताभावेननित्यमुक्ततांदर्शयति अयमभिप्रायः सगुणमेवगुणैरनभिभूतंसर्वज्ञंसर्वशक्तिंसर्वैश्वरंसर्वनियंतारंसर्वोपास्यंसर्वकर्मफलप्रदातारंसमस्तकल्याणगुणनिलयंसच्चिदानंदंभगवंतंश्रुतयःप्रतिपादयंति यःसर्वज्ञःससर्ववित् यस्यज्ञानमयंतपः सर्वस्यवशीसर्वस्येशानः यःपृथिव्यांतिष्ठन्पृथिव्याआंतरः सोऽकामयतबहुस्याम् सऐक्षततत्तेजोऽसृजत सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्मेत्याद्याः तथाभूतेश्वरतांतावत्संसारिणोजीवस्यतन्निवृत्तयेतत्त्वमसीत्यादिवाक्यानिबोधयंति तत्रचतत्त्वंपदयोःसामानाधिकरण्यंप्रतीयते तच्चप्रकारांतरेणाघटमानंब्रह्मणि

श्रीशुकउवाच बुद्धींद्रियमनःप्राणान्जनानामसृजत्प्रभुः॥ मात्राऽर्थंचभवार्थंचआत्मनेकल्पनायच॥२॥

पर्यवसानंगमयति तथाहि नतावद्वैश्वदेव्यामिक्षेतिवदुभयोरेकार्थाभिधानेनसामानाधिकरण्यम् यथोक्तम् आमिक्षांदेवतायुक्तांवदत्येवैषतद्धितः आमिक्षापदसान्निध्यात्तस्यैवविषयार्पणमिति कुतः भिन्नार्थत्वात् नचाजहत्स्वार्थयानिरूढलक्षणयाविशेषणविशेष्यभावेननीलमुत्पलमितिवत् यथोक्तम् स्वंबुद्ध्यारज्यतेयेनविशेष्यंतद्विशेषणमित्यादि कुतः विरुद्धार्थत्वेनतदयोगात् नचजहत्स्वार्थत्वेनसंबंधिलक्षणयाकुसुमितद्रुमागंगेतिवत् कुतः एकार्थत्वस्यविवक्षितत्वात् अतोजहदजहत्स्वार्थलक्षणयासोऽयंदेवदत्तइतिवद्विरुद्धांशत्यागेनानुगतचिदंशेनैकार्थेनसामानाधिकरण्येननिर्गुणेपर्यवसानम् अस्थूलादिवाक्यानांतुसाक्षादुपाधिनिषेधेनतत्पदार्थशोधनउपयोगान्निर्गुणएवपर्यवसानम् तथाचात्रैवोपक्रमेस्वसृष्टमिदमापीयेत्यादिनाविशिष्टमालंबनंवक्ष्यति अंतेचश्रुतयस्त्वयिहिफलंत्यतन्निरसनेनभवन्निधनाइत्युपसंहरिष्यंति उपासनादिवाक्यानांतुक्रियार्थप्रवृत्तसृष्ट्याद्यवलंबनेनज्ञानसाधनविधानेनतत्परत्वमित्येषादिक् ॥ २ ॥

---

१ सामान्यतःसर्वंजानातीतिसर्वज्ञः तत्तद्विशेषधर्मपुरस्कारेणसर्वंवेत्तीतिसर्ववित् २ सईक्षतेत्यैतरेयपाठः ऐक्षतेतिछांदोग्यपाठः ३ विश्वेदेवादेवतायस्याःसावैश्वदेवीतिदेवतार्थेविहितएषतद्धितोण्प्रत्ययः सामान्यतोऽऋगादिवाचकत्वसंभवेप्यामिक्षापदसान्निध्यादामिक्षामेववदतिअतस्तस्यैवतद्धितकर्तृकमेवविषयार्पणमामिक्षारूपविषयबोधनमित्यर्थः चातुर्मास्यांतर्गतवैश्वदेवपर्वप्रकरणस्था ' तप्तेपयसिदध्यानयतिसावैश्वदेव्यामिक्षावाजिभ्योवाजिनमितिश्रुतिः ' अस्याअर्थः तप्तेदुग्धेदधिमिश्रणेकृतेयत्कठिनंद्रव्यंसंपद्यतेतदामिक्षापदवाच्यंतेनविश्वेदेवदेवताकोयागोविधेयः यद्द्रवद्रव्यंतद्वाजिनंतेनचवाजिदेवताकोयागोविधेयइति ४ नीलमुत्पलमित्यत्रयेननीलादिनास्वबुद्ध्यास्वाकारज्ञानेनविशेष्यमुत्पलादिरज्यतेभास्यतेइतरस्माद्व्यावर्त्यतेतद्विशेषणमित्यर्थः

अत्रचानादिशिष्टपरंपरागतत्वान्नसंदेहोयुक्तइत्याह सैषेति सैषायथोक्तालंबनाब्राह्मीब्रह्मपरा श्रद्धयाआदरेणवैतंडिकतर्कानभिनिवेशेनयः श्रवणादिनाधारयेत्सः अकिंचनोनिरस्तदेहाद्युपाधिःसन्परंपदंप्राप्नुयादिति ॥ ३ ॥ एतदेवसर्वश्रुत्यर्थनिरूपणेनप्रपंचयितुमितिहासमवतारयति अत्रेति नारायणान्वितांनारायणःप्रवक्तृत्वेनान्वितोयस्यांताम् गाथामितिहासम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ब्रह्मसत्रमिति यथायजमानाएवसमानाऋत्विगादिरूपेणयत्रकर्मकुर्वंतितत्कर्मसत्रंप्रसिद्धम् तथायत्रसमानाएववक्तृश्रोतृभावेनब्रह्ममीमांसंतेतद्ब्रह्मसत्रम्॥ ९॥अहो

सैषाह्युपनिषद्ब्राह्मीपूर्वेषांपूर्वजैर्धृता॥श्रद्धयाधारयेद्यस्तांक्षेमंगच्छेदकिंचनः॥ ३ ॥ अत्रतेवर्णयिष्यामि गाथांनारायणान्विताम्॥नारदस्यचसंवादमृषेर्नारायणस्यच॥४॥एकदानारदोलोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियः॥ सनातनमृषिंद्रष्टुंययौनारायणाश्रमम्॥ ५॥ योवैभारतवर्षेऽस्मिन्क्षेमायस्वस्तयेनृणाम्॥ धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः॥ ६ ॥ तत्रोपविष्टमृषिभिःकलापग्रामवासिभिः॥ परीतंप्रणतोऽपृच्छदिदमेवकुरूद्वह॥ ७॥ तस्मैह्यवोचद्भगवानृषीणांशृण्वतामिदम् ॥ योब्रह्मवादःपूर्वेषांजनलोकनिवासिनाम्॥ ८ ॥ श्रीभगवानुवाच स्वायंभुवब्रह्मसत्रंजनलोकेऽभवत्पुरा॥तत्रस्थानांमानसानांमुनीनामूर्ध्वरेतसाम्॥ ९ ॥ श्वेतद्वीपंगतवतित्वयिद्रष्टुंतदीश्वरम्॥ ब्रह्मवादःसुसंवृत्तःश्रुतयोयत्रशेरते ॥ तत्रहायमभूत्प्रश्नस्त्वंमांयमनुपृच्छसि॥ १० ॥तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः ॥ अपिचक्रुःप्रवचनमेकंशुश्रूषवोऽपरे॥ ११ ॥ सनंदनउवाच स्वसृष्टमिदमापीयशयानंसहशक्तिभिः ॥ तदंतेबोधयांचक्रुस्तल्लिंगैःश्रुतयःपरम्॥ १२ ॥ यथाशयानंसम्राजंवंदिनस्तत्पराक्रमैः॥ प्रत्यूषेऽभ्येत्यसुश्लोकैर्बोधयंत्यनुजीविनः॥ १३ ॥

तर्हिमयाकथंतन्नज्ञातमित्यतआह श्वेतद्वीपमिति तदीश्वरंतत्रस्थंमामेवानिरुद्धमूर्तिम् ॥ १०॥ ननुसर्वज्ञास्तेकस्तत्रवक्ताप्रष्टावातत्राऽऽह तुल्यश्रुतेति श्रुतादिभिरविशेषाअरिमित्रोदासीनहीनत्वेननिरुपमकरुणाअतःसर्वेप्रवचनयोग्याअपिकेनापिकौतुकेनैकंप्रवक्तारंकृत्वाऽन्येपप्रच्छुरित्यर्थः॥ ११॥ स्वसृष्टमितिस्व[...]तमिदंविश्वंप्रलयसमयेआपीयसंहृत्यशयानंयोगेननिद्राणमिववर्तमानंतदंतेप्रलयांतेतल्लिंगैस्तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैःपरमीश्वरंसृष्टिसमये[...]श्वासभूताः श्रुतयःप्रबोधयामासुः ॥ १२ ॥ सुश्लोकैःशोभनाःश्लोकाःकीर्तयोयेषुतैःपराक्रमैः ॥ १३ ॥

१ धर्मज्ञानशमोपेतंतपइत्य[...] ब्रह्मन्ब्रह्मणीत्यादिवत्पृष्टमेव ३ इदंनारदसंबोधनम् ४ एकंसनंदनंप्रवचनंप्रवक्तारम् ५ प्रभूताइतिक्वचित्पाठः

जयजयेति भोअजितजय [illegible] माविष्कुरु आदरेवीप्सा केनव्यापारेण अगजगदोकसांअगानिस्थावराणिजगंतिजंगमानिचओकांसिशरीराणियेषांजीवानांतेः [illegible] विद्यांजहिनाशय किमितिगुणवतीहंतव्येत्यतआह दोषगृभीतगुणाम् दोषायाऽऽनंदाद्यावरणायगृहीतागुणाययाताम् त्वयहोर्भश्छंदः [illegible] तिभकारः इयंहिस्वैरिणीवपरप्रतारणायगुणान्गृह्णात्यतोहंतव्येति तर्हिमय्यपिदोषमावहेदितिममापितत्राशक्तिःस्यादतआह त्वमिति यद्यस्मात्त्वमात्मनास्वरूपेणैवसमवरुद्धसमस्तभगःसंप्राप्तसमस्तैश्वर्योऽसि वशीकृतमायत्वादितिभावः ननुस्वयमेवतेज्ञानवैराग्यादिनाकिंनहन्युरित्यतआह अखिलशक्त्यवबोधकेति तेषांत्वमेवांतर्यामीसर्वशक्त्युद्बोधकः अतोनतेज्ञानादौस्वतंत्राइतिभावः नन्वहमकुंठज्ञानैश्वर्यादिगुणोजीवानांकर्मज्ञानादिशक्त्यवबोधनेनाविद्याहंतेत्यत्रकिंप्रमाणमितिचेदहमेवप्रमाणमित्याह निगमोवेदः नन्वेवंभूतेमयिकथंश्रुतीनांप्रवृत्तिस्तत्राऽऽह क्वचिदिति कदाचित्सृष्ट्यादिसमयेऽजयामाययाचरतःक्रीडतोनित्यंचालुप्तभगतयासत्यज्ञा

श्रुतयऊचुः जयजयजह्यजामजितदोषगृभीतगुणांत्वमसियदात्मनासमवरुद्धसमस्तभगः॥
अगजगदोकसामखिलशक्त्यवबोधकतेक्वचिदजयाऽऽत्मनाचचरतोऽनचरेन्निगमः ॥ १४ ॥
बृहदुपलब्धमेतदवयंत्यवशेषतयायतउदयास्तमयौविकृतेर्मृदिवाऽविकृतात्॥ अतऋषयोदधुस्त्वयिमनोवचनाचरितंकथमयथाभवंतिभुविदत्तपदानिनृणाम्॥ १५॥

नानंतानंदैकरसेनाऽऽत्मनाचचरतोवर्तमानस्यनिगमोऽनुचरेत्प्रतिपादयेत् कर्मणिषष्ठ्यौ यतोवाइमानिभूतानिजायंते योब्रह्माणंविदधातिपूर्वंयोवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै तंहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशंमुमुक्षुर्वैशरणमहंप्रपद्येय आत्मनितिष्ठन् सत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म यःसर्वज्ञःससर्वविदित्यादिनिगमकदंबस्त्वामेवंभूतंप्रतिपादयतीत्यर्थः जयजयाजितजह्यगजंगमावृतिमजामुपनीतमृषागुणाम् ॥ नहिभवंतमृतेप्रभवंत्यमीनिगमगीतगुणार्णवतातव ॥ १ ॥ १४ ॥ ननुकथंमामेवंप्रतिपादयंति यतइंद्रोयातोऽवसितस्यराजेत्यादिभिरिंद्रोयातोजंगमस्यावसितस्यस्थावरस्यचराजेतिप्रतिपाद्यतेतथाग्निर्मूर्धादिवइत्यादिभिश्चैवंभूतत्वेनाग्न्यादयःप्रतिपाद्यंतेतत्राऽऽह बृहदुपलब्धमेतदिति अयमर्थः एतदुपलब्धंदृष्टमिंद्रादिसर्वंबृहद्ब्रह्मत्वमित्येवावयंतिजानंति कथम् बृहतएवावशेषतयाऽवशिष्यमाणत्वेन कुतः यतोबृहतःसर्वस्योदयास्तमयावुत्पत्तिलयौ सर्वोपादानत्वात् तर्हिकिंविकारित्वंबृहतः न अविकृतात् विवर्ताधिष्ठानत्वेनाविकारादित्यर्थः वाशब्दउपमार्थः यथाघटादेर्विकृतेर्मृदिउद

१ यःआत्मनिजीवेतिष्ठन्नात्मानंजीवोनियमयतीतिसोंतर्यामीसर्वस्येत्यंतर्यामिब्राह्मणतात्पर्यम् २ याप्रापणइत्यस्माच्छतृप्रत्ययेषष्ठ्येकवचनम् ३ ककुत्पतिःपृथिव्याअयमितिबाक्यशेषः अयमग्निर्दिवोमूर्धासूर्यरूपेणद्युलोकस्यमूर्धाभवति ककुच्छ्रेष्ठः पृथिव्याःपतिः जाठरादिरूपेणपृथिव्याःपालकइत्यर्थः

यास्तमयौतद्वत् वाचारंभणंविकारोनामधेयंमृत्तिकेत्येवसत्यम् सर्वंखल्विदंब्रह्मेत्यादिभिस्तथाप्रतिपादनादित्यर्थः अतःकारणादृषयोमंत्रा स्तद्द्रष्टारोवात्वय्येवमनोवचनाचरितंदधुःमनसाआचरितंतात्पर्यंवचनाचरितमभिधानंचधृतवंतः नपृथग्विकारेष्वित्यर्थः अत्रनिदर्शनम् कथमयथेति नृणांभूचराणांयत्रकुत्रापिदत्तानिनिक्षिप्तानिपदानिभुविकथमयथाभवंत्यदत्तानिभवंति अतोयथामृत्पाषाणेष्टकादिषुदत्तानिपदानिभुवंनव्यभिचरंतितथायत्किमपिविकारजातंवदंतोवेदास्त्वामेवसर्वकारणंपरमार्थभूतंप्रतिपादयंतीत्यर्थः द्रुहिणवह्निरवींद्रमुखामराजगदिदंननभवेत्पृथगुत्थितम् ॥बहुमुखैरपिमंत्रगणैरजस्त्वमुरुमूर्तिरतोविनिगद्यसे ॥२॥१५॥ त्वमेवसर्वनिगमगोचरइतिसतांप्रवृत्त्यादृढयति इतितवेति त्वमेवसर्वकारणत्वेनपरमार्थइतिकृत्वाभोत्र्यधिपतेत्रिगुणमायामृगीनर्तकसूरयोविवेकिनस्तवाखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धिस

इतितवसूरयस्त्र्यधिपतेऽखिललोकमलक्षपणकथाऽमृताब्धिमवगाह्यतपांसिजहुः॥
किमुतपुनःस्वधामविधुताशयकालगुणाःपरमभजंतियेपदमजस्रसुखानुभवम् ॥ १६॥

कलजनवृजिननिरसनहेतुंकीर्तिसुधासिंधुमवगाह्यनिषेव्यतपांसितपंतीतितपांसिपापानिदुःखानिवाजहुस्त्यक्तवंतः त्वदीयकथामात्रेणयदापांपत्यागस्तदाकिमुवक्तव्यंयेपुनःस्वधामविधुताशयकालगुणाःस्वधाम्नास्वरूपस्फुरणेनैवविधुतास्त्यक्ताआशयगुणाअंतःकरणधर्मारागादयःकालगुणाजरादयश्चयैस्तेतथाहेपरमतवाजस्रसुखानुभवमखंडानंदानुभवंपदंस्वरूपंभजंतिसेवंतेतथाभूतादुःखानित्यजंतीति तद्यथा पुष्करपलाशआपोनश्लिष्यंतेएवमेवंविदिपापंकर्मनश्लिष्यते नकर्मणालिप्यतेपापकेन तेसुकृतदुष्कृतेविधुनुते एतंहवावनतपति किमहंसाधुनाकरवम् किमहंपापमकरवमित्यादिश्रुतेरित्यर्थः सकलवेदगणेरितसद्गुणस्त्वमितिसर्वमनीषिजनारताः ॥ त्वयिसुभद्रगुणश्रवणादिभिस्तवपदस्मरणेनगतक्लमाः ॥३॥१६॥ असुर्यानामतेलोकाअंधेनतमसावृताः तांस्तेप्रेत्याभिगच्छंतियेकेचाऽऽत्महनोजनाः तथा नचेदवेदीन्महतीविनष्टिः येतद्विदुरमृतास्तेभवंत्यथेतरेदुःखमेवोपयंतीत्याद्याःश्रुतयःपूर्वश्लोकोक्तोभयविधभजनहीनान्निंदंति दृतयइवेति असुभृतोनरायदि

---

१ वाचाआरभ्यमाणमुच्चार्यमाणंनामधेयमेवविकारोनतुघटशरावादिनामातिरिक्तोमृदिविकारोवस्तुतोस्तिपरमार्थतोमृत्तिकैवतुसत्यंवस्त्वस्तीतिदृष्टांतः २ एवंविदिब्रह्मज्ञानवति ३ तत्तदाब्रह्मलोकमार्गेविरजानदीतरणकालेसाक्षात्कारकालेवापुण्यपापेत्यजतीत्यर्थः ४ यथोक्तात्मविदंप्रतिनतपतिनसंतापयति हवावेत्यवधारणे संतापमेवाऽऽह किमिति ५ असुराणां [illegible] यास्तेप्रसिद्धालोकाअंधेनगाढेनतमसाआत्माज्ञानेनप्रसिद्धांधकारेणवावृताव्याप्ताः प्रेत्यमृत्वातान्लोकांस्तेभिगच्छंति येकेचकेचनआत्महनःअविद्यादोषेणात्म[illegible] ब्रह्मज्ञानशून्यादुर्योनीःप्राप्नुवंतीत्यर्थः ६ चेद्यदिनावेदीद्ब्रह्मनज्ञातवांस्तदामहतीविनष्टिर्हानिः दुष्परिहराजन्ममरणादिरूपासंसृतिरित्यर्थः ७ इयंश्रुतिर्बहुपुण्य[illegible] ८ कथाश्रवणादिरूपंभजनमेकम् सच्चित्सुखस्वरूपभजनमपरम्

तेअनुविधाअनुविदधतीत्य [illegible] र्तिनोभक्ताइतियावत् तर्हिश्वसंतिजीवंतिसफलजीवनाभवंति इतरथादृतयइवभस्त्राइव वृथाश्वा
साइत्यर्थः नन्वभक्तानामपि [illegible] फलमस्त्येव न कार्यकारणानुग्राहकत्वेनजीवनहेतोस्तवाभजनेकृतघ्नानांतदपिनसिध्येदित्याशयेनाऽऽह
महदहमादयइति महानहंकार [illegible] ऽऽदिर्येषांतेयदनुग्रहतोयस्यानुप्रवेशेनलब्धसामर्थ्याःसंतोऽडंदेहंसमष्टिव्यष्टिरूपंसृष्टवंतः तत्रचपंचापिको
शानन्नमयादीनाविश्यतत्तदाकारःसन्यश्चेतयतेसत्वंतदाह पुरुषविधइति पुरुषस्यान्नमयादेर्विधेवविधाआकारोयस्यसतथा ननुचिदेकरस
स्यकथंतत्तदाकारताऽतआह अन्वयोऽत्रेति अत्रएष्वन्नमयादिष्वन्वेतीत्यन्वयः अतस्तत्तदाकारतेति एवंतर्हिसत्यत्वमसंगत्वंचकथंतत्राऽऽह
चरमोऽन्नमयादिषुयइति अन्नमयादिषूपदिश्यमानेषुयश्चरमोब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिपुच्छत्वेनोक्तःसत्वमितिसंबंधः ननुतथाऽप्यन्नमयादिष्व
न्वितत्वेऽसंगत्वव्याहतिरेवतत्राऽऽह सदसतःपरंत्वमथयदेष्ववशेषमृतमिति सदसतःस्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेःपरंव्यतिरिक्तंतत्साक्षिभूतम् अवशे

दृतयइवश्वसंत्यसुभृतोयदितेऽनुविधामहदहमादयोंऽडमसृजन्यदनुग्रहतः ॥ पुरुषविधोऽन्वयोऽत्रचरमो ऽन्नमयादिषुयःसदसतःपरंत्वमथयदेष्ववशेषमृतम् ॥ १७ ॥ उदरमुपासतेयऋषिवर्त्मसुकूर्पदृशःपरिसरप द्धतिंहृदयमारुणयोदहरम् ॥ ततउदगादनंततवधामशिरःपरमंपुनरिहयत्समेत्यनपतंतिकृतांतमुखे ॥ १८ ॥

षमवशिष्यतइत्यवशेषमबाध्यम् अथातएवऋतंसत्यम् तर्हिकिमर्थंतेष्वन्वयउक्तः शाखाचंद्रवच्छुद्धस्वरूपलक्षणार्थम् तथाहि सवाएषपुरु
षोऽन्नरसमयस्तस्येदमेवशिरइत्यादिनास्थूलसूक्ष्मक्रमेणपंचकोशानुपदिश्यतस्यपुरुषविधतामन्वयंपुरुषविधइतिपुनःपुनस्तदन्वितत्वेनाऽऽल
क्ष्यब्रह्मपुच्छंप्रतिष्ठेतिसर्वसाक्षिशुद्धस्वरूपनिरूपणमित्यनवद्यम् नरवपुःप्रतिपद्ययदित्वयिश्रवणवर्णनसंस्मरणादिभिः ॥ नरहरेनभजंतिनृणा
मिदंदृतिवदुच्छ्वसितंविफलंततः ॥ ४ ॥ १७ ॥ एवंतावत्सर्वात्मकेपरमेश्वरेसर्वश्रुतिसमन्वयेनसद्भजनीयत्वमुक्त्वाऽभक्तनिंदयाचतदेवदृढी
कृत्येदानीमनवगाह्यमहिमनिप्रथमंतावदुपाध्यालंबनमुपासनमुदरंब्रह्मेतिशार्कराक्षाउपासतेहृदयंब्रह्मेत्यारुणयोब्रह्माहैवैताइतऊर्ध्वंत्वेवोद
सर्पत्तच्छिरोऽश्रयतइत्याद्याःश्रुतयोविदधतीत्याह उदरमुपासतइति ऋषिवर्त्मसुऋषीणांसंप्रदायमार्गेषुयेकूर्पदृशस्तेउदरालंबनंमणिपूरक
स्थंब्रह्मोपासतेध्यायंति शार्कराक्षाइतिश्रुतिपदस्यप्रतिपदंकूर्पदृशइति कूर्पंशर्करारजोविद्यतेदृक्ष्वक्षिषुयेषांतेतथारजःपिहितदृष्टयःस्थूल

---

१ अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयेषु

दृष्टयइतियावत् उदरस्यह्रदयापेक्षयास्थूलत्वात् यद्वा कूर्पंसूक्ष्मम् सूक्ष्मदृशइत्यर्थः तदाह्रदयस्थंसूक्ष्ममेवाऽऽलक्ष्यतत्प्रवेशायप्रथममुदरस्थमुपासतइतिभावः आरुणयस्तुसाक्षाद्धृदयस्थंदहरंसूक्ष्ममेवोपासते ह्रदयविशेषणंपरिसरपद्धतिमिति परितःसरंतिप्रसर्पंतीतिपरिसरानाडयस्तासांपद्धतिंमार्गंप्रसरणस्थानमित्यर्थः विशेषणस्यफलमाह ततइति ततोह्रदयात्भोअनंततवधामोपलब्धिस्थानंसुषुम्नाख्यंपरमंश्रेष्ठंज्योतिर्मयंशिरोमूर्धानंप्रत्युदगादुदसर्पत् मूलाधारादारभ्यह्रदयमध्याद्ब्रह्मरंध्रंप्रत्युद्गतमित्यर्थः कथंभूतंधाम यत्समेत्यप्राप्यपुनरिहकृतांतमुखेमृत्युमुखेसंसारेनपतंति तथाचश्रुतिः शतंचैकाह्रदयस्यनाड्यस्तासांमुर्धानमभिनिःसृतैका तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतिविष्वङ्ङन्याउत्क्रमणेभवंतीति उदरादिषुयःपुंसांचिंतितोमुनिवर्त्मभिः ॥ हंतिमृत्युभयंदेवोह्रद्गतंतमुपास्महे ॥ ५ ॥ १८ ॥ नन्वीश्वरस्यापितर्हिजीववदुदरादिसंबंधेतदनुप्रविष्टस्यचतारतम्येसतिकेनविशेषेणोपास्यत्वमितीमामाशंकांपरिहरंत्यएकोदेवःसर्वभूतेषुगूढःसर्वव्यापीसर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षःसर्वभूताधिवासःसाक्षीचेताकेवलोनिर्गुणश्चेत्याद्याःश्रुतयःस्तुवंतीत्याह स्वकृतविचित्रयोनिष्विति स्वयंकृतासूच्चनीचमध्यमासुयोनि

स्वकृतविचित्रयोनिषुविशन्निवहेतुतयातरतमतश्चकास्स्यनलवत्स्वकृतानुकृतिः॥ अथवितथास्वमूष्ववितथंतवधामसमंविरजधियोऽन्वयंत्यभिविपण्यवएकरसम्॥ १९॥

ष्वभिव्यक्तिस्थानेषुकार्येषुदेहादिषुहेतुतयोपादानतयाप्रागेवविद्यमानत्वेनमुख्यप्रवेशासंभवाद्विशन्निववर्तमानस्तरतमतोन्यूनाधिकभावेनचकास्सिअवभाससेस्वकृतायोनीरनुकरोतीतिस्वकृतानुकृतिरनलवत् अग्निर्यथास्वतस्तारतम्यहीनोऽपिकाष्ठानुसारेणतथातथाप्रकाशतेतद्वत् अथातोवितथासुमिथ्याभूतास्वमूषुयोनिष्ववितथंसत्यंयतःसममविशेषमतःसत्यंतवधामस्वरूपंविरजधियोनिर्मलमतयोऽन्वयंतिजानंति नुइतिपृथक्पदंवा अत्रहेतुः अभिविपण्यवइति अभितोविगतव्यवहारः पणव्यवहारइत्यस्यरूपंपण्युरिति ऐहिकामुष्मिककर्मफलरहिताइत्यर्थः अविशेषत्वादेवैकरसंसन्मात्रमतस्तवोपाधिकृततारतम्याभावादप्रच्युतैश्वर्यस्योपास्यत्वमितिभावः स्वनिर्मितेषुकार्येषुतारतम्यविवर्जितम् ॥ सर्वानुस्यूतस[illegible]त्रंभगवंतंभजामहे ॥ ६ ॥ १९ ॥ अपिचकुतोन्वियमाशंकास्याद्भगवतोदेहाद्युपाधिकृतदोषप्रसंगइतियतोऽविद्याकामकर्मभि[illegible]जीवस्यापिभगवद्भावंलक्षणयाबोधयंत्यस्तंदोषंनिषेधयंति सयश्चायंपुरुषे यश्चासावादित्ये सएकः तत्त्वमसीत्याद्याःश्रुतयः ननु[illegible]नःस्तुतिरियमीश्वरत्वेनक्रियतेनतुतस्येश्वरत्वंबोध्यते नैतद्युज्यते यतस्तत्रयस्यदेवेपराभक्तिर्यथादेवे

तथागुरौ तस्यैतकथिता[illegible] महात्मनइत्याद्याः श्रुतयः कृतावतारस्यभगवतश्चरणभजनमुपार्यंवदंतीत्याह स्वकृतपुरेष्विति स्वक र्मोपार्जितेषुपुरेषुदेहेष्वमी[illegible] त्कृत्वेनवर्तमानंपुरुषमखिलशक्तिधृतःसर्वशक्त्याश्रयस्यपूर्णस्यतवांशकृतंवदंति अंशइवांशःकृतइव कृतः त्वद्रूपंवदंतीत्यर्थः ननु[illegible] रणसंवृतस्यकुतएवंभूतत्वंतत्राऽऽह अबहिरंतरसंवरणमिति बहिःकार्यमंतरंकारणम् वस्तुतस्तदावरणशू न्यम् तयोरसत्त्वादित्यर्थः इत्थंवंनृगतिंनुर्जीवस्यगतिंतत्त्वंविविच्यविशोध्यकवयोंऽन्यथैदंनप्राप्यतइतिजानंतोनिगमावपनंनिगमोक्तकर्मणा मावपनमासमंतादुप्यतेऽस्मिन्नित्यावपनंक्षेत्रंसर्वकर्मार्पणविषयमित्यर्थः यत्रार्पितानिकर्माणिमुक्तिफलंफलंतितंभवतोंऽघ्रिमभवंभवनिवर्त कंविश्वसिताःकृतविश्वासाउपासतेऽर्चनवंदनादिभिःसेवंते भुवीतिमर्त्यलोकेइदमेवोचितमितिदर्शयंति त्वदंशस्यममेशानत्वन्मायाकृतबंध

स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरंतरसंवरणंतवपुरुषंवदंत्यखिलशक्तिधृतोंऽशकृतम्॥इतिनृगतिंविविच्यकवयोनिग मावपनंभवतउपासतेंऽघ्रिमभवंभुविविश्वसिताः॥२०॥दुरवगमात्मतत्त्वनिगमायतवात्ततनोश्चरितमहा मृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः॥नपरिलषंतिकेचिदपवर्गमपीश्वरतेचरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः २१

नम् ॥ त्वदंघ्रिसेवामादिश्यपरानंदनिवर्तय ॥७॥२०॥ भक्तिरल्पसाधनमितिवचनमनुचितमिवमन्वानोभक्तिंगुरूकरोति दुरवगमेति भोईश्व रदुरवगमंदुर्बोधंयदात्मतत्त्वंतस्यनिगमायज्ञापनायतवात्ततनोराविष्कृतमूर्तेश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः चरितमेवमहामृताब्धिस्त स्मिन्परिवर्तोविगाहस्तेनपरिश्रमणाः परिवर्जनार्थः श्रमणंश्रमः गतश्रमाइत्यर्थः अपवर्गमपिकेचिन्नपरिलषंतिनेच्छंतिकुतोऽन्यदिंद्रपदा दि केचिदित्येवंभूताभक्तिरसिकाविरलाइतिदर्शयंति नकेवलमन्यन्नेच्छंतिकिंतुतेनैवसुखेनपूर्णाःसंतःपूर्वसिद्धंगृहादिसुखमप्युपेक्षंतइत्या ह तवचरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाइति तवचरणसरोजेहंसाइवरममाणायेभक्तास्तेषांकुलंतेनसंगस्तेनविसृष्टागृहास्तेतथा अनेनश्र वणकीर्तनेदर्शिते श्रुतिश्चमुक्तेरप्याधिक्यंभक्तेर्दर्शयति यथाऽऽह यंसर्वेदेवानमंतिमुमुक्षवोब्रह्मवादिनश्चेति व्याख्यातंचसर्वज्ञैर्भाष्यकृद्भिः मुक्ताअपिलीलयाविग्रहंकृत्वाभजंतइति त्वत्कथामृतपाथोधौविहरंतोमहामुदः ॥ कुर्वंतिकृतिनःकेचिच्चतुर्वर्गंतृणोपमम् ॥ ८ ॥ २१ ॥

---

१ अन्यथाचरणभक्तिविनेदंसाक्षात्काररूपंब्रह्मज्ञानम् २ अल्पस्यतत्त्वज्ञानमात्रस्यसाधनमेवेतिवचनमनुचितंमत्वाभक्तिंगुरूकरोतिपुरुषार्थचतुष्टयसाधनत्वंमोक्षा धिकपंचमपुरुषार्थरूपत्वंचस्थापयतीत्यर्थः अन्यसाधनमितिपाठे अन्यस्यतत्त्वज्ञानादेःसाधनमेवनतुपरमफलरूपेतिवचनमनुचितंमत्वाभक्तिंगुरूकरोतिमोक्षोपरिविराज मानंपंचमपुरुषार्थरूपत्वंस्थापयतीत्यर्थः

॥ १४ ॥

आंराममस्यपश्यंतिनतंपश्यतिकश्चन नैनंविदाथयइमाजजानान्यद्युष्माकमंतरंबभूव नीहारेणप्रावृताजल्प्याचासुतृपउक्थशासश्चरंतीत्या द्याःश्रुतयोऽनुंक्रोशंत्योजगदात्मनीश्वरेरतिमुपदिशंतीत्याह त्वदनुपथमिति त्वदनुवर्तित्वात्त्वत्सेवौपयिकमिदंकुलायंकौपृथिव्यांलीयतइ तिकुलायंशरीरमात्मसुहृत्प्रियवत्आत्माचसुहृच्चप्रियश्चतद्वच्चरति स्वाधीनतयावर्ततइत्यर्थः तथाऽपित्वयिउन्मुखेहितेप्रियेआत्मनिच अप्यर्थेचकारः एवंभूतेसुसेव्येऽपित्वयिबताहोकष्टंनरमंतिनसख्यादिनाभजंति असदुपासनयादेहाद्युपलालनेनाऽऽत्महनःप्रमादिनः कुतः यदनुशयाःयस्यामसदुपासनायामनुशयोवासनायेषांतेकुशरीरभृतःसंतउरुभयेसंसारेभ्रमंतिपरिवर्तंते अतआत्महनइतिभावः त्वय्यात्मनि जगन्नाथेमन्मनोरमतामिह ॥ कदाममेदृशंजन्ममानुषंसंभविष्यति ॥ १ ॥ २२ ॥ इदानीमात्मावारेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासित

त्वदनुपथंकुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्चरतितथोन्मुखेत्वयिहितेप्रियआत्मनिच ॥ नवतरमंत्यहोअसदुपा सनयाऽऽत्महनोयदनुशयाभ्रमंत्युरुभयेकुशरीरभृतः॥ २२ ॥ निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुजोहृदियन्मुनय उपासतेतदरयोऽपियुःस्मरणात् ॥ स्त्रियउरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्तधियोवयमपितेसमाःसमदृशोंऽघ्रिस रोजसुधाः॥ २३ ॥

व्यइत्याद्याःश्रुतयोध्यानमंगत्वेनोपदिशंतीत्याह निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुजइति मरुत्प्राणोमनश्चाक्षाणींद्रियाणिचनिभृतानिसंयमिता नियैस्तेचतेदृढंयोगंयुंजंतितेदृढयोगयुजस्तेतथाभूतामुनयोहृदियत्तत्त्वमुपासतेतदेवारयोऽपितवस्मरणाद्ययुःप्रापुः स्त्रियोऽपिकामतउरगेंद्र भोगभुजदंडविषक्तधियःअहींद्रदेहसदृशयोर्भुजदंडयोर्विषक्ताधीर्यासांताःपरिच्छिन्नदृष्टयः समदृशःसममपरिच्छिन्नंत्वांपश्यंत्योवयंश्रुत्य भिमानिन्योदेवताअपितेसमाएवकृपाविषयतया अंघ्रिसरोजसुधाःअंघ्रिसरोजंसुष्ठुधारयंत्यः अयंभावः इत्थंभूतस्तवस्मरणानुभावोये योगिनस्त्वांहृद्यालंबनमुपासतेयाश्चवयंत्वांसमंपश्यामोयाश्चस्त्रियःकामतःपरिच्छिन्नंध्यायंतियेचद्वेषेणसर्वानपितांस्त्वामेवप्रापयतीति चर णस्मरणंप्रेम्णातवदेवसुदुर्लभम [illegible] यथाकथंचिन्नृहरेममभूयादहर्निशम् ॥ १० ॥ २३ ॥

[illegible]

१ अस्यपरमात्मनआरामं [illegible] ३ [illegible]नंस्थानंग्रामनगरादिविश्वंसर्वेपश्यंति तमाराममनिर्मातारंपरमात्मानंकश्चनकोपिनपश्यति २ यूयंतंनविदाथनजानीथयइमाः प्रजाजजानजनयतिस्म अतो[illegible] [illegible]यन्महद्व्यवधानंबभूव यतोभवंतोनीहारेणाविद्ययाप्रावृताअवगुंठिताः जल्प्याःप्रजल्पनपरास्तार्किकाइत्यर्थः अतएवासुतृ पःप्राणतर्पणपरायणाः उक्था[illegible] [illegible]नस्तेचरंतिसंसरंतीत्यर्थः ३ अनुक्रोशंत्यःकृपयोच्चैरुपदिशंत्यइत्यर्थः

यतोवाचोनिवर्तंते अप्राप्य [illegible] अद्धावेदकइहप्रवोचत्कुतआजाताकुतइयंविसृष्टिः अर्वाग्देवाअस्यविसर्जनेनाथाकोवेदयतआ
बभूव अनेजदेकंमनसोज [illegible] वाआमुवन्पूर्वमर्शत् तद्धावतोऽन्यानत्येतितिष्ठत्तस्मिन्नपोमातरिश्वादधातीत्याद्याःश्रुतयोभगवत्तत्त्वं
दुर्ज्ञेयंवदंत्योभक्तिमेवोररीव [illegible] ीत्याह कइहनुवेदेति बतअहोभगवन्निहजगत्यग्रसरंपूर्वसिद्धंत्वामवरजन्मलयोऽर्वाचीनोत्पत्तिनाशवा
न्कोनुपुमान्वेदजानाति ईश्वरस्यपूर्वसिद्धावन्यस्यचार्वाचीनत्वेप्रमाणंवदन्ज्ञानकारणाभावमाह यतउदगादिति यतस्त्वत्तऋषिर्ब्रह्माउत्प
न्नोयंब्रह्माणमनुउभयेआध्यात्मिकाधिदैविकादेवगणाउत्पन्नास्ततोऽप्यर्वाचीनाःसर्वे यदातुभवान्सर्वमवरुध्योपसंहृत्यशयीततर्हितदाअनु
शायिनांजीवानांज्ञानसाधनंनास्ति यतस्तदानसत्स्थूलमाकाशादि नचासत्सूक्ष्मंमहदादि नचोभयंसदसद्भ्यामारब्धंशरीरम् नचकालजवस्त

कइहनुवेदबतावरजन्मलयोऽग्रसरंयतउदगादृषिर्यमनुदेवगणाउभये ॥ तर्हिनसन्नचासदुभयंनचकालज
वःकिमपिनतत्रशास्त्रमवकृष्यशयीतयदा॥२४॥ जनिमसतःसतोमृतिमुताऽऽत्मनियेचभिदांविपणमृतंस्म
रंत्युपदिशंतितआरुपितैः॥त्रिगुणमयःपुमानितिभिदायदबोधकृतात्वयिनततःपरत्रसभवेदवबोधरसे २५

न्निमित्तभूतंकालवैषम्यम् एवंसतितत्रतदानकिमपींद्रियप्राणाद्यपि नचज्ञापकंशास्त्रमपि अयमभिप्रायः अर्वाक्सृष्टिगतानांदेहाद्युपाधि
कृतांतराणांकालवशेनचमलिनसत्त्वानांनतावद्भगवज्ज्ञानसामर्थ्यम् तथाचश्रुतिः नतंविदाथयइमाजजानान्यद्युष्माकमंतरंबभूवेत्याद्या य
दातुप्रलयसमयेनबद्धंतरमस्तितदाऽपिसाधनाभावान्नभगवज्ज्ञानसामर्थ्यम् अतस्त्वदेकशरणतयाश्रवणकीर्तनादिभक्तिरेवसुकरेतिक्काहंबुद्ध्या
दिसंरुद्धःक्कचभूमन्महस्तव ॥ दीनबंधोदयासिंधोभक्तिंमेनृहरेदिश ॥११॥२४॥ इतोऽपिज्ञानंनसुशकम् उपदिशतामपिभ्रमबाहुल्यादित्याह
जनिमसतइति असतोजगतोजनिमुत्पत्तिंयेवैशेषिकादयोवदंति असतएवब्रह्मत्वस्योत्पत्तिंयेचपातंजलादयः सतएवैकविंशतिप्रकारस्यदुः
खस्यनाशंमोक्षंवदंतियेनैयायिकाः उतापियेचसांख्यादयआत्मनिभिदांभेदंच येमीमांसकाविपणंकर्मफलव्यवहारमृतंसत्यंस्मरंतिवदंति

---

१ शक्तिवृत्त्यातमप्रकाश्यैवनिवर्तंते २ इयंविसृष्टिराकाशादिसृष्टिःकुतःकस्माज्जाताकुतःकस्माद्धेतोःस्थितिंप्राप्ताएतदद्धाप्रत्यक्षतःकोवेदनकोपीत्यर्थः इहसंसारमं
डलेकःप्रवोचत्प्रावोचत् कोपिप्रवक्तानबभूवेत्यर्थः ननुब्रह्मादिदेवाज्ञास्यंतितत्राह अर्वागिति अस्यविसर्जनेनएतत्सृष्टत्वेनब्रह्मादिदेवाअप्यर्वाचीनाएवेत्यर्थः अथतस्मा
दियंविसृष्टिर्यतआबभूवतंकोवेदनकोपीत्यर्थः ३ एकमद्वितीयम् एजनंकंपनंस्वस्थानाच्च्यवनंतद्रहितमपिमनसोजवीयोवेगवत्तरम् विभुत्वादित्यर्थः एतदात्मतत्त्वंदेवाइं
द्रियाणिनामुवन् यतःपूर्वमर्शत् पूर्वमेवगतंसर्वांतरतयास्थितंनतुपराग्भूतमित्यर्थः इंद्रियाणिपराग्वस्तुविषयाणिनप्रत्यग्विषयाणीतिभावः तिष्ठत्स्थिरमपितच्छीघ्रगतिमतो
ऽन्यानत्येत्यतिक्रम्यवर्तते तस्मिन्परमात्मचैतन्येसतितदाश्रयत्वेनवर्तमानोमातरिश्वावायुः अपःउदकप्रवाहवत्सततंवर्तमानाःसर्वेषांसर्वचेष्टाः दधातिसंपादयति

तेसर्वेआरूपितैरारोपितैर्धर्मैरेवोपदिशंतिनतत्त्वदृष्ट्या सदेवसोम्येदमग्रआसीत् ब्रह्मैवसन्ब्रह्माप्येति अनीशयाशोचतिमुह्यमानः अविद्यायामंतरेवर्तमानाःस्वयंधीराःपंडितंमन्यमानाः जंघन्यमानाःपरियंतिमूढाअंधेनैवनीयमानायथांऽधाः एकमेवाद्वितीयंब्रह्म एकएवहिभूतात्माभूतेभूतेव्यवस्थितः एकधाबहुधाचैवदृश्यतेजलचंद्रवदित्यादिश्रुतिविरोधात् किंच वस्तुतःपुरुषस्यत्रिगुणमयत्वेसर्वमिदंसंगच्छेतनतुतदस्तीत्याह त्रिगुणमयःपुमानितिभिदायदबोधकृतात्वयीति त्रिगुणमयःपुमानित्यनेनहेतुनायाभिदा उपलक्षणमेतद्भिदादि सायस्मात्त्वयिविषयेअबोधकृतात्वद्विषयाज्ञानविजृंभिता तर्हिकिमज्ञानमस्ति वस्तुतःपुंसिनैवेत्याह ततःअबोधात्परत्रपरेसंगेऽवबोधरसेज्ञानघनेसःअबोधोनभवेन्नसंभवतीत्यर्थः मिथ्यातर्कसुकर्कशेरितमहावादांधकारांतरभ्राम्यन्मंदमतेरमंदमहिमंस्त्वज्ज्ञानवर्त्मास्फुटम् ॥ श्रीमन्माधववामनत्रिनयनश्रीशंकरश्रीपतेगोविंदेतिमुदावदन्मधुपतेमुक्तःकदास्यामहम् ॥ १२ ॥ २५ ॥ ननुयद्यसन्नोत्पद्यतेयदिचत्रिगुणमयःपुरुषोनभवति

सद्दिवमनस्त्रिवृत्त्वयिविभात्यसदामनुजात्सदभिमृशंत्यशेषमिदमात्मतयाऽऽत्मविदः ॥
नहिविकृतिंत्यजंतिकनकस्यतदाऽऽत्मतयास्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयाऽवसितम् ॥ २६ ॥

तर्हीदंप्रपंचजातंपुरुषश्चपृथङ्नास्तीत्युक्तंस्यात् कथंतर्हितयोःसत्त्वेनप्रतीतिरतआह सदिवमनइति मनोमनोमात्रंविलसितमिदंत्रिवृत्त्रिगुणात्मकंप्रपंचजातमसदेवसदिवविभाति कथमितिचेत्तत्राऽऽह त्वयीति त्वय्यधिष्ठाने अधिष्ठानसत्तयासद्वत्प्रतीयतइत्यर्थः नकेवलमिदंकारास्पदंकिंत्वामनुजात् मनुजःपुरुषः अभिविधावाकारः पुरुषमभिव्याप्येति पुरुषस्यापिपृथक्सत्त्वप्रतीतिर्मनोमात्रविलसितेत्यर्थः तथाचश्रुतिः असतोऽधिमनोऽसृजत मनःप्रजापतिमसृजत प्रजापतिःप्रजाअसृजततद्वाइदंमनस्येवपरमंप्रतिष्ठितंयदिदंकिंचेति नन्वात्मविदामपिविश्वंसदेवस्फुरत्यतःकथमसत्स्यादतआह सदभिमृशंतीति आत्मविदस्त्वशेषमिदंभोक्तृभोग्यात्मकंविश्वमात्मतयैवसदभिमृशंति सदितिजानंति आत्मकार्यत्वान्नपृथगित्यर्थः तथाहि यदुपादानकंयत्कार्यंभवतितत्तेनैवरूपेणप्रतीयतेउपादीयतेचेति लोकाचारेणदर्शयति नहिविकृतिमिति कनकस्यविकृतिंकुंडलादिकंकनकार्थिनोनत्यजंति अत्रहेतुः तदात्मतया कनकरूपत्वेनेत्यर्थः अतःस्वकृतमिदंविश्वमनुप्रविष्टंचपुरुषरूपमात्मतयैवा[illegible]श्चितम् यत्सत्त्वतःसदाभातिजगदेतदसत्स्वतः ॥ सदाभासमसत्यस्मिन्भगवंतंभजामतम् ॥ १३ ॥ २६ ॥

१ अनीशयामायया २ [illegible] ३ [illegible]त्वयमात्मानमेवपंडितंमन्यमानाः ३ जंघन्यमानाभृशंपीड्यमानाःपरियंतिपरिभ्रमंति ४ असतोनामरूपव्याकृतिरहितत्वेनशून्यतुल्याद्ब्रह्मणोनिमित्तभूतात[illegible]त्तदर्धमूलाज्ञानम् मनोमहत्तत्त्वाख्यासमष्टिबुद्धिरसृजतअजायत अज्ञानमेवसमष्टिमनोरूपेणविवर्तितमभूदित्यर्थः तच्चमनः प्रजापतिंसत्यलोकवासिनं[illegible]माद्यदिदंपरिदृश्यमानंकिंचकिंचनतदिदंमनस्येवसमष्टिबुद्धावेवपरमंयथास्यात्तथाप्रतिष्ठितंप्रकर्षेणस्थितमित्यर्थः

ननुसत्यंज्ञानमनंतंब्रह्म नेह [illegible] न मृत्योःसमृत्युमाप्नोतियइह [illegible] नवपश्यति इत्यादिश्रुतिभिरेवंभूतस्यभगवतःप्रतिपादनात्तज्ज्ञानंसु
करमेवेतिकृतंभक्त्याअतउ [illegible] परिचरंतीति तवेतिकर्मणिषष्ठी त्वांयेपरिचरंति छंदसिव्यवहिताश्चेतियच्छब्देनव्यवधानमदोषः केनरू
पेण अखिलसत्त्वनिकेतत [illegible] तानिसत्त्वानिनिकेतोयस्यसतथातस्यभावस्तत्तातया सर्वभूतावासतयेत्यर्थः उतएवअविगणय्यतिर
स्कृत्यतएवनिर्क्रतेर्मृत्योःशिरोभूत्वानपदापादेनाऽऽक्रमंतिमृत्योर्मूर्ध्निपदंदधति तंतरंतिमुच्यंतइत्यर्थः येपुनर्विमुखाअभक्तास्तान्गिरावाचाप
शूनिवविबुधान्विदुषोऽपिपरिवयसेबध्नासि कुतः त्वयिकृतसौहृदाःत्वयिकृतंसौहृदंप्रेमयैस्तेखलुनिश्चितंपुनंतिपवित्रयंति आत्मानमन्यान
पीतिशेषः नेतरे तथाचश्रुतिः तस्यवाकृतंतिर्नामानिदामानि तस्येदंवाचातंत्यानामभिर्दामभिःसर्वंसितमिति अयमभिप्रायः सत्यमेवंभूतमा

तवपरियेचरंत्यखिलसत्त्वनिकेततयातउतपदाक्रमंत्यविगणय्यशिरोनिर्क्रतेः ॥ परिवयसेपशूनिवगि
राविबुधानपितांस्त्वयिकृतसौहृदाःखलुपुनंतिनयेविमुखाः ॥ २७ ॥ त्वमकरणःस्वराडखिलकारकश
क्तिधरस्तवबलिमुद्वहंतिसमदंत्यजयाऽनिमिषाः ॥ वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिवविश्वसृजोविदधतिय
त्रयेत्वधिकृताभवतश्चकिताः ॥ २८ ॥

त्मानंश्रुतयःप्रतिपादयंतितत्रचयद्यपिवस्तु
नोऽपरोक्षत्वादपरोक्षमेवज्ञानमुत्पद्यतेतथाऽप्यसंभावनाविपरीतभावनातिरस्कृतत्वान्मलिनचित्तेषुपरोक्षमिवभवतीतिनापरोक्षसंसारभ्रमनि
वृत्तिसमर्थम् भगवत्परिचर्ययातुसम्यगमलचित्तानांतत्प्रसादेनलब्धापरोक्षज्ञानानामयत्नतएवकरकलितोमोक्षइति तथाचश्रुतयः देहांतेदे
वःपरंब्रह्मतारकंव्याचष्टे यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यः यस्यदेवेपराभक्तिरित्यादयः तपंतुतापैःप्रपतंतुपर्वतादटंतुतीर्थानिपठंतुचागमान् यजंतुया
गैर्विवदंतुवादैर्हरिंविनानैवमृतिंतरंति ॥ १४ ॥ २७ ॥ ननुयद्यखिलसत्त्वेनिकेतत्वेनभवतःसेव्यत्वमुच्यतेतर्हितत्करणसंबंधात्कर्तृत्वभोक्तृत्वेप्र
सज्जेयाताम् नवस्तुतस्तथात्वमितिचेत्तर्हिजीवानामपितत्तुल्यत्वमितिकेनविशेषेणपुनःसेव्यसेवकत्वमितीमामाशंकांपरिहरंत्यः अपाणिपा
दोजवनोग्रहीतापश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णः सवेत्तिवेद्यंनचतस्यवेत्तातमाहुरग्र्यंपुरुषंपुराणमित्याद्याःश्रुतयःस्तुवंतीत्याह त्वमकरणइति

---

१ इहब्रह्मणियोनानेवकल्पितभेदशालिचेतनाचेतनात्मकंविश्वंपश्यतिसमृत्योरनंतरंमृत्युंजन्ममरणादिपरंपरारूपंसंसारंप्राप्नोतीत्यर्थः २ तस्येश्वरस्यवेदरूपावाकृतं
तिर्महारज्जुः ब्राह्मणादिनामानितंतिसंयुक्तदामानीव यथातंत्यांदामभिर्वृषाबद्ध्यंते एवमीश्वरस्यविधिनिषेधलक्षणयावेदवाण्यातंतिरूपयादामरूपैर्नामभिरिदंसर्वंजगत्सितं
बद्धम् ब्राह्मणस्त्वंषट्कर्माणिकुरु क्षत्रियादिस्त्वंयजनादित्रयम् ब्रह्मचारीवेदपाठमित्येवमादिनासंयतमित्यर्थः ३ एषपरमात्मायंवृणुतेऽनुगृह्णाति

करणसंबंधरहितएवाखिलकारकशक्तिधरःअखिलानांप्राणिनांयानिकारकाणींद्रियाणितेषांशक्तीर्धारयतिप्रवर्तयतीतितथा कुतः स्वराट् यतःस्वेनैवराजसेदीप्यसे नहिस्वतःसिद्धज्ञानशक्तेरिंद्रियापेक्षेत्यर्थः अतस्तवबलिमुद्वहंतिपूजांकुर्वंति अजयाऽविद्ययासहितास्तयावृताइत्यर्थः अनिमिषादेवाइंद्रादयस्तत्पूज्याविश्वस्रजोब्रह्मादयोऽपि यथासम्रीकाएवकिंकराःस्वामिनंसेवंतेतथाऽविद्यायुक्तादेवादयस्त्वामितिलोकोक्तिः समदंतिचमनुष्यैर्दत्तंहव्यकव्यादिलक्षणंबलिंभक्षयंति अत्रदृष्टांतः वर्षभुजोऽऽखिलक्षितिपतेरिवेति यथावर्षभुजःखंडमंडलपतयोऽखिलक्षितिपतेर्महामंडलेश्वरस्यस्वप्रजादत्तबलिभुजोबलिमुद्वहंतितद्वदिति कथंबलिंवहंतितदाह विदधतियत्रयेत्वधिकृताभवतश्चकिताइति त्वत्तोभीताःसंतोयस्मिन्कर्मणिनियुक्तास्तेतत्कुर्वंतीति त्वदाज्ञापालनमेवबल्युद्वहनमित्यर्थः तथाचश्रुतिः भीषांस्माद्वातःपवते भीषोदेतिसूर्यः भीषास्मादग्निश्चेंद्रश्च मृत्युर्धावतिपंचमइति अनिंद्रियोऽपियोदेवःसर्वकारकशक्तिधृक् सर्वज्ञःसर्वकर्ताचसर्वसेव्यंनमामितम् ॥ १५ ॥ ॥२८॥तदेवंकरणप्रवर्तकमीश्वरंकरणपरतंत्रानराभजंतीत्युक्तम् नकेवलमियदेवकारणंततउत्पन्नत्वेनापितत्परतंत्रत्वादितिवदंति यथाऽग्नेःक्षु

स्थिरचरजातयःस्युरजयोत्थनिमित्तयुजोविहरउदीक्षयायदिपरस्यविमुक्ततत ॥
नहिपरमस्यकश्चिदपरोनपरश्चभवेद्वियतइवाऽऽपदस्यतवशून्यतुलांदधतः॥ २९॥

द्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वेप्राणाःसर्वेलोकाःसर्वेदेवाःसर्वाणिभूतानिसर्वएतआत्मानोव्युच्चरंतीत्याद्याःश्रुतयइत्याह स्थिरचरजातयइति हेविमुक्तनित्यमुक्त यदितवाजयामाययाविहरोविहारःक्रीडाभवतितदास्थिरचरजातयःस्थिराश्चचराश्चजातयोजात्यालिंगितादेहायेषांतेजीवाः स्युर्भवेयुः कथंभूतस्य ततोऽजातःपरस्यदूरेवर्तमानस्यासंगस्येत्यर्थः कथंविहारः उदीक्षयाईक्षणलेशेन ननुमयिलीनानांजीवानांकथंजन्मस्यात्तत्राऽऽह उत्थनिमित्तयुजइतिईक्षयैवोत्थान्युत्थितान्याविर्भूतानिनिमित्तानिकर्माणितद्युक्तानिलिंगशरीराणिवातैर्युज्यंतइतितथा ननुकिंनिमित्तोत्थानेनमदिच्छयैवभवंतु नत्वयिवैषम्याभावाद्विषमस्रष्टरयोगादित्याह परमस्येति तवपरमस्योत्तमस्यपरमकारुणिकस्यवियतइवाकाशसदृशस्य समस्येत्यर्थः कश्चिदपरःस्वीयःपरोऽस्वीयश्चनभवेत् नसंभवतीत्यर्थः असद्वाइदमग्रआसीत् ततोवैसदजायतेत्यादिश्रुत्याशून्यपूर्वकत्वमिवप्रतीयतेतदर्थंपुनर्विशिनष्टि शून्यतुलांदधतःशून्यसाम्यंभजतः तदेवदर्शयितुंपुनर्विशिनष्टि अपदस्येति नपद्यतइत्यपदस्तस्यवाङ्मनसयोः[illegible]त्रं येत्यर्थः त्वदीक्षणवशक्षोभमायाबोधितकर्मभिः॥जातान्संसरतःखिन्नान्नृहरेपाहिनःपितः ॥१६॥२९॥

१ भीषाभीत्या पंचानांग्रह[illegible] ३ [illegible]तचराचरोपलक्षणम् २ प्राणाइंद्रियाणि लोकाभूरादयोविषयाः देवाइंद्रियाणांलोकानांचाधिष्ठातारः भूतानिब्रह्मादिस्थावरांतशरीराणि आत्मानोंतःकरण[illegible] सर्जनेच्छादिरूपेणेत्यर्थः ४ अग्रेशून्यमासीत् शून्यादेवजगदभूदितिपूर्वपक्षार्थः सिद्धांतितु इदंजगदग्रेसृष्टेःप्रागसदव्याकृतनामरूपत्वादसत्तुल्यमतिसूक्ष्मं[illegible]ब्रह्मणःसत्व्याकृतनामरूपंजगदजायतेदिदंति

एवंतावत्परमात्मनःसकाश [illegible] कार्योपाधयस्तदंशाएवजीवाः [illegible]ःसंसरंतोभजंतीत्युक्तम् तत्रयद्येकाऽविद्यातदाजीवस्याप्येकत्वादे
कमुक्तौसर्वमुक्तिप्रसंगः अ [illegible] ास्तर्हितस्यैवांशांतरेणसंसारानपगमादनिर्मोक्षइत्यादितर्कबलेनवस्तुतएवनानाऽऽत्मानस्तत्रचतेषामणु
त्वेदेहव्यापिचैतन्यंनस्यात् द [illegible] त्वेचमध्यमपरिमाणानांसावयवत्वेनानित्यत्वंस्यात् अतःसर्वगतानित्याश्चेतिकेचनमन्यंते तत्रनतावदु
क्तदोषप्रसंगः अविद्याभेदेनतच्छक्तिभेदेनवाबद्धमुक्तव्यवस्थासंभवात् ईश्वरस्यतुनकेनाप्यंशेनसंसारशंकेत्युक्तमेव प्रसिद्धंचात्मैक्यंसर्वश्रुति
षुकिंच इमंपक्षमंतर्यामिब्राह्मणमपिनसहतइत्याह अपरिमिताइति वस्तुतएवानंताध्रुवास्तेनैवरूपेणनित्याःसर्वगताश्वतनुभृतोजीवायदि
स्युस्तर्हितेषांसमत्वाच्छास्यतानघटतइतिकृत्वाहेध्रुवनियमोनियमनंत्वयानस्यादितरथातुघटेत कथम् यन्मयमुपाधितोयद्विकारप्रायंयज्जी

अपरिमिताध्रुवास्तनुभृतोयदिसर्वगतास्तर्हिनशास्यतेतिनियमोध्रुवनेतरथा॥
अजनिचयन्मयंतदविमुच्यनियंतृभवेत्सममनुजानतांयदमतंमतदुष्टतया॥ ३० ॥

वाख्यमजनिजातंतत्तस्यस्वविकारस्यनियंतृनियामकंभवेत् अविमुच्यकारणतयाऽपरित्यज्य किंतत् सममनुस्यूतम् ननुकिंयत्तच्छब्दैर्ज्ञा
यतेचेदुच्यतामिदंतदित्यतआह अनुजानतांयदमतमिति जानीमइतिवदतांयदमतमविज्ञातप्रायम् अविषयत्वात् तथाचश्रुतिः यस्यामतंत
स्यमतंमतंयस्यनवेदसः अविज्ञातंविजानतांविज्ञातमविजानताम् अवचनेनैवप्रोवाच सहतूर्ष्णींबभूवेत्यादिः किंच मतस्यज्ञातस्यदुष्टतया
दोषश्रवणात् तथाचश्रुतिः यदिमन्यसेसुवेदेतिदभ्रमेवापिनूनंत्वंवेत्थब्रह्मणोरूपंयदस्यत्वंयदस्यदेवेषुइत्यादि तस्माद्यत्तच्छब्दावद्योत्यमतर्क्यं
किमपिसर्वानुस्यूतत्वेनसमंनियंतृभवेदित्यर्थः अंतर्यंतासर्वलोकस्यगीतःश्रुत्यायुक्त्याचैवमेवावसेयः ॥ यःसर्वज्ञःसर्वशक्तिर्नृसिंहःश्रीमंतंतंचे
तसैवावलंबे ॥ १७ ॥ ३० ॥

---

१ यस्यब्रह्मविदोब्रह्मअमतमविदितमितिनिश्चयस्तस्यब्रह्ममतंसब्रह्मवेत्तेत्यर्थः यस्यतुमतंज्ञातंब्रह्मेतिनिश्चयःसब्रह्मनैववेदेत्यर्थः यस्माद्विजानतांसम्यग्ज्ञानिनां ब्रह्मअविज्ञानंज्ञानाविषयइतिपक्षः अविजानतामज्ञानिनांविज्ञातंज्ञानविषयोब्रह्मेतिपक्षइति २ वक्ताअवचनेनवचनाभावेनैवप्रोवाचब्रह्मवाङ्मनसागोचरमितिलक्षणयाक थयामाससश्रोतातेनैवलक्षणेनसर्वप्रमाणाविषयंब्रह्मेतिबुद्ध्वातूर्ष्णींबभूवनकिंचिदपिप्रश्नादिकृतवानित्यर्थः ३ यदिकदाचिन्मन्यसेसुष्ठुवेदाहंब्रह्मेतितर्हित्वंयदस्यब्रह्मणोरूपं तद्दभ्रमल्पमेववेत्थ यदस्यब्रह्मणोदेवेष्वधिदैवतंरूपंतदल्पमेवत्वंवेत्थेत्यर्थः

ननुयदिचपरमात्मनोजीवाजायंतइतिनियंतृनियम्यभावउच्यतेतथासतिजीवानामनित्यत्वप्रसंगेनप्रतिदिनंकृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगःस्यात् किंच तदामोक्षोनामजीवस्यस्वरूपहानिरेवस्यात् नचैतद्युक्तम् स्वप्रकाशानंदात्मनोऽविद्याकृतानर्थनिवृत्तिमात्रस्यमोक्षत्वाभ्युपगमादित्याशंक्योपाधिजन्मनैवजीवानांजन्मोच्यतेनस्वतःअघटनादित्याह नघटतइति तत्रकिंप्रकृतेर्जीवरूपेणोद्भवःस्यात्पुरुषस्यवाउभयोर्वा आद्येजीवानांजडत्वापत्तिः द्वितीयेपुरुषस्यविकारित्वप्रसंगः अतएवनतृतीयइत्याशयेनोक्तंप्रकृतिपूरुषयोरुद्भवोनघटतइति श्रुत्याऽजत्वप्रतिपादनादपीत्याह अजयोरिति तथाचश्रुतिः अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णांबह्वीःप्रजाःजनयंतींसरूपाम् अजोह्येकोजुषमाणोऽनुशेतेजहात्येनांभुक्तभोगामजोऽन्यइति उभययुजातुभवंति उभयंचतद्युज्यतइतियुक्संबद्धंपरस्पराध्यस्तमितियावत् तेनासुभृतःप्राणाद्युपाधयोजीवाजायंतइत्यर्थः जलबुद्बुदवदिति यथाकेवलेनजलेनानिलेनवाजलबुद्बुदानभवंतिकिंतुमिलिताभ्यांतद्वत् तत्रयथाऽनिलोनिमित्तंजलमुपादानमे-

नघटतउद्भवःप्रकृतिपूरुषयोरजयोरुभययुजाभवंत्यसुभृतोजलबुद्बुदवत्॥
त्वयितइमेततोविविधनामगुणैःपरमेसरितइवार्णवेमधुनिलिल्युरशेषरसाः॥३१॥

वमत्रापिप्रकृतिर्निमित्तंपुरुषउपादानम् तस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतः सोऽकामयतबहुस्यांप्रजायेयेति यथाऽग्नेःक्षुद्राविस्फुलिंगाव्युच्चरंत्येवमेवास्मादात्मनःसर्वेप्राणाःसर्वेलोकासर्वेदेवाःसर्वाणिभूतानिसर्वएवाऽऽत्मानोव्युच्चरंतीत्यादिश्रुतिषुचेतनाचेतनप्रपंचस्यपरमात्मोपादानत्वश्रवणात् नचविकारित्वम् परिणामानंगीकारात् केचित्पुनःपरिणाममंगीकृत्याऽऽत्मनोविकारभियाविपरीतंनिमित्तोपादानभावमिच्छंति सर्वथातावत्प्रकृतिपुरुषैक्याद्भवतीतिसिद्धम् तदेकमेवाद्वितीयंब्रह्म अजामेकामविनाशीवारेऽयमात्मेत्यादि श्रुतिबलादुत्पत्तिश्रवणाच्चजीवानामौपाधिकमेवजन्मनवस्तुतइत्युक्तम् उपाधिलयेनपरमात्मनिपुनर्लयश्रवणादपिनवास्तवंजन्मेत्याह त्वयितइति त्वयिकारणात्मनितइमेजीवाः ततइति यतोनवास्तवंजन्मतस्माद्विविधनामगुणैरनेकप्रकारकार्योपाधिभिःसहनिलिल्युर्लीनाबभूवुः तत्रसुषुप्तिप्रलययोर्मधुन्यशेषरसाइवलीयंते [illegible] निसकलकुसुमरसाविशेषतोऽनुपलक्ष्यमाणाअपिसामान्येनोपलक्ष्यंतेएवंस्वापादौविशेषमात्रलयात्का

१ नजायतइत्यजातां [illegible] क्लकृष्णांरजःसत्त्वतमोगुणांसरूपांत्रिगुणात्मिकांप्रजांजनयंतींएकोऽजोजीवस्तांशब्दादिविषयरूपतापन्नांजुषमाणःसन्ननुशेते निरंतरंमुह्यति जीवेनभुक्तांभो [illegible] भुज्यमानामेनामन्यःपरमात्माजहाति [illegible] यामासक्तिंकरोतीत्यर्थः

रणस्यविद्यमानत्वात्साम. [illegible] कौतुकारणस्यापिलयात् [illegible] निरुपाधौसरितइवार्णवेलीयंतइतिविवेकः तथाचश्रुतयः यथा सोम्यमधुमधुकृतोनिस्ति [illegible] नानांवृक्षाणांरसान्समवहारमेके [illegible] संगमयंति तेयथातत्रनविवेकंलभंतेअमुष्याहंवृक्षस्यरसोस्म्यमु ष्याहंवृक्षस्यरसोऽस्मीत्येव [illegible] इमाःसर्वाःप्रजाःसतिसंपद्यनविदुःसतिसंपद्यामहइति यथानद्यःस्यंदमानाःसमुद्रेऽस्तंगच्छंतिनामरूपे विहाय तथाविद्वान्नामरूपाद् [illegible] परंपुरुषमुपैतिदिव्यमित्याद्याः यस्मिन्नुद्यद्विलयमपियद्भातिविश्वंलयादौजीवोपेतंगुरुकरुणयाकेव लात्मावबोधे ॥ अत्यंतांतंव्रजति [illegible] सासिंधुवत्सिंधुमध्येमध्येचित्तंत्रिभुवनगुरुंभावयेतंनृसिंहम् ॥१८॥३१॥ नन्वेवंतावत्परमेश्वराज्जीवाजा यंतेतद्वशेनचकर्माणिकुर्वंतिपुनस्तत्रलीयंतइतिसंसारचक्रेपरिभ्रमणमुक्तमिदानींतन्निवृत्तयेपरीत्यभूतानिपरीत्यलोकान्परीत्यसर्वाःप्रदिशोदि

नृषुतवमाययाभ्रममभीष्ववगत्यभृशंत्वयिसुधियोऽभवेदधतिभावमनुप्रभवम् ॥ कथमनुवर्त
तांभवभयंतवयद्भ्रुकुटिःसृजतिमुहुस्त्रिणेमिरभवच्छरणेषुभयम् ॥ ३२ ॥

शश्च उपस्थायप्रथमजामृतस्याऽऽत्मानाऽऽत्मानमभिसंविवेशेत्याद्याभगवदनुवृत्तिंविदधतीत्याह नृषुतवमाययेति नृषुजीवेष्वमीषुतवमा ययाभ्रममुक्तलक्षणमवगत्यज्ञात्वासुधियोभृशंत्वय्यभवेभवनिवर्तकेभावंस्वभावमनुवृत्तिंदधतिकुर्वंति कीदृशंभ्रमम् अनुप्रभवंअन्वनुप्रभवो यस्मिंस्तंभ्रमम् ततःकिमतआह कथमिति अनुवर्ततामनुवर्तमानानांत्वामेवशरणंभजतांभवभयंसंसारभयंकथंभवेत् नकथंचिदपीत्यर्थः कुतः यद्यस्मात्तवभ्रुकुटिर्भ्रूभंगरूपस्त्रिणेमिस्त्रिस्रोनेमयइवावच्छेदाःशीतोष्णवर्षाकालायस्यसंवत्सरात्मकस्यकालस्यसःअभवच्छरणेषुनभ वान्शरणंरक्षितायेषांतेष्वेवभयंजन्ममरणादिलक्षणंसृजतिकरोति अतएवंभूतंसंसारमाकलय्यतन्निवृत्तयेसुधियस्त्वयिभावंदधतीति संसार चक्रक्रकचैर्विदीर्णमुदीर्णनानाभवतापतप्तम् ॥ कथंचिदापन्नमिहप्रपन्नंत्वमुद्धरश्रीनृहरेनृलोकम् ॥ १९ ॥ ३२ ॥

---

१ हेसोम्यमधुकृतोमधुमक्षिकाःमधुनिस्तिष्ठंतिनिष्पादयंति नानात्ययानांनानागतीनांनानाजातीनांवृक्षाणांपुष्परसान्समवहारमाहृत्यैकतांमधुरूपतामापादयंति ते रसायथाऽमुष्यवृक्षस्याहंरसइतिभेदंनलभंतेनविदुः पुरुषैर्ज्ञायमानभेदवंतोनभवंतीत्यर्थः पुरुषज्ञानानांरसेषूपचारात् एवमिमाःप्रजाःस्वापप्रलयादौसतिब्रह्मणिसंपद्यैकीभूय ब्रह्मैक्यंप्राप्तावयमितिनविदुरित्यर्थः २ प्रलयस्वापकालेजोवसहितंविश्वंविलयंयदपिप्राग्वदपिभातिसंस्काररूपेणसूक्ष्मतयाऽस्मिन्तिष्ठति तत्रहेतुः उद्यदिति सृष्टिकालेजा गरणकालेचोत्पन्नंभवदित्यर्थः निरवशेषलयेपुनरुत्पन्नंनस्यादितिभावः गुरूपदेशेनाऽऽत्मसाक्षात्कारेसति अत्यंतांतंनिरवशेषलयंसमुद्रमध्येनदीवद्यस्मिन्व्रजतितंत्रिभुवन गुरुंनृसिंहंचित्तस्यमध्येभावयेदित्यर्थः ३ भूतानिपरीत्यसर्वभूतेष्वात्मैकएवेतिज्ञात्वालोकान्स्वर्गादीन्कर्मचितत्वेनानित्यान्ज्ञात्वासर्वादिशःप्रदिशश्चैहिकविषयान्प्यनित्यान् ज्ञात्वाप्रथमजांत्रयीलक्षणांवाचमुपस्थायसंसेव्याऽऽत्मनामनसाकृतस्यपरमेश्वरस्याऽऽत्मानंस्वरूपमभिसंविवेशआश्रितवान्कश्चनमुमुक्षुरित्यर्थः

सचभगवतिभावोमनोनियमेसतिभवतिसोऽपिगुरूपसदनादितिगुरूपसदनंविदधतितद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठम् आचार्यवान्पुरुषोवेद नैषातर्केणमतिरापनेयाप्रोक्ताऽन्येनैवसुज्ञानायप्रेष्ठेत्याद्याःश्रुतयइत्याह विजितहृषीकवायुभिरिति विजितानिहृषीकाणींद्रियाणिवायुश्चप्राणोयैस्तैरप्यदांतमनस्तुरगमदांतमदमितंमनएवतुरगोदुर्दमत्वासाम्यात्तंयेयंतुंनियंतुंयतंतिप्रयतंते अतिलोलमतिचंचलम् गुरोश्चरणंसमवहायानाश्रित्यतेउपायेषुखिद्यंतेक्लिश्यंतीत्युपायखिदःसंतोव्यसनशतान्विताबहुव्यसनाकुलाइहसंसारसमुद्रेसंतितिष्ठंतिदुःखमेवप्राप्नुवंतीत्यर्थः हेअजअकृतकर्णधराअस्वीकृतनाविकावणिजोयथातद्वत् उक्तंच नृदेहमाद्यंसुलभंसुदुर्लभंप्लवंसुकल्पंगुरुकर्णधारम् मयानुकूलेननभस्वतेरितंपुमान्भवाब्धिंनतरेत्सआत्महेति प्राकृतैःसंस्कृतैश्चैवगद्यपद्याक्षरैस्तथा देशभाषादिभिःशिष्यंबोधयेत्सगुरुःस्मृतः गुरुणोपदर्शितभगवद्भजनसुखानुभूतौतुस्वतएवमनोनिश्चलंभवतिनान्यथेतिभावः यदापरानंदगुरोभवत्पदेपदंमनोमेभगवँ

विजितहृषीकवायुभिरदांतमनस्तुरगंयइहयतंतियंतुमतिलोलमुपायखिदः ॥ व्यसनशतान्विताःसमवहायगुरोश्चरणंवणिजइवाजसंत्यक्तकर्णधराजलधौ ॥ ३३ ॥ स्वजनसुतात्मदारधनधामधरासुरथैस्त्वयिसतिकिंनृणांश्रयतआत्मनिसर्वरसे ॥ इतिसदजानतांमिथुनतोरतयेचरतांसुखयतिकोन्विहस्वविहतेस्वनिरस्तभगे ॥ ३४ ॥

लभेत ॥ तदानिरस्ताखिलसाधनश्रमःश्रयेयसौख्यंभवतःकृपातः॥२०॥३३॥परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणोनिर्वेदमायात् नास्त्यकृतःकृतेन तथा यदासर्वेप्रमुच्यंतेकामायेऽस्यहृदिश्रिताः अथमर्त्योऽमृतोभवत्यत्रब्रह्मसमश्नुतइत्याद्यावैराग्यमंगंविदधतीत्याह स्वजनसुतेति आत्मादेहः धामगृहम् असुःप्राणः स्वजनादिभिःकिम् सर्वरसेसर्वेरसाःसुखानिविद्यंतेयस्मिंस्तस्मिंस्त्वयिपरमानंदेएतस्यैवानंदस्यान्यानिभूतानिमात्रामुपजीवंतीतिश्रुतेः श्रयतस्त्वांसेवमानस्यपुंसआत्मनिसतिनृणांतुच्छैरेतैःकिंकउपयोगइतिसत्सत्यंपरमार्थसुखमजानतामतएवमिथुनतःस्त्रियामिथुनीभूयरतयेमायासुखायचरतांप्रवर्तमानानाम् कर्मणिषष्ठ्यौ अजानतश्चरतःपुरुषान्कोन्वर्थसुखयत्यानंदयति नकोऽपीत्यर्थः इ[illegible]संसारे कथंभूते स्वविहतेस्वतएवनश्वरे स्वनिरस्तभगेस्वतएवगतसारे पाठांतरेतुकोन्वित्यस्यैतद्विशेषणद्वयम् अतस्त्वद्भजनमेवोचित[illegible]जतोहिभवान्साक्षात्परमानंदचिद्घनः ॥ आत्मैवकिमतःकृत्यंतुच्छदारसुतादिभिः ॥ २१ ॥ ३४ ॥

१ वेदांतशास्त्रजन्यामति[illegible]मात्रेणापनेयाबाधार्हान यद्वातर्केणमाप्तव्यानेत्यर्थः किंत्वन्येननिपुणेनाचार्येणप्रोक्तामबोधितासतीसुज्ञानायसाक्षात्कारायभवति प्रेष्ठेहप्रियतमेतिना[illegible]संबोधनम् २ उक्तंचेत्यारभ्यसगुरुःस्मृतइत्यंतात्नीकाक्वचिन्नोपलभ्यते ३ लोकान्भूरादीन्भोग्यान्परीक्ष्यविचारेणानित्यतयानिश्चित्यनिर्वेदंवैराग्यमाया[illegible]कृतोनित्योमोक्षःकृतेनकर्मणानेत्यर्थः [illegible] कामाविषयाः यस्यविदुषोहृदिबुद्धौवासनारूपेणप्रविष्टाः ६ स्वविहतःस्वनिरस्तभगइत्येवंरूपे

एवंगुरूपदेशेनतत्त्वमव [illegible] केनचसर्वतोनिर्विघ्नतदे [illegible] रोपपत्तिभिःसम्यगवधारयितुंतीर्थसदनानिमुनयःपर्यटंतीतिश्रोत
व्योमंतव्यइत्यादिश्रुत्यर्थ [illegible] रुपुण्यतीर्थसवनानीति तेउक्त [illegible] क्षणाऋषयोविमदानिरहंकारायतोभवत्पदांबुजह्रदःभवतःपदांबुजं
ह्रदियेषांतेऽतः स्वयमेवा [illegible] रुंयेषांतेउतअपितथाविधाअपिपुरूणिबहूनिपुण्यानितीर्थानिसदनानिचक्षेत्राणितान्येवोपासतेसेवंते
प्रायस्तचैवमहत्संगोभवतीति [illegible] रुरुअधिकंभगवद्भजनलक्षणंपुण्यंयेषांतानिचतानितीर्थानिचगुरवोमहांतइत्यर्थः तेषांसदनान्याश्र
मान् यथाहामरसिंहः निपानाग [illegible] योस्तीर्थमृषिजुष्टेजलेगुराविति नपुनःपुरुषसारहरावसथानुपासते पुरुषाणांसारंविवेकस्थैर्यधैर्यक्षमा

भुविपुरुपुण्यतीर्थसदनान्यृषयोविमदास्तउतभवत्पदांबुजह्रदोऽघभिदंघ्रिजलाः॥ दधतिसकृन्मन
स्त्वयियआत्मनिनित्यसुखेनपुनरुपासतेपुरुषसारहरावसथान्॥ ३५॥ सतइदमुत्थितंसदितिचेन्न
नुतर्कहतंव्यभिचरतिक्वचक्वचमृषानतथोभययुक्॥ व्यवहृतयेविकल्पइषितोऽधपरंपरयाभ्रमय
तिभारतीतउरुवृत्तिभिरुक्थजडान्॥ ३६॥

शांतिप्रमुखंहरंतीतितथातेचतेआवसथागृहास्तान् नचतेषांगृहाहिभवकुत्सितसुखापेक्षेत्याह दधतिसकृन्मनस्त्वयियआत्मनिनित्यसुखइ
ति सकृदपित्वयियेमनोदधतीतितेऽपिगृहाद्यासक्तानभवंतिकिंपुनरेवंभूताइत्यर्थः मुंचन्नंगतदंगसंगमनिशंत्वामेवसंचिंतयन्संतःसंतियतोयतो
गतमदास्तानाश्रमानावसन्॥ नित्यंतन्मुखपंकजाद्विगलितत्वत्पुण्यगाथामृतस्रोतःसंप्लवसंप्लुतोनरहरेनस्यामहंदेहभृत्॥ २२॥ ३५॥ नन्वा
म्नायस्यक्रियाऽर्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम् तद्भूतानांक्रियार्थेनसमन्वयइतितत्रतत्रजैमिनिनावेदस्यक्रियापरत्वाभिधानादुपनिषदामपित
देवयुक्तम् यथोक्तंतंत्रवार्तिककृता एतेनकर्त्रर्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदांनैराकांक्ष्यंव्याख्यातमिति न एकमेवाद्वितीयंब्रह्म विज्ञानमा
नंदंब्रह्म अचक्षुरश्रोत्रमित्येवंतद्विपरीतात्मप्रतिपादनात् नह्यद्वितीयपरमानंदरूपस्यकर्मांगत्वंयुज्यते अननुमतंचैतद्वार्तिककृतः कथम्
सर्वत्रैवहिविज्ञानंसंस्कारत्वेनगम्यते परांगंचात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यतामितितेनैवोक्तत्वात् एतदर्थमेवमननायमुनयःपर्यटंतीत्युक्तम् तत्र

---

१ अंगंशरीरंतदंगानिचसुतदारगृहधनादीनितेषुसंगमासक्तिमुंचन्नित्यर्थः २ आम्नायस्यक्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानांतस्मादनित्यमुच्यतेइतिएतावत्पूर्वपक्षसूत्रम्॥ अस्यार्थः आम्नायस्यवेदस्ययज्ञादिक्रियाप्रतिपादनपरत्वादतदर्थानामक्रियार्थानांसोरोदीदित्यादिवाक्यानामानर्थक्यंनिरर्थकत्वंतस्मादनित्यमनियतंवेदानांप्रामाण्यमुच्य तइति ३ तत्तेषुवेदवाक्येषुभूतानांसिद्धार्थप्रतिपादकवाक्यानांक्रियार्थेनक्रियाप्रतिपादकवाक्येनबर्हिषिरजतंनदेयंपशुनायजेतेत्यादिनासहान्वयः तथाचनित्यत्वाद्यर्थपूरणे नान्वयेकृतेक्रियापरत्वसिद्ध्याप्रामाण्यंसिद्धम् ४ सर्वत्रवेदेविज्ञानंतत्तद्वाक्यजन्यंदेवताकर्मादिविषयंज्ञानंसंस्कारत्वेनगम्यतेसंस्काररूपंभवति अतएवव्रीह्यादिष्ववघात प्रोक्षणादिसंस्कारवत्परस्ययागादेरंगंचगम्यतेआत्मविज्ञानादन्यत्रतद्विना उपनिषज्जन्यात्मज्ञानंसंस्काररूपंकर्मांगंचनेत्यर्थः अतःकर्मकर्त्रातद्विचारोनकार्यइतिभावः

तावद्वैतस्यसत्यत्वेभवेदप्येवंतदेवतुनसंभवतीतिप्रश्नोत्तराभ्यांमननेनतत्त्वावधारणप्रकारमाह सतइदमुत्थितंसदितिचेदिति इदंविश्वंधर्मि सदितिसाध्योधर्मः सतउत्पन्नत्वाद्धेतुः यद्यतउत्पन्नंतत्तदात्मकमेवदृष्टम् यथाकनकादुत्पन्नंकुंडलादितदात्मकंतद्वदिति तत्रयदिसदभेदःसाध्येतेतदाऽपादानत्वनिर्देशेनैवभेदप्रतीतेर्विरुद्धोहेतुरित्याह ननुतर्कहतमिति ननुनाभेदंसाधयामःकिंतुतदुत्पन्नत्वेनकुंडलादिवद्भेदंप्रतिषेधयामःतत्राभेदएवस्यादित्याशंक्यानैकांतिकत्वेनदूषयति व्यभिचरतिकचेति पितृपुत्रादिषुमुद्गरघटप्रध्वंसादिषुचतथादर्शनादितिभावः ननुतदुत्पन्नत्वंनामतदुपादानत्वंनतुतन्निमित्तत्वमतोनानैकांतिकत्वमित्याशंक्यदूषयति कचमृषेति गुणोपादानस्यापिफणिनोनगुणत्वंकिंतुमिथ्यात्वम् अन्यथाकुंडलादिवदबाधप्रसंगात् अतःपुनरप्यनैकांतिकत्वमेवेतिभावः ननुनतत्रकेवलंगुणमात्रंफणिनउपादानंकिंत्वविद्यायुक्तम् तथाभूतस्यावस्तुत्वाद्युक्तंफणिनोमिथ्यात्वमित्याशंक्यतत्तुल्यमत्रापीतिदूषयति नतथोभययुगिति अयमर्थः अत्राप्यविद्यायुक्तस्यैवसतउपादानत्वम् एवंभूतस्यचनवस्तुसत्त्वम् अतःसदुपादानत्वमसिद्धमितिनवस्तुसत्त्वंप्रपंचस्येति ननुमाभूदनेनहेतुनाप्रपंचस्यसत्त्वंहेत्वंतरेणतुसाधयामः तथाहि सदिदमर्थक्रियाकारित्वात् नयदेवंनतदेवंयथाशुक्तिरजतमितितत्राऽऽह व्यवहृतयेविकल्पइषितइति व्यवहारायार्थक्रियार्थंविकल्पोभ्रमइषितइष्टएव कूटकार्षापणादिनाऽपिकचिद्यवहारदर्शनात् नन्वेकत्रसतोऽन्यत्रारोपोभ्रमःप्रसिद्धोऽत्यंतासत्त्वेकथंप्रपंचोभ्रमःस्यात् सत्त्वेवानाद्वैतसिद्धिः उक्तंचभट्टैः अध्यस्येतखपुष्पत्वमसत्कथमवस्तुनि प्रज्ञातगुणसत्ताकमध्यारोप्येतवानवेति नेत्याह अंधपरंपरयेति अंधपरंपरयायोविकल्पइत्यन्वयः अयंभावः संस्कारजन्योभ्रमःसंस्कारसिद्धयेपूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्षतेनवस्तुसत्त्वम् प्रतीतौसत्यांवस्तुसत्त्वाभावेनभ्रमव्यतिरेकादर्शनात् अतोऽनादित्वात्पूर्वपूर्वभ्रमदृष्टस्योत्तरोत्तरआरोपोभविष्यति अंधपरंपरान्यायेनव्यवहारःसेत्स्यतीत्यप्रयोजकोहेतुरिति नन्वक्षय्यंहवैचातुर्मास्ययाजिनःसुकृतंभवति अपामसोमममृताअभूमेत्यादिभिःकर्मफलस्यनित्यत्वप्रतिपादनादसत्त्वंनघटतेनहिनित्यंवस्त्वसद्भवति तस्माद्वेदप्रतिपादितत्वाद्वैतंसदेवेत्याशंक्याऽऽह भ्रमयतीति हेभगवंस्तेभारतीवेदलक्षणाउरुवृत्तिभिर्बह्वीभिर्गौणलक्षणादिवृत्तिभिरुक्थजडान्कर्मश्रद्धाभराक्रांतमंदमतीन्भ्रमयतिमोहयति अयंभावः नहिवेदःकर्मफलंनित्यमभिप्रैतिकिंतुलक्षणयाप्राशस्त्यमात्रम् विध्येकवाक्यत्वात् अन्यथावाक्यभेदप्रसंगात् तद्यथेहकर्मचितोलोकःक्षीयतेएवमेवामुत्रपुण्यचितोलोकःक्षीयतइतिन्यायोपबृंहितश्रुत्यंतरविरोधाच्च अतःकर्मजडानाम् [illegible]मिति एतेनैवतस्माद्वाएतस्मादात्मनआकाशःसंभूतइत्यादीनामप्यन्यपरत्वंदर्शितंभवति उद्भूतंभवतःसतोऽपिभुवनंसन्नैवसर्प [illegible]र्यमपीहकूटकनकंवेदोपिनैवंपरः अद्वैतंतवसत्परंतुपरमानंदंपदंतन्मुदावंदेसुंदरमिंदिरानुतहरेमामुंचमामानतम् ॥ २३ ॥ ३६ ॥

१ पक्षः २ अर्थःप्रयो[illegible] [illegible]स्यक्रियानिर्वाहस्तत्कारित्वात् ३ [illegible]यथाःस्रजःसकाशादुत्पन्नःसर्पःसत्योन ४ कूटकनकंकार्यमर्थक्रियांकुर्वदपिभवति ५ वेदोपिएवंपरोविश्वस[illegible]

तदेवंप्रपंचस्यसत्त्वेसाधवं [illegible] इदानीमसत्त्वेसृष्टिप्रलयश्रु [illegible] तोवाइमानिभूतानिजायंतइत्याद्यास्तन्मूलंचानुमानंप्रमाणमित्या
ह नयदिदमिति यद्यस्मा [illegible] ष्टेःपूर्वंनआसनाऽऽसीत् सदेव [illegible] येदमग्रआसीत् आत्मावाइदमेकएवाग्रआसीदित्यादिश्रुतेः नच
निधनात्प्रलयादनुअनंतरं [illegible] ति नासदासीन्नोसदासीत्तदानीमित्यादिश्रुतेः अतःकारणादंतरामध्येऽप्येकरसेकेवलेत्वयिमृषामि
थ्यारूपमेवविभातीतिमितंनि [illegible] यतएवमतःश्रुत्याद्द्रविणजातिविकल्पपथैर्द्रविणजातीनांद्रव्यमात्राणांमृल्लोहकार्ष्णायसरूपाणांविक
ल्पाभेदाघटकुंडलादयस्तेषांपंथानोमार्गाःप्रकारास्तैरुपमीयतेसदृशतयानिरूप्यते यथातत्रकार्याकाराणांनामधेयमात्रताकारणंमृदाद्येवतुस

नयदिदमग्रआसनभविष्यदतोनिधनादनुमितमंतरात्वयिविभातिमृषैकरसे ॥ अतउपमीयते
द्रविणजातिविकल्पपथैर्वितथमनोविलासमृतमित्यवयंत्यबुधाः॥ ३७॥

त्यंतथाऽत्राप्याकाशादीनांनाममात्रताब्रह्मैवसत्यम् तथाचश्रुतिः यथासौम्यैकेनमृत्पिंडेनसर्वंमृन्मयंविज्ञातंभवति वाचारंभणंविकारोनाम
धेयंमृत्तिकेत्येवसत्यम् यथाएकेनलोह[1]मणिनासर्वंलोहमयंविज्ञातंस्यात् यथाएकेननखनिकृंतनेनसर्वंकार्ष्णायसमित्यादि तस्मादस्यसत्त्वे
प्रमाणाभावादसत्त्वेप्रमाणस्यविद्यमानत्वाद्वितथमनोविलासमृतंसत्यमितियेअवयंतिजानंतितेऽबुधाः अज्ञाइत्यर्थः अत्रैवंप्रयोगः विवादा
ध्यासितंनसत् आद्यंतयोरविद्यमानत्वाद्विकारित्वाद्दृश्यत्वाच्चशुक्तिरजतादिवत् इत्यन्वयेदृष्टांतः आत्मवच्चेतिव्यतिरेकेदृष्टांतः मुकुटकुंडल
कंकणकिंकिणीपरिणतंकनकंपरमार्थतः॥ महदहंकृतिखप्रमुखंतथानरहरेर्नपरंपरमार्थतः॥ २४ ॥ ३७ ॥

---

१ लोहंसुवर्णम् २ सुवर्णपिंडेन ३ नखनिकृंतनेनकार्ष्णायसपिंडेन ४ कार्ष्णायसविकारभूतंछुरिकादि

ननुयदिप्रपंचोनामनास्त्येवतदाऽसतातेननचैतन्यस्यसंबंधगंधोऽपितर्हिकिमपराद्धंजीवेनयतोऽयंसंसरतिकिंवाबहुपुण्यमीश्वरस्ययतोनित्यमु
क्तःकिंविषयंचतदाकर्मकांडमित्यपेक्षायांजीवेश्वरविशेषंद्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते तयोरन्यःपिप्पलंस्वाद्वत्त्यनश्नन्न
न्योअभिचाकशीति अजामेकांलोहितशुक्लकृष्णामित्याद्यावदंतीत्याह सयदजयेति सतुजीवोयद्यस्मादजयामाययाअजामविद्यामनुशयी
ताऽऽलिंगेत्ततोगुणांश्चदेहेंद्रियादीन्जुषन्सेवमानआत्मतयाऽध्यस्यंस्तदनुतदनंतरंसरूपतांतद्धर्मयोगंचजुषन्नपेतभगःपिहितानंदादिगुणःसन्मृ
त्युंसंसारंभजतिप्राप्नोति तद्विषयमेवचकर्मकांडमितिभावः त्वमुतत्वंतुजहासितामजांमायाम् ननुसामय्येवास्तिकथंत्यागस्तत्राऽऽह अहिरि
वत्वचमिति अयंभावः यथाभुजंगःस्वगतमपिकंचुकंगुणबुद्ध्यानाभिमन्यतेतथात्वमजाम् नहिनिरंतराह्लादिसंवित्कामधेनुवृंदपतेरजयाकृत्य

सयदजयात्वजामनुशयीतगुणांश्चजुषन्भजतिसरूपतांतदनुमृत्युमपेतभगः ॥ त्वमुतजहासितामहिरिव
त्वचमात्तभगोमहसिमहीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ॥ ३८ ॥ यदिनसमुद्धरंतियतयोहृदिकामजटादुर
धिगमोऽसतांहृदिगतोऽस्मृतकंठमणिः ॥ असुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखंभगवन्ननपगतांतकादनधि
रूढपदाद्भवतः॥३९॥

मितितामुपेक्षसइति कुतएतत्तदाह आत्तभगोनित्यप्राप्तैश्वर्यः महसिपरमैश्वर्येऽष्टगुणितेऽणिमाद्यष्टविभूतिमतिमहीयसेपूज्यसेविराजसे कथं
भूतःअपरिमेयभगोऽपरिमितैश्वर्यः नह्यन्येषामिवदेशकालादिपरिच्छिन्नंतवाष्टगुणितमैश्वर्यमपितुपरिपूर्णस्वरूपानुबंधित्वादपरिमितमित्य
र्थः नृत्यंतीतववीक्षणांगणगताकालस्वभावादिभिर्भावान्सत्त्वरजस्तमोगुणमयानुन्मीलयंतीबहून् ॥ मामाक्रम्यपदाशिरस्यतिभरंसंमर्दयंत्या
तुरंमायातेशरणंगतोऽस्मिनृहरेत्[illegible]वारय ॥ २५ ॥३८ ॥ एवंतावदुक्तसाधनकदंबेनयेभगवंतंभजंतितेमृत्युंतरंतिइतरेसंसरंतीत्युक्तम् इदा
नींयेबहिःसंगंपरित्यज्यभग[illegible]नोअपिकथंचिदंतर्वीताशिनःकामान्नमुंचंतितेनभगवंतंप्राप्नुवंतिनचेहसुखंलभंतेकेवलंकुयोनीरेवप्राप्नु
वंतितान्शोचन्कामान्यः[illegible]नःसकर्मभिर्जायतेतत्रतत्रेत्या[illegible]त्यर्थमाह यदिनसमुद्धरंतीति हेभगवन्येयतयोहृदिस्थिताःकाम
जटाःकामस्यमूलानिवा[illegible]रंतिनोत्पाटयंतितेषामसत[illegible]हृदिगतोऽपिदुरधिगमोदुष्प्रापः कथम् अस्मृतकंठमणिर्विस्मृ

तोयः कंठमणिस्तत्तुल्यः [illegible] नाऽप्यस्तश्चेद्प्राप्तइ[illegible] देति नकेवलमेतावत्किंत्वसुतृपयागिनामिंद्रियतर्पणपराणांयो
गच्छद्मनामुभयतोऽप्यसु[illegible] खमेव तदाह अनपगतात[illegible] नेद्वत्तान्मृत्योः लोकाराधनधनार्जनादिक्लेशाद्भोगवैभवप्राकट्यभ
याच्चेहतावद्दुःखम् भवतः[illegible] म् कथंभूतात् अनधिरूढपदात् अनधिरूढंपदंस्वरूपंयस्यतस्मात् त्वत्स्वरूपप्राप्त्यभावादविद्याव
द्विषयत्वेनप्राप्तनिजधर्मातिक्र[illegible] मद्दंडरूपनरकप्राप्तेरमुत्राप्यसुखमित्यर्थः दंभन्यासमिषेणवंचितजनंभोगैकचिंतातुरंसंमुह्यंतमहर्नि
शंविरचितोद्योगक्लमैराकुलम् ॥अ[illegible]ज्ञालंघिनमज्ञमज्ञजनतासंमाननासन्मदंदीनानाथदयानिधानपरमानंदप्रभोपाहिमाम्॥२६॥३९॥ ननुयते
र्नकिमपिकृत्यमस्तिप्रारब्धमेवसुखोपभोगेनापक्षय्यते अतःकिमितिवृथाशप्यतेउभयतोऽप्यसुखमिति श्रूयतेचएषनित्योमहिमाब्राह्मणस्य
नकर्मणावर्धतेनोकनीयानित्यादि तत्राऽऽह त्वदवगमीति हेसगुणषड्गुणैश्वर्ययुक्तत्वदवगमीत्वज्ज्ञानवान्भवदुत्थशुभाशुभयोर्भवतःकर्मफल

त्वदवगमीनवेत्तिभवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयांस्तर्हिदेहभृतांचगिरः॥
अनुयुगमन्वहंसगुणगीतपरंपरयाश्रवणभृतोयतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः॥४०॥

दातुरीश्वराद्धेतोरुत्थयोराविर्भूतयोःशुभाशुभयोःप्राचीनपुण्यापुण्यकर्मणोःफलभूतान्गुणविगुणान्वयान्सुखदुःखसंबंधान्नवेत्तिनानुसंधत्ते
तर्हितदानींचदेहभृतांदेहाभिमानिनांप्रवृत्तिनिवृत्तिकरीर्गिरोविधिनिषेधलक्षणानवेत्ति विगतदेहाभिमानतयाकार्याकार्यबोधाभावान्ननियु
ज्यतइत्यर्थः युक्तंचैतत् यतःकारणान्मनुजैरन्वहंश्रवणभृतःअनुदिनंश्रवणेनचेतसिधृतस्त्वंतेषामपवर्गगतिरपवर्गरूपागतिर्भवसि कथंश्रवणभृ
तः अनुयुगंप्रतियुगंयागीतपरंपराउपदेशसंततिस्तयासत्संप्रदायानुसारेणेत्यर्थः एतदुक्तंभवति येतावत्तत्त्वज्ञानिनोनतेषांकर्माधिकारशंकाऽ
पि येचानवरतंत्वत्कथाश्रवणादिनिष्ठास्तेषामप्यासन्नभवत्पदानांविधिनिषेधबाधःइतरेषांतुयोगच्छद्मनेंद्रियलालसानामुभयतोऽप्यसुखमि
ति अवगमंतवमेदिशमाधवस्फुरतियन्नसुखासुखसंगमः ॥ श्रवणवर्णनभावमथापिवानहिभवामियथाविधिकिंकरः ॥ २७ ॥ ४० ॥

---

१ ब्राह्मणस्यब्रह्मविदः २ अवगमंज्ञानम्

त्वदवगमीनवेत्तिसुखदुःखेनचविधिनिषेधावित्युक्तंतचननुकथमवगंतुंशक्यतेदुरधिगमत्वस्योक्तत्वादित्येवमाशंक्यसत्यमेवमनवगाह्यमहि
म्नोवाङ्मनसागोचरत्वादविषयत्वेनैवज्ञानमितिदर्शयन्यदूर्ध्वंगार्गिदिवोयदर्वाक्पृथिव्यायदंतराद्यावापृथिवीइमेयद्भूतंभवच्चभविष्यच्चेत्या
दिश्रुतिप्रतिपादितमपरिमितंमहिमानमाह द्युपतयएवेति हेभगवंस्तेअंतंद्युपतयःस्वर्गादिलोकपतयोब्रह्मादयोनययुर्नप्रापुः तत्कुतः यदंतवद्व
स्तुतत्किमपित्वंनभवसि आस्तांद्युपतयोनययुरिति यद्यस्मात्त्वमप्यात्मनोऽंतंनयासि कुतस्तर्हिसर्वज्ञतासर्वशक्तितावाऽतआह अनंततया
अंताभावेन नहिशशविषाणाज्ञानंसार्वज्ञ्यंतदप्राप्तिर्वाशक्तिवैभवंविहंति अनंतत्वमेवाऽऽह यदंतरेति यस्यतवांतरामध्येननुअहोसावरणाउ
त्तरोत्तरंदशगुणसप्तावरणयुक्ताअंडनिचयाब्रह्मांडसमूहावांतिपरिभ्रमंति वयसाकालचक्रेणखेरजांसीवसहएकदैवनतुपर्यायेण हियस्मादेव

द्युपतयएवतेनययुरंतमनंततयात्वमपियदंतरांऽडनिचयाननुसावरणाः॥ खइवर
जांसिवांतिवयसासहयच्छ्रुतयस्त्वयिहिफलंत्यतन्निरसनेनभवन्निधनाः॥४१॥

मतःश्रुतयस्त्वयिफलंतितात्पर्यवृत्त्यापर्यवस्यंति नतुसाक्षाद्वदंत्ययमेतावानिति सगुणस्यगुणानंत्यान्निर्गुणस्यचागोचरत्वात् कथंतर्ह्यपदार्थे
तात्पर्यमिति तत्रविधिमुखवाक्येभवेदयंनियमःपदार्थस्यैववाक्यार्थत्वमिति निषेधमुखेतुनायंनियमइत्याह अतन्निरसनेनेति अन्यदेवत
द्[1]विदितादथोअविदितादधि अन्य[2]त्रधर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् अस्थूलमनण्वित्यादिप्रकारेणलक्षणयाचतत्त्वमसीत्यादयः
पर्यवस्यंति नचवाच्यंनिषेधैःशू[illegible]प्यतइति यतोभवन्निधनाः भवतित्वयिनिधनंसमाप्तिर्यासांतास्तथा नहिनिरवधिर्निषेधःसंभवत्य
तोऽवधिभूतेत्वयिफलंतीत्यर्थ[illegible]विदुरंतमनंततेनचभवान्नगिरःश्रुतिमौलयः॥ त्वयिफलंतियतोनमइत्यतोजयजयेतिभजेतवतत्पदम्
॥२८॥४१॥

---

१ विदितात्ज्ञानविषय[illegible]पिअविदितादज्ञानविषयादपि[illegible]त्यर्थः २ धर्माधर्मास्पृष्टम् कृताकृतात्कार्यकारणाद्भिन्नंयदित्यर्थः अन्यत्रभूता
च्चभव्याच्चयत्तत्पश्यसितद्वदेति[illegible]

॥ ४२ ॥ इत्यशेषसमा [illegible] सइति सर्वश्रुतिपुरा [illegible] पर्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ब्रह्मदायादेतिब्रह्मैवदायमिवायत्नप्राप्यम
त्तिसेवतइतितथा ब्रह्मपु [illegible] पूर्णःकृतकृत्यः श्रुतधरःश्रुत [illegible] नसिधारयन् वीरव्रतोनैष्ठिकः ॥ ४५ ॥ नमइति श्रीकृष्णावता

श्रीभगवानुवाच इत्यं [illegible]ब्रह्मणःपुत्राआश्रुत्याऽऽत्मानुशासनम् ॥ सनंदनमथाऽऽनर्चुःसिद्धाज्ञात्वाऽऽत्मनो गतिम् ॥ ४२ ॥ इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः ॥ समुद्धृतःपूर्वजातैर्व्योमयानैर्महात्मभिः ॥ ४३ ॥ त्वंचै तद्ब्रह्मदायादश्रद्धयाऽऽत्मानुशासनम् ॥ धारयंश्चरगांकामंकामानांभर्जनंनृणाम् ॥ ४४ ॥ श्रीशुकउवाच एवंसऋषिणाऽऽदिष्टंगृहीत्वाश्रद्धयाऽऽत्मवान् ॥ पूर्णःश्रुतधरोराजन्नाहवीरव्रतोमुनिः ॥ ४५ ॥ नारदउवाच नमस्तस्मैभगवतेकृष्णायामलकीर्तये ॥ योधत्तेसर्वभूतानामभवायोशतीःकलाः ॥ ४६ ॥ इत्याद्यमृषि मानम्यतच्छिष्यांश्चमहात्मनः ॥ ततोऽगादाश्रमंसाक्षात्पितुर्द्वैपायनस्यमे ॥ ४७ ॥ सभाजितोभगवताकृता सनपरिग्रहः ॥ तस्मैतद्वर्णयामासनारायणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ४८ ॥ इत्येतद्वर्णितंराजन्यन्नःप्रश्नःकृतस्त्वया ॥ यथाब्रह्मण्यनिर्देश्येनिर्गुणेपिमनश्चरेत् ॥ ४९ ॥

रतयानारायणंनमस्यति उक्तंहि एतेचांशकलाःपुंसःकृष्णस्तुभगवान्स्वयमिति ॥ ४६ ॥ साक्षात्पितुरिति योनिव्यवधानंविनाजनकस्य अग्निमथनावसरेकथंचिदरणौरेतःपतितंममंथव्यासस्तदैवततउत्पन्नःशुकइतिहिवदंति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

---

१ अभवायमोक्षाय २ हेराजन्नोस्मान्प्रतियद्यथात्वयाप्रश्नः अनिर्देश्येनिर्गुणेब्रह्मणिश्रुतयःकथंचरंतीत्येवरूपःकृतस्तथातदुत्तरतयाइतिपूर्वोक्तप्रकारेणैतच्छ्रुतिगीतंवर्णि तम्यथायेनवर्णितप्रकारेणानिर्देश्येनिर्गुणेपिब्रह्मणिमनश्चरेदित्यन्वयः बालबोधिनीकारास्तुयःप्रश्नःकृतस्तदुत्तरतयायथाअनिर्देश्येनिर्गुणेब्रह्मणिमनश्चरेत्तथेत्येतच्छ्रुतिगी तंमयावर्णितमितियोजनांविधायश्रुतयःकथंचरंतीतिप्रश्नेपिमनश्चरेदित्युत्तरंतुमनःपूर्वरूपंवागुत्तररूपमितिश्रुतेरभेदाभिप्रायेणेतिव्याचख्युः अंकितपुस्तकेश्रुतिश्चरेदितिपा ठोदृश्यतेसचप्राचीनपुस्तकेषुटीकांतरपुस्तकेषुचनोपलभ्यते ॥

समस्तवेदस्तुत्यर्थंसंगृह्यानुस्मारयति योऽस्योत्प्रेक्षकइति योऽस्यविश्वस्योत्प्रेक्षकः एवमनुशायिनांसमस्तपुरुषार्थसिद्धयेसृष्टिस्थितिप्रल
यादिप्रापणीयमित्यालोचकइत्यर्थः अनेननिमित्तत्वमुक्तम् एवमालोच्यास्यादिमध्यनिधने आदिर्जन्ममध्यःपालनंनिधनमंतःएतेषुकर्म
सुयोवर्तते अनेनोपादानत्वमुक्तम् ननुप्रकृतिपुरुषयोरुपादाननिमित्तत्वेप्रसिद्धे सत्यम् तयोरपिततएवोद्भूतत्वान्मूलकारणंसएवेत्याह योऽव्य
क्तजीवेश्वरइति प्रवेशनियमनेदर्शयति यइति पूर्वोक्तप्रकारेणेदंसृष्ट्वायदर्थमेतत्सृष्टंतेनऋषिणासृष्टेकार्येऽहमितिदर्शनात्ऋषिर्जीवस्ते
नसहानुप्रविष्टःपुरःशरीराणितस्यभोगायतनानिचक्रेताःपुरःशास्तितस्यभोगंददत्परिपालयति उपासकस्यचकैवल्यरूपोभवतीत्याह यंसंप
द्येति यंसंपद्यप्राप्यानुशयीअन्वनुदंडवल्रणामैश्वरणमूलेशेतेइतितथासजीवोऽजांकार्यकारणरूपामविद्यांत्यजति ननुब्रह्मसंपन्नस्यापिजी

योऽस्योत्प्रेक्षकआदिमध्यनिधनेयोऽव्यक्तजीवेश्वरोयःसृष्ट्वेदमनुप्रविश्यऋषिणाचक्रेपुरःशास्तिताः ॥ यं
संपद्यजहात्यजामनुशयीसुप्तःकुलायंयथातंकैवल्यनिरस्तयोनिमभयंध्यायेदजस्रंहरिम् ॥ ५० ॥ इतिश्री
भागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेउत्तरार्धेनारदनारायणसंवादेवेदस्तुतिर्नामसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥
राजोवाच देवासुरमनुष्येपुयेभजंत्यशिवंशिवम् ॥ प्रायस्तेधनिनोभोजानतुलक्ष्म्याःपतिंहरिम् ॥ १ ॥ ए
तद्वेदितुमिच्छामःसंदेहोऽत्रमहान्हिनः ॥ विरुद्धशीलयोःप्रभ्वोर्विरुद्धाभजतांगतिः ॥ २ ॥

वस्यतत्संबंधोदृश्यतेऽतआह सुप्तःकुलायंयथेति अयंभावः यथासुप्तंशरीरवंतमन्येपश्यंतिसतुमात्मानंतथापश्यतिएवंजीवन्मुक्तमप्यन्येदे
हवंतंपश्यंतिसतुनकिंचित्पश्यतीति तंहरिमजस्रमनवरतंध्यायेत् किमित्यतआह अभयंनभयंयस्माद्भयनिवर्तकमित्यर्थः कुतएतत् कैव
ल्यनिरस्तयोनिंकैवल्येनाप्रच्युतस्वरूपावस्थानेननिरस्तातिरस्कृतायोनिर्मूलकारणंमायायेनतम् सर्वश्रुतिशिरोरत्ननीराजितपदांबुजम् ॥ भो
गयोगप्रदंवंदेमाधवंकर्मिनम्रयो[illegible] ॥ इतिभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेउ०टीकायांसप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ ७ ॥
अष्टाशीतितमेविष्णुभक्तःकं[illegible] ॥ ततोऽर्वाग्देवभक्तस्तुविभूतिमितिवर्ण्यते ॥ १ ॥ हरिर्भजतांमुक्तिदइत्युक्तमभयंध्यायेदजस्रंह
रिमितितत्रशंकते देवासुरे[illegible]रितभोगम् भोजाभोगिनः [illegible]याःपतिंसर्वभोगयुक्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

१ अनुशायिनांजीवानां[illegible] पि

अन्योन्योपमर्दैनतमसः [illegible] ङ्गत्वमाह वैका [illegible] महंकारइति ॥ ३ ॥ विकारामनइंद्रियभूतरूपाः षोडशेतींद्रिय
देवानामभेदविवक्षया कं [illegible] कारोपाधिकंभजन्नुपाध्यनु [illegible] ांविभूतीनांस्वरूपंप्रामोतीति ॥४॥ उपद्रष्टासाक्षीसन् यतःसर्वदृक्
सर्वंपश्यतिअतःप्रकृतेः परः [illegible] म् वस्तुनोगुणसंबंधेरूपद्वयमिहेष्यते तद्धर्मायोगयोगाभ्यांबिंबवत्प्रतिबिंबवत् गुणाःसत्त्वादयःशां
तघोरमूढाःस्वभावतः विष्णुब्र [illegible] वगुणयंतृस्वरूपिणाम् नातिभेदोभवेद्भेदोगुणधर्मैरिहांशतः सत्त्वस्यशांत्यानोजातुविष्णोर्विक्षेपमूढते
रजस्तमोगुणाभ्यांतुभवेतांब्रह्म [illegible] गुणोपमर्दतोभूयस्तदंशानांचभिन्नता अतःसमग्रसत्त्वस्यविष्णोर्मोक्षकरीमतिः अंशतोभूतिहेतुश्चत
थाऽऽनंदमयीस्वतः अंशतस्तारतम्येनब्रह्मरुद्रादिसेविनाम् विभूतयोभवंत्येवशनैर्मोक्षोप्यनंशतः इदमेवाभिप्रेत्यतत्रतत्रोच्यतेश्रेयांसितत्रखलु

श्रीशुकउवाच शिवःशक्तियुतःशश्वत्त्रिलिंगोगुणसंवृतः॥वैकारिकस्तैजसश्चतामसश्चेत्यहंत्रिधा॥३॥ततो
विकाराअभवन्षोडशामीषुकंचन ॥ उपधावन्विभूतीनांसर्वासामश्नुतेगतिम्॥ ४ ॥ हरिर्हिनिर्गुणःसाक्षा
त्पुरुषःप्रकृतेःपरः॥ससर्वदृगुपद्रष्टातंभजन्निर्गुणोभवेत्॥५॥ निवृत्तेष्वश्वमेधेषुराजायुष्मत्पितामहः॥शृ
ण्वन्भगवतोधर्मानपृच्छदिदमच्युतम्॥ ६ ॥ सआहभगवांस्तस्मैप्रीतःशुश्रूषवेप्रभुः॥नृणांनिःश्रेयसार्था
ययोऽवतीर्णोयदोःकुले ॥ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच यस्याहमनुगृह्णामिहरिष्येतद्धनंशनैः ॥ ततोऽधनंत्यजं
त्यस्यस्वजनादुःखदुःखितम् ॥ ८ ॥ सयदावितथोद्योगोनिर्विण्णःस्याद्धनेहया॥ मत्परैःकृतमैत्रस्यकरिष्ये
मदनुग्रहम्॥ ९ ॥

सत्त्वतनोर्नृणांस्युरिति तथासत्त्वंयस्यप्रियामूर्तिरिति तथासत्त्वंतत्तीर्थसाधनमिति तथात्रयाणामेकभावानांयोनपश्यतिवैभिदामिति तथा
नतेमय्यच्युतेऽजेचभिदामण्वपिचक्षतेइत्यादि एवंचसतिनकिंचिदसमंजसम् तत्तद्भक्तानांतुकलहोमोहमात्रमिति ॥५॥६॥७॥ यस्याहमनुगृ
ह्णामीति अयमर्थः योविषयान्परिजिहीर्षुरपिकथंचिद्विद्यमानेषुविषयेषुसज्जतेक्लिश्यतिचतस्यविषयापहारएवानुग्रहइति यथाश्रुतत्वेध्रु
वादीनामैश्वर्यविरोधात् अथवाप्रथमंविभूतीःकामानुरूपादत्त्वाशनैर्विषयभोगावसानेतस्यनिर्वेदमुत्पाद्यहरिष्यामिपरमानुग्रहंकर्तुमिति त
दुक्तंभगवतैव नमय्यावेशितधियांकामःकामायकल्पतइति दुःखदुःखितमिति दुःखादनुपुनर्दुःखितमिवप्रतीयमानमित्यर्थः ॥ ८ ॥ सपुनर्बं
धूनामाग्रहेणधनेहयाप्रवृत्तोऽपिमदनुग्रहेणयदानिष्फलोद्यमोनिर्विण्णःस्यात्तदामदनुग्रहमितिममासाधारणमनुग्रहम् ॥ ९ ॥

तमेवाऽऽह तद्ब्रह्मेति अतःपश्चादपिमोक्षमरोचयन् अत्यासक्तोजनइत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ एतदेवेतिहासेनस्फुटयितुमाह शापप्रसादयोरि ति ब्रह्माचेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ शकुनेःपुत्रः ॥ १४ ॥ १५ ॥ सुसंकटमापकैलासोत्पाटनंपुरपालनंच ॥ १६ ॥ स्वगात्रतउपाधावत्

तद्ब्रह्मपरमंसूक्ष्मंचिन्मात्रंसदनंतकम् ॥ अतोमांसुदुराराध्यंहित्वाऽन्यान्भजतेजनः ॥ १० ॥ ततस्तआशुतो षेभ्योलब्धराज्यश्रियोद्धताः ॥ मत्ताःप्रमत्तावरदान्विस्मरंत्यवजानते ॥ ११ ॥ श्रीशुकउवाच शापप्रसा दयोरीशाब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ सद्यःशापप्रसादोंऽगशिवोब्रह्मानचाच्युतः ॥ १२ ॥ अत्रचोदाहरंतीममि तिहासंपुरातनम् ॥ वृकासुरायगिरिशोवरंदत्त्वाऽऽपसंकटम् ॥ १३ ॥ वृकोनामासुरःपुत्रःशकुनेःपथिनारदम् ॥ दृष्ट्वाऽऽशुतोषंपप्रच्छदेवेषुत्रिषुदुर्मतिः ॥ १४ ॥ सआहदेवंगिरिशमुपाधावाऽऽशुसिध्यसि ॥ योऽल्पाभ्यां गुणदोषाभ्यामाशुतुष्यतिकुप्यति ॥ १५ ॥ दशास्यबाणयोस्तुष्टःस्तुवतोर्बंदिनोरिव ॥ ऐश्वर्यमतुलंदत्त्वातत आपसुसंकटम् ॥ १६ ॥ इत्यादिष्टस्तमसुरउपाधावत्स्वगात्रतः ॥ केदारआत्मक्रव्येणजुह्वानोऽग्निमुखंहरम् ॥ १७ ॥ देवोपलब्धिमप्राप्यनिर्वेदात्सप्तमेऽहनि ॥ शिरोऽवृश्चत्स्वधितिनातत्तीर्थक्लिन्नमूर्धजम् ॥ १८ ॥ तदा महाकारुणिकःसधूर्जटिर्यथावयंचाग्निरिवोत्थितोऽनलात् ॥ निगृह्यदोर्भ्यांभुजयोर्न्यवारयत्तत्स्पर्शनाद्भू यउपस्कृताकृतिः ॥ १९ ॥ तमाहचांगालमलंवृणीष्वमेयथाऽभिकामंवितरामितेवरम् ॥ प्रीयेयतोयेननृणां प्रपद्यतामहोत्वयाऽऽत्माभृ[illegible]मर्द्यतेवृथा ॥ २० ॥

कथम् आत्मक्रव्येणस्वमांसे[illegible] ॥ १७ ॥ अवृश्चच्छेत्तुमुद्यतः ॥ १८ ॥ मूर्तिमामग्निरिवदेदीप्यमानः वयमधुनातनायथाकिं चिद्दुःखेनमर्तुकामंवारयाम[illegible]वउपस्कृताकृतिःपरिपूर्णदेहोभवत् तंन्यवारयदेवमाहच ॥ १९ ॥ तोयेनापिभजतांप्रीतःस्यांत्वयातु देहोवृथापीड्यतइति ॥ [illegible]

१ स्वगात्रैराराधितवा[illegible]प [illegible] देवदर्शनम्

॥ २१ ॥ दातुमनर्हमणि [illegible] मेव ॥ २२ ॥ २ [illegible] ोऽनुगतःसन् उदगादधावत् उदगुत्तरतः ॥ २४ ॥ वैकुंठंश्वेतद्वी
पम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ तं [illegible] सनंतादृग्व्यसनंयस्यतम् [illegible] र्दनोदुःखहंता दूरतएवदृष्ट्वामेखलादिभिरुपलक्षितःप्रत्युदियात्सं

देवंसवव्रेपापीयान्[illegible] वहम् ॥ यस्ययस्यकरंशीर्ष्णिधास्येसम्रियतामिति ॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वाभगवा
न्रुद्रोदुर्मनाइवभार [illegible] प्रतिग्रहसंस्तस्मैददेऽहेरम्रतंयथा ॥ २२ ॥ इत्युक्तःसोऽसुरोनूनंगौरीहरणलाल
सः ॥ सतद्वरपरीक्षार्थंशं [illegible] मूर्ध्निकिलासुरः ॥ स्वहस्तंधातुमारेभेसोऽबिभ्यत्स्वकृताच्छिवः ॥ २३ ॥ तेनो
पसृष्टःसंत्रस्तःपराधावत्सवेपथुः ॥ यावदंतंदिवोभूमेःकाष्ठानामुदगादुदक् ॥ २४ ॥ अजानंतःप्रतिविधिंतू
ष्णीमासन्सुरेश्वराः ॥ ततोवैकुंठमगमद्भास्वरंतमसःपरम् ॥ २५ ॥ यत्रनारायणःसाक्षान्न्यासिनांपरमा
गतिः ॥ शांतानांन्यस्तदंडानांयतोनावर्ततेगतः ॥ २६ ॥ तंतथाव्यसनंदृष्ट्वाभगवान्वृजिनार्दनः ॥ दूरात्प्रत्यु
दियाद्भूत्वाबटुकोयोगमायया ॥ २७ ॥ मेखलाजिनदंडाक्षैस्तेजसाऽग्निरिवज्वलन् ॥ अभिवादयामासचतं
कुशपाणिर्विनीतवत् ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच शाकुनेयभवान्व्यक्तंश्रांतःकिंदूरमागतः ॥ क्षणंविश्रम्य
तांपुंसआत्माऽयंसर्वकामधुक् ॥ २९ ॥ यदिनःश्रवणायाऽलंयुष्मद्व्यवसितंविभो ॥ भण्यतांप्रायशःपुंभिर्धृतैः
स्वार्थान्समीहते ॥ ३० ॥ श्रीशुकउवाच एवंभगवतापृष्टोवचसाऽमृतवर्षिणा ॥ गतक्लमोऽब्रवीत्तस्मैय
थापूर्वमनुष्ठितम् ॥ ३१ ॥

मुखमागतः ॥ २७ ॥ २८ ॥ व्यक्तंनिश्चितम् किंकिमर्थम् आत्मादेहःसर्वपुरुषार्थहेतुः अतोमापीडयेति ॥ २९ ॥ प्रायशःपुंभिर्धृतैर्भवान्
स्वार्थान्समीहतेसाधयितुमिच्छति अथवाजनःपुंभिःसहायैःस्वकार्याणिसाधयत्यतोनःकथ्यतामिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥

---

१ व्यसनंशिवहननार्थंनिष्फलउद्योगःपापंवा बालबोधिनीकारास्तु तथाव्यसनंविपत्तिर्यस्यतंरुद्रंदूराद्दृष्ट्वेत्यादिव्याचख्युः व्यसनंत्वशुभेइत्याद्युपक्रम्यपापेविपत्तौ निष्फलोद्यमइतिमेदिनी २ आशिषंब्रुवन्नूत्वंनमस्कारयामास यद्वा ब्रह्मदर्शिनामस्माकंसर्वभूतान्यभिवाद्यान्येव भवांस्तुशकुनेःपुत्रोज्ञानीतपस्वीममबटोरभिवाद्यएवेतिद्यो तयामासेचितक्रवर्ती ३ प्रथमंशिवाराधनेनारदोपदेशग्रहणादितिभावः ४ धृतैरित्यस्यायमर्थः

पैशाच्यंपिशाचानामिववृत्तिम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यद्यथा वक्तावदिष्यति ॥ ३४ ॥ चित्रैर्भामकैः सुपेशलैरतिरम्यैः भिन्नधीर्भ्रंशितमतिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ किमुवक्तव्यंविश्वेशेत्वयिकृतागस्कःकृतापराधइति ॥ ३९ ॥ अव्याकृतशक्त्युदन्वतोबाङ्मनसागोचरश

श्रीभगवानुवाच एवंचेत्तर्हितद्वाक्यंनवयंश्रद्दधीमहि ॥ योदक्षशापात्पैशाच्यंप्राप्तःप्रेतपिशाचराट् ॥ ३२ ॥ यदिवस्तत्रविश्रंभोदानवेंद्रजगद्गुरौ ॥ तर्ह्यंगाशुस्वशिरसिहस्तंन्यस्यप्रतीयताम् ॥ ३३ ॥ यद्यसत्यंवचः शंभोःकथंचिद्दानवर्षभ ॥ तदैनंजह्यसद्वाचंनयद्वक्ताऽनृतंपुनः ॥ ३४ ॥ इत्थंभगवतश्चित्रैर्वचोभिःससुपेशलैः ॥ भिन्नधीर्विस्मृतःशीर्ष्णिस्वहस्तंकुमतिर्व्यधात् ॥ ३५ ॥ अथापतद्भिन्नशिरावज्राहतइवक्षणात् ॥ जयशब्दोनमःशब्दःसाधुशब्दोऽभवद्दिवि ॥ ३६ ॥ मुमुचुःपुष्पवर्षाणिहतेपापेवृकासुरे ॥ देवर्षिपितृगंधर्वामोचितःसंकटाच्छिवः ॥ ३७ ॥ मुक्तंगिरिशमभ्याहभगवान्पुरुषोत्तमः ॥ अहोदेवमहादेवपापोऽयंस्वेनपाप्मना ॥ ३८ ॥ हतःकोनुमहत्स्वीशजंतुर्वैकृतकिल्बिषः ॥ क्षेमीस्यात्किमुविश्वेशेकृतागस्कोजगद्गुरौ ॥ ३९ ॥ यएवमव्याकृतशक्त्युदन्वतःपरस्यसाक्षात्परमात्मनोहरेः ॥ गिरित्रमोक्षंकथयेच्छृणोतिवाविमुच्यतेसंसृतिभिस्तथाऽरिभिः ॥ ४० ॥ ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेदशमस्कंधेउत्तरार्धेरुद्रमोक्षणंनामाष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ६ ॥ श्रीशुकउवाच सरस्वत्यास्तटेराजन्नृषयःसत्रमासत ॥ वितर्कःसमभूत्तेषांत्रिष्वधीशेषुकोमहान् ॥ १ ॥ तस्यजिज्ञासयातेवैभृगुंब्रह्मसुतंनृप ॥ तज्ज्ञप्त्यैप्रेषयामासुःसोऽभ्यगाद्ब्रह्मणःसभाम् ॥ २ ॥ नतस्मै [illegible]त्रंचक्रेसत्त्वपरीक्षया ॥ तस्मैचुक्रोधभगवान्प्रज्वलन्स्वेनतेजसा ॥ ३ ॥

क्तिसमुद्रस्य गिरित्रमोक्षं[illegible] चरितम् संसृतिभिर्नानायोनिसंचारैः ॥ ४० ॥ भक्तसंकटमालोक्यकृपापूर्णहृदंबुजः ॥ गिरित्रंचित्रवाक्यात्तुमोक्षयामासके[illegible] शमे० उ० टीकायामष्टा[illegible] ऽध्यायः ॥ ८८ ॥ नवाशीतितमेदेवःकोमहानितिसंशये ॥ परीक्ष्यविष्णोरुत्कर्षंमुनिभ्य[illegible] इतिहासांतरमाह [illegible] ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

स्वयोन्यास्वस्यैवरूपांते [illegible] स्वकार्येणेत्यर्थः [illegible] श्चिद्वह्निंशमयतितथास्वकार्येणपुत्रेणनिमित्तेनक्रोधंशमयामासे

सआत्मन्युत्थितं [illegible] ायाऽऽत्मनाप्रभुः॥ अ[illegible] मिघथावह्निंस्वयोन्यावारिणाऽऽत्मभूः॥४॥ ततःकै
लासमगमत्सतंदेवो [illegible] परिरब्धुंसमारेभउत्थायभ्रातरंमुदा ॥ ५ ॥ नैच्छत्त्वमस्युत्पथगइतिदेवश्चु
कोपह॥शूलमुद्यम्यत [illegible] ततिग्मलोचनः॥ ६ ॥ पतित्वापादयोर्देवीसांत्वयामासतंगिरा॥ अथोजगा
मवैकुंठंयत्रदेवोजनार्दनः ॥ ७॥ शयानंश्रियउत्संगेपदावक्षस्यताडयत्॥ ततउत्थायभगवान्सहलक्ष्म्यास
तांगतिः॥८॥स्वतल्पादवरुह्याथननामशिरसामुनिम्॥आहतेस्वागतंब्रह्मन्निषीदात्राऽऽसनेक्षणम्॥अजा
नतामागतान्वःक्षंतुमर्हथनःप्रभो ॥ ९ ॥ अतीवकोमलौतातचरणौतेमहामुने ॥ इत्युक्त्वाविप्रचरणौमर्दय
न्स्वेनपाणिना॥ १० ॥ पुनीहिसहलोकंमांलोकपालांश्चमद्गतान् ॥ पादोदकेनभवतस्तीर्थानांतीर्थकारिणा
॥ ११ ॥ अद्याहंभगवन्लक्ष्म्या आसमेकांतभाजनम्॥ वत्स्यत्युरसिमेभूतिर्भवत्पादहतांहसः ॥ १२ ॥ श्री
शुकउवाच एवंब्रुवाणेवैकुंठेभृगुस्तन्मंद्रयागिरा॥ निर्वृतस्तर्पितस्तूष्णींभक्त्युत्कंठोऽश्रुलोचनः॥ १३ ॥पुन
श्चसत्रमाव्रज्यमुनीनांब्रह्मवादिनाम्॥ स्वानुभूतमशेषेणराजन्भृगुरवर्णयत् ॥ १४ ॥ तन्निशम्याथमुनयो
विस्मितामुक्तसंशयाः॥ भूयांसंश्रद्दधुर्विष्णुंयतःशांतिर्यतोऽभयम्॥ १५॥

त्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तीर्थकारिणातीर्थत्वनिमित्तेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्यमंद्रयागंभीरयागिरानिर्वृतस्तूष्णींब
भूवेतिशेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ विस्मिताअपराधातिरेकेऽपिनिर्विकारित्वेन भूयांसंश्रद्दधुःमहत्तमंनिश्चितवंतः यतोयस्मिन् ॥ १५ ॥

१ आत्मजायात्मजंहंतुमुत्थितंमन्युमित्यन्वयः २ अंकितपुस्तकस्थआत्मनइतिपाठस्तुप्राचीनबहुपुस्तकेषुनोपलभ्यते ३ सचभृगुस्त्वमुत्पथगोसीतिवदंस्तत्परिरंभणं नैच्छत् ४ मद्धृदयंत्वतीवकर्कशमित्यर्थतोवगंतव्यम् क्वचित्पुस्तकेतुएतदग्रे ' वज्रकर्कशमद्वक्षःस्पर्शेनपरिपीडितावित्यर्धमधिकम् क्वचित्पुस्तके अतीवेत्यादिःश्लोकएव नास्ति ५ मर्दयन्नाहेतिशेषः ६ एकांतभाजनंनियतआश्रयः तत्रहेतुर्वत्स्यतीति भूतिर्लक्ष्मीः

वैराग्यंचचतुर्विधमितिपाठेतच्चातुर्विध्यमेवंद्रष्टव्यम् विषयांस्त्यक्तुमशक्नुवतोऽपिसंमानेच्छात्यागआद्यंवैराग्यम् विषयाणांमध्येलवणादि व्यतिरेकेणापिवृत्तिर्द्वितीयम् तथावृत्तावपिमनसिरागशैथिल्येनबाह्येंद्रियैरेवविषयसेवनंतृतीयम् तत्राप्यौदासीन्यंचतुर्थम् यथाऽऽहुः वैरा ग्यमाद्यंयतमानसंज्ञंक्वचिद्विरागोव्यतिरेकसंज्ञम् एकेंद्रियाख्यंत्वदिरागसौक्ष्म्यंतस्याप्यभावस्तुवशीकृताख्यमिति ॥ १६ ॥ १७॥१८॥ तस्य

धर्मःसाक्षाद्यतोज्ञानंवैराग्यंचतदन्वितम्॥ ऐश्वर्यंचाष्टधायस्माद्यशश्चाऽऽत्ममलापहम्॥१६॥मुनीनांन्यस्त[1] दंडानांशांतानांसमचेतसाम् ॥ अकिंचनानांसाधूनांयमाहुःपरमांगतिम् ॥ १७॥सत्त्वंयस्यप्रियामूर्तिर्ब्राह्मणास्त्विष्टदेवताः॥ भजंत्यनाशिषःशांतायंवानिपुणबुद्धयः ॥ १८ ॥ त्रिविधाकृतयस्तस्यराक्षसाअसुराःसुराः॥ गुणिन्यामाययासृष्टाःसत्त्वंतत्तीर्थसाधनम् ॥ १९॥ श्रीशुकउवाच एवंसारस्वताविप्रान्नृणांसंशयनुत्तये॥ पुरुषस्यपदांभोजसेवयातद्गतिंगताः॥ २०॥ सूतउवाच इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगंधपीयूषंभवभयभित्परस्यपुंसः ॥ सु[3]श्लोकंश्रवणपुटैःपिबत्यभीक्ष्णंपांथो[4]ऽध्व[5]भ्रमणपरिश्रमंजहाति ॥ २१ ॥ श्रीशुकउवाच एकदाद्वारवत्यांतुविप्रपत्न्याःकुमारकः॥ जातमात्रोभुवंस्पृष्ट्वाममारकिलभारत ॥ २२॥ विप्रोगृहीत्वामृतकंराजद्वार्युपधायसः॥ इदंप्रोवाचविलपन्नातुरोदीनमानसः ॥ २३ ॥ ब्रह्मद्विषःशठधियोलुब्धस्यविषयात्मनः॥ क्षत्रबंधोःकर्मदोषात्पंचत्वंमेगतोऽर्भकः ॥ २४ ॥ हिंसाविहारंनृपतिंदुःशीलमजितेंद्रियम् ॥ प्रजाभजंत्यःसीदंतिदरिद्रानित्यदुःखिताः॥ २५॥एवंद्वितीयंविप्रर्षिस्तृतीयंत्वेवमेवच ॥ विसृज्यसनृपद्वारितांगाथांसमगायत॥ २६॥

भगवतएवयद्यपित्रिविधाआ[illegible]सुसत्वमेवतीर्थसाधनंपुरुषार्थहेतुः ॥ १९ ॥ इत्थंनिश्चित्यसरस्वतीतीरवासिनोविप्राहरिसेवयामु क्तिंप्रापुरिति ॥ २० ॥ व्या[illegible]पंकजादुद्गतंगंधयुक्तपीयूषतुल्यंहरेःप्रशस्तंयशोयःसंसारीसेवतेसमुक्तोभवतीति ॥ २१ ॥ सचो क्तलक्षणोभगवान्कृष्णए[illegible]ख्यानांतरमाह एकदेति ॥ [illegible] ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ब्रह्मद्विषइत्यादिकांतांगाथांवाक्यम् मयि नकश्चिद्दोषोऽतोराजदो[illegible]इतिवारंवारंचुक्रोशेत्यर्थः [illegible] ॥

१ न्यस्तदंडानांत्यक्त[illegible]क्तानाम् ३ सुश्लोक[illegible]शेषः ४ पांथःसंसारमार्गवर्तमानः ५ जन्ममरणादिसंसारपरिभ्रमणजनितंश्रमम्

॥ २७ ॥ ब्रह्मन्किंस्वि [illegible] ५ यतस्त्वन्निवा [illegible] ोऽपिराजन्यबंधुरपिनास्तिब्रह्मण्यस्यतुकावार्ताएतेतुसत्रेयागइव
ब्राह्मणामिलिताभवितु [illegible] ॥ तदेवाऽऽह धनदाराल [illegible] ायत्रेति धनादिभिर्वियुक्ताःसंतोयत्रयेषुजीवत्सुराजन्येषुशोचंति

तामर्जुनउपश्रुत्यक [illegible] ंतिके ॥ परेतेनवमेबालेब्राह्मणंसमभाषत ॥ २७ ॥ किंस्विद्ब्रह्मंस्त्वन्निवासे इहनास्तिधनुर्धरः ॥ २ [illegible] बंधुरेतेवैब्राह्मणाःसत्रमासते ॥ २८ ॥ धनदारात्मजापृक्तायत्रशोचंतिब्राह्मणाः ॥ तेवैराजन्यवेषेणनटाजीवंत्यसुंभराः ॥ २९ ॥ अहंप्रजांवांभगवन्रक्षिष्येदीनयोरिह ॥ अनिस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निंप्रवेक्ष्येहतकल्मषः ॥ ३० ॥ ब्राह्मणउवाच संकर्षणोवासुदेवःप्रद्युम्नोधन्विनांवरः ॥ अनिरुद्धोऽप्रतिरथोनत्रातुंशक्नुवंतियत् ॥ ३१ ॥ तत्कथंनुभवान्कर्मदुष्करंजगदीश्वरैः ॥ चिकीर्षसित्वंबालिश्यात्तन्नश्रद्दध्महेवयम् ॥ ३२ ॥ अर्जुनउवाच नाहंसंकर्षणोब्रह्मन्नकृष्णःकार्ष्णिरेवच ॥ अहंवाअर्जुनोनामगांडीवंयस्यवैधनुः ॥ ३३ ॥ मावमंस्थाममब्रह्मन्वीर्यंत्र्यंबकतोषणम् ॥ मृत्युंविजित्यप्रधनेआनेष्येतेप्रजांप्रभो ॥ ३४ ॥ एवंविश्रंभितोविप्रःफाल्गुनेनपरंतप ॥ जगामस्वगृहंप्रीतःपार्थवीर्यंनिशामयन् ॥ ३५ ॥ प्रसूतिकालआसन्नेभार्यायाद्विजसत्तमः ॥ पाहिपाहिप्रजांमृत्योरित्याहार्जुनमातुरः ॥ ३६ ॥ सउपस्पृश्यशुच्यंभोनमस्कृत्यमहेश्वरम् ॥ दिव्यान्यस्त्राणिसंस्मृत्यसज्यंगांडीवमाददे ॥ ३७ ॥ न्यरुणत्सूतिकाऽगारंशरैर्नानाऽस्त्रयोजितैः ॥ तिर्यगूर्ध्वमधःपार्थश्चकारशरपंजरम् ॥ ३८ ॥

तज्जीवंतिकेवलंजीविकांसंपादयंति ॥ २९ ॥ हतकल्मषइति अग्निप्रवेशेनब्राह्मणविलापश्रवणपातकात्पूतोभवेयमित्यर्थः अहतकल्मषइतिवा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ नश्रद्दध्महेनसंप्रतीमः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ एवंप्रौढिवादैर्विश्रंभितोविश्वासंप्रापितःनिशामयन्शृण्वन् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ब्राह्मणोपेक्षकत्वेनकृष्णावज्ञयामहेश्वरंनमस्कृत्य ॥ ३७ ॥ न्यरुणदावृतवान् तदेवाऽऽह तिर्यगूर्ध्वमिति ॥ ३८ ॥

अदर्शनमापेदेदेहोपिनावशिष्टइत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ यस्यप्रजाः तत्तत्र ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रत्युक्तोवारितः उपपत्तिभिःप्र

ततःकुमारःसंजातोविप्रपत्न्यारुदन्मुहुः॥ सद्योऽदर्शनमापेदेसशरीरोविहायसा॥ ३९ ॥ तदाहविप्रोविजयं विनिंदन्कृष्णसन्निधौ॥मौढ्यंपश्यतमेयोऽहंश्रद्दधेक्लीबकत्थनम्॥४०॥ नप्रद्युम्नोनानिरुद्धोनरामोनचकेशवः॥ यस्यशेकुःपरित्रातुंकोन्यस्तदवितेश्वरः॥ ४१ ॥ धिगर्जुनंमृषावादंधिगात्मश्लाघिनोधनुः॥ दैवोपसृष्टंयोमौढ्यादानिनीषतिदुर्मतिः॥ ४२ ॥ एवंशपतिविप्रर्षौविद्यामास्थायफाल्गुनः॥ ययौसंयमनीमाशुयत्राऽऽस्तेभगवान्यमः॥ ४३ ॥ विप्रापत्यमचक्षाणस्ततऐंद्रीमगात्पुरीम्॥ आग्नेयींनैर्ऋतींसौम्यांवायव्यांवारुणीमथ॥ रसातलंनाकपृष्ठंधिष्ण्यान्यन्यान्युदायुधः॥ ४४ ॥ ततोऽलब्धद्विजसुतोह्यनिस्तीर्णप्रतिश्रुतः॥ अग्निंविविक्षुःकृष्णेनप्रत्युक्तःप्रतिषेधता॥ ४५॥ दर्शयेद्विजसूनूंस्तेमाऽवज्ञाऽऽत्मानमात्मना ॥ येतेनःकीर्तिंविमलांमनुष्याःस्थापयिष्यंति ॥ ४६ ॥ इतिसंभाष्यभगवानर्जुनेनसहेश्वरः॥ दिव्यंस्वरथमास्थायप्रतीचींदिशमाविशत् ॥ ४७ ॥ सप्तद्वीपान्सप्तसिंधून्सप्तसप्तगिरीनथ ॥ लोकालोकंतथाऽतीत्यविवेशसुमहत्तमः ॥४८॥तत्राश्वाःशैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः॥ तमसिभ्रष्टगतयोबभूवुर्भरतर्षभ ॥ ४९॥ तान्दृष्ट्वाभगवान्कृष्णोमहायोगेश्वरेश्वरः॥ सहस्रादित्यसंकाशंस्वचक्रंप्राहिणोत्पुरः॥ ५० ॥

तिषेधंकुर्वता ॥ ४५ ॥ मा[illegible] हि येनिंदंतितएवमनुष्यानः कीर्तिस्थापयिष्यंतिनिश्चलांकरिष्यंति पाठांतरंतुछंदोभंगभयादागंतुकमिति ॥ ४६ ॥ ४७ [illegible] गरयोयेषुद्वीपेषुतान् ॥ ४८ [illegible] ४९ ॥ ५० ॥

---

१ अनिस्तीर्णप्रतिश्रुत[illegible] तदध्याहारलभ्यम् ३ ये[illegible] मलांमनुष्याःस्थापयंतिनःइत्येवंरूपम् स्पष्टमभिहितंचैतच्चक्रवर्तिना बालबोधिनीकारास्तु 'एतेनकीर्ति[illegible] तिमूलपाठमंगीकृ[illegible]

कृतमितिप्रकृतिपरिणा[illegible] [illegible]म् ॥ ५१ ॥ चक्र[illegible] [illegible]कमनुगतेनद्वारेण तत्तमःपरंतस्मात्तमसःपरंदूरेवर्तमानंपरंश्रेष्ठंभा
गवतंज्योतिःसमश्नुवानं[illegible] [illegible]ताडिताक्षोनेत्रेन्यमीलय[illegible] [illegible] ॥ ५२ ॥ एजंतउच्चलंतोबृहंतोमहांतऊर्मयोभूषणंयस्यतत् तत्रस
लिलेभवनंमहाकालपुरम् [illegible] [illegible]द्युश्रेष्ठम् ॥ ५३ ॥ सहस्रंमू[illegible]भवाःफणास्तासुमणयस्तेषांद्युतिभिः द्विसहस्रनेत्रैरूर्जितंस्फटिक

तमःसुघोरंगहनंकृतंम[illegible] [illegible]द्भूरितरेणरोचिषा ॥ मनोजवंनिर्विविशेसुदर्शनंगुणच्युतोरामशरोयथा
चमूः ॥ ५१ ॥ द्वारेणचक्रा[illegible]नुप[illegible]नतत्तमःपरंपरंज्योतिरनंतपारम् ॥ समश्नुवानंप्रसमीक्ष्यफाल्गुनःप्रताडिता
क्षोऽपिदधेऽक्षिणीउभे ॥ ५२ ॥ ततःप्रविष्टःसलिलंनभस्वताबलीयसैजद्बृहदूर्मिभूषणम् ॥ तत्राद्भुतंवैभवनं
द्युमत्तमंभ्राजन्मणिस्तंभसहस्रशोभितम् ॥ ॥ ५३ ॥ तस्मिन्महाभीममनंतमद्भुतंसहस्रमूर्धन्यफणामणिद्यु
भिः ॥ विभ्राजमानंद्विगुणोल्बणेक्षणंसिताचलाभंशितिकंठजिह्वम् ॥ ५४ ॥ ददर्शतद्भोगसुखासनंविभुंम
हानुभावंपुरुषोत्तमोत्तमम् ॥ सांद्रांबुदाभंसुपिशंगवाससंप्रसन्नवक्त्रंरुचिरायतेक्षणम् ॥ ५५ ॥ महामणि
व्रातकिरीटकुंडलप्रभापरिक्षिप्तसहस्रकुंतलम् ॥ प्रलंबचार्वष्टभुजंसकौस्तुभंश्रीवत्सलक्ष्मंवनमालयावृत
म् ॥ ५६ ॥ सुनंदनंदप्रमुखैःस्वपार्षदैश्चक्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजायुधैः ॥ पुष्ट्याश्रियाकीर्त्यजयाऽखिलर्द्धिभि
र्निषेव्यमानंपरमेष्ठिनांपतिम् ॥ ५७ ॥ ववंदआत्मानमनंतमच्युतोजिष्णुश्चतद्दर्शनजातसाध्वसः ॥ तावाह
भूमापरमेष्ठिनांप्रभुर्बद्धांजलीसस्मितमूर्जयागिरा ॥ ५८ ॥

गिरिसंकाशम् शितिकंठजिह्वम् कंठाश्चजिह्वाश्चकंठजिह्वाःशितयोनीलाःकंठजिह्वायस्यतम् ॥ ५४ ॥ तद्भोगसुखासनंतस्यानंतस्यभोगोदेहः
सुखकरमासनंयस्यतम् ॥ ५५ ॥ महांतोमणिव्रातायेषुतेषांकिरीटकुंडलानांप्रभातयापरिक्षिप्ताःसर्वतःस्फुरंतःसहस्रमपरिमिताःकुंतलायस्य
तम् ॥ ५६ ॥ कीर्त्यजयाकीर्तिसहितयाअजया अखिलर्द्धिभिरणिमादिविभूतिभिर्मूर्तिधराभिः ॥ ५७ ॥ ऊर्जयाऊर्जितयागिरा ॥ ५८ ॥

---

१ लक्ष्म्येतिपाठेश्रीवत्सस्यलक्ष्म्याशोभयावनमालयाचावृतं

मेकंलावतीर्णाविति संबोधनम् शीघ्रंमेअंतिसकाशमितमागच्छतम् ॥ ५९ ॥ आचरतामाचरतम् इदंभारतयुद्धात्पूर्वमेवकृतमपिश्रैष्ठ्यकथनप्रस्तावेनात्रोक्तम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ॥ इतिदशमेउ० टीकायामेकोननवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥

द्विजात्मजामेयुवयोर्दिदृक्षुणामयोपनीताभुविधर्मगुप्तये ॥ कलाऽवतीर्णाववनेर्भरासुरान्हत्वेहभूयस्त्वरयेतमंतिमे ॥ ५९ ॥ पूर्णकामावपियुवांनरनारायणावृषी ॥ धर्ममाचरतांस्थित्यैऋषभौलोकसंग्रहम् ॥ ६० ॥ इत्यादिष्टौभगवतातौकृष्णौपरमेष्ठिना ॥ ओमित्यानम्यभूमानमादायद्विजदारकान् ॥ ६१ ॥ न्यवर्ततांस्वकंधामसंप्रहृष्टौयथागतम् ॥ विप्रायददतुःपुत्रान्यथारूपंयथावयः ॥६२॥ निशाम्यवैष्णवंधामपार्थःपरमविस्मितः ॥ यत्किंचित्पौरुषंपुंसांमेनेकृष्णानुकंपितम् ॥ ६३ ॥ इतीदृशान्यनेकानिवीर्याणीहप्रदर्शयन् ॥ बुभुजेविषयान्ग्राम्यानीजेचात्यूर्जितैर्मखैः ॥ ६४ ॥ प्रववर्षाखिलान्कामान्प्रजासुब्राह्मणादिषु ॥ यथाकालंयथैवेंद्रोभगवान्श्रैष्ठ्यमास्थितः ॥ ६५ ॥ हत्वान्नृपानधर्मिष्ठान्घातयित्वाऽर्जुनादिभिः ॥ अंजसावर्तयामासधर्मंधर्मसुतादिभिः ॥६६॥ इतिश्रीभा० म० दशमस्कंधेउ० द्विजकुमारानयनंनामएकोननवतितमोऽध्यायः ॥८९॥ ॥९०॥ श्रीशुकउवाच सुखंस्वपुर्यांनिवसन्द्वारकायांश्रियःपतिः ॥ सर्वसंपत्समृद्धायांजुष्टायांवृष्णिपुंगवैः ॥ १ ॥ स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभिर्नवयौवनकांतिभिः ॥ कंदुकादिभिर्हर्म्येषुक्रीडंतीभिस्तडिद्युभिः ॥ ॥ २ ॥ नित्यंसंकुलमार्गायांमदच्युद्भिर्मतंगजैः ॥ स्वलंकृतैर्भटैरश्वैरथैश्चकनकोज्ज्वलैः ॥ ३ ॥ उद्यानोपवनाढ्यायांपुष्पितद्रुमराजि[illegible]शद्भृंगविहगैर्नादितायांसमंततः ॥ ४ ॥

चरमेतुपुनःप्रोक्ताकृष्णली[illegible]वंशप्रसूतानामानंत्यंचसकारणम् ॥ १ ॥ श्रीकृष्णविभूतिंसमासेनदर्शयति सुखंस्वपुर्यामिति सर्वसंपदादिविशिष्टायाम् श्री[illegible]स्रपत्नीनामेकवल्लभःसंम[illegible]डेषुरेमेइत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

१ इदंत्वर्जुनवंचनार्थ[illegible]त् २ लोकाःसंगृह्यंते[illegible]मन्कर्मणितथेतिक्रियाविशेषणम् ३ युधिष्ठिरादिभिः

॥ ५ ॥ गेहविशेषणंप्रो [illegible] तथाङ्कदि [illegible] विजहार महानुदयोवैभवंयस्यसः योषितांकुचकुंकुमैर्लिप्तांगः
यतस्ताभिःपरिरब्धः ॥ [illegible] भिश्चोपगीयमानः ॥ [illegible] । ताःक्लिन्नवस्त्राःअतएवविवृतोरुकुचप्रदेशाः उद्धृतानिविस्रस्ता

रेमेषोडशसाहस्रप [illegible] भः ॥ तावद्विचित्ररूपोऽसौतद्गेहेषुमहर्द्धिषु ॥ ५ ॥ प्रोत्फुल्लोत्पलकह्लारकुमु
दांभोजरेणुभिः ॥ वा [illegible] तोयेषुकूजद्द्विजकुलेषुच ॥ ६ ॥ विजहारविगाह्यांभोह्रदिनीषुमहोदयः ॥ कु
चकुंकुमलिप्तांगःपरिरब्ध [illegible] षिताम् ॥ ७ ॥ उपगीयमानोगंधर्वैर्मृदंगपणवानकान् ॥ वादयद्भिर्मुदावी
णांसूतमागधवंदिभिः ॥ ८ ॥ सिच्यमानोऽच्युतस्ताभिर्हसंतीभिःस्मरेचकैः[1] ॥ प्रतिसिंचन्विचिक्रीडयक्षीभि
र्यक्षराडिव ॥ ९ ॥ ताःक्लिन्नवस्त्रविवृतोरुकुचप्रदेशाःसिंचंत्यउद्धृतबृहत्कबरप्रसूनाः ॥ कांतंस्मरेचकजिहीरष
योपगुह्यजातस्मरोत्सवलसद्वदनाविरेजुः ॥ १० ॥ कृष्णस्तुतत्स्तनविषज्जितकुंकुमस्रक्क्रीडाऽभिषंगधुतकुं
तलवृंदबंधः ॥ सिंचन्मुहुर्युवतिभिःप्रतिषिच्यमानोरेमेकरेणुभिरिवेभपतिःपरीतः ॥ ११ ॥ नटानांनर्तकीनां
चगीतवाद्योपजीविनाम् ॥ क्रीडालंकारवासांसिकृष्णोऽदात्तस्यचस्त्रियः ॥ १२ ॥ कृष्णस्यैवंविहरतोगत्या
लापेक्षितस्मितैः ॥ नर्मक्ष्वेलिपरिष्वंगैःस्त्रीणांकिलहृताधियः ॥ १३ ॥ ऊचुर्मुकुंदैकधियोऽगिरउन्मत्तवज्जड
म् ॥ चिंतयंत्यो[2]ऽरविंदाक्षंतानिमेगदतःशृणु ॥ १४ ॥

निबृहत्कबरेभ्यःप्रसूनानियासांताः जातेनस्मरेणयउत्सवस्तेनलसंतिवदनानियासांताः ॥ १० ॥ तासांस्तनेभ्योविषज्जितकुंकुमास्रग्यस्य
क्रीडायाअभिषंगेणाभिनिवेशेनधुतःकंपितःकुंतलवृंदबंधोयस्यसः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मुकुंदैकधियःसमाहिताइवक्षणमगिरःसत्यःपुन
स्तमेवेशंचिंतयंत्योजडंयथाभवतितथायानिवाक्यानिऊचुस्तानिमेमत्तोगदतःशृण्वित्यर्थः ॥ १४ ॥

---

१ जलक्षेपणयंत्रैः २ उन्मत्तवद्धृतबुद्धित्वाद्धत्तूरादिविक्षिप्तचित्ताइवापरोक्षमप्यरविंदाक्षंपरोक्षतयाचिंतयंत्यइतिचक्रवर्ती तत्सान्निध्याभावदशायांतमेवचिंतयं
त्यइतिबालबोधिनीकाराः

ईश्वरः श्रीकृष्णः स्वपिति त्वंतु निद्राभंगं कुर्वती विलपसि न शेषेन स्वपिषि तदनुचितमित्यर्थः अथवा नापराधस्तवापीत्याशयेनाऽऽहुः नलिननयनस्य भगवतो हासेन सहितमुदारं यल्लीलेक्षितं तेन कच्चिद्गाढं निर्विद्धचेतास्त्वमिति ॥ १५ ॥ नक्तं रात्राव दृष्टबंधुः सती रोरवीषि किं वा नैतावदपितु वयमिव स्पृहयसे ॥ १६ ॥ अलब्धनिद्रः सदा निष्टनसे क्रोशसि किं वा अस्माभिः प्राप्तां दशां त्वमपि गतोऽसि अहो कष्टं यथा वयं संभोगेन मुकुंदा

महिष्य ऊचुः कुररि विलपसि त्वं वीतनिद्रा न शेषे स्वपिति जगति राज्यामीश्वरो गुप्तबोधः ॥ वयमिव सखि कच्चिद्गाढनिर्भिन्नचेता नलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन ॥ १५ ॥ नेत्रे निमीलयसि नक्तमदृष्टबंधुस्त्वं रोरवीषि करुणं बत चक्रवाकि ॥ दास्यं गता वयमिवाच्युतपादजुष्टां किं वा स्रजं स्पृहयसे कबरेण वोढुम् ॥ १६ ॥ भो भोः सदा निष्टनसे उदन्वन्नलब्धनिद्रोऽधिगतप्रजागरः ॥ किं वा मुकुंदापहृतात्मलांछनः प्राप्तां दशां त्वं च गतो दुरत्ययाम् ॥ १७ ॥ त्वं यक्ष्मणा बलवताऽसि गृहीत इंदो क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणोषि ॥ कच्चिन्मुकुंदगदितानि यथा वयं त्वं विस्मृत्य भोः स्थगितगीरुपलक्ष्यसे नः ॥ १८ ॥ किं त्वाचरितमस्माभिर्मलयानिल तेऽप्रियम् ॥ गोविंदापांगनिर्भिन्ने हृदीरयसि नः स्मरम् ॥ १९ ॥ मेघश्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवेंद्रस्य नूनं श्रीवत्सांकं वयमिव भवान्ध्यायति प्रेमबद्धः ॥ अत्युत्कंठः शबलहृदयोऽस्मद्विधो बाष्पधाराः स्मृत्वा स्मृत्वा विसृजसि मुहुर्दुःखदस्तत्प्रसंगः ॥ २० ॥

पहृतकुचकुंकुमादिलांछनास्तश [illegible] तोऽपहृतश्रीकौस्तुभादिलांछनो लक्ष्यसे ॥ १७ ॥ मुकुंदगदितानि रहस्यानि विस्मृत्य तदेकचिंतया कच्चित्त्वं क्षीणोऽसि वयमिव [illegible] ाक् हे इंदो नस्तथैवोपलक्ष्यसे ॥ १८ ॥ अप्रियाचरणं विना स्मरोदीरणेन व्यथाजननं मलयानिल तवानुचितमित्यर्थः ॥ १९ [illegible] पार्तिहरणादि साम्यात्त्वं यादवेंद्रस्य नूनं दयितः सखाऽसि अतो भवांस्तं ध्यायति ध्याने लिंगान्याहुः अत्युत्कंठ इत्यादि अहो [illegible] व्यं कृतं यतो दुःखदस्तत्प्रसं [illegible] ॥ २० ॥

१ गुप्तो बोधो बाह्यविष [illegible] पुस्त [illegible] नपुस्तकेषु क्वापि नोपलभ्यते ३ स्तब्धवागित्येवं क्वचित्कः पाठः

हेकोकिलमेप्रियराव [illegible] पदानीवपदानि [illegible] से मृतान्संजीवयतीतितथातयाऽनयाकोमलयागिरावल्गितकं
ठरमणीयकंठमेकथय [illegible] ति ॥ २१ ॥ हेक्षितिधर [illegible] सिनचलसि अतोनूनंमहांतमर्थंचिंतयसे बततर्हिअपिकिंयथास्त
नैर्विधर्तुंवयंकामयामहेत [illegible] गैर्वोढुंकामयसे ओमितिचेत्तर्हितवाप्यस्मदवस्थाभविष्यतीतिभावः ॥ २२ ॥ भोःसिंधुपत्न्योन
द्यःसंप्रतिग्रीष्मेसिंधुर्मेघद्वा [illegible] मान्नानंदयति बतअहोकष्टम् अतःशुष्यंतोह्रदायासांताःअपगतकमलशोभाःकृशाश्चवयंयथा
प्रियतमस्यभर्तुर्मधुपतेः स्मप्र [illegible] २ ॥ तदैवदैवादागतंहंसंदूतंकल्पयित्वाऽऽहुः हंसेति नोऽस्मान्प्रतिपुरारहस्युक्तंकिंवाचलसौहृदः

प्रियरावपदानिभाषसेऽमृतसंजीविकयाऽनयागिरा ॥ करवाणिकिमद्यतेप्रियंवदमेवल्गितकंठकोकिल ॥ ॥ २१ ॥ नचलसिनवदस्युदारबुद्धेक्षितिधरचिंतयसेमहांतमर्थम् ॥ अपिबतवसुदेवनंदनांघ्रिंवयमिवकामयसेस्तनैर्विधर्तुम् ॥ २२ ॥ शुष्यद्ध्रदाःकरशिताबतसिंधुपत्न्यःसंप्रत्यपास्तकमलश्रियइष्टभर्तुः ॥ यद्वद्वयंमधुपतेःप्रणयावलोकमप्राप्यमुष्टहृदयाःपुरुकर्शिताःस्म ॥ २३ ॥ हंसस्वागतमास्यतांपिबपयोब्रूह्यंगशौरेःकथांदूतंत्वांनुविदामकच्चिदजितःस्वस्त्यास्तउक्तंपुरा ॥ किंवानश्चलसौहृदःस्मरतितंकस्माद्भजामोवयंक्षौद्रालापयकामदंश्रियमृतेसैवैकनिष्ठास्त्रियाम् ॥ २४ ॥ इतीदृशेनभावेनकृष्णेयोगेश्वरेश्वरे ॥ क्रियमाणेनमाधव्योलेभिरेपरमांगतिम् ॥ २५ ॥

स्मरति स्मृत्वैवमांप्रस्थापितवानितिचेदतआहुः हेक्षौद्रक्षुद्रस्यदूतकस्मात्तंवयंभजामः कामार्थमाह्वयतियुष्मानितिचेदतआहुः अहोतर्हि तमालापयाऽऽकारय ओमितिगच्छंतमिवतंपुनराहुः याऽस्मान्वंचयित्वाएकाकिनीसेवतेतांश्रियमृतेतमेवाऽऽलापयसातदेकनिष्ठाकथंपरिहर्तुं शक्यतइतिचेदतआहुः स्त्रियाम् जातावेकवचनम् अस्मासुस्त्रीषुमध्येकिंसैवैकनिष्ठानतुवयमित्यर्थः पाठांतरेतुक्षौद्रंमधुतद्वन्मधुरालापमात्रंयस्यतमकामदमरतिप्रदंश्रियमृतेवयंकस्माद्भजामः किंत्वनादृताऽपिसतीपुनःपुनःसैवभजतुयतोऽस्मादृश्योमानिन्यःस्त्रियएकनिष्ठाएकत्रैवस्वसंमानसिद्धौनिष्ठायासामिति ॥ २४ ॥ २५ ॥

---

१ कर्शिताइतिप्रचुरःपाठः कृशतराइतिक्वचित्पाठः २ क्षौद्रालापमकामदंश्रियमृतेसैवैकनिष्ठाःस्त्रियइत्येवंरूपे

तासांकृष्णेएवंभूतोभावोनातिचित्रमित्याह श्रुतमात्रोऽपीति उरुभिर्गायैर्गीतैरुरुधागीतोवायैःकैश्चिदपिगीतैःकथाभिःकथंचिदपिगीतोवेत्य र्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ पदंस्थानम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ यारुक्मिणीप्रमुखाअष्टावुदाहृताःप्राक् ॥ ३० ॥ एवमष्टोत्तरशताधिकषोडशसहस्रम

श्रुतमात्रोऽपियःस्त्रीणांप्रसह्याऽऽकर्षतेमनः॥ उरुगायोरुगीतोवापश्यंतीनांकुतःपुनः॥ २६॥ याःसंपर्यचरन्प्रे म्णापादसंवाहनादिभिः॥ जगद्गुरुंभर्तृबुद्ध्यातासांकिंवर्ण्यतेतपः॥ २७॥ एवंवेदोदितंधर्ममनुतिष्ठन्सतांग तिः॥ गृहंधर्मार्थकामानांमुहुश्चादर्शयत्पदम् ॥ २८ ॥ आस्थितस्यपरंधर्मंकृष्णस्यगृहमेधिनाम् ॥ आस न्षोडशसाहस्रंमहिष्यश्चशताधिकम् ॥ २९ ॥ तासांस्त्रीरत्नभूतानामष्टौयाःप्रागुदाहृताः॥ रुक्मिणीप्रमुखा राजंस्तत्पुत्राश्चानुपूर्वशः ॥ ३० ॥ एकैकस्यांदशदशकृष्णोऽजीजनदात्मजान् ॥ यावंत्यआत्मनोभार्याअ मोघगतिरीश्वरः॥ ३१ ॥ तेषामुद्दामवीर्याणामष्टादशमहारथाः॥ आसन्नुदारयशसस्तेषांनामानिमेशृणु॥ ॥ ३२ ॥ प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्चदीप्तिमान्भानुरेवच ॥ सांबोमधुर्बृहद्भानुश्चित्रभानुर्वृकोऽरुणः॥ ३३ ॥ पुष्करोवे दबाहुश्चश्रुतदेवःसुनंदनः॥ चित्रबाहुर्विरूपश्चकविर्न्यग्रोधएवच ॥ ३४ ॥ एतेषामपिराजेंद्रतनुजानांमधु द्विषः॥ प्रद्युम्नआसीत्प्रथमःपितृवद्रुक्मिणीसुतः॥ ३५ ॥ सरुक्मिणोदुहितरमुपयेमेमहारथः॥ तस्मात्सुतोऽ निरुद्धोभून्नागायुतबलान्वितः॥ ३६ ॥ सचापिरुक्मिणःपौत्रींदौहित्रोजगृहेततः॥ वज्रस्तस्याभवद्यस्तुमौ सलादवशेषितः॥ ३७॥ [illegible]बाहुरभूत्तस्मात्सुबाहुस्तस्यचाऽऽत्मजः॥ सुबाहोःशांतसेनोऽभूच्छतसेनस्तुतत्सु तः॥ ३८ ॥ नह्येतस्मि[illegible]अधनाअबहुप्रजाः॥ अल्पायुषोऽल्पवीर्याश्चअब्रह्मण्याश्चजज्ञिरे॥ ३९॥

हिषीणांपुत्रालक्षमेकमशी[illegible]त्राणिचभवंति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अनिरुद्धश्चेति अतःपुत्राणांमध्येसप्तदशैवमहारथाज्ञेयाः अथ वाअनिरुद्धनामापिकश्चि[illegible] ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ [illegible] ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

१ महिष्योऽष्टशताधि[illegible]

॥ ४० ॥ सहस्राणाम ... त्यन्वयः ॥ ४ ... केंबहूनध्यापयतामाचार्याणामियंसंख्यातदपिश्रुतमात्रंनतुसम्य
ग्ज्ञायतेतदाकुमाराण ... स्यतेकुतःपुनःसर्वयादव ... ॥ ४२ ॥ तेचोत्पन्नाइति प्रत्येकंबहुभीरूपैरितिज्ञेयम् ॥ ४३ ॥
एवमेवयदुकुलेऽपिदेवाइ ... हस्रशःसमुद्भूतादेवायदुकुल ... थगिति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तस्मात्कृष्णकीर्तेःसर्वतीर्थोत्तमत्वं
कृष्णस्यचसर्वदेवोत्तमत्वंन ... क्रइति इतःपूर्वंस्वःसरिदेवसर्वतोऽधिकंतीर्थमित्यासीत् इदानींतुयदुषुयदजनिजातंतीर्थंश्रीकृ
ष्णकीर्तिरूपमेतत्स्वःसरिद्रूप ... मल्पंचक्रेस्वयमेवसर्वतीर्थोपरिविराजतइत्यर्थः श्रीकृष्णस्यविद्विषःस्निग्धाश्चतत्सारूप्यंययुरि

यदुवंशप्रसूतानांपुंसांविख्यातकर्मणाम् ॥ संख्यानशक्यतेकर्तुमपिवर्षायुतैर्नृप ॥ ४० ॥ तिस्रःकोट्यःसह
स्राणामष्टाशीतिशतानिच ॥ आसन्यदुकुलाचार्याःकुमाराणामितिश्रुतम् ॥ ४१ ॥ संख्यानंयादवानांकःक
रिष्यतिमहात्मनाम् ॥ यत्रायुतानामयुतलक्षेणाऽऽस्तेसआहुकः ॥ ४२ ॥ देवासुराहवहतादैतेयायेसुदारुणाः ॥
तेचोत्पन्नामनुष्येषुप्रजादृप्ताबबाधिरे ॥ ४३ ॥ तन्निग्रहायहरिणाप्रोक्तादेवायदोःकुले ॥ अवतीर्णाःकुलश
तंतेषामेकाधिकंनृप ॥ ४४ ॥ तेषांप्रमाणंभगवान्प्रभुत्वेनाभवद्धरिः ॥ येचानुवर्तिनस्तस्यववृधुःसर्वयाद
वाः ॥ ४५ ॥ शय्यासनाटनालापक्रीडास्नानादिकर्मसु ॥ नविदुःसंतमात्मानंवृष्णयःकृष्णचेतसः ॥ ४६ ॥ ती
र्थंचक्रेनृपोनंयदजनियदुषुस्वःसरित्पादशौचंविद्विट्स्निग्धाःस्वरूपंययुरजितपराश्रीर्यदर्थेऽन्ययत्नः ॥ यन्ना
मामंगलघ्नंश्रुतमथगदितंयत्कृतोगोत्रधर्मःकृष्णस्यैतन्नचित्रंक्षितिभरहरणंकालचक्रायुधस्य ॥ ४७ ॥

त्यपिनातिचित्रम् तस्यपरमकारुणिकत्वात् तथेदंचनचित्रम् किंतत् अजितपराअजिताकैश्चिदप्यप्राप्तापरासर्वतःपरिपूर्णाश्रीःकृष्णस्यैवना
न्यस्येति तदेवाऽऽह यदर्थेऽन्येषांब्रह्मादीनांयत्नइति ननुनिरपेक्षंतमेवलक्ष्मीःश्रयतइतिचित्रमेवेतिचेन्नहिपरममंगलनामधेयत्त्वात्तस्येत्याह
यन्नामेति तदपिनार्थस्मरणापेक्षमित्याह श्रुतमथगदितमिति सर्वधर्माश्रयत्वादपीत्याह यत्कृतोगोत्रधर्मइति गोत्रेषुतत्तदृषिवंशेषुधर्मोय
त्कृतोयेनप्रवर्तितःतस्यक्षितिभरहरणंनैवचित्रमित्याह कृष्णस्यैतदिति कालचक्रायुधस्येति सर्वसंहारककालमूर्तेर्विशेषतोदुरंतप्रभावचक्रा
युधस्यकियदेतदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

यतएवंभूतःश्रीकृष्णस्ततःसएवसर्वोत्तमइत्याह जयतीति जनानांजीवानांयोनिवासआश्रयस्तेषुवानिवसत्यंतर्यामितयातथासकृष्णोजयति देवक्यांजन्मेतिवादमात्रंयस्यसः वस्तुतोऽजन्मा यदुवराःपर्षत्सभासेवकरूपायस्य इच्छामात्रेणनिरसनसमर्थोऽपिक्रीडार्थंदोर्भिरधर्ममस्य न्नृक्षिपन् स्थिरचरवृजिनघ्नोऽधिकारिविशेषानपेक्षमेववृंदावनगततरुतृणलतादीनांसंसारदुःखहंता तथाविलासवैदग्ध्यानपेक्षंव्रजवनितानां पुरवनितानांचसुस्मितेनशोभनहास्ययुतेनश्रीमतामुखेनैवकामदेवंवर्धयन् कामश्चासौदीव्यतिविजिगीषतिसंसारमितिदेवस्तम् भोगद्वारामो

जयतिजननिवासोदेवकीजन्मवादोयदुवरपर्षत्स्वैर्दोर्भिरस्यन्नधर्मम् ॥ स्थिरचरवृजिनघ्नःसुस्मितश्रीमुखे नव्रजपुरवनितानांवर्धयन्कामदेवम् ॥ ४८ ॥ इत्थंपरस्यनिजवर्त्मरिरक्षयात्तलीलातनोस्तदनुरूपविडंबनानि ॥ कर्माणिकर्मकषणानियदूत्तमस्यश्रूयादमुष्यपदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥ ४९ ॥ मर्त्यस्तयाऽनुसवमेधितयामुकुंदश्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचिंतयैति ॥ तद्धामदुस्तरकृतांतजवापवर्गंग्रामाद्वनंक्षितिभुजोऽपिययुर्यदर्थाः ॥ ५० ॥ इतिश्रीभागवतेमहापुराणेऽष्टादशसाहस्र्यांसंहितायांवैयासिक्यांदशमस्कंधेउत्तरार्धेश्रीकृष्णचरितानुवर्णनंनामनवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ छ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु समाप्तोयंदशमस्कंधः

क्षप्रदमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ तत्तत्कार्यविशेषैःस्वीकृतमत्स्यकूर्मादिनानामूर्तेर्विशेषतोयदूत्तमस्यसतः परस्यतदनुरूपानुकारीणिकर्मकषणानिकर्माणिचरितानिश्रूयात् शृणुया[illegible] ॥ ४९ ॥ अनुवृत्तेःफलमाह मर्त्यइति श्रीमत्याःकथायाःश्रवणकीर्तनयुक्तयाचिंतयासंवर्धितयाऽनुवृत्त्यातयातन्निष्ठत्वेनतस्यध[illegible]लोकत्वेऽपिकालानाकलितत्वमित्याह दुस्तरेति दुर्लभपुरुषार्थतामाह यामादिति ॥ ५० ॥ इतिभागवतेमहापुराणेदश[illegible]धरस्वामिविरचितायांश्रीमद्भागवतभावार्थदीपिकायांनवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ समाप्तोयंदशमस्कंधः ॥ [illegible] कृष्णार्पणमस्तु ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

१ परिषदितिक्वचित्[illegible]नंदुरुगायविचित्रलीः[illegible]कदंबकमुक्तिरूपम् स्त्रीणांसुदुस्त्यजकृतांतजवापवर्गंग्रामाद्वनंक्षितिभुजोऽपिययुर्यदर्थाः इतिश्लोकोधिक[illegible]

॥ इति श्रीमद्भागवते दशमस्कंधउत्तरार्ध समाप्तम् ॥

[OrderDescription]
,CREATED=22.06.20 16:18
,TRANSFERRED=2020/06/22 at 16:49:18
,PAGES=223
,TYPE=STD
,NAME=S0003200
,Book Name=M-2896-SHRIMAD BHAGWAT DASHAM SKANDH UTTRATH
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF

FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF

FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF

FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF

FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF

FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF

FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF

FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF
,FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,FILE207=00000207.TIF

FILE208=00000208.TIF
,FILE209=00000209.TIF
,FILE210=00000210.TIF
,FILE211=00000211.TIF
,FILE212=00000212.TIF
,FILE213=00000213.TIF
,FILE214=00000214.TIF
,FILE215=00000215.TIF
,FILE216=00000216.TIF
,FILE217=00000217.TIF
,FILE218=00000218.TIF
,FILE219=00000219.TIF
,FILE220=00000220.TIF
,FILE221=00000221.TIF
,FILE222=00000222.TIF
,FILE223=00000223.TIF
,